

TEORIJA IN PRAKSA

REVIJA ZA DRUŽBENA VPRAŠANJA

1988, let. XXV, UDK 3, YU ISSN 0040-3598

3-4

IZ VSEBINE

Boris Majer: Razmišljanje o drugačnem socializmu

Bogdan Kavčič: Organiziranje združenega dela v ustavnih spremembah

Janez Pečar: Religija kot neformalni nadzorstveni mehanizem odklonskosti

Rudi Rizman: Mrtvo in živo v anarhizmu (aktualni intervju)

Peter Klinar: Mednarodne evropske migracije in jugoslovanska migracijska politika

O razvoju drobnega gospodarstva razmišljajo: Miroslav Glas, Tea Petrin in Aleš Vahčič

Andrej Kirn: Meje znanosti kot mnogodimenzionalni, teoretični in praktični problem

Norberto Bobbio: Pravilo večine: meje in aporije

Iztek Simoniti: Jugoslavija in Evropa

TEORIJA IN PRAKSA

1988

3-4

revija za družbena vprašanja, let. XXV, št. 3-4, str. 389-528,
marec-april 1988, UDK 3, YU ISSN 0040-3598

IZDAJA:

Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo Univerze Edvarda Kardelja v Ljubljani; revija izhaja ob podp. Kulturne skupnosti Slovenije in Raziskovalne skupnosti Slovenije

UREDNIŠKI SVET:

Igor Bavčar, Janko Česnik, Alfred Golavšek, Sonja Lokar, Boris Majer, Mara Zlebnik (delegati ustanoviteljev in d. skupnosti); Darka Podmenik (delegat Kulturne skupnosti Slovenije); Marjeta Čepić, France Černe, Marko K. Marjan, Pungartnik, Ciril Ribičič (delegati Univerz v Ljubljani in Mariboru); Anton Bebler, Adolf Bibič, Dušan I. Stane Južnič, Bogdan Kavčič, Andrej Kirn, Peter Klimar, Stane Kranjc, Boštjan Markič, Ernest Petrič, Niko Toš, Ule, France Vrege (delegati FSPN kot izdajatelja, delovne skupnosti revije in stalnih sodelavcev revije)

PRESEDNIK UREDNIŠKEGA SVETA:

Boris Majer

UREDNIŠKI ODBOR:

Adolf Bibič, Bojko Bučar, Ivan Hvala, Albin Igličar, Miroslav Glas, Maca Jogan, Andrej Kirn, Bogomir Kovač, Lev Kreft, Boštjan Markič, Zdravko Mlinar, Slavko Splichal, Ivan Svetlik

GLAVNI IN ODGOVORNI UREDNIK:

Andrej Kirn

NAMESTNIK GLAVNEGA IN ODGOVORNEGA UREDNIKA:

Ivan Hvala

OBLIKOVALEC:

Drago Hrvacki

LEKTORJI:

Alenka Božič, Majda Tome, Sonja Cestnik-Zadnek

SEKRETAR REDAKCIJE:

Irma Vidmar-Vozelj

UREDNIŠTVO IN UPRAVA:

61000 Ljubljana, Kardeljeva Ploščad 5, tel. 341-589 in 341-461 int. 32

NAROČNINA:

Letna naročnina za študente in dijake 20.000 din, za druge individualne naročnike 25.000 din, za delovne organizacije in ustanove 70.000 din, za tujino 100.000 din

Cena tega zvezka v prosti prodaji je 6000 din

ZIRO RAČUN:

50102-603-48090 - Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo, Ljubljana, za revijo Teorija in praksa; devizni račun Ljubljanska banka - Gospodarska banka Ljubljana (ključ) 3189/5

ROKOPISI:

Rokopise sprejema uredništvo do 20. v mesecu. Maksimalni obseg uvodniških člankov je do 10 novinarskih strani, za članke in razprave do 20 strani, za poglede, glose, komentarje do 10 strani, za prikaze, recenzije do 5 strani. Nenaročenih rokopisov ne vračamo.

TISK:

ČGP -DELO-, Ljubljana, Titova c. 35

VIDIKI SOCIALIZMA

BORIS MAJER: Razmišljanje o drugačnem socializmu (I) 291

ČLANKI, RAZPRAVE

BOGDAN KAVČIČ: Organiziranje združenega dela v ustavnih spremembah 307

ALBIN IGLIČAR: Javna razprava in spremembe zakona o združenem delu 313

JANEZ PEČAR: Religija kot neformalni nadzorstveni mehanizem odklonosti 322

AKTUALNI INTERVJU

RUDI RIZMAN: Mrtvo in živo v anarhizmu 336

POGLEDI, KOMENTARJI

PETER KLINAR: Mednarodne evropske migracije in jugoslovska migracijska politika 348

JOŽE VIDMAR: Pravica do zdravja za vse in zasebna zdravniška praksa 356

BERNI STRMČNIK: O »nekem programu« 361

CIRIL KLAJNŠČEK: O čvrstosti, kreposti in vrednosti družbe dela – pogled z roba v center sveta 370

IDA HOJNIK: Starost kot odvisna spremenljivka družbenih razvojnih procesov 374

ZORAN JELENC: Neformalno izobraževanje odraslih v skupnosti 380

DROBNO GOSPODARSTVO

Razvoj novih enot drobnega gospodarstva v družbeni lasti 385

MIROSLAV GLAŠ: Razvojne poti drobnega gospodarstva in njegove dileme 385

TEA PETRIN: Podjetništvo 391

ALEŠ VAHČIČ: Gospodarska struktura, gospodarstvo in socialistično podjetništvo 394

MEJE ZNANOSTI

FRANC MALI: Povzetek strokovne razprave 398

ANDREJ KIRN: Meje znanosti kot mnogodimenzionalni, teoretični in praktični problem 400

JANEZ STRNAD: Meje fizike 404

ALVIN M. WEINBERG: Meje znanosti in tranznanost 406

FRANC MALI: Nekateri problemi sodobnih analitičnih raziskovanj znanosti 414

RELIGIJA IN DRUŽBA

RENEE FREGOSI: Stanje stvari 423

FRANCESCO DEMITRY: Katoliški novi integralizem in komunistična »laičnost« v Italiji 427

MARIO TELLO: Integristični val v Italiji: »Comunione e liberazione« 433

DRUŽBA IN DEMOKRACIJA

NORBERTO BOBBIO: Pravilo večine: meje in aporije (I) 439

NAŠ PREVOD

GIUSEPPE CHIARANTE: Kultura spreminjanja 448

DRUŽBA IN ARMADA

ANTON GRIZOLD: Obrambne pobude zahodnoevropskih držav – članic pakta NATO 456

MEDNARODNI ODNOSI

IZTOK SIMONITI: Jugoslavija in Evropa 463

BORUT PAHOR: Neuvrščenost med zgodovinsko nujnostjo emancipacije in kratkotrajnim ravnotežjem moči 476

UPRAVNI SISTEMI

Beležka k razpravi 483

ZDRAVKO MLINAR: Državna regulacija v razvojni perspektivi 483

JAN MAKAROVIČ: Dediščina predindustrijske politične kulture v jugoslovske državnosti 486

BOGOMIL FERFILA: Dialektika družbenega in zasebnega v lastnini 490

SILVA MEŽNARIČ: Podivjani krotilec 492

STANE SAKSIDA: Neskladja med planskim usmerjanjem, konstrukcijo in izvedbo plana 497

MIHA BREJC: Kontingentnost in formalizacija 499

FRANCE BUČAR: O ljudskih kooperativnih sistemih 500

BOŠTJAN MARKIČ: Izvršni sveti in delegatski sistem 503

DRAGO ZAJC: Uprava in demokracija 505

EUGEN PUSIČ: Družbene teorije in uporabna navodila 506

SPOROČILA

Ob zaključku 24. letnika 510

STROKOVNA IN ZNANSTVENA SREČANJA

ANDREJ KLEMENC: Marx, marksizem, postmarksizem, neomarksizem 511

PRIKAZI, RECENZIJE

ZVONIMIR TANKO: Delitev (Kiro Gligorov) 514

Konservativna misel v svetu in pri nas (Ratko Nešković) 516

IZ DOMAČIH REVIJ 519

BIBLIOGRAFIJA KNJIG IN ČLANKOV 522

AVTORSKI SINOPSIS 525

Priloga: Kazalo letnika XXIV (1987)

TEORIJA IN PRAKSA

revija za družbena vprašanja, let. XXV, št. 3–4, str. 289–528, Ljubljana, marec–april 1988

ASPECTS OF SOCIALISM	
BORIS MAJER: Contemplation on a Different Socialism	291
ARTICLES, DISCUSSIONS	
BOGDAN KAVČIČ: The Organizing of Associated Labour and Constitutional Changes	307
ALBIN IGLIČAR: Public Discussions and Changes of the Law on Associated Labour	313
JANEZ PEČAR: Religion as an Informal Mechanism of Control over Deviation	322
THE INTERVIEW	
RUDI RIZMAN: What Is Dead and What Alive in Anarchism	336
VIEWS COMMENTS	
PETER KLINAR: International Migrations and Yugoslav Migration Policy	348
JOŽE VIDMAR: The Right to Health for All and Private Medical Practice	356
BERNI STRMČNIK: On «A Program»	361
CIRIL KLAJNSČEK: On Solitude, Virtue and Value of a Society of Labour – A View from the Margins toward the Center of the World	370
IDA HOJNIK: Old Age as a Dependent Variable of Social Developmental Processes	374
ZORAN JELENC: Informal Training of the Adults in the Community	380
SMALL-SCALE INDUSTRY	
Development of New Units of Small-Scale Industry in Social Ownership	385
MIROSLAV GLAS: Development of Small-Scale Industry and Its Dilemmas	385
TEA PETRIN: Entrepreneurship	391
ALES VAHČIČ: Economic Structure, Economy and Socialist Entrepreneurship	394
LIMITS OF SCIENCE	
FRANC MALI: An Outline of a Professional Discussion	398
ANDREJ KIRN: Limits of Science as a Multidimensional, Theoretical and Practical Problem	400
JANEZ STRNAD: The Limits of Physics	404
ALVIN M. WEINBERG: Limits of Science and Transcience	406
FRANC MALI: Some Problems on Current Analytical Research on Science	414
RELIGION AND SOCIETY	
RENEE FREGOSI: The State of Things	423
FRANCESCO DEMITRY: The New Catholic Integralism and the Communist «Laity» in Italy	427
MARIO TELO: Integrative Wave in Italy: «Comunione e liberazione»	433
SOCIETY AND DEMOCRACY	
NORBERTO BOBBIO: The Rule of Majority: Limits and Apories (I)	439
THE TRANSLATION	
GIUSEPPE CHIARANTE: The Culture of Change	448
SOCIETY AND THE ARMED FORCES	
ANTON GRIZOLD: Defence Initiatives of the West-European Countries – NATO Pact Members	456
INTERNATIONAL RELATIONS	
IZTOK SIMONITI: Yugoslavia and Europe	463
BORUT PAHOR: Non-alignment Between the Historical Necessity of Emancipation and Short-term Balance of Power	476
ADMINISTRATIVE SYSTEMS	
Introductory Note to the Discussion	483
ZDRAVKO MLINAR: State Regulation in the Developmental Perspective	483
JAN MAKAROVIČ: The Heritage of the Preindustrial Political Culture in the Yugoslav Statehood	486
BOGOMIL FERFIČA: Dialectics of Social and Private Within Property	490
SILVA MEŽNARIČ: The Bewildered Tamer	492
STANE SAKSIDA: Incongruity Among Trends of Planning, Construction and Execution of Plans	497
MILHA BREJČ: Contingency and Formalization	499
FRANCE BUČAR: On Popular Cooperative Systems	500
BOŠTJAN MARKIČ: The Executive Councils and the Delegate System	503
DRAGO ZAJC: Administration and Democracy	505
EUGEN PUSIČ: Social Theories and Usable Instructions	506
INFORMATION	
At the Completion of the 24th Volume	510
SCIENTIFIC AND PROFESSIONAL MEETINGS	
ANDREJ KLEMENC: Marx, Marxism, Postmarxism, Neomarxism	511

АСПЕКТЫ СОЦИАЛИЗМА	
БОРИС МАЙЕР: Размышление о новом социализме	291
СТАТЬИ, ОБСУЖДЕНИЯ	
БОГДАН КАВЧИЧ: Организация объединенного труда в конституционных пределах	307
АЛБИН ИГЛИЧАР: Гласность, обсуждение и изменения закона объединенного труда	313
ЯНЕЗ ПЕЧАР: Религия как неформальный механизм контроля девиативности	322
АКТУАЛЬНОЕ ИНТЕРВЬЮ	
РУДИ РИЗМАН: Мертвое и живое в анаρχизме	336
БЗГЛЯДЫ, КОМЕНТАРИИ	
ПЕТР КЛИНАР: Между народными европейские миграции и югославская миграционная политика	348
ЕЖЕ ВИДМАР: Право на здоровье всем и частная врачебная практика	356
БЕРНИ СТМЧНИК: О «аковой-то» программе	361
ЦИРИЛ КЛАЙНСЧЕК: О устойчивости, добродетели и ценности общественного труда в глазах с края нашестр мира	370
ИДА ХОЙНИК: Старость как вариаль общественно производственных процессов	374
ЗОРАН ЙЕЛЕНЦ: Неформальное воспитательство взрослых в обществе	380
МЕЛКОМАСШТАБНОЕ ПРОИЗВОДСТВО	
Развитие новых частей мелкомаш. производства в общественной собственности	385
МИРОСЛАВ ГЛАС: Пути развития мелкомаш. производства и его дилеммы	385
ТЕА ПЕТРИН: Предпринимательство	391
АЛЕШ ВАХЧИЧ: Структура хозяйства, хозяйство и социалистическая предпринимательство	394
ГРАНИЦЫ НАУКИ	
ФРАНЦ МАЛИ: Резюме научной дискуссии	398
АНДРЕЙ КИРН: Границы науки как много-диземональная, теоретическая и практическая проблема	400
ЯНЕЗ СТНАД: Границы физики	404
АЛВИН М. ВЕЙНБЕРГ: Границы науки и транснауки	406
ФРАНЦ МАЛИ: Некоторые проблемы современных аналитических исследований науки	414
РЕЛИГИЯ И ОБЩЕСТВО	
РЕНЕ ФРЕГОЗИ: Состояние вещей	423
ФРАНЧЕСКО ДЕМИТРИ: Католический Новый интегрализм и коммунистическая «светскость» в Италии	427
МАРКО ТЕЛО: Интегративная волна в Италии: «Комьюние с либерацией»	433
ОБЩЕСТВО И ДЕМОКРАТИЯ	
НОРБЕРТО БОББИО: Правило большинства границы и апории (I)	439
НАШ ПЕРЕВОД	
ДЖУЗЕПЕ КИРАНТЕ: Культура перемен	448
ОБЩЕСТВО И АРМИЯ	
АНТОН ГРИЗОЛД: Оборонительные инициативы западно-европейских государств членов НАТО	456
МЕЖДУНАРОДНЫЕ ОТНОШЕНИЯ	
ИЗТОК СОМОНИТИ: Югославия и Европа	463
БОРУТ ПАХОР: Непроединенность между исторической необходимостью эманципация и кратковременным равновесием сил	476
СИСТЕМЫ ПРАВЛЕНИЯ	
Заметка к обсуждению	483
ЗДРАВКО МЛИНАР: Государственная регуляция в перспективе развития	483
ЯН МАКАРОВИЧ: Наследие преиндустриальной политической культуры в югославской государственности	486
БОГОМИЛ ФЕРФИЧА: Дилектика общественного и частного в собственности	490
СИЛВА МЕЖНАРИЧ: Вбесившийся укротитель	492
СТАНЕ САКСИДА: Несогласованность между планировочной организацией, конструкцией и проведением плана	497
МИХА БРЕЙЦ: Контигенность и формализация	499
ФРАНЦЕ БУЧАР: О народных системах кооператив	500
БОШТЯН МАРКИЧ: Исполнительное вече в делегатская система	503
ДРАГО ЗАЙЦ: Празление и демократия	505
ЕУГЕН ПУСИЧ: Общественные теории и прикладные инструкции	506
СООБЩЕНИЯ	
По поводу 24-ого годовщины	510

Razmišljanje o drugačnem socializmu (I)

(Socializem 21. stoletja bo univerzum svobode ali pa ga ne bo)

V enem svojih govorov je Milan Kučan, predsednik slovenskih komunistov, izrekel med drugim naslednjo misel: socializem bodočih generacij bo nujno drugačen od tistega, kakršnega si je zamišljala generacija njihovih očetov. Ta misel se mi zdi izjemno pomembna zato, ker priznava nujnost prilagajanja klasičnega socialističnega programa ali klasične vizije socializma novim zgodovinskim okoliščinam, ki se v mnogočem globoko razlikujejo od tistih, v katerih so nastale prve socialistične države, oziroma – bolje rečeno – prvi stvarni zgodovinski poskusi zrušiti kapitalizem in ustvariti novo brezrazredno socialistično oziroma komunistično družbo. Za vse te poskuse – imenujemo jih pogojno zgodnje socializme – je značilno, da so nastali v obdobju prve industrijske revolucije in to v nerazvitih, pretežno agrarnih, ekonomsko, tehnološko, politično in kulturno zaostalih delih sveta. To je odločilno vplivalo ne samo na realni potek socialističnih revolucij in izgradnje socializma po izvedeni revoluciji, temveč – kar se mi zdi enako važno – tudi na samo predstavo socializma in komunizma kot cilja, programa, razrednih nosilcev ter same strategije in taktike novega družbenega reda, ki naj ne bi samo zrušil izkoriščevalske kapitalistične odnose, temveč ustvaril na osnovi socialističnih načel povsem nova razmerja med ljudmi, družbenimi razredi in narodi.

Zgodovinske značilnosti zgodnjih socializmov

Za večino zgodnjih socializmov – od oktobrske revolucije dalje – je značilno zlasti troje: razredna baza teh revolucij so bile socialno najbolj izkoriščane in narodnostno zatirane množice, ljudstva in narodi v industrijsko manj razvitih deželah z večino zaostalega agrarnega prebivalstva, toda z močnimi industrijskimi otoki, v katerih se je postopoma oblikoval pravi industrijski delavski proletarijat, ki so ga obubožane in sproletarizirane množice zaradi njegovega brezkompromisnega boja sprejele za svojo politično avantgardo. Drugič – nastajanje radikalnih političnih jeder znotraj proletariata – po večini pod vodstvom marksistično usmerjene inteligence – kot zametek in baza marksistične politične stranke, največkrat ilegalne, ki se ni več zadovoljevala z ekonomskimi in drugimi socialnimi reformami in koncesijami za izboljšanje trenutnega položaja delavskega razreda, temveč je – v nasprotju z laburisti, socialnimi demokrati, socialisti in drugimi reformističnimi delavskimi strankami – napovedala neizprosni boj celotnemu kapitalističnemu družbenemu sistemu ter se pripravljala na revolucionarno osvojitve oblasti, brž ko bi splošne družbene razmere to omogočale. In tretjič: temu ustrezajoča revolucionarna ideologija, ki se je teoretično opirala na Marxov in Engelsov znanstveni

socializem, ki pa se je v procesu osvajanja množic (»da postane teorija dejanska sila«) često močno poenostavljajal, prilagajal stopnji razumevanja širokih množic, njihovemu »instinktivnemu« razrednemu občutku, njihovemu pojmovanju socialne pravičnosti z mnogimi primesmi primitivnega komunističnega egalitarizma, podcenjevanja znanja in inteligence oziroma zamenjavanja (tudi marksistično usmerjene) inteligence z malomeščanstvom itd.

Prototip takšne revolucionarne delavske stranke je bila Leninova boljševiška partija in mnoge po tem zgledu nastale marksistično leninistične partije, med njimi tudi naša.

Povsem nezgodovinsko je pripisovati leninistično boljševiški partiji krivdo za stalinizem in vse tisto zlo, ki je bilo z njim zvezano, vključno z našo današnjo jugoslovansko družbeno krizo. Leninova boljševiška partija je bila po eni strani nujen plod razmer zaostale caristične Rusije – in drugih zaostalih kapitalističnih dežel takratnega časa – ki niso, kot npr. tudi stara Jugoslavija, dopuščale legalnega obstoja komunističnih strank, temveč so jih z najbolj surovim policijskim nasiljem fizično uničevale. Po drugi strani pa je bila produkt Leninove politične genialnosti, združene z brezkompromisno revolucionarnostjo voditelja proletarskih množic, ki je z vso jasnostjo doumel, da lahko v obstoječih razmerah le tako organizira politična stranka – z monolitno, za kakršenkoli kompromisarski reformizem neprobojno ideologijo, s strogo konspiracijo, s strogo disciplino, z brezmejno osebno požrtvovalnostjo in predanostjo delavskemu razredu in njegovi politični avantgardi – zruši kapitalistični družbeni red ter začne graditi nove socialistične in komunistične družbene odnose. Samo takšna – ilegalna, konspirativna, hierarhična, po vojaško organizirana politična avantgarda delavskega razreda je sploh lahko kljubovala terorju carske policije in njenih služb, pa tudi pritiskom različnih oportunističnih, reformističnih in drugih malomeščanskih ideologij, ki so skušale idejno razkrojiti revolucionarno delavsko gibanje ter ga podrediti interesom in ciljem vladajočih družbenih slojev in vladajočega političnega državnega sistema.

Samo tako organizirana komunistična partija je tudi v jugoslovanskih razmerah lahko kljubovala napadom buržoaznih režimov, policijskega preganjanja, Obznanne, sodnim procesom itd., ter si hkrati zagotovila – zlasti po Titovem prihodu v vodstvo partije – široko podporo, vse večji ugled in zaupanje delavskega razreda, levo usmerjene inteligence pa tudi kmečkih množic. In končno se je samo Komunistična partija Jugoslavije v tem obdobju dokopala do pravega nacionalnega programa in samo ona je nenehno opozarjala na grozečo nevarnost fašizacije tako znotraj države kot na nevarnost svetovnega fašizma na jugoslovanskih mejah za sam obstoj Jugoslavije kot države. In končno je lahko samo takšna, tako organizirana delavska stranka, kot je bila Komunistična partija Jugoslavije v tem obdobju, s takšnim socialnim in nacionalnim programom, s takšno enotno, monolitno, brezkompromisno politično usmeritvijo, s takšno mrežo ilegalnih organizacij in prekaljenih kadrov, ki so prestali najhujše preizkušnje, hkrati pa se v španski državljanski vojni tudi vojaško usposobili, lahko organizirala in vodila narodnoosvobodilni boj proti fašističnim okupatorjem po zlomu stare Jugoslavije.

To so zgodovinska dejstva, ki jih bo morala vsaka objektivna zgodovina priznati ne glede na to, kako gleda ali bo gledala na potek narodnoosvobodilnega boja in na sam projekt socializma in komunizma. Zato se mi zdi zgodovinsko povsem nesmiselno in zgrešeno obtoževati Komunistično partijo boljševizma in v boljševizmu oziroma leninizmu videti poglavitni izvor in vzrok tako stalinizma kot naše današnje družbene krize. Znanstveno upravičena je samo tista zgodovinska meto-

da, ki poizkuša razložiti vzroke, potek in značaj zgodovinskih procesov iz celotnega spleta zgodovinskih okoliščin, ki so jih opredeljevale, ne pa iz tega ali onega posamičnega ali naključnega pojava in dogodka, še manj pa s prenašanjem poznejših pogledov in izkušenj v okoliščine, ki jih v danem zgodovinskem obdobju sploh še ni bilo.

»Fundamentalizem« zgodnjih socializmov in njegove posledice

Ena izmed sociopsiholoških značilnosti zgodnjih socializmov, ki so izšli iz proletarskih revolucij, je tudi svojevrstni fundamentalizem, ki teži za tem, da ne samo čez noč preobrne vse družbene odnose in razmerja od ekonomske baze do ideološke nadzidave, temveč naj bi prav tak preko noči ideološko prepričal, politično angažiral in usmeril k istemu družbenemu cilju celotno populacijo z izjemo zamenljivo majhnega števila razrednih sovražnikov, ki jih je treba čimprej onemogočiti, kolikor jih ni mogoče ustrezno prevzgojiti. Ta težnja seveda predpostavlja ideološki in politični monopol ene stranke, ene partije, monolitno enotnost celotne družbe, posebej pa še vodilne politične partije, v kateri se žigosa vsakršna alternativa vladajoči politični liniji kot tak ali drugačen odklon, frakcionaštvo, rovarjenje proti državi in oblasti itd. Ta fundamentalistični univerzalizem zgodnjih socializmov, ki so izšli iz proletarskih revolucij, je zgodovinsko opredeljen oziroma pogojen v položaju in možnostih proletarskih množic, katerih edino orožje v boju proti ekonomsko, vojaško, tehnološko, znanstveno in strokovno nadmočni buržoaziji je bila prav ta skrbno čuvana ideološka monolitnost mase, ki je bila – razcepjena na posamezne nasprotujoče si struje, frakcije in posameznike – brez moči, ideološko in akcijsko poenotena pa je predstavljala mogočno silo, ki je bila sposobna v revolucionarnem nastopu podreti tudi najtrdnjše okope. Prav nemoč posameznika v odnosu do moči kapitala ter njegovih državnih in ideoloških aparatov ter nasproti temu moč mase, ki je ni bilo mogoče ignorirati, je bila tista razredna in zgodovinska izkušnja proletariata, ki jo je sprejela partija kot svoj aksiom in vodilo tako v obdobju ilegalnega boja in revolucije kot v porevolucijskem obdobju, ko se je znašla pred silno težkimi ekonomskimi in političnimi nalogami in problemi. Vendar je razvoj socializmov demantiral uporabnost in naprednost proletarskega fundamentalizma po osvojitvi politične oblasti, še več, prav ta fundamentalizem (ali ideološko-politični monizem in univerzalizem) je postal eden glavnih vzrokov poznejših kriz dosedanjih socializmov, vštevši tudi našega. Hkrati pa je porajal v dejanskem življenju ljudi pogosto tako tragične kot komične situacije, postopke in zablode, ki so se morale zdeti nepristranskemu opazovalcu proti zdravi pameti. Na primer otročja težnja po stoočstnosti uspeha kakršnihkoli volitev, vsakega referenduma itd., ko je vendar popolnoma jasno, da že zaradi naravne psihološke različnosti ljudi nikoli ni mogoče brez pritiska, se pravi po demokratični poti doseči takšnega rezultata. V volilnem postopku, katerega demokratični smisel je prav v tem, da se preko njega uveljavi volja večine v odnosu do manjšine, pri čemer je absolutna večina prav tako psihološko in sociološko neverjetna, kakor je neverjetno, da bi katerakoli dovolj široka skupina ljudi lahko imela o isti stvari popolnoma isto mnenje, iste izkušnje, iste interese itd.

Ena najtežjih posledic tega fundamentalističnega univerzalizma pa je bila prav v tem, da je socialistične sisteme oropala možnosti sprotnega javnega preverjanja,

kontrole, verifikacije v najožjem vodstvu sprejete politike, političnega kurza, ker je bilo vsako nasprotovanje, celo več: že vsakršen dvom o pravilnosti sprejete politike označeno za politično škodljivo in kontrarevolucionarno rovarjenje, za frakcionaštvo, za takšen ali drugačen odklon od edino pravilne partijske linije. Posledica tega je bila, da celo vladajoča garnitura ni dobivala dovolj signalov o stvarnih rezultatih svoje politike, ker so njene službe prikrojemale podatke v smislu pričakovanih rezultatov ali pa krivile za neuspeh »sovražnike ljudstva«. Po mojem mnenju je ena najtežjih, najhujših zablod zgodnjih socializmov, tudi našega, v tem, da ni znal pravočasno ustvariti legalnega prostora opoziciji, ne v smislu klasične razredne parlamentarne opozicije političnih strank, temveč v smislu alternativnih gibanj in programov, okrog katerih bi se formirale posamezne grupe tako znotraj vladajoče Komunistične partije kot širše, kar bi omogočilo ne samo sprotno preverjanje rezultatov vladnih programov, temveč tudi formiranje alternativnih kadrov in ustrezno pozitivno kadrovske selekcije. Vendar pa je bil strah pred frakcionaštvom, pred idejno neenotnostjo tolikšen, da so se zgodnji socializmi raje odrekli tem edino učinkovitim mehanizmom samokontrole in samopreverjanja svoje politike, kakor pa da bi tvegali očitek frakcionaštva, odklona, rušenja ideološke monolitnosti, ki pa je zaradi svoje čedalje večje jalovosti in nekontroliranosti postajala čedalje večja dejanska ovira socialističnemu razvoju.

Najbrž ni treba posebej poudarjati, da je to vodilo hkrati tudi v globoko demoralizacijo ljudi, v lomljenje hrbtenic, vsakovrstni oportunistem in pasivizem, skratka v tisto moralno politično krizo, ki jo vsaj delno vse bolj občutimo tudi pri nas. Zato naj že tu poudarim, da v vznikanju alternativnih gibanj in programov v naši družbi, alternativnih stališč v diskusijah o ustavni reformi, o celotnem našem političnem, družbenem in ekonomskem sistemu, ne vidim nič politično subverzivnega ali nevarnega, temveč prav nasprotno: pot, ki nas edino lahko pripelje iz krize ter vzpostavi takšne družbene odnose, ki bodo omogočili, legalizirali, razvili demokracijo alternativ, ne da bi za to morali obnavljati klasični meščanski parlamentarizem, politične stranke z njihovim bojem za politično oblast, ki dejansko iniciativo ljudi spet zožuje na ozke kroge vodstev te ali one posamezne politične stranke.

Prav ta težnja po absolutni monolitnosti družbe je zgodnjim socializmom v znatni meri otežkočila, da bi dialektiko večine in manjšine znali izkoristiti tako za ohranjanje stabilnosti političnega sistema kot za enega najpomembnejših faktorjev družbenega razvoja. V manjšini so zmerom videli nekakšno motnjo, ki ovira idejno in akcijsko enotnost ljudi v boju za socializem, ki jo je treba zategadelj odpraviti ali vsaj zmanjšati na najmanjšo možno mero, namesto da bi videli prav v obstoju legalne manjšine enega zelo pomembnih faktorjev družbene stabilnosti, javne kontrole in kritike, novih pobud in izziv za preverjanje učinkovitosti sprejete politike večine. Nazadnje se je tudi v sami zgodovini delavskega revolucionarnega gibanja nič kolikokrat pripetilo, da so se ideje manjšine pokazale pravilnejše od idej večine, pa seveda tudi obratno, da so manjšinska stališča postala večinska in obratno, pri čemer se je zmerom pokazalo, da brez te dialektične igre manjšine in večine ni nikakršnega družbenega napredka, da se brez priznavanja te dialektike neizogibno obsoja na jalovost in krizo ali pa spušča v neodgovorne in neobvladljive avanture. Če obstoji med večino in manjšino konsenz o globalnih ciljih družbenega razvoja in obstoje razlike predvsem v pojmovanju različnih možnih poti do tega cilja, – v naši družbi npr. samoupravni socializem – potem polemika med manjšino in večino nima več značaja klasičnega strankarskega razrednega boja za oblast,

temveč le za to, katera izmed družbenoekonomskih usmeritev, programov, katera in kakšna ekonomska, socialna, kulturna, znanstvena politika vodi k plebiscitarno sprejetemu splošnemu družbenemu cilju, katera pa se odmika od nje ali vodi v napačno smer.

Enotnost brez različnosti vodi v mrtvilo, stagnacijo, nazadovanje, različnost brez enotnosti pa vodi v anarhijo, razsulo, propad. Enotnost brez različnosti je – filozofsko rečeno – statična, gola, neproduktivna istovetnost brez dialektičnega momenta negacije kot notranjega gibala, impulza gibanja in razvoja. Različnost brez enotnosti pa je osamosvajanje posameznih protislovnih momentov celote, ki onemogoča sintezo in prehod v višjo razvojno kvaliteto. Zgodnji socializmi so v dosedanjem razvoju dajali prednost enotnosti pred različnostjo (iz že omenjenih razlogov), to pa jih je obsodilo na stagnacijo in privedlo v razvojno krizo. Anarhistična politična gibanja in različni psevdoradikalizmi pa so dajali prednost različnosti pred enotnostjo, kar pa je razpršilo njihove sile ter onemogočilo ali vsaj močno zmanjšalo učinkovitost njihove akcije.

Razmerje med večino in manjšino, med enotnostjo in različnostjo ni enkrat za vselej dano, temveč se spreminja v skladu z vsakokratno situacijo in se mora spreminjati, če naj deluje kot moment razvoja. Inovativne ideje kot impulzi razvoja so sad različnosti, toda da bi se te nove inovativne ideje lahko tudi udejanile, uresničile, je potrebna enotnost, enotna volja večine in iz nje izhajajoča enotna akcija. Brez takšne enotnosti volje in akcije večine se tudi najproduktivnejše nove ideje ne morejo uresničiti in ostanejo zgolj ideje brez vpliva na stvarnost.

Marksizem v političnih sistemih zgodnjega socializma

Največjo škodo je vztrajanje pri tem fundamentalističnem monolitizmu tudi v porevolucijskem obdobju napravilo prav sami revolucionarni ideologiji socializma – marksizmu. Že Sartre se je v prvih letih po drugi svetovni vojni spraševal o vzrokih nenavadne prezgodnje skleroze marksizma, njegove filozofske, sociološke in politične jalovosti. Vzrok njegovega spreminjanja iz revolucionarne teorije v apologetsko dogmatiko je po mojem mnenju prav ta fundamentalistični monolitizem, to njegovo vse bolj represivno ohranjanje tudi v porevolucijskem obdobju, ko so se zgodovinske okoliščine že bistveno spremenile.

Če je bil neogibno potreben proletarskim revolucijam v obdobju pred revolucijo in v času revolucije, pa morda tudi še v prvem porevolucijskem obdobju, ko je bila revolucija še z vseh strani dejansko ogrožena, ko je bila ideološka enotnost edino učinkovito orožje proletarskih množic v boju proti silam starega reda, ob pomanjkanju vseh drugih prednosti, s katerimi je razpolagala buržoazija, pa je ta isti fundamentalistični monolitizem začel v porevolucijskem obdobju, ko se je nova oblast vsaj relativno dovolj utrdila, postajati enako učinkovito sredstvo porajajoče se partijske in državne birokracije. Le-ta je z njim ne le uspešno mobilizirala množice za reševanje neodložljivih ekonomskih in drugih nalog revolucionarnega programa – kar je bilo v tem času še lahko napredno in zgodovinsko nujno – temveč ji je to hkrati dajalo velikansko nekontrolirano družbeno moč nad samim proletariatom in proletarskimi množicami. Ta moč se je lahko zlorabljala in se tudi je zlorabljala – ker legalna organizirana družbena kontrola in kritika ni bila mogoča – za uresničevanje vsakršnih subjektivističnih in voluntarističnih ekonomskih in drugih družbenih programov, ki so često privedli državo na rob katastrofe. Spom-

nimo se na leta lakote v Sovjetski zvezi zaradi nasilne kolektivizacije, na posledice Polpotovega režima, kulturne revolucije na Kitajskem itd. Ker pa je bila hkrati močno otežena ali sploh onemogočena normalna svobodna komunikacija idej in ker so se vse ideje, ki so prihajale od zunaj iz nesocialističnega sveta, smatrale v celoti za reakcionarne in buržoazne in kot take družbeno nevarne, edina priznana in družbeno dovoljena teorija pa je bil marksizem, je moral le-ta prevzemati tudi naloge, za katere sploh ni mogel biti merodajen ter se začel tako spreminjati v vseobsegajoči sholastični filozofski sistem – pod imenom dialektičnega in zgodovinskega materializma – ki naj bi imel odgovore na vsa vprašanja in ki naj bi hkrati bil – kot je bilo nešteto krat zapisano v raznih učbenikih diamata, v enciklopedijah, revijah itd. – najvišja stopnja v razvoju filozofije in znanosti sploh.

Marksizem je začel razsojati celo o najbolj konkretnih znanstvenih vprašanjih, na primer na področju biologije in fizike, za kar ni razpolagal niti z minimumom ustrezne znanstvene metodologije, ki bi to opravičevala. Takšna ambicija je seveda v popolnem nasprotju z revolucionarnim duhom izvirnega marksizma. Ko so se v okviru socialističnega gibanja v Marxovem času začele pojavljati takšne ambicije, ni bil nihče drug kot Engels tisti, ki jih je izčrpno in nadvse duhovito zavrnil v svojem znanem delu »Gospoda Evgena Dühringa prevrat v znanosti«. In vendar je prav to delo po nekakšni ironiji usode postalo priročnik, iz katerega so črpali »navdih« najraznovrstnejši »sistematorji« marksizma, da bi ga spremenili v vseobsegajoč filozofski, sociološki in ekonomski sistem, pač v Dühringovem, nikakor pa ne v Engelsovem smislu. Tako je po isti ironiji usode poglavitni »klasič« stalinističnega diamata nepriznani in zatajeni Dühring.

Žrtve te iluzije so postali tudi mnogi dobro misleči marksisti tega obdobja, ki so skušali razviti marksizem na različnih področjih, da bi ga tako spremenili v vseobsegajoči filozofsko sociološki znanstveni sistem, ne da bi pri tem dosegli kakršnekoli pomembnejše uspehe. Marxu samemu kaj takega nikoli ne bi prišlo na misel in tudi svoje najpomembnejše delo »Kapital« nikoli ni štel za nekakšno osnovo ali temelj vseobsegajočega marksističnega filozofsko-znanstvenega sistema – v Heglovem, še manj pa v kakršnemkoli drugem sholastično tradicionalnem filozofskem smislu, temveč preprosto za znanstveno delo, za znanstveno teorijo, ki je podvržena istim znanstvenim kriterijem kot vse druge znanstvene teorije. Za Marxa samega bi bilo zadnje vprašanje, ali se kaka teorija proglašča za marksistično, zanj je bilo edino pomembno, ali prenese in vzdrži znanstvene kriterije, ali je revolucionarna, ali odkriva za fasado ideoloških iluzij in predsodkov stvarne življenjske odnose ljudi v njihovi celovitosti, medsebojnih vplivih in učinkih.

Do takšne prezgodnje skleroze marksizma v zgodnjih socialističnih družbah ne bi prišlo, če bi bila dovoljena normalna svoboda pretoka in konkurenca idej vsaj v okviru splošnega socialističnega programa družbenega razvoja, če ne bi bilo vsakršno drugačno mišljenje, ki je odstopalo od uradne partijske linije in od uradne partijsko-politične arbitraže, kaj je marksistično in kaj ni marksistično, razglašeno in preganjano kot reakcionarno. Isto velja za literaturo, umetnost, interpretacijo in kritiko tekoče in predhodne umetniške produkcije.

Od kod ta strah političnih partijsko državnih struktur pred svobodno komunikacijo in konkurenco idej, ki je tolikaj škodoval razvoju marksizma, filozofije, družbenih in celo prirodoslovnih in tehnoloških znanosti v tem obdobju? Presenetljivo je, da komunisti v predrevolucijskem obdobju tega strahu niso poznali, da so se uspešno kritično spopadali z reakcionarnimi idejami in v tem boju večkrat tudi zmagovali ter pridobivali napredno usmerjeno inteligenco za svoj revolucionarni

program in socialistično vizijo. Ta strah ima po mojem mnenju dvoje različnih zgodovinskih korenin: prva je v samem položaju in statusu proletarskih množic, ki so nosile socialistične revolucije, v njihovi revolucionarni izkušnji, da jim le popolna ideološka in akcijska enotnost zagotavlja uspeh v revolucionarnem boju, da vsakršno spogledovanje z meščanskimi idejami in rafinirano meščansko ideologijo slabi njihovo moč; ta izkušnja se je globoko ukoreninila v zavesti ali celo podzavesti proletarskih množic tudi v obdobju graditve socializma, ne da bi se pravočasno zavedele, da jih ta ista monolitna enotnost zdaj napravlja vse bolj nemočne v odnosu do njihove lastne državno partijske birokracije. Strah porajajoče se državno partijske birokracije pa je bil utemeljen tako v njenem spoznanju, da bi svobodna cirkulacija in konkurenca idej lahko zelo hitro omajala njen monopolistični položaj v družbi in njene voluntaristične programe družbenega razvoja. K temu je v znatni meri pripomoglo tudi nezaupanje precejšnjega dela proletarske baze v svojo lastno, levo usmerjeno inteligenco, kar je birokracija spretno izkoriščala v svoj prid, čeprav je ta inteligenca že v predrevolucijskem obdobju, pa tudi pozneje, v času revolucije, prepričljivo dokazala, da se je sposobna uspešno spopadati z reakcionarnimi meščanskimi idejami in da bi bila sposobna za to tudi v porevolucijskem obdobju.

Seveda pa se najprogresivnejša inteligenca tudi v času po revoluciji ni hotela zadovoljiti s tem, da kritizira in napada zgolj meščanske ideje in meščansko ideologijo, temveč je hotela biti enako kritična tudi do obstoječe družbene stvarnosti, do čisto voluntarističnih programov, ki jih je vsiljevala družbi birokracija, do vse večjih razlik med deklariranimi načeli in družbeno politično stvarnostjo in prakso itd.

Hkrati pa je obstajala med inteligenco in proletarsko bazo pomembna razlika tudi v samem pojmovanju motivov in ciljev socialistične revolucije: medtem, ko so proletarske množice videli v socializmu izhod iz revščine, iz ekonomske in politične brezpravnosti, človeka vredne življenjske pogoje, primerno materialno blagostanje, spoštovanje zlasti fizičnega dela itd., je levo usmerjena inteligenca videla v socializmu predvsem družbo politične in duhovne svobode, višjo stopnjo v razvoju znanosti in kulture, družbo osvobojenega dela, ki bo prerasla in odpravila razredno razcepljenost dela na umsko in fizično delo itd. Ta različnost v motivih in pogledih na socializem, ki izvira iz različnega zgodovinskega položaja inteligence in proletarskih množic, je bila in je tudi še danes eden glavnih vzrokov in povodov stalnih napetosti med inteligenco in partijo, posebej še v družbah, v katerih je državno partijska birokracija postala vodilna privilegirana družbena sila. Strah birokracije pred svobodno komunikacijo in konkurenco idej pa izvira tudi iz njene premajhne izobraženosti in poznavanja klasičnih in sodobnih miselnih tokov, zaradi česar se čuti nemočna pred njimi, iz bojazni, da jih ne bo mogla obvladati in podvreči svoji kontroli, v čemer vidi glavni temelj svoje družbene moči.

Iz dosedanjega razvoja marksizma brez dvoma izhaja, da je dal marksizem pomembne filozofske in znanstvene rezultate samo tam, kjer ni bil podvržen kontroli take ali drugačne birokracije, kjer se filozofsko razmišljajoči marksisti ali sploh niso menili za uradne verzije marksizma (kot npr. Bloch), ali kjer so bili dovolj močni in vztrajni, da so uveljavili kljub pritiskom in različnim represijam svoja stališča (kot npr. Lukacz) ali kjer so razvijali svojo politično misel neodvisno od svetovnega ideološkega centra, izhajajoč iz izkušenj, možnosti in potreb razvoja lastne dežele in lastne samostojne vizije socializma (kot npr. Tito in Kardelj).

Na drugi strani pa je prav ta odsotnost ali nemožnost svobodne komunikacije,

svobodnega pretoka in konkurence idej omogočila nekritično prenašanje, raznovrstni bolj ali manj jalovi eklekticizem in modno posnemanje vsakovrstnih filozofemov, njihovo pretirano uveljavljanje v določenem času, ne da bi dali resnično nove filozofske in znanstvene rezultate, kakršne bi od njih sicer morali pričakovati. Njihova popularnost ni temeljila toliko na resnični filozofski vrednosti in miselni inovativnosti teh idej, kolikor na dejstvu, da se niso smele pojavljati v določenem času in prostoru, da so bile pod embargom, prepovedane ali vsaj nezaželjene in tako že vnaprej ideološko negativno ožigosane. V družbeni atmosferi svobodnega pretoka in konkurence idej bi se njihova resnična vrednost zelo hitro pokazala, hkrati s njihovimi pomanjkljivostmi in zmotami, osvajale pa bi ideje z večjo inovacijsko močjo, prodornostjo in aktualnostjo. Ali se bodo imenovalе marksistične, postmarksistične ali še kako drugače, je povsem irelevantno vprašanje. Kot marksist pa sem prepričan, da je v izvornem marksizmu, pa tudi v mnogih delih poznejših neodvisnih marksistov izredno veliko miselnih pobud in izzivov tudi za sodobno in bodoče mišljenje, ki v dosedanem razvoju niso bile izkoriščene, neopažene, večkrat celo postavljene pod vprašaj pravovernosti, kar pa je danes na srečo prej pohvala kot očitek.

Problem enotnega svetovnega nazora

Drugo pomembno vprašanje, ki se postavlja v zvezi z razmišljanjem o drugačnem socializmu, je vprašanje enotnega svetovnega nazora ali enotne svetovno nazorske opredeljenosti vseh tistih, ki se politično in idejno opredeljujejo za socializem in komunizem. Zahteva po enotnem, materialističnem, nereligioznem, ateističnem svetovnem nazoru, ki naj bi temeljil v marksizmu, je v mnogih komunističnih partijah – med njimi tudi v naši – eden temeljnih, če ne kar temeljni pogoj za članstvo v komunističnih partijah – ne vseh, izjema je danes zlasti italijanska komunistična partija, pa še nekatere druge. V statutu Zveze komunistov je izrecno napisano, da je članstvo v Zvezi komunistov nezdržljivo s kakršnimkoli religioznim verovanjem.

Tu gre pravzaprav za več kompleksov vprašanj, ki niso povsem istovetna, čeprav se medsebojno prepletajo in prekrivajo. Prvič je to vprašanje enotnega, »monolitnega« teoretično-filozofskega svetovnega nazora, ki naj bi bil znanstven, ateističen, dialektično-materialističen in kot tak marksističen, kar se vse pojmuje kot sinonime, čeprav gre v resnici za zelo različna in tudi zelo sporna vprašanja.

Predstava o nujnosti takšne kanonizirane svetovnonazorske, ideološko-filozofske enotnosti v zgodovinskem razvoju samega marksizma ni dala pozitivnih rezultatov, temveč nasprotno, vodila je v dogmatizacijo marksizma in je eden glavnih vzrokov tiste njegove filozofske in teoretične jalovosti in prezgodnje skleroze, o kateri je že v prvih povojnih letih govoril Sartre. Predstava o nujnosti takšne popolne svetovnonazorske enotnosti izvira seveda iz položaja proletarskih množic v obdobju prve industrijske revolucije, o čemer sem že govoril in kar je bilo v tem obdobju za uspeh proletarskih revolucij nujno, kar pa je pozneje povzročilo hudo stagnacijo v ustvarjalnem iskanju najboljših možnih poti v skladu z vsakokratnimi zgodovinskimi okoliščinami, tako za realno izgradnjo novih družbenih odnosov – v deželah, v katerih je revolucija zmagala – kakor za iskanje novih teoretičnih konceptov in vizij, ki bi upoštevale nova znanstvena dognanja, novo zgodovinsko izkustvo in nove zgodovinske možnosti. Pokazalo se je, da ta tako imenovana

svetovnonazorska enotnost prav nič ne prispeva k iskanju najboljših možnih poti nadaljnjega razvoja socializma, temveč nasprotno, postaja vse hujša ovira, hkrati pa tudi, da svetovnonazorska različnost ni nobena ovira v političnem opredeljevanju za socializem in komunizem v najizvirnejšem Marxovem smislu kot »kraljestvo svobode«. Ta svoboda pa je po definiciji tudi svoboda mišljenja, svoboda različnih svetovnonazorskih pojmovanj, filozofskih iskanj itd. Ta svetovnonazorski monolitizem, ki se je v bistvu omejeval na neko zelo enostransko in problematično (izvornemu duhu Marxove misli nasprotno) interpretacijo marksizma, je v znatni meri otežkočil komunističnim gibanjem, da bi hitreje odkrile doktrinarne meje in omejenosti svojih političnih programov ter jih hitreje in uspešneje prilagajale vsakokratnim novim zgodovinskim, tehnološkim, ekonomskim in drugim družbenim spremembam in novim situacijam.

Naj že tu poudarim, da ne vidim nobenega razloga, zakaj naj bi bile opcije za takšno ali drugačno *filozofsko* reševanje sodobnih problemov, za takšno ali drugačno filozofsko usmeritev v kakršnikoli relaciji do globalnega socialističnega družbenega projekta, če pojmujeemo socializem kot univerzum svobode. Seveda lahko nosijo filozofske teorije v sebi tudi različna družbena in politična sporočila, tako napredna kot konservativna, vendar pa je hkrati ravno njihov medsebojni soobstoj, medsebojna kritika, dialog in polemika eden temeljnih pogojev, da se v filozofskem prostoru uveljavi tisto, kar je progresivno, napredno, idejno in filozofsko stimulatивно in inovativno – podobno kot na področju umetniškega ustvarjanja – če le zagotovimo temu prostoru potrebno avtonomijo in neodvisnost. Po mojem mnenju je to sploh najbolj bistvena, edina in edino produktivna naloga politike v odnosu do tega področja in do kulturnega, umetniškega, znanstvenega, filozofskega ustvarjanja in ustvarjalnosti sploh. Politika ne more pesniti namesto pesnikov, skladati namesto skladateljev, filozofirati namesto filozofov, raziskovati namesto znanstvenikov, politika tudi ne more, pa naj bi še tako želela, izzvati eksplozijo novih velikih talentov, če se sami niso pojavili v določenem času in prostoru, lahko pa jim napravi veliko škode, če se vmešava v to področje. Vendar pa – kot nam kažejo zgodovinske izkušnje – še tako neugodne politične in druge okoliščine ne morejo do kraja in v celoti zavreti talentov in njihove ustvarjalnosti, kadar se resnično pojavijo.

Pravzaprav je ta strah pred različnostjo težko razumljiv. Izhaja iz predpostavke, da je družbeno in politično najtrdnější tisti družbeni sistem, v katerem vsi enako mislijo, v katerem so vsi obrnjeni k istemu cilju, v katerem vlada popolna idejna in politična enotnost. Zgodovinske izkušnje pa kažejo, da so prav taki sistemi v bistvu najbolj nestabilni. Na zunaj dajejo vtis velike trdnosti, ki pa je dejansko v notranjosti zelo krhka in ranljiva. Da v neki družbi vsi enako mislijo, v resnici pomeni samo to, da mnogi med njimi ne morejo izpovedati, kar mislijo in da dokajšnje število ljudi ostaja v tem svojem življenju v stanju nedoletnosti, prepuščajoč pravico do mišljenja in javne rabe svojega razuma – če parafraziram Kanta – drugim, predvsem samemu političnemu vrhu. V resnici pa so najtrdnější ravno tisti sistemi, ki ne samo dopuščajo različnost, temveč vidijo v njej celo poglavitni temelj svoje stabilnosti. Saj v družbi, v kateri sta različnost mišljenja in javna raba razuma zaželjena in normalna, nima nihče, kdor ima o kaki stvari drugačno mišljenje, razloga, da bi stremel k razrušenju sistema, ker lahko v njem svobodno izreče svoje mnenje ter agitira za spremembe in rešitve, ki se mu zdijo v danem momentu najprimernejše – v zavesti sicer, da bo v končni liniji o tem odločila večina, ki bo lahko tudi drugačnega mnenja od njega, vendar bo to priznal

kot nujni element demokracije, ki tudi njega samega ščiti pred tiranijo in samovoljo tako drugega posameznika kot oblasti.

Ateizem kot obvezujoča svetovnonazorska opredelitev

Ateistična svetovnonazorska usmerjenost komunističnih partij – med njimi tudi naše – je imela v zgodovini socialističnih revolucij ambivalentno družbeno vlogo. Zlasti v času pred revolucijo in med njo je v znatni meri pripomogla, da so se proletarske množice osvobodile ideološko-političnega vpliva različnih cerkva, ki so v tem obdobju skoraj vse podpirale reakcionarne politične režime in preživele družbene odnose, bodisi še fevdalne – kot v obdobju meščanskih revolucij – bodisi kapitalistične in v času druge svetovne vojne celo fašistične, kot v Sloveniji in Jugoslaviji, pa tudi drugod, ali pa se vsaj niso v zadostni meri distancirale od fašističnega nasilja kot na primer v Nemčiji in drugih po nacistih okupiranih državah v času druge svetovne vojne. V tem smislu bi lahko celo rekli, da so Rožmanove antikomunistične škofovske poslanice napravile več ateistov v Sloveniji kot vsi kurzi dialektičnega materializma v tem času. Brez te izrazito reakcionarne in protinarodne izdajalske politike visoke cerkvene hierarhije bi ateizem najbrž težko pognal globlje korenine v množicah, ki jim je bilo krščanstvo že od pamtiveka samo ob sebi umevna sestavina njihovega življenja.

Izkušnje proletariata z reakcionarno politično in idejno usmerjenostjo visoke cerkvene hierarhije segajo seveda daleč nazaj tudi na Slovenskem, prav te izkušnje so v znatni meri pripomogle, da je ateizem postal pglavitna svetovnonazorska usmerjenost Komunistične partije tako v Jugoslaviji kot Sloveniji in seveda precejšnjega dela delavstva ter levo usmerjene inteligence, medtem ko se je krščanski socializem prav iz istega razloga omejeval v glavnem le na razmeroma ozek krog levo usmerjene katoliške inteligence, duhovništva in razmeroma majhnega števila delavcev in kmetov.

Vendar pa, kakor je znano, Komunistična partija Slovenije ni postavljala ateizma tako zelo v ospredje, da bi ga smatrala kot pogoj za sodelovanje v revolucionarnem boju, temveč le kot pogoj za članstvo v ilegalni partiji kot anantgardi delavskega razreda. V zvezi s tem je treba upoštevati, da je bilo število članov Komunistične partije v pogojih ilegalnega obstoja partije zelo majhno in samo zanje je veljal ateizem kot striktni pogoj svobodne in prostovoljne opredelitve za program Komunistične partije in komunističnega gibanja. V času, ko so imele cerkev in klerikalno politične stranke v svojih rokah večino ideoloških aparatov in so z njimi takorekoč od rojstva do smrti indoktrinirale vsakega človeka, je bil ateizem kot najradikalnejša in najodločnejša odklonitev samega ideološkega temelja te indoktrinacije, ki pa seveda ni bila zgolj religiozna, temveč v mnogo večji meri klerikalno politična in celo fašistoidna, družbeno progresiven idejno politični faktor. Ateizem je v tem obdobju olajševal in pospeševal idejnopolično emancipacijo delavskega razreda in levo usmerjene inteligence, ki je bila v glavnem tudi pglavitni nosilec idejno-teoretičnih spopadov s klerikalizmom in njegovim ideološkim zaledjem. V tem pogledu je bilo stališče Komunistične partije Jugoslavije in Slovenije pred drugo svetovno vojno, pa tudi v času narodnoosvobodilnega boja, zelo jasno in načelno: zahtevala je ločitev cerkve od države, religija naj bo osebna zadeva vsakega posameznika, da se kot posameznik lahko svobodno odloča za religioznost ali nereligioznost brez kakršnihkoli negativnih posledic zanj. Pouda-

rek je bil v tem, da je bila za posameznega človeka ta odločitev neprostoVOLjna, družbeno pogojena v takšni ali drugačni vladajoči religiji, po tradiciji, po starših, itd. saj je bil posameznik že s krstom in birmo vnaprej opredeljen za člana določene religije, preden je o tem sploh mogel samostojno odločati, pozneje pa skozi ves šolski sistem in druge ideološke aparate vzgajan v smislu verskega nauka te ali one družbeno priznane in državno favorizirane religije, npr. katolicizma v Sloveniji in na Hrvaškem, pravoslavja v Srbiji itd. Nasprotno pa je bila opredelitev za ateizem kot pogoj za vstop v članstvo Komunistične partije prostovoljna in samostojna, vrh tega pa ni prinašala nikakršnih privilegijev, temveč prav nasprotno, raznovrstne družbene sankcije in omejitve, pa tudi direktno izpostavljenost represiji. Tudi v času narodnoosvobodilnega boja se je Komunistična partija striktno držala načela prostovoljne opredelitve za ateizem in ni povezovala v skladu s Čebinskim dokumentom ateizma s pripadnostjo narodnoosvobodilnemu boju, z udeležbo v Osvobodilni fronti in narodnoosvobodilni vojski v skladu z načelom, da je religija privatna stvar vsakega posameznika, pač pa kot pogoj za vstop v Komunistično partijo, ker je ateizem smatrala za temeljno sestavino svetovnega nazora komunističnega, za kar se je svobodno in prostovoljno odločil s svojim vstopom v partijo, če je seveda zadovoljeval tudi druge pogoje, ki jih je terjalo članstvo v takšni revolucionarni organizaciji, kot je bila Komunistična partija v tem obdobju.

Vendar pa je bila za večino novovstopajočih članov v času narodnoosvobodilnega boja opredelitev za ateizem bolj politična kot idejno teoretična, njeni motivi so bili bolj politični kot filozofsko teoretični, odločilna je bila skušnja reakcionarne politike cerkvene hierarhije, posameznih župnikov in kaplanov, ki so podpirali in organizirali belo gardo, ovajali okupatorju člane OF itd. Občasni politični kurzi in politične šole v tem času so sicer skušale dati ateizmu tudi teoretično filozofsko razlago in utemeljitev, vendar se je ta bolj opirala na poenostavljene diamatske teze četrtega poglavja kratke zgodovine boljševiske partije, kakor pa na izvirne Marxove analize religije v zgodnjih delih, ki v tem času povečini niso bila še znana ali pa so veljala kot idejno problematična dela iz obdobja, ko je bil Marx še pod vplivom Hegla in Feuerbacha in je šele oblikoval svoje »marksistične« poglede na ta vprašanja.

Ta pretežno empirično politična, emocionalna opredelitev za ateizem, ki je bila sama po sebi v tem obdobju progresivna, ker je osvobajala ljudi od vplivov cerkvene hierarhije, ki je zlorabljala religijo v politične namene ter mešala religijo in politiko, pa je na drugi strani porajala tudi tip ozkosrčnega dogmatskega sektaša, ki je videl v vsakem znamenju religioznosti in v vsakem župniku ali duhovniku razrednega sovražnika, ki ga je treba nemudoma razkrinkati in onemogočiti. To sektaštvo, ki mu je često botrovalo pomanjkanje idejne, teoretske in filozofske izobrazbe, osebna ozkosrčnost in politični fanatizem, pa tudi nepoznavanje in neupoštevanje javno izraženih političnih stališč Komunistične partije o tem vprašanju, je napravilo narodnoosvobodilnemu gibanju že med vojno veliko škode, še več pa v povojnem obdobju.

V povojnem obdobju je ateizem v marsičem dobil drugačno konotacijo. Medtem ko je bilo izpovedovanje ateizma v predvojni Jugoslaviji nezaželeno, preganjano in celo prepovedano, zvezano s številnimi družbenimi frustracijami, pa je v povojnem obdobju postalo svojevrstni privilegij in vsaj na nekaterih področjih pomemben dejavnik družbene promocije. To je seveda bistveno vplivalo na motiviranost v sprejemanju in izpovedovanju ateističnega svetovnega nazora. S tem pa se je začel polagoma prazniti tisti revolucionarni emocionalni naboj ateizma, ki je

bil značilna poteza predvojnega komunista in medvojnega partijskega aktivista v obdobju narodnoosvobodilnega boja in ki je bil pogojen tako z reakcionarno politiko cerkva, z zlorabljanjem religije za reakcionarne politične cilje kot z vero v pravičnost in naprednost boja za socializem in komunizem, ki je bil po takratni predstavi tesno povezan z ateistično svetovnonazorsko usmerjenostjo. Čim bolj je slabel ta nekdanji revolucionarno emocionalni naboj ateizma in čim bolj je hkrati ateizem postajal tako rekoč uradna ideologija – ali če hočete nekakšna uradna antireligija – čim bolj se je pojmoval ateizem kot družbeno zaželjena komponenta vzgojnega šolskega procesa, ob mnogih spremljajočih pojavih doktrinarnega sektaštva, in kolikor bolj se je teoretsko opiral na stalinistično verzijo diamata, tem bolj neprepričljiv je postajal in tem bolj se je zmanjševal njegov dejanski vpliv na povojne mlade generacije, ki so se rodile in odraščale že v novih družbenih razmerah.

Hkrati pa ta ateizem, ki je bil teoretično po večini pod intelektualno ravnijo razsvetljenskega ateizma francoskih materialistov 18. stoletja, tudi zaradi nepoznavanja in neupoštevanja izvirnih Marxovih tekstov, mnogokrat sploh ni bil kos religiozni apologetiki in propagandi ter se je v najboljšem primeru omejeval na ponavljanje političnih argumentov proti cerkvi in religiji iz časov narodnoosvobodilnega boja, ki pa na mlado generacijo – zlasti ko se je začela kazati družbena kriza – niso bili več tako prepričljivi kot za partizansko generacijo, ki je vse to neposredno na sebi doživljala. Ker je bil daleč od tega, da bi odgovarjal na subtilna filozofska, etična, eksistencialna vprašanja sodobnega človeka – pomanjkljivost, ki jo je spretno izkoriščala in izkorišča cerkev za širjenje religioznega svetovnega nazora, etike in cerkvenega socialnega nauka – in ker je bil tudi zelo slabo podkovan z izsledki sodobne znanstvene religiologije, tu mislim na obdobje pred Roterm, Kerševanom in drugimi današnjimi marksistično orientiranimi religiologi – je v očeh sodobnih generacij vse bolj začenjal dobivati tisti pečat ideološke dogmatike, kakršnega je v predvojnem obdobju v znatni meri užival verouk na šolah in institucionalna verska vzgoja sploh, zlasti v naprednih intelektualnih in delavskih okoljih.

Posledica tega je bila tisto povečevanje odstotka religioznosti v mladih generacijah, tudi v delavskem razredu, ki ga ugotavljajo raziskave javnega mnenja v Sloveniji že nekaj let, pa tudi vse manjši dotok mladih v Zvezo komunistov. Vendar pa pridobitve revolucionarnega ateizma iz časa narodnoosvobodilnega boja in predvojnega boja komunistov niso ostale brez vpliva tudi na sodobne novo porajajoče se mlade generacije. Predvsem je napravil mlade generacije nedovzetne za različne religiozne mite, za slepo verovanje v vse sestavine verskega nauka, kritične do religioznih dogem in predvsem do kakršnekoli politične manipulacije z religijo. Mladi ljudje so prisluhnili religioznim razlagam svojih eksistencialnih vprašanj, ki zadevajo tudi odnos človeka do transcendence, do boga, do posmrtnosti itd. predvsem zato, ker na ta vprašanja niso dobivali nikakršnih prepričljivih in zadovoljivih odgovorov s strani ateizma oz. diamatskega marksizma; sprejemali so tisto, kar se jim je zdelo zanimivo, kar jim je odprlo nove ali vsaj drugačne poglede na ta vprašanja, kar jih je notranje vznemirilo, vendar pa v glavnem, kot kažejo tudi raziskave javnega mnenja – niso bili pripravljene sprejemati tudi religiozne dogmatike, njenega ideološkega in religioznega ekskluzivizma ali se odpovedati samostojnemu razmišljanju in vrednotenju.

Današnje mlade generacije zelo težko sprejemajo ali bolje rečeno radikalno odklanjajo vsiljevanje kakršnegakoli svetovnega nazora, do katerega ne bi smeli

imeti kritične distance, svojega lastnega mnenja in stališča. To velja tako za ateizem in marksizem, zlasti v njegovi dogmatski varianti, kot za takšno ali drugačno etablirano religijo in teologijo. Rečemo pa lahko, da se je cerkev v Sloveniji v okviru svojih doktrinarnih možnosti pokazala v marsičem prožnejša in odprtejša od Zveze komunistov, vsaj od njenega konservativnega dela.

V odnosu do religije, prav tako pa tudi do različnih filozofskih koncepcij in teorij so zahodne evrokomunistične partije mnogo prožnejše od vzhodnih, ki še vedno globoko tiče v neprevladanem dogmatizmu, med njimi – vsaj kar zadeva religijo – tudi Zveza komunistov Jugoslavije. Tako statut Zveze komunistov – ki je v tem vprašanju rigoroznejši celo od boljševiške partije za časa Leninovega življenja – še vedno postavlja kot enega temeljnih pogojev za članstvo v Zvezi komunistov nezdržljivost z kakršnimkoli religioznim verovanjem, sprejemanje znanstvenega ateizma kot obvezujoče svetovnonazorske opredelitve komunista in marksista.

Vendar iz Marxovih tekstov izhaja, da Marx sam ateizma ni kdo ve kako visoko cenil, ker je v njem videl le antropološki substitut za religiozno vero v boga, nazor, ki namesto boga postavlja Človeka (pisanega z veliko začetnico!), nekakšen nadzgodovinski absolutni ideal, ki ne izhaja iz stvarnih zgodovinskih možnosti človeka in iz njegovega zgodovinskega razvoja. Marx je bil mnenja, da bo neposredna prozornost družbenih odnosov v komunizmu, racionalno obvladovanje naravnih zakonitosti in družbenega razvoja v korist človeštva kot celote napravilo za nepotreben tudi vsak substitut religije, torej tudi sam ateizem, ki bo prav tako kot razne oblike religioznosti v današnjem smislu pripadal preteklosti. Marx je videl zgodovinsko mesto religije v ideološki nadzidavi družbe, skupaj z filozofijo, moralo in drugimi oblikami ideološke zavesti, ter pojmoval religijo – nedvomno tudi pod Feuerbachovim vplivom – kot obliko človekove samoodtujitve, ki se še ni zavedel svojih bistvenih moči.

Problem transcendence

Vendar pa je pri tem tudi Marx sam prezrl neko specifično antropološko razsežnost religije (oz. pravilneje religij, ker religija ni ena sama) kot sestavine vseh dosedanjih kultur v zgodovini človeštva, kot zgodovinsko pogojena načina človekovega doživljanja samega sebe, sveta in svojega odnosa do sveta ne zgolj v njegovi vsakodnevni empirični podobi, temveč v neki globlji kozmični ali vesoljni razsežnosti, ki transcendirata ali naj bi transcendirala tako empirično življenje vsakokratnega posameznika in njegov empirični vsakodnevni smisel, kot celih kultur in človeštva. Ta težnja po transcendiranju vsakokratne človekove situacije, tako posameznika kot celih kultur – in ki ni istovetna zgolj s težnjo po kvantitativnem napredku ali po osvajanju in širjenju moči, kot bi rekel Nietzsche ali Heidegger, je globoko vsajena v človeško naravo in jo lahko vsak začuti v sebi, če ji le hoče prislusniti. To je težnja po izstopu iz človekove vsakokratne individualne situacije, ki človeka ne zadovoljuje in ga nikdar ne more v celoti notranje zadovoljiti, v neko globljo drugačno razsežnost, ki bi zadovoljila in hkrati pogasila njegov notranji nemir, ki v tem empiričnem svetu nikoli ne najde svoje popolne zadovoljitve, ki ga žene vedno naprej in naprej, tudi v prepade in propast, ki je pa hkrati poglavitni motor celotne človeške kulture, njenega zgodovinskega razvoja, usoda in najbrž tudi smisel človekove eksistence. Ali vsaj tisto, kar je svojstveno samo človeku,

česar ne morejo poznati ne bogovi ne druga narava, čeprav je že starogrška filozofska misel odkrila tudi v naravi sami predstopnjo te težnje, ki se v naravi uresničuje nezavedno kot naravni razvoj tako vsakega posameznega živega bitja kot rastlinskih in živalskih vrst, kot njihova »entelehija«. »Glej to drevo – je nekoč zapisal pesniško Župančič – nenehno se bori za svoj namen, a zanj nikdar ne vpraša«. Človek nasprotno za svoj namen, za svoje mesto v svetu, za svoj odnos do samega sebe in sveta, za misel svojega življenja, svojega ravnanja, svojega delovanja vprašuje. To vpraševanje je filozofija. Vendar vprašanje zahteva odgovor in religije so v svojem zgodovinskem razvoju dajale človeku odgovore na to vprašanje ali na ta vprašanja v skladu z zgodovinskimi, družbenimi in spoznavnimi možnostmi in okoliščinami človeka na določeni stopnji njegovega zgodovinskega in kulturnega razvoja v obliki mita, metafore, alegorije, ohranjujoč in varujoč človekov odnos do transcendence kot nečesa svetega, nedotakljivega, kar dviga človeka nad drugo naravo, simbolično izpolnjujoč njegovo težnjo po transcendenci, po transcendiranju svojega empiričnega obstoja, po absolutu. Religije so transcendenco vedno dešifrirale kot posmrtno življenje, kakor si ga je lahko zamišljal človek na posameznih stopnjah svojega zgodovinskega razvoja, v skladu s svojo družbeno ureditvijo, svojo kulturo, svojim načinom življenja, absolut pa kot personificirana božanstva, kot bogove ali v monoteizmu kot enega samega boga, ki je v dolgem destilacijskem procesu posrkal vase vse attribute politeističnih božanstev. Bistvo razvitih religij je prav v tem, da proicirajo človekovo težnjo po transcendiranju v posmrtno življenje, da jo locirajo zunaj empiričnega sveta in jo tako iluzorično, pravzaprav metaforično izpolnjujejo, ne da bi imel človek kakršnokoli možnost objektivne verifikacije te izpolnitve ali sploh kakršenkoli objektivni uvid v naravo te izpolnitve. Nadomeščata ga v religiozni kategoriji vere in upanja, ki absorbirata emocionalno energijo človekove težnje po transcendiranju in jo tako emocionalno, čeprav le iluzorično, alegorično in metaforično – kar pa je v travmatskih situacijah objektivne nemoči posameznika, da razreši svoje probleme in uresniči svojo imanentno težnjo po transcendiranju – sploh tudi objektivno edino mogoče. Marx imenuje to sicer cvetje na okovih suženjstva, vendar pa tudi ateistična odstranitev tega cvetja ni razbila verig, temveč jih je samo naturalistično razgalila ali pa celo samo nadomestila z drugimi, le da jih je namesto z religioznim cvetjem skušala ozaljšati z ideološkimi cveticami. Prav čuvarstvo človekovega odnosa do transcendence – čeprav v religiozni preobleki – je tisto, kar sodobnim religijam kljub konservativni in često reakcionarni politični vlogi posameznih cerkva v določenih zgodovinskih obdobjih, ohranja življenjsko moč in privlačnost tudi v sodobnem svetu, tembolj ker je njena najradikalnejša kritika – ateizem – slep za to razsežnost človekovega bivanja, ki toliko bolj terja prepričljive sodobne odgovore, v kolikor težjih individualnih in družbenih situacijah se znajde tako posameznik kot cele družbene skupine, razredi, narodi in cele kulture.

Vendar pa postaja hkrati za sodobnega človeka, zlasti za prihajajoče generacije tradicionalna cerkvena religioznost s svojimi, iz davne preteklosti prevzetimi antropološkimi predstavami transcendence, vse bolj nesprijemljiva, kot sistem verskih dogem, o katerih ni mogoče razpravljati in o katerih tudi ni dopuščena nikakršna odprta diskusija znotraj same cerkve oz. v odnosu vernik – cerkvena hierarhija. Ta dogmatska konstitucija verskega nauka, ki je značilna za vse ali večino sodobnih svetovnih religij, je za mlado generacijo, za sodobnega človeka sploh vse bolj odbijajoča, utesnjujoča svobodo razmišljanja in dialoga. To poraja tudi znotraj cerkva konflikte med konservativci in liberalci, med konservativnimi in liberalnimi

tokovi znotraj sodobnih religiozних institucij, nastajanje tokov, ki se že gibljejo zunaj oficialne cerkvene dogmatike, kot npr. teologija osvoboditve ali pri nas Grmičeva teologija socializma in podobno. Seveda se je tudi v oficialni cerkvi od časov protikomunističnih enciklik mnogo spremenilo, odprt je tudi oficialno dialog z nevernimi, ki pa ima še vedno izrazito apologetski značaj – resnici na ljubo je treba reči na obeh straneh – ki dokaj otežkoča ustvarjalno samostojno razmišljanje o teh vprašanih in tudi iskanje novih sodobnih odgovorov, ki bi prekoračevali obstoječe doktrinarne okvire na obeh straneh.

V tem smislu menim, da je ena neodložljivih nalog marksistične teoretične filozofske misli tako kritika teološkega religioznega razumevanja transcendence kakor razvitje novega filozofskega reflektiranega pojma transcendence, ki bi ustrezal stanju sodobne zavesti. Odvrget naj bi iz davne preteklosti podedovane tradicionalno naivne antropološke predstave transcendence ter poskušal na nov način misliti transcendo mimo vseh tradicionalnih religiozних predstav, pa tudi mimo vseh dogmatsko ateističnih predsodkov. V sodobnem stehnziranem, ekonomiziranem in razčlovečenem svetu se izgublja razsežnosti človekovega izvornega odnosa do narave, do sveta, do kozmosa, do samega sebe. Usmeriti se moramo k odkrivanju novih možnosti transcendiranja ekološko in moralno vse bolj razčlovečuje civilizacije, ki se kljub vsemu znanstvenemu in tehnološkemu napredku nezadržno približuje meji, ki ne ekološko, ne ekonomsko in celo fizično ne bo mogla več vzdržati dosedanjega divjega tempa, ki ga diktira svet kapitala in v čigar vrtinec vleče svet kot celoto. Blochovo epohalno delo »Princip upanja« je eden prvih velikih sodobnih filozofskih poskusov, marksistično odgovoriti na ta izziv.

Mlada generacija in intelektualna svoboda

Današnje mlade generacije ne sprejemajo nikakršnega apriornega bianco opredeljevanja, ki bi jih kakorkoli intelektualno in vrednostno vezalo na take ali drugačne iz preteklosti podedovane stereotipe, načine razmišljanja, take ali drugačne dogme, pa naj jim jih ponuja cerkev ali partija. Želi ohraniti intelektualno neodvisnost do vseh aktualnih vprašanj današnjega časa – tudi za ceno konflikta z obstoječo družbeno stvarnostjo in njeno ideologijo. Četudi sprejemajo v veliki večini samoupravljanje in socializem kot svojo družbeno orientacijo, ga ne istovetijo niti z empiričnim samoupravljanjem in socializmom v Jugoslaviji, še manj pa v deželah vzhodnega bloka, a tudi ne vidijo v njem eshatološke vizije, temveč nedovršeno in v marsičem defektno družbeno realnost, ki jo je treba spremeniti. Hkrati pa se tisti njen del, ki ostaja zunaj Zveze komunistov, čuti v svoji intelektualni neodvisnosti svobodnejšega od onih svojih vrstnikov, ki so vstopili v Zvezo komunistov in ki se jim zdijo vnaprej zavezani partijski ideologiji, med drugim tudi pogoju, da sprejmejo ateizem za svoj dokončni in doživljenjski svetovni nazor, vključno z mnogimi drugimi ideološkimi postulati marksistične ideologije, ki se jim zdijo v marsičem intelektualno preseženi v odnosu do drugih sodobnejših intelektualnih tokov in usmeritev.

Menim, da bi morala Zveza komunistov, posebej še v odnosu do mlade generacije, postaviti v ospredje kot temeljno zahtevo ali pogoj članstva v Zvezi komunistov opredelitev za samoupravljanje in socializem in pripravljenost, boriti se aktivno za takšno podobo samoupravljanja in socializma, ki ustreza sodobni zgodovinski epohi in ne nazadnje stremljenjem, pričakovanjem in upanju sodobnih mladih generacij. Menim, da bi Zveza komunistov storila mnogo bolje, če bi v svojem

statutu, ko govori o nezdržljivosti članstva v Zvezi komunistov s kakršnikoli religioznim verovanjem, raje zapisala, da je članstvo v Zvezi komunistov nezdržljivo s kakršnikoli vsiljevanjem tako religioznosti kot nereligioznosti (ateizma) posamezniku kot obvezujoč svetovni nazor, kot obvezujočo filozofsko svetovno-nazorsko opredelitev. Samo če bo Zveza komunistov ponudila mladi generaciji širši prostor intelektualne svobode kot ga lahko ponudijo drugi družbeni sistemi in stranke ali cerkve – v zgoraj opisanem smislu – lahko računa na večji dotok mlade generacije v svoje vrste, na svojo neizogibno pomladitev in resnično notranjo prenavo. Če tega ne bo sposobna storiti, bodo ostale prihajajoče mlade generacije – ali vsaj večina njenih pripadnikov – zunaj Zveze komunistov. S tem pa bo Zveza komunistov obsodila sama sebe na staranje, na intelektualno in inovacijsko jalovost. To bi bil seveda njen dokončni odhod z zgodovinske scene. Seveda ne mislim, da so dogmatske usedline v Zvezi komunistov edina ovira za vstop mlade generacije v Zvezo komunistov. Problem ateizma sem obravnaval le kot paradigmo tiste intelektualne ujetosti Zveze komunistov v stereotipe in kalupe preteklosti, ki so nekoč imeli in odigrali progresivno družbeno vlogo, ki pa se na prehodu v 21. stoletje vse bolj izpričujejo kot vse večja ovira v demokratizaciji Zveze komunistov in celotnega našega družbenega življenja kot enega izmed pogojev tiste intelektualne svobode, ki jo je Kant označil kot pravico do javne rabe svojega razuma, kot znamenje intelektualne in moralne polnoletnosti tako posameznikov v določeni družbi kot družbe v celoti.

Če mlade generacije ne bodo vstopale v Zvezo komunistov, če v njej ne bodo videle večjega in širšega prostora intelektualne svobode, kot če bi ostajali zunaj nje, prenave Zveze komunistov ne bo. Resnične prenave Zveze komunistov ni mogoče doseči zgolj z izboljševanjem metod in oblik dela, temveč edinole s prihodom novih generacij v Zvezo komunistov, ki postaja – žal mi je to reči – vse bolj podobna Avgijevemu hlevu, skozi katerega so morali Grki po stari legendi napoljati reko, da so ga očistili. Ta reka so v naši današnji situaciji mlade generacije in če bodo ostale zunaj Zveze komunistov, utegne to postati usodno ne samo za Zvezo komunistov, temveč tudi za usodo socializma in samoupravljanja tako v Sloveniji kot v celotni Jugoslaviji.

Brez popolne intelektualne svobode tudi znotraj same Zveze komunistov, brez tega, da to postane teoretično in praktično načelo Zveze komunistov, jasno zapisano tudi v njenem statutu in programu, Zveza komunistov ne samo ne bo dobila v svoje vrste mladih generacij, temveč tudi ne bo mogla zbrati okrog sebe vseh ustvarjalnih intelektualnih potencialov naše družbe, brez česar tudi ni izhoda iz današnje ekonomske in družbene krize, še manj pa prehoda v bodočo inovacijsko družbo 21. stoletja. Brez take svobode Zveza komunistov niti ne more mobilizirati svojih lastnih ustvarjalnih potencialov, ker njihovo iniciativo neprenehoma duši samocenzura, pogojena z vnaprejšnjo opredelitvijo za stereotipe, kalupe in dogme, kar ne samo intelektualno, temveč tudi moralno hromi teoretsko inovativnost ter obsoja partijo na večno ponavljanje enih in istih shem in šablon, enih in istih neuresničenih stališč in sklepov, na idejno in politično jalovost in stagnacijo. To pa je od vsega najnevarnejše; ravno to daje šanso konservativnim etatično birokratskim silam naše družbe, ki v taki situaciji vse bolj prevzemajo iniciativo za program in cilje, ki so daleč od vizije razvite samoupravne socialistične demokracije 21. stoletja.

(Nadaljevanje sledi; v njem avtor razmišlja o samoupravljanju in tržnem gospodarstvu ter problemu lastnine v socializmu)

Organiziranje združenega dela v ustavnih spremembah

O potrebi organizacijskih sprememb

Organizacijo opredeljujemo kot sredstvo, orodje ali tudi orožje za doseganje ciljev. Pomeni, da je eno izmed sredstev za doseganje ciljev tudi samoupravna organiziranost združenega dela. Številne raziskave v zadnjih letih (npr.: Babič, 1983; Ivanjko, 1985; Jojič, 1982; Kavčič, 1984; Poročilo o delu družbenih pravo-branilcev samoupravljanja SR Slovenije za leto 1982, 1983; Prašnikar, 1982; itd.) so opozorile na številne slabosti v združenem delu, ki so povzročene s pomanjkljivo organizacijsko strukturo. Organizacijska struktura je skelet organizacije, okvir v katerem potekajo številni procesi in delujejo številni (pod)sistemi.

Če na kratko povzamem, so bile najbolj kritične pripombe na račun obstoječe organizacijske strukture in njenega funkcioniranja naslednje:

1. Neutemeljeno oz. premalo utemeljeno organiziranje temeljnih organizacij združenega dela. Za njihovo organiziranje je zadostovalo prepričanje delavcev, ni bilo zahteve po strokovnem elaboratu. Ta seveda ni bil prepovedan, ni pa bil obvezen. Tako je manjkala ena pomembnih prvin zagotovitve uspešnega funkcioniranja nove organizacijske oblike. Zaradi tega in ker je bilo organiziranje tozgov preveč pod vplivom dejavnikov zunaj delovne organizacije, je postala organizacijska struktura neracionalna. Predvsem pa nove organizacijske oblike ni sprejel znaten del strokovnih in vodilnih delavcev, ali pa jo je sprejel le navidezno zaradi bojazni pred negativnimi posledicami za svoj položaj. Zato je tudi ni zadosti motivirano uresničeval.

2. Neustrezno opredeljeni odnosi med temeljnimi in delovno organizacijo so vodili k številnim konfliktom v delovni organizaciji. Tako se je človeška energija namesto za ustvarjanje in razvoj trošila za medsebojno obračunavanje med deli delovne organizacije. Obenem pa je to vodilo h krepitvi dezintegracijskih teženj v gospodarstvu in združenem delu nasploh in še zmanjševalo njegovo učinkovitost.

3. Odnosi med proizvodnimi temeljnimi organizacijami, temeljnimi organizacijami skupnega pomena in delovnimi skupnostmi niso bili ustrezno urejeni za opravljanje del skupnega pomena. Gre za položaj strokovnih služb. Ker niso bili operacionalizirani kriteriji vrednotenja njihovega dela in prispevka k razvoju temeljnih organizacij, zaradi razlik v pristojnosti delavcev v temeljnih organizacijah in delovnih skupnostih itd., so se na eni strani proizvodni delavci čutili v podrejenem položaju proti strokovnim službam, na drugi strani pa so se delavci v strokovnih službah pritoževali, da so »drugorazredni samoupravljalci«. Namesto sodelovanja so bili na dnevnem redu predvsem konflikti.

4. Zasnovan in uresničevan je bil en sam poenoten model (kalup) organizacijske strukture delovnih organizacij, posebej en model temeljne organizacije. Položaj delovnih organizacij, ki se lahko organizirajo kot temeljne, pa je zelo raznovrsten. Analiza teh razlik je pokazala, da je mogoče razlikovati med naslednjimi tipi temeljnih organizacij: a) kjer zemlja ne nastopa kot pomemben proizvodni tvorec: temeljne organizacije fazne, komplementarne in nepovezane proiz-

vodnje; b) kjer nastopa zemlja kot proizvodni tvorec, pa: temeljne organizacije, kjer prostor določa opravljanje dejavnosti in temeljne organizacije, kjer je zemljišče temeljni pogoj za obstoj tozda (kmetijstvo, gozdarstvo, rudniki itd.). Za tako različne organizacije je neracionalno opredeliti enoten model.

5. Organiziranje temeljnih organizacij je spremljala velika neracionalnost samoupravnega odločanja. Povečalo se je število zaposlenih, ki so le »predstavljali« temeljno organizacijo. Skratka, povečalo se je število neproizvodnih delavcev, ki so se ukvarjali le z upravljanjem. Povečala sta se število sestankov (tudi v delovnem času) in poraba papirja, podvajalo se je odločanje, povečala nejasnost koordinacije med temeljnimi organizacijami, čez vse razumne meje je narastlo število samoupravnih splošnih aktov, povečala se je zapletenost evidenc, itd. Formalni načini odločanja so postali predolgi, prepočasni in preveč zapleteni. Zato so se uveljavljale »bližnjice« z znanstvom in sorodstvom.

6. Z vidika uresničevanja samoupravljanja delavcev je bila temeljna organizacija zasnovana kot osnovna oblika organiziranja. Zanj je veljalo, da delavci v temeljni organizaciji neposredno in enakopravno uresničujejo svoje pravice, dolžnosti in obveznosti. Zato je bil zanemarjen vidik njene nadaljnje notranje strukture. Zaradi tehnoloških, ekonomskih in drugih vidikov so bile temeljne organizacije pogosto velike, merjeno s številom zaposlenih (tudi več tisoč delavcev). V tako velikih enotah je seveda nemogoče uresničevati resnično enakopravnost in neposrednost. Zato tudi s tega vidika eden bistvenih ciljev organiziranja temeljnih organizacij ni bil dosežen.

7. Temeljne organizacije so v povprečju pomenile »preslikavo« organizacijske strukture delovne organizacije. Ker je poleg temeljnih obstajala še delovna organizacija, se je število organizacijskih ravni povečalo. S tem pa je prišlo do poslabšanja koordinacije, njenega težjega izvajanja, večje počasnosti odločanja, težjega pretoka informacij, itd. Tudi to je imelo za posledico manjšo učinkovitost. Težave s koordinacijo so se zlasti kazale pri delu poslovodnih organov.

8. Ni bilo razrešeno vprašanje temeljnega subjekta gospodarjenja – ali je to temeljna ali delovna organizacija ali obe. To se je predvsem poznalo pri zmedbi glede nastopanja na trgu. Ker je bil ponujen en sam model temeljne organizacije, ta seveda z vidika nastopanja na trgu ni mogel ustrezati tako različnim praktičnim situacijam. Za fazno temeljno organizacijo je nesmiselno, da bi sama nastopala na trgu; prav tako pa je vprašljiva racionalnost nastopanja na trgu prek delovne organizacije za temeljno organizacijo konglomeratne proizvodnje. Tudi to je bil izvir številnih konfliktov.

9. Premalo uporabno operacionalizirani so ostali mehanizmi ugotavljanja in delitve skupaj ustvarjenega prihodka in dohodka ter združevanje sredstev. Čeprav gre predvsem za ekonomska vprašanja, so se nejasnosti neugodno izrazile na celoto odnosov in so vplivale zlasti na pogostost konfliktov ter na dezintegracijske težnje.

10. Zdi se, kot da je bila izrazito zapostavljena zahteva po gospodarski uspešnosti temeljnih organizacij. Prevladujoč kriterij je bil funkcioniranje nekaterih institucij samoupravljanja. Zaradi podcenjevanja gospodarskih vidikov pa je bil dosežen ravno nasprotni učinek od zaželenega. Temeljne organizacije so bile nadalje zasnovane dokaj statično, brez jasne razvojne perspektive in dolžnosti. Teh pristranosti je bilo zlasti veliko v konkretnih izvedbah organiziranja temeljnih organizacijah.

11. Številne pomanjkljivosti pri delovanju temeljnih in s tem tudi delovnih organizacij so se pokazale relativno kmalu. Zato so že kmalu po sprejetju zakona o združenem delu začeli ukinjati oz. reorganizirati temeljne organizacije v smislu zmanjšanja njihovega števila, obenem pa so bile številne reorganizacije. Skoraj vsaka delovna organizacija je doživela v kakih petih letih vsaj dve spremembi makrostrukture. Odgovor na nerešena vprašanja funkcioniranja temeljnih organizacij so bile nove reorganizacije. Tako smo tudi pri nas nasedli »organizitisu«, kot

je pojav opredelil že P. Drucker; Kopelman pa navaja, da o podobni bolezniki stalnim organizacijskim spremembam poroča že Petronij okrog leta 66 (Kopelman: 1986, 147). Število temeljnih organizacij je v celoti rastlo vse do leta 1981, od takrat dalje pa konstantno upada.

Iz različnih virov bi lahko naštel še številne pomanjkljivosti z ustavnimi amandmaji leta 1971, Ustavo leta 1974 ter Zakonom o združenem delu leta 1976 uvedeno organizacijsko strukturo združenega dela. Seveda je jasno, da ima vsaka struktura svoje prednosti in pomanjkljivosti. Problem je v tem, da se naš sistem ni bil sposoben dovolj hitro učiti iz ugotovljenih pomanjkljivosti, da ni bil (dovolj) občutljiv za nauke iz prakse. Zato so se problemi poglobljali, namesto razreševali.

Izkušnje z organiziranjem temeljnih organizacij vendarle niso bile samo slabe. V številnih primerih so se uveljavile njihove prednosti. Katere so lahko prednosti takšnih enot, je npr. opozoril Pučko (Pučko: 1982, 12–13). Predvsem pomenijo možnost za večjo neposrednost sodelovanja delavcev pri upravljanju, s tem pa tudi možnost za večje motivacije za gospodarjenje, povezovanje dela in upravljanja itd.

Organizacijska struktura ni edini dejavnik učinkovitosti organizacije. Tako, recimo, raziskave vpliva razlik v organizacijski strukturi na učinkovitost organizacije v ZDA niso dale konsistentnih rezultatov (Kopelman: 1986, 146). Organizacijska zgradba je med organizacijami dokaj različna, predvsem individualna. Pač pa je precej posamičnih navedb v literaturi, ki kažejo na številne povezave med uspešnostjo organizacije in njeno zgradbo. Peters in Waterman npr. na podlagi raziskovanja več kot 60 najbolj uspešnih organizacij ugotavljata, da je njihova organizacijska zgradba zelo fleksibilna in enostavna (Peters, Waterman: 1984, 38). Itd.

Tudi naše raziskave zelo uspešnih industrijskih organizacij (Kavčič in sodelavci: 1987) so pokazale veliko raznovrstnost v njihovi organizacijski zgradbi in strukturi notranjih odnosov. Vendarle pa je bilo vsem organizacijam, ki smo jih raziskovali, skupno, da so imele takšno organizacijo, kot so jo zaposleni in vodstvo ocenjevali za optimalno in jo sprejemali kot učinkovito. Pri tem je makroorganizacija dokaj stabilna, mikro in mezoraven pa se sproti prilagajata potrebam. In prav v tem je bistvo: če naj organizacija delavcem služi kot sredstvo za doseganje ciljev, mora biti prilagojena njihovim potrebam in pričanjem.

Predlog

Glede na navedeno ocenjujem, da so nujne nekatere spremembe v zakonski ureditvi organizacijske zgradbe združenega dela. Gre za nujne konceptualne spremembe v organizacijski strukturi in delovanju. Nova konceptualizacija bi morala temeljiti na naslednjih načelih oz. zagotavljati naslednje:

1. Veliko gospodarsko in organizacijsko stopnjo samostojnosti posamezne organizacije. Samoupravljanja ni mogoče zagotoviti brez takšne samostojnosti, prav tako ne odgovornosti samoupravljalcev za upravljanje organizacij. Morda bi zato kazalo z ustavo določiti minimalni obseg (odstotek) nove vrednosti, s katero razpolagajo delavci v organizaciji (recimo vsaj 70%). Samostojnost posamezne organizacije pa predpostavlja tržne odnose.

2. Zagotoviti možnost, da si organizacije v glavnem same krojijo svojo notranjo organizacijsko zgradbo. Pomeni: opustiti en sam enoten model temeljne in delovne organizacije in dopustiti pluralizem. Pomembno je, da se strokovnjaki, vodstvo in zaposleni (vsaj večina) strinjajo z njo. Zato pa trdneje in bolj nedvoumno opredeliti cilje, ki jih mora organizacija dosegati (gospodarske, samoupravne in razvojne) ter objektivne kriterije za presojanje uspešnosti organizacije (in upravljanja). Doseganje teh ciljev na podlagi objektivnih kriterijev mora biti tudi odločilno merilo za primernost ali neprimernost organizacijske strukture. V takšnih razmerah organizacije brez inovativnosti in ustvarjalnosti ne bodo mogle biti uspešne.

3. Ključni pomen kaže zagotoviti delovni organizaciji (če ohranimo sedanjo terminologijo). Temeljne organizacije ostanejo kot možna oblika notranje strukture. Pri tem delavci v delovni organizaciji na podlagi strokovnih utemeljitev sami odločijo, koliko in kakšne temeljne organizacije bodo imeli. Čeprav je delovna organizacija temeljni gospodarski subjekt, je treba dopustiti možnost, da se temeljne organizacije (če gre recimo za konglomeratno proizvodnjo) tudi same pojavljajo na trgu. Pomeni, da se s samoupravnim sporazumom o združitvi v delovno organizacijo opredelijo tudi poslovne funkcije, ki jih opravljajo v temeljnih organizacijah.

4. Odpreti možnost za oblikovanje demokratične organizacijske strukture znotraj delovne in temeljnih organizacij. Ta mora zagotoviti povezovanje dela in upravljanja. V svetu prevladujejo trendi decentralizacije v organiziranju in odločanju tudi v velikih podjetjih. Tudi znotraj njih nastajajo majhne fleksibilne enote, ki omogočajo veliko stopnjo »podjetništva« vsakemu posamezniku, obenem pa tudi veliko fleksibilnost organizacije v celoti. Pri nas v zadnjih letih prevladujejo trendi centralizacije odločanja v družbi in organizacijah združenega dela, ki so verjetno odvisni od prevelike decentralizacije v preteklosti, krizah, velike turbulencnosti okolja organizacij ter krepitev državnega centralizma v celoti. V razvitem svetu so temeljne težnje obratne. (Peters in Austinova navajata naslednji primer: Ko so v ameriškem podjetju DANA v letih 1979–1981 zašli v resne gospodarske težave, je vodstvo podjetja pod geslom »Vso moč delavcem na delovnih mestih« izvedlo radikalno decentralizacijo številnih služb in z njihovim delom povezanega odločanja. Na tej podlagi so uspeli premagati težave – Peters, Austin: 1986, 269–270). Ustvarjalno energijo množic, ki jo zlasti v krizi še kako potrebujemo, je mogoče zagotoviti z organiziranjem samoupravnih delovnih skupin. Koncept teh skupin je že izdelan in v praksi preizkušen. Te pa je potem nujno povezovati v širše celote (temeljne organizacije, obrate, itd.). Vendar velikih organizacij ni mogoče upravljati le z enega vrha. Takoj ko število zaposlenih v organizacijsko enoviti organizaciji preseže določeno mejo, se začno posebne težave. Kopelman npr. poroča, da je v literaturi našel kot takšno mejo omenjeno število 500 do 1000 zaposlenih (Kopelman: 1986, 147–148). Moje izkušnje so podobne: več kot 600–800 zaposlenih ni več mogoče učinkovito organizirati za delo in upravljanje v enoviti organizacijski obliki. To pa pomeni, da temeljna organizacija, posebej če šteje več kot tisoč zaposlenih, ne more biti več organizacija, ki znotraj ni naprej strukturirana.

5. Samoupravljanje mora biti organizirano racionalneje. Delavski svet vsakor zaradi tradicije in sedanje funkcije kaže ohraniti kot organ upravljanja. Vse rutinske odločitve kaže decentralizirati do ravni delovne skupine ali celo posameznika. Delovna skupina je lahko resnična delegatska baza. Glavni kriterij ustreznosti odločanja mora biti v okviru splošnih zakonskih norm prepričanje kolektiva – to pa se objektivno vrednoti v uspešnosti organizacije. Odločitev mora biti manj, morajo biti vsebinsko obsežnejše in manj pogoste. Torej morajo imeti trajno veljavo. Večje bodo morale biti pristojnosti posameznika obenem z razvitejšo obveščeno stjo o njegovem delu in realno uresničljivo nadzorno funkcijo. To bo mogoče doseči le, če bo tudi zunanja normativna regulativa manj podrobna in bolj stabilna (ne tako pogoste spremembe kot sedaj). V načelu je mogoče uresničiti sistem, da delavci ali njihov delavski svet odločijo, vodilni pa to izvajajo – dokler ne nastopijo novi elementi, ki vplivajo na vsebino odločitve. Planske odločitve bodo lahko pridobile pomen, če bodo razmere poslovanja stabilne. Če pa se podlage, na katerih je planska odločitev nastala, spremenijo, morajo delavci ponovno odločiti, ne more tega storiti recimo sam poslovodni organ. Seveda pa je samoupravno odločanje nujno graditi na visoki stopnji samostojnosti vsakega delavca pri delu.

6. Takšna zasnova delovne in temeljne organizacije bi omogočila tudi drugačno opredelitev odnosa med njimi, spodbudila združevanje na podlagi resničnih skupnih interesov, itd. Učinkovita podlaga združevanja v združenem delu morajo biti resnični skupni interesi, ki se morajo v združeni obliki uresničevati bolje oz. bolj, kot če se organizacije ne združijo.

7. Družba (država) mora biti sposobna čimbolj natančno opredeliti zahteve do delovnih organizacij oziroma delavcev v njih. Pomeni, da je treba v merljivih količinah opredeliti kriterije uspešnosti organizacij. Kriteriji morajo upoštevati gospodarsko uspešnost in razvoj samoupravnih odnosov in razvojno sposobnost organizacije. Zahteve glede uspešnosti morajo biti stabilne, sicer se jim delavci v organizacijah ne bodo mogli prilagajati. Za te kriterije je treba z legalnimi sredstvi opredeliti merila. In kar je še posebej pomembno, družbeno predpisani informacijski sistem (sistem evidenc in informacij, ki jih zbirajo v organizacijah) mora zagotavljati podlago za čimbolj nedvoumno presojo uspešnosti. Delavcem v organizaciji in njihovem vodstvu – samoupravnemu in organizacijskemu pa prepustiti, da izbere sredstva in načine za doseganje uspešnosti. Sistem evidenc v gospodarskih organizacijah mora biti strokovno utemeljen in stabilen, tako da je mogoče uspešnost organizacije presojati v daljšem obdobju na podlagi primerljivih podatkov.

8. Na tak način bi dosegli potrebno spremenljivost organizacijskih možnosti. Organizacija, posebej gospodarska, se mora biti sposobna na ravni delovnih skupin, obratov, delovnih enot in temeljnih organizacij (če jih ima) hitro prilagajati spremembam v tehnologiji, trgu, strukturi zaposlenih, itd., da bi dosegala čimboljše rezultate na trgu. Fleksibilnost organizacije, raznovrstnost organizacijskih oblik, zmanjševanje števila organizacijskih ravni, večje pristojnosti zaposlenih na najnižji ravni, itd. – vse to so trendi v organizacijskem razvoju v razvitih državah (več o tem v Kavčič: 1988). Menim, da jih je treba pri nas ne le dovoliti, ampak spodbuditi, predvsem pa odpraviti enotni kalup organiziranja.

Sklep

Na podlagi številnih raziskav v svetu in v Jugoslaviji ter številnih pogovorov z organizatorji pri nas ocenjujem navedene predloge sprememb kot nujne, če hočemo preseči gospodarsko krizo in ustvariti organizacijske razmere za hitrejši razvoj in dohitevanje razvitega sveta. Tudi enoten organizacijski kalup preprečuje razmah inovativnosti. Itd.

Prvotno sem imel namen predlagati za te spremembe kar formulacijo konkretnega dopolnila k ustavi. Vendar sem spoznal, da to ni mogoče. V ustavo in zakone, zlasti zakon o združenem delu, je treba vključiti novo koncepcijo organizacijske strukture in razvoja združenega dela pri nas. Gre torej za spremembo enega temeljnih konceptov, na katerih so ustava in zakoni zgrajeni. Zato so posledice tega koncepta vsebovane v številnih členih. Spremeniti je treba vse te člene. Morda bi večji del nove »organizacijske filozofije« morali vključiti v temeljna načela oziroma preambule. Odločiti se je tudi treba, kaj je nujno vključiti v ustavo, kaj v zakone ter kaj v glave organizatorjev in drugih, ki se z organizacijo ukvarjajo (registrska sodišča, sodišča združenega dela, družbeni pravobranilci samoupravljanja itd.).

Zdaj predlagane ustavne spremembe skoraj ne vključujejo omenjenih predlogov za organiziranje združenega dela. Nasprotno, vztrajajo pri starem enotnem obrazcu organiziranja (enem kalupu za vse različne razmere in različne organizacije). Predlagani amandmaji le nekoliko omiljujejo ostrino (robove) tega kalupa. Zato jih ni mogoče sprejeti kot zadostne in razvojno ustrezne. Novo »filozofijo organiziranja in upravljanja«, novo organizacijsko paradigmo je nujno vključiti v celoten tekst Ustave kot podlago za oblikovanje posameznih določb tako kot samoupravljanje, družbeno lastnino, itd. Zato so potrebne temeljite spremembe že predlaganih dopolnil in dodatne vrste členov, za katere spremembe zdaj sploh niso predvidene. Verjetno je zato potrebno novo besedilo ustave in kasneje zakona o združenem delu. O tem morajo presoditi tisti, ki se spoznajo na »delanje« ustave in zakonov. Vsekakor pa ne kaže preveč hiteti in na vrat na nos sprejemati nekaj, za kar že danes vemo, da je zastarelo.

CITIRANA LITERATURA:

1. Babić, M. (red.): Samoupravno organiziranje u teoriji i praksi. Institut za organizaciju i ekonomiku Sarajevo, Sarajevo 1983.
2. Ivanjko, Š.: Teoretični in praktični vidiki samoupravne organiziranosti združenega dela. VEKŠ, Maribor 1985.
3. Jojić, R. (rukov. istraž. tima): Istraživačka tema: Organizacija zajedničkih stručnih službi u OOUR, Institut za organizaciju i ekonomiku, Sarajevo 1982.
4. Kavčič, B.: Organizacijska povezanost v delovni organizaciji. DDU »UNIVERZUM«, Ljubljana 1984.
5. Kavčič, B., Čibron, A., Deškovič, D., Mesner, D.: Dejavniki učinkovitosti poslovnega organa. FSPN, Center za organizacijske vede, Ljubljana 1987.
6. Kavčič, B.: Nova organizacijska paradigma. Organizacija in kadri 1988 (v tisku).
7. Kopelman R. E.: Managing Productivity in Organizations. McGraw Hill, New York 1986.
8. Laszlo, J. (rukov. istraživ. tima): Istraživačka tema: Organiziranje i funkcionisanje radnih i složenih organizacija, Institut za organizaciju i ekonomiku, Sarajevo 1984.
9. Poročilo o delu družbenih pravobranilcev samoupravljanja SR Slovenije za leto 1982. Bilten družbenih pravobranilcev samoupravljanja SR Slovenije, Ljubljana 1983, št. 39.
10. Peters, T., Waterman, R.: Auf der Suche nach Spitzenleistung. Verlag Moderne Industrie, Landberg 1984.
11. Peters, T., Austin, N.: Leistung aus Leidenschaft. Hofman und Campe Verlag, Hamburg 1986.
13. Prašnikar, J.: Jugoslovska organizacija združenega dela v luči teoretičnih spoznanj in njenega obnašanja v praksi. Doktorska disertacija. Ekonomska fakulteta, Ljubljana 1982.
14. Pučko, D.: TOZD in integracijski procesi. V: VII. posvetovanje o ekonomiki in organizaciji združenega dela. Društvo ekonomistov, Ljubljana 1982.

Javna razprava in spremembe zakona o združenem delu

Iz teorije je znana ugotovitev, da ima za uresničevanje v konkretnih družbenih odnosih veliko več možnosti tisti zakon, ki je usklajen z večinskim javnim mnenjem, kot tisti, ki ga javno mnenje ne podpira ali mu celo izrecno nasprotuje.¹ Zato ima javno mnenje pomembno vlogo v tistih zakonodajah, ki računajo na veliko učinkovitost pravnih norm. V takšnem sistemu postane javno mnenje eden izmed dejavnikov v zakonodajnem procesu.

Seveda so lahko stališča množic tudi površna, primitivna in zgrešena. Zato se zakonodajalec nikakor ne more in ne sme opirati zgolj na javno mnenje, ko določa vsebino bodočega zakona, vendar mimo javnega mnenja tudi ne more.² Pogosto bo treba uveljaviti določena stališča stroke oziroma znanosti, čeprav v začetku niso povsem skladna s pojmovanjem množic. Pomembno pri tem je, da so določeni pogledi sprejeti v t. i. strokovni javnosti. Zastavlja pa se resno vprašanje, kakšna usoda čaka zakon, ki ga zavračata tako splošna kot strokovna javnost.

Nedvomno se bodo pri izvajanju takšnega zakona pojavile velike težave. Pravni subjekti se bodo gotovo skušali izogniti izvajanju zakonskih določb, več bo kršitev zakona in več dela za nadzorne organe. Tak zakon ne bo zaživel kot avtonomno pravo, ki bi bilo skladno z večinskimi interesi pravnih subjektov, temveč bodo vsiljene – heteronomne – norme povzročale nejevoljo, kritiko in izigravanje.

Vse bolj očitno postaja, da se nakazani nevarnosti ne bo mogel povsem izogniti spremenjeni zakon o združenem delu (ZZD). Predlagane spremembe tega zakona so bile namreč v Sloveniji in Hrvaški pravzaprav zavrnjene.³ Na koncu javne razprave – za katero je bil odmerjen zelo kratek čas – je bila namreč sprejeta ocena, da večina predloženih sprememb zakona ne zagotavlja uveljavljanja tržnih zakonitosti, ekonomske odgovornosti za učinke gospodarjenja ter omejevanja normativizma. To pa so cilji, ki so opredeljeni v drugih usmerjevalnih družbenih dokumentih⁴ kot pogoj za nadaljnji razvoj samoupravnih odnosov. Ker pa je osnutek sprememb in dopolnitev ZZD s svojimi normami uvedel še več možnosti za državno poseganje v gospodarstvo, povzročil nevarnost za še več normativizma in centralizma, so ga udeleženci javne razprave v dveh jugoslovanskih federalnih enotah zavrnili. Takšna generalna zavrnitev predloženega zakona v javni razpravi je za naše družbenopolitično življenje dokajšnja izjema.

K splošni zavrnitvi osnutka sprememb ZZD v Sloveniji je pripomogla tudi neracionalna odločitev o spreminjanju ZZD v dveh fazah oziroma pred in po spreminjanju ustave. To gotovo ni v prid splošni racionalizaciji procesov odločanja in racionalizaciji pravne nadstavbe družbe posebej. Zelo težko si je namreč predstavljati uveljavljanje pravne varnosti v razmerah, ko bi morale samoupravne organizacije in skupnosti spreminjati svoje samoupravne splošne akte najprej po prvi fazi sprememb ZZD, nato po ustavnih spremembah in potem – že tretjič – po drugi fazi sprememb ZZD. Rezultat takšnega spreminjanja je lahko samo: *Summum ius, summa iniuria!*

Zato je bila skoraj enoglasna zahteva udeležencev javne razprave po hkratnem

¹ Leon Duguit, *Preobražaji javnog prava*, Beograd 1929, str. 78.

² Tihomir Vasiljević, *O metodu pravnog normiranja*, Anali Pravnog fakulteta u Beogradu, št. 3, Beograd 1976, str. 244.

³ Skupna seja RS Zveze sindikatov Slovenije in RK SDL Slovenije, Ljubljana, 15. 7. 1987, Delo, 8. 8. 1987 – priloga.

⁴ Kritična analiza delovanja političnega sistema socialističnega samoupravljanja, DE, Ljubljana 1985.

dograjevanju ustave in ZZZ oziroma ugotovitev o nesmiselnosti spreminjanja ZZZ pred spreminjanjem ustave. Ob koncu javne razprave je republiško sindikalno vodstvo povzelo zahteve udeležencev javne razprave. Te so terjale, naj bo ZZZ jedrnat in razumljiv zakon, očiščen programskopolitičnih določb ter prepodobnega normiranja. Splošne določbe ZZZ o urejanju družbenoekonomskih odnosov, samoupravni organiziranosti in uresničevanju samoupravljanja v združenem delu naj bi omogočale učinkovito gospodarjenje z družbenimi proizvodnimi sredstvi, prilagodljivo organiziranje ter samostojnost gospodarskih subjektov. Poleg tega naj ne bi spremembe ZZZ – če bi ga vseeno spreminjali v dveh fazah – prejudicirale ustavnih sprememb in povzročale večkratnega prilagajanja samoupravnih splošnih aktov spremenjenim zakonskim in ustavnim normam.

Javna razprava o spremembah in dopolnitvah ZZZ je potekala o osnutku zakona, ki ga je sprejel Zvezni zbor Skupščine SFRJ na seji 21. 4. 1987. Pri tem je pozornosti vredno dejstvo, da je za osnutek sprememb in dopolnitev glasovalo vsega skupaj komaj 90 delegatov, kar 42 jih je bilo proti, preostali pa so se vzdržali ali pa jih ni bilo na seji.⁵

Osnutek sprememb ZZZ se torej mora »zahvaliti« za svoj sprejem le ustavnim normi, ki za odločitev na seji Zveznega zbora zahteva navadno večino.⁶ To pomeni, da od 220 delegatov Zveznega zbora ob doseženem kvorumu (111 delegatov) teoretično lahko sprejme neko odločitev že 56 delegatov. Kljub tako nizki določeni večini za sprejemanje odločitev je 90 glasov za osnutek sprememb in dopolnitev ZZZ še vedno zelo malo in dejansko prej izjema kot pravilo pri odločanju v Zveznem zboru Skupščine SFRJ. Tako komaj še zadostno število pozitivnih glasov ob tej odločitvi seveda kaže na veliko neuskklajenost interesov v tej fazi zakonodajnega postopka, kar je pri tako pomembnem zakonu (»mala ustava«!) gotovo problematično.

Ta neuskklajenost interesov se je pokazala tudi med javno razpravo, ki je trajala od konca aprila 1987 do 21. junija 1987. En del jugoslovanske družbe je namreč v javni razpravi spremembe ZZZ podprl, drugi pa jih je odločno zavrnil. To se je izrazilo tudi na seji Sveta Zveze sindikatov Jugoslavije, ki je julija 1987 povzela rezultate javne razprave. Delegati iz Hrvaške in Slovenije so na tej seji ugotavljali, da se je pri njih oblikovalo splošno stališče, da ponujeni osnutek sprememb ZZZ ni dober in da ga zato ne kaže sprejeti; zlasti so zahtevali, naj se ZZZ spremeni v eni fazi, torej šele po spremembi Ustave SFRJ. Delegati iz drugih republik pa so takšnim mnenjem ostro nasprotovali. Oboji pa so se sklicevali na veliko število udeležencev v javni razpravi, saj so npr. navajali, da je samo v Zagrebu razprava potekala v 1200 organizacijah združenega dela ob udeležbi preko 300.000 delavcev.⁷

V Sloveniji so se organi sindikata, Gospodarska zbornica Slovenije in Republiški družbeni svet za vprašanja družbene ureditve ter nekatera strokovna srečanja ukvarjala z vprašanji sprememb ZZZ že pred uradnim oblikovanjem osnutka sprememb in dopolnitev tega zakona. K predhodno izdelanim tezam so bile v Sloveniji dane že številne pripombe, ki pa jih Komisija za spremljanje izvajanja ZZZ pri Zveznem zboru Skupščine SFRJ v glavnem ni upoštevala.

Zato se je Republiški svet Zveze sindikatov Slovenije kot nosilec javne razprave v združenem delu temeljito pripravil na obravnavo osnutka sprememb ZZZ. V krajevnih skupnostih, združenih organizacijah in obrtnih združenjih pa je organizirala javno razpravo SZDL. Povsod so izhajali iz potrebe po takšnih spremembah ZZZ, ki naj omogočajo bolj racionalno samoupravljanje, produktivno organiziranje denarnih sredstev občanov, večjo mobilnost družbenih proizvodnih sredstev ter sodobnejšo organiziranost združenega dela. Pred začetkom javne razprave

⁵ Delo, 8. 8. 1987, Ljubljana.

⁶ Ustava SFRJ, čl. 294/1.

⁷ Delo, 23. 7. 1987, Ljubljana.

je bilo organiziranih 13 regijskih posvetov s člani posebnih aktivov, ki so pri občinskih svetih Zveze sindikatov Slovenije skrbeli za potek javne razprave v organizacijah združenega dela.

Za Slovenijo je treba ugotoviti, da razprava o spremembah in dopolnitvah ZZZD ni potekala v vseh organizacijah združenega dela in v vseh drugih okoljih, kjer bi jo bilo koristno izvesti.⁸ Kljub temu pa je možno trditi, da je bil osnovni tok javnega mnenja o spreminjanju ZZZD dobro zajet in ustrezno predstavljen v sklepnem poročilu Zveze sindikatov Slovenije in SZDL. Še posebej intenzivno je bil pritegnjen v javno razpravo strokovni del javnosti⁹, tako da so bila stališča iz javne razprave podprta še s številnimi strokovnimi argumenti ter dopolnilnimi predlogi oziroma ponujenimi novimi formulacijami zakonskih členov.

Pri tem so bile skoraj enoglasne zahteve udeležencev javne razprave po zmanjšanem normativizmu v združenem delu. To velja že za sam obseg ZZZD kot tudi za število in obsežnost samoupravnih splošnih aktov. Zato so bile odločno zavrnjene ponujene spremembe ZZZD v obsegu preko 250 členov kakor tudi nedodelana koncepcija t. i. skupnih samoupravnih splošnih aktov v delovni organizaciji. Prav tako je bilo s tega vidika zahtevano, naj se v zakonu v prvi fazi spreminjajo samo tiste določbe, ki temeljijo na veljavni Ustavi SFRJ in ki ne bodo zahtevale obveznega usklajevanja samoupravnih splošnih aktov oziroma ki se bodo lahko neposredno uporabljale. To bi med drugim pomenilo, da v ZZZD ni mogoče spreminjati norm o t. i. neodtujljivih pravicah, pristojnosti delavskega sveta, vlogi poslovodnega organa itd., kar seveda še dodatno poudarja vprašanje smiselnosti in racionalnosti spreminjanja ZZZD pred predvidenimi ustavnimi spremembami.

Seveda je desetletna praksa uporabljanja ZZZD opozorila tudi na nekatere neustrezne določbe in pomanjkljivosti v zakonu. Zaradi razvoja proizvodnih sil, novih tehnologij – vključno z napredkom v organiziranosti delovnih procesov in povečanim pomenom visoko strokovnih znanj ter novih zahtev tržišča – so potrebne določene spremembe ZZZD, vendar bi morala biti novela ZZZD pripravljena študiously in zelo odgovorno.

Javna razprava je opozorila, da so potrebne spremembe ZZZD zlasti v smeri večjega upoštevanja tržnih zakonitosti, ekonomske logike in zmanjševanja števila in obsega samoupravnih splošnih aktov. Spremenjeni ZZZD naj bi nadalje dal več pristojnosti poslovodnemu organu oz. direktorju, na novo uredil ravnanje ob prekinitvah dela, razčistil odnose v zvezi z osnovnim subjektom družbene lastnine, okreplil vlogo delovne organizacije ter jasneje uredil delitev dohodka. Zelo pogoste so bile zahteve iz javne razprave, naj se iz ZZZD izločijo določbe, ki so prepisane iz ustave in političnih deklaracij. V javni razpravi so se pojavljale še zahteve, naj s pomočjo ZZZD dosežemo boljše varstvo družbene lastnine.

Navedenim mnenjem je treba v demokratični zakonodaji čimbolj prisluhniti ter večinska in strokovno podprta stališča tudi upoštevati pri oblikovanju zakonskih členov. Čeprav javnost nima oblastne moči, je vendar zelo pomembna pri podpiranju ali pa oviranju delovanja političnega in pravnega sistema.

Za slovensko javno mnenje bi sicer lahko rekli, da je še vedno precej konformno oziroma da v njem še prevladuje zavest o nujnosti pokoravanja kakršnimkoli zakonom, toda ta »pokorščina« se z leti očitno zmanjšuje. To ponazarjajo na primer podatki iz raziskave Slovensko javno mnenje 1987.¹⁰

Strinjanje ali nestrinjanje z naslednjima trditvama primerjalno po letih je takole (izraženo v % vprašanih):

⁸ RS Zveze sindikatov Slovenije in RK SZDL Slovenije: Zaključno poročilo in ocena javne razprave o osnutku zakona o spremembah in dopolnitvah ZZZD, cikl. Ljubljana, julij 1987, str. 4.

⁹ Razprave v Gospodarski zbornici Slovenije, v Zvezi društev pravnikov v gospodarstvu, stališča družbenih pravobranilcev samoupravljanja, republiških upravnih organov ter poglobljeno in izčrpno poročilo o javni razpravi, ki ga je podala – skupaj s številnimi predlogi novih formulacij zakonskih členov – Komisija Skupščine SRS za spreminjanje izvajanja ZZZD.

¹⁰ Slovensko javno mnenje 1987, DE, Ljubljana 1987, str. 86.

– Človek mora spoštovati zakone, ne glede na to, koliko ga ti ovirajo v njegovih osebnih težnjah:

	se strinjam	se ne strinjam	neodločen
1970	78,3	12,3	9
1982	71,9	13,3	1,6
1987	59,5	27,0	13,4

– Vsem zakonom se moramo strogo pokoravati, zato ker so zakoni (torej: Duralex, sed lex).

	se strinjam	se ne strinjam	neodločen
1970	69,6	21,6	8,2
1982	64,8	20,2	14,7
1987	51,3	32,9	15,9

Kritičen odnos do zakonodaje torej v slovenski javnosti vztrajno narašča. Strinjane s trditvijo, da se je treba zakonom pač pokoravati, se je od $\frac{3}{4}$ deleža v reprezentativnem vzorcu slovenskega odraslega prebivalstva v letu 1970 zmanjšalo na $\frac{1}{2}$ v letu 1987. Samo polovica Slovencev je torej še konformno usmerjena do pravnega sistema.

K takšnemu zmanjšanju naklonjenosti javnega mnenja do naše zakonodaje nedvomno prispeva tudi prehitro spreminjanje pravnih predpisov. Mnenju, da zakoni, ki se hitro spreminjajo, niso dobri, pritrjuje vedno več prebivalcev Slovenije. V empirični raziskavi slovenskega javnega mnenja¹¹ se je za stališče

– zakoni, ki se hitro spreminjajo, nimajo prave veljave, odločil naslednji odstotek anketirancev:

	se strinjam	se ne strinjam	neodločen
1970	73,8	15,3	10,4
1982	61,2	16,3	22,3
1987	78,0	11,5	10,5

Z vidika utrjevanja pravne zavesti je torej zelo neugodno spreminjati ZZZD v dveh fazah, saj javnost odklanja pogostno spreminjanje predpisov.

Takšno javno mnenje zadeva seveda tudi spreminjanje samoupravnih splošnih aktov. Zato je prevladujoče mnenje iz javne razprave ob osnutku sprememb ZZZD, naj spremembe ZZZD v 1. fazi ne vodijo v nujnost spreminjanja samoupravnih splošnih aktov, za modrega zakonodajalca tako rekoč zavezujoče. Pri tem seveda odmislimo opozorilo, ki je bilo ves čas prisotno v javni razpravi, o neracionalnosti spreminjanja ZZZD v dveh fazah.

Omenjeno prehitro spreminjanje pravne nadstavbe družbe pospešuje procese anomalije. V pogledih ljudi, njihovem praktičnem življenju in občutkih se v Sloveniji že pojavljajo določeni elementi takšnega razvrednotenja vrednot in norm. Posebej bi morali biti pozorni na naraščajoči trend vse večje nezakonitosti. Ta se kaže tudi v pogledih ljudi in njihovem presojanju dogajanj v tem delu družbene stvarnosti. Javno mnenje opozarja na nevarno širjenje anomočnih pojavov.

Tako so v raziskavi slovenskega javnega mnenja anketiranci primerjali tudi razmere na področju zakonitosti med anketiranjem z razmerami pred približno

¹¹ Ibidem.

petimi leti. Za odgovor, da je danes slabše ali dosti slabše, se odloča vedno večji odstotek anketiranih.¹²

	danes slabše	danes dosti slabše
1980	5,9	0,6
1982	10,9	3,1
1983	17,5	3,9
1984	17,1	5,6
1986	18,0	5,0
1987	24,5	9,2

Tudi iz nadaljnjih odgovorov, ki označujejo krizne družbene razmere, izhaja opozorilo, da je oblikovanje normativnih sprememb zelo občutljivo in zahtevno opravilo. O pogostnosti pojavov nezakonitosti, nereda in anarhije ter korupcije menijo anketiranci naslednje:

– nezakonitost:

	zelo pogosta	pogosta	redka	je ni	ne ve
1984	4,0	17,1	32,7	21,1	25,1
1987	5,6	28,8	33,3	11,7	20,7

– nered, anarhija:

	zelo pogosti	pogosti	redki	ju ni	ne ve
1984	3,3	18,4	28,5	31,1	18,2
1987	9,8	31,0	28,2	17,1	13,9

– podkupovanje, korupcija:

	zelo pogosti	pogosti	redki	ju ni	ne ve
1984	7,2	20,7	23,3	28,6	20,1
1987	15,7	31,6	21,6	15,7	15,4

Prikazano mnenje gotovo kar dobro izraža objektivna dogajanja v družbi, zato bo treba pravnim vrednotam in pravni državi posvetiti več pozornosti v delovanju vodilnih socialnih sil.

Takšno javno mnenje zahteva od zakonodajalca večji posluš za pravno in politično zavest državljanov. Javna razprava o zakonskem osnutku dobi v kriznih družbenih razmerah večjo težo. Ob informacijski, spodbujevalni in legitimacijski funkciji javne razprave se tedaj izrazito poveča njena ustvarjalna funkcija. Za izboljšanje pravne zavesti kaže namreč čimbolj upoštevati predloge za dograditev zakona, ki so bili dani v javni razpravi.

Sestavljalci predloga zakona o spremembah in dopolnitvah ZZZ so zato poskušali vključiti v zakonske določbe veliko predlogov in sugestij iz javne razprave. Tako so nastale kar precejšnje razlike med predlogom zakona in osnutkom zakona. Te razlike so posledica obravnavanja osnutka v javni razpravi.

Predlagatelj¹³ v obrazložitvi navaja, da je zmanjšal število zakonskih členov, predlagane nove norme pa formuliral tako, da jih je mogoče neposredno uporabljati. Na podlagi zahtev iz javne razprave so spremenjene nekatere norme ZZZ

¹² Slovensko javno mnenje 1987, DE, Ljubljana 1987, str. 19.

¹³ Komisija skupščine SFRJ za spremljanje izvajanja ZZZ.

o družbenoekonomskih odnosih in delovnih razmerjih, združništvu in drobnem gospodarstvu. Kot posledica javne razprave so bile prav tako precej spremenjene določbe o samoupravnem organiziranju in o uresničevanju samoupravljanja, kjer so dane zlasti večje pristojnosti delavskemu svetu in poslovodnemu organu, zmanjšano pa je tudi število zadev, o katerih se odloča z referendumom.¹⁴

Predlagatelj pa ob pripravi predloga zakona ni upošteval pripomb iz javne razprave o ukinitvi konsenza v delovni organizaciji, odpravi referendumskega odločanja in o črtanju določb, ki urejajo združevanje dela in sredstev. Takih predlogov iz javne razprave po mnenju predlagatelja ni bilo mogoče sprejeti, ker niso v skladu s temeljno zasnovno jugoslovanskega političnega in pravnega sistema. Nekaterih drugih pobud iz javne razprave pa v predlog zakonskega besedila ni bilo mogoče vključiti, ker so presegle veljavne ustavne okvire. Takšne pobude so zadevale zlasti večjo enotnost pri urejanju delovnih razmerij ter predloge za izenačitev položaja delavcev delovne skupnosti skupnih služb z delavci v temeljni organizaciji združenega dela.¹⁵

Ob upoštevanju okvirov, ki jih spremembam ZZZD postavlja veljavna ustava, je skušal predlagatelj nadalje dograditi pravico dela z družbenimi sredstvi. To dograjevanje je seveda družbeno pogojeno predvsem z dobrim gospodarjenjem, za katero morajo biti delavci ekonomsko stimulirani. Tem ciljem mora biti nato podrejeno tudi organiziranje združenega dela. Pri tem organiziranju je zato dan večji poudarek delovni organizaciji, ki postaja osnovni tržni subjekt, družbenopolitične skupnosti pa naj bi se odrekle poseganju v samoupravno organiziranje združenega dela. Izhodišče samoupravne organiziranosti pa še naprej ostaja temeljna organizacija združenega dela.

Na področju uresničevanja samoupravljanja je predlagatelj sprememb ZZZD zmanjšal število zadev, o katerih so delavci odločali z referendumom. Tako je iz referendumskega sprejemanja izpadlo sprejemanje temeljev plana kot bistvena ekonomska odločitev delavcev v organizaciji združenega dela. Na račun osebnega izjavljanja je okrepljena vloga delavskega sveta; zaradi zmanjšanja samostojnosti temeljne organizacije pa je zmanjšano tudi število zadev, o katerih je delavski svet delovne organizacije odločal na podlagi soglasja temeljnih organizacij.

Novela ZZZD omogoča racionalizacijo samoupravnega normiranja, saj ponuja možnost za združevanje vsebine, ki je bila dozdaj urejena v različnih aktih, v en samoupravni splošni akt in dopušča skupne samoupravne splošne akte v delovni organizaciji. S ponujeno možnostjo za neposredno uporabo določb ZZZD oziroma daljšim rokom za prilagoditev samoupravnih splošnih aktov noveli ZZZD (18 mesecev) pa se bo mogoče izogniti dva- oziroma trikratnemu spreminjanju samoupravnih splošnih aktov. Njihova sprememba bo lahko počakala vsaj še ustavne spremembe, če ne tudi druge novele ZZZD.

Po dolgotrajnem usklajevanju različnih interesov je Zvezni zbor Skupščine SFRJ sprejel zakon o spremembah in dopolnitvah ZZZD (17. 12. 1987). Na podlagi glasovanja je mogoče sklepati, da je bilo ob predlogu zakona doseženo precej višje soglasje kot ob sprejemanju osnutka zakona. Za predlog zakona je namreč glasovalo 120 delegatov, proti je bil 1, 7 pa se jih je vzdržalo.¹⁶ Pri glasovanju o osnutku pa je bilo razmerje med glasovi »za« in »proti« 90 : 42 (torej 2 : 1). Glasovanje nadalje kaže, da je bilo upoštevanih precej pripomb iz javne razprave v Sloveniji.

Skoraj soglasen sprejem sprememb ZZZD pa je bil dosežen šele po napornem usklajevanju različnih interesov še zadnji dan na seji pred glasovanjem. Tako so npr. delegati v Zveznem zboru iz Slovenije v razpravi neposredno pred glasova-

¹⁴ Predlog zakona o spremembah in dopolnitvah ZZZD – obrazložitev, Poročevalec Skupščine SRS in SFRJ, št. 31, Ljubljana 1987, str. 20.

¹⁵ Predlog . . . , n. d., str. 21.

¹⁶ Ob glasovanju o predlogu sprememb in dopolnitev ZZZD je bilo na seji Zveznega zbora Skupščine SFRJ navzočih samo še 128 delegatov, Pravna praksa, št. 25, Ljubljana 1987, str. 1.

njem o predlogu opozarjali na nesprejemljivost črtanja 25. čl. ZZD, ker bi to poseglo v odnose, ki jih ureja Ustava SFRJ. Ta člen namreč institucionalizira interese naroda oziroma republike, izražene v pravici do samostojnega in svobodnega odločanja o rezultatih dela, naravnih bogastvih in družbenem razvoju v republiki oziroma avtonomni pokrajini. Odbor za borce in vojaške invalide pa je zahteval črtanje tega člena iz ZZD. Vendar so delegati iz SRS opozorili, da bodo zahtevali obravnavanje in odločanje o ZZD po posebnem postopku, predvidenem v čl. 294/2 Ustave SFRJ, če bo odbor vztrajal pri svojem stališču.¹⁷ V tem primeru Zvezni zbor ne bi mogel sprejeti sprememb ZZD že na isti seji.

Zaradi tako nasprotujočih interesov je bila seja zbora prekinjena. Odbor za vprašanja borcev in vojaških invalidov je nato svojo zahtevo umaknil, delegati iz Slovenije pa so odstopili od zahteve po posebnem postopku. Tako so se lahko uveljavili interesi republik oz. narodov o samostojnem razpolaganju s presežno vrednostjo ter odgovornost republik za lastni in skupni jugoslovanski razvoj.

Naslednji spopad interesov se je na seji odvijal v zvezi z ureditvijo velikih tehnično-tehnoških sistemov.¹⁸ V tem primeru so prevladale centralizatorske težnje in interesi, ki so podpirali natančno zakonsko določanje organiziranosti in odnosov v teh panogah. Amandmaji, ki so se zavzemali za večjo samostojnost posameznih delovnih organizacij v teh povezavah (pošta, železnica, elektrogospodarstvo), so bili z večino glasov delegatov zavrnjeni.

Na veliko raznovrstnost interesov ob sprejemanju sprememb ZZD kaže tudi dejstvo, da je bilo še nekaj dni pred sejo Zveznega zbora predloženih k predlogu sprememb ZZD kar 119 amandmajev,¹⁹ ki so jih dali predvsem organi oziroma delovna telesa skupščine. Zaradi množice amandmajev je postalo celo vprašljivo, koliko bo mogoče upoštevati mnenja iz javne razprave. Ker pa so predstavniki organov, ki so dali te amandmaje, od njih delno odstopili že med usklajevanjem interesov v Komisiji Skupščine SFRJ za spremljanje izvajanja ZZD, in vztrajali le pri 52 amandmajih, je bilo v nadaljevanju mogoče bolj upoštevati javno razpravo ob osnutku sprememb ZZD.

Sicer pa so bile kljub velikemu soglasju ob glasovanju razprave delegatov ob odločanju o spremembah ZZD zelo različne. Medtem ko je del delegatov zelo hvalil predložene spremembe, so bili drugi bolj skeptični do zakonskih sprememb. Zlasti delegati iz Slovenije in Hrvaške so opozarjali na preveliko represivno naravnost ZZD, na nevarnost uveljavljanja birokratsko-centralističnih interesov in še vedno zakonsko dopuščanje političnih posegov v gospodarstvo. S tem v zvezi je bilo kritizirano tudi vodstvo Skupščine SFRJ, ker ni dobro načrtovalo zakonodajnega procesa ob spreminjanju ZZD in zato ni bilo mogoče zadosti temeljito opraviti dela v vseh fazah tega procesa.²⁰

Za številne navedene kritike je mogoče najti dokaze v sprejetih spremembah ZZD. Tako so na primer v ZZD še naprej zavarovani interesi poklicnega političnega upravljalkega sloja ob imenovanju poslovodnega organa od temeljne do sestavljene organizacije združenega dela. Tudi po spremembah ZZD je namreč v sestavi razpisne komisije za poslovodni organ tretjina predstavnikov družbene skupnosti (na nekaterih imenovanjih ima največji vpliv politokracija), čeprav so bile v javni razpravi prevladujoče zahteve, naj poslovodni organ oz. direktorja izbirajo delavci v organizaciji združenega dela povsem samostojno.²¹

¹⁷ Člen 294/2 Ustave SFRJ: »Kadar je na dnevnem redu Zveznega zbora predlog zakona, drugega predpisa ali splošnega akta oziroma kakšno drugo vprašanje, ki je splošnega pomena za republiko oziroma avtonomno pokrajino in za enakopravnost narodov in narodnosti, se tak zakon ali drug splošni akt oziroma tako vprašanje na zahtevo večine delegatov iz ene republike oziroma avtonomne pokrajine obravnava in o njem odloči po posebnem postopku, ki je določen v poslovniku o delu Zveznega zbora.«

¹⁸ Čl. 120 predloga zakona o spremembah in dopolnitvah ZZD v zvezi s čl. 388 ZZD.

¹⁹ Delo, 15. 12. 1987, Ljubljana.

²⁰ Delo, 18. 12. 1987, Ljubljana.

²¹ Čl. 153 predloga sprememb v zvezi s čl. 504/6 ZZD.

Sicer pa so po drugi strani dobili dodatne pravnoinstitucionalne poudarke tudi interesi tehnokracije oz. poslovodski sloji. Tako na primer spremenjeni ZZZ daje poslovodnemu organu delovne organizacije pravico do vplivanja in dajanja mnenja o imenovanju poslovodnega organa temeljne organizacije.²² Prav tako ima poslovodni organ delovne organizacije pravico do dokončne odločite ob morebitnem sporu med poslovodnimi organi temeljnih organizacij zaradi neizpolnjevanja materialnih obveznosti, ki izvirajo iz skupnih odločitev oz. planov.²³ Nadalje so boljše zavarovane pravice poslovodnega organa, ki je s sklepom delavskega sveta razrešen te dolžnosti.²⁴

Več prostora so v spremembah ZZZ dobili tudi interesi privatnih lastnikov delovnih sredstev.²⁵ Njihova dejavnost je razširjena na vsa delovna področja, razen z zakonom izrecno izvzetih dejavnosti. Poleg tega je razširjena možnost za dodatno zaposlovanje delavcev, saj pri tem ni več nobenih omejitev za člane družinskega gospodinjstva. S temi člani lahko delovni človek, ki samostojno opravlja dejavnost s sredstvi, na katerih ima lastninsko pravico, sklene delovno razmerje. Tako je omogočen večji razmah osebne pobude, produktivnega angažiranja sredstev, na katerih obstaja lastninska pravica (denar, prostori), ter dana možnost za novo zaposlovanje. Interesom privatnih lastnikov so prikrojene tudi določbe o pogodbeni organizaciji združenega dela (ponovno združevanje sredstev) ter zadrugah.²⁶

Kratkoročni interesi delavcev so zajeti v številnih normah ZZZ. Z njegovimi spremembami je bilo tem interesom dano še več prostora oziroma omogočena njihova nadaljnja institucionalizacija. Za primer lahko navedemo določbo o obveznem prenehanju delovnega razmerja ob izpolnitvi pogojev za upokojitve²⁷ ali spremenjena pravila o zajamčenem osebnem dohodku ne glede na rezultate dela.²⁸

Dolgoročnim interesom delavcev je še naprej dano prvo mesto v normah ZZZ. Seveda pa bo treba bistveno boljše te norme izvajati v praksi. Zato tistih določb ZZZ, ki pravno-normativno izražajo dolgoročne delavske interese ob spremembah ZZZ, ni bilo treba spreminjati (npr. 1,2 ZZZ). Načelo ZZZ, da delavci na podlagi pravice dela z družbenimi sredstvi odločajo v organizaciji združenega dela in v celotni družbi o pogojih in rezultatih dela, bi moralo biti v dejanskih družbenih odnosih veliko bolj spoštovano, kot je zdaj. Premalo je namreč, če so takšni interesi delavcev, ki se pravzaprav pokrivajo s splošnimi družbenimi interesi, samo zakonsko zavarovani, dejansko vedenje ljudi in organizacij v globalni družbi pa jim ne sledi. Praktična uporaba ZZZ mora z uveljavljanjem teh načel ter načel zakonitosti, reda, pravne varnosti ter omogočanjem nadaljnjega razvoja proizvodjalnih sil uveljavljati splošne družbene interese. Za še jasnejše in doslednejše pravno izražanje teh splošnih interesov bi bila potrebna nadaljnja racionalizacija norm ZZZ in seveda tudi celotnega jugoslovanskega pravnega sistema.

Modernizacija in racionalizacija pravne nadstavbe jugoslovanske družbe lahko privedeta do popolnejšega pravnega izražanja splošnih družbenih interesov oz. dolgoročnih interesov delavcev. Takšni interesi so v demokratičnem političnem in pravnem sistemu v prvem planu pravne institucionalizacije. Kratkoročni interesi delavcev spadajo šele na drugo mesto socialnih determinant pravne nadstavbe. V tretjem planu se potem uveljavljajo interesi drugih razredov in slojev prebivalstva (privatni lastniki, upravljalski sloji ipd.).

Sprejete spremembe ZZZ verjetno premalo diferencirano izražajo razmerje

²² Čl. 153/2 predloga sprememb v zvezi s čl. 504 ZZZ.

²³ Čl. 157 predloga sprememb v zvezi s čl. 516 ZZZ.

²⁴ Čl. 161 predloga sprememb v zvezi s čl. 522 ZZZ.

²⁵ Čl. 2 predloga sprememb v zvezi s čl. 7 ZZZ.

²⁶ Čl. 78 predloga sprememb v zvezi s čl. 274 ZZZ.

²⁷ Čl. 67 predloga sprememb v zvezi s čl. 216 ZZZ.

²⁸ Čl. 32 predloga sprememb v zvezi s čl. 131 ZZZ.

med dolgoročnimi in kratkoročnimi delavskimi interesi. Novela ZZD premalo upošteva, naj bi bili kratkoročni interesi delavcev v svojem pravnem izrazu bolj podrejeni dolgoročnim oziroma splošnim družbenim interesom. Pod vplivom kriznih razmer v družbi so spremembam ZZD preveč botrovali delni in kratkoročni delavski interesi (zajamčeni osebni dohodki, zaposlovanje, favoriziranje materialne proizvodnje, centralizacija odločanja). To pa lahko poruši potrebno koherentnost t. i. sistemskega zakona in utrdi lažno upanje, da je mogoče kar enostavno z normativnimi spremembami premagati družbene zastoje in probleme. Noveliranje zakonodaje mora ostajati v okvirih splošne pravne politike, katere osnovne determinante morajo biti dolgoročni trendi družbenega razvoja. Pri zadnji novelizaciji ZZD pa so bili normativni premiki storjeni v korist kratkoročnih interesov delavcev in interesov drugih slojev prebivalstva.

Religija kot neformalni nadzorstveni mehanizem odklonskosti

Učenje brez razmišljanja je nekoristno, toda zato je razmišljanje brez učenja – nevarno.

Konfucij

Ateizem v socializmu z izhodišči od klasikov marksizma naprej ustvarja določeno razdaljo do religije in cerkve, ki jo v zadnjem času zlasti v Sloveniji in v našem družbenem ozračju načenjajo tudi marsikatera tehtna razmišljanja domačih sociologov religije, da sploh ne omenjam popustljivosti in razumevajočega gledanja na stare slovenske navade – to je verske praznike.

Kolikor je to mogoče zunanji okvir za pisanje o religiji s stališča kriminologije, pa je po drugi strani to isto vprašanje mogoče zastaviti z drugega vidika, in sicer, kaj predstavlja religija kot institucionalizirano sredstvo družbenega – predvsem neformalnega, zlasti kriminalnega nadzorstva. Pri nas so se s tem ukvarjali redki posamezniki, in še to mimogrede v kakšnem pripomočku za pouk kriminologije kot predmet na pravnih fakultetah. Dlje od tega pa sploh nismo prišli, medtem ko se zavedam, da to področje ne sodi toliko v sociologijo religije kot kam drugam, nenazadnje tudi v kriminologijo, in to v tisti njen del, ki zadeva človeško kontrolizacijo, kolikor je glede na razčlenjenost kriminologije in različnost njenih smeri to sploh še kriminologija.

Ta sestavek se bo ukvarjal z religijo kot možnim vplivom na oblikovanje človekove osebnosti, z njeno uporabnostjo pri kriminalni prevenciji in kot z morebitnim sredstvom neformalnega družbenega nadzora. Teh vprašanj se loteva z zgodovinsko-dialektičnih izhodišč, predvsem tudi zato, da bi poudaril *vpliv religije na moralno, norme in sploh pravo, tudi kaznovalno*. Pri tem se nam odpirajo različna obzorja, ki se jih ni mogoče lotiti s krajšim razmišljanjem, zlasti pa ne emocionalnim, moralnim, političnim in drugim, ker gre predvsem za delno osvetlitev kriminoloških in kriminalnopolitičnih pogledov na nadzorstvene sestavine religije oziroma cerkve.

»Religija je celovit in totalen človeški pojav. Predstavlja osebni pogled na svet (zbir verovanj), osebne občutke in osebne dejavnosti (rituali), naravnane na onostranske sile.«²⁹ Če je to, potem jo je težko meriti in ocenjevati in to je velik metodološki problem, zlasti glede njenega pomena za posameznika in zaradi »ustreznosti« njegovega vedenja. Odtod različna lotevanja, *kako ugotavljati stopnjo religioznosti, in nasprotujoči si izidi raziskovalnega dela o pomenu vpliva religioznosti na deviantno in nedevariantno vedenje – ob hkratnih pomislekih glede na njene nadzorne razsežnosti*.

Religija nedvomno pomeni za vernike določen »pritisk« na njihove vedenjske oblike, odvisno seveda od stopnje religioznosti posameznika, strukture osebnosti, okolja v katerem živi, vrednot, ki jih spoštuje, ciljev, ki jih želi doseči, različnega socialnega statusa itd. Zato je religija le eden izmed možnih mehanizmov, ki posameznika obdajajo, in za raziskovalce toliko trši oreh, kolikor bolj poglobljeno in dosledno se lotevajo njenega proučevanja.

Poleg vzgoje in izobraževanja, političnih partij itd. je religija kolikortoliko

²⁹ Čimič, str. 81

enakovreden dejavnik za nadzorovanje deviantnosti in vzdrževanje norm, čeprav prihaja do njihovih kršitev, ki se jim tako pri vernih kot pri neverujočih ne da izogniti. Zato se toliko bolj zaostrojuje odgovor, *kakšen je njen vpliv*, če tudi verniki postanejo kriminalci, podobno kot tisti, ki sploh niso verni. O tem so različna stališča, ki se jih tu ne lotevamo, ker se ne ukvarjamo s kriminalnoetiološko problematiko, povezano z religijo.

Tu se lotevamo religije kot sredstva neformalnega (družbenega) nadzorovanja, ki ima pri nas gotovo problematičen odsev in je zato toliko bolj zanimiv. Morebiti tudi zato, ker o tem nismo dosti razmišljali, ker so imeli drugi (neformalni) nadzorni mehanizmi večji vpliv, ki pa ga v zadnjih letih drug za drugim izgubljuje, tako da ne prihaja le do krize nadzorovanja, ampak tudi do krize morale. S tem pa nikakor ne mislim, da je rešitev v religiji. O tem si celo v drugačnih ureditvah, kot je naša, ne delajo nobenih utvar.

1. Verska pripadnost in religioznost

Pripadnost posameznim religijam v kontekstu našega razmišljanja gotovo ni brez pomena za vedenje njihovih članov. *Vsaka religija* s svojimi opredelitvami, *naj* bi, vsaj pričakovati je tako, *vplivala* in delovala na določeno *vedenje* ter na vzdrževanje idej, za katere se poteguje. In ne le to, v marsikaterih družbah religije podpirajo družbeno ureditev, in nasprotno, v interesu marsikaterere razredne družbe je, da njena državna oblast podpira določeno religijo, čeprav je to marsikdaj razlog za družbeno konfliktnost neslutnih razsežnosti.

S tem v zvezi v marsikaterem, včasih celo v kriminološkem pisanju naletimo na ugotavljanja, *koliko kakšna religija*, kot npr. protestantska, rimskokatoliška, grškoavtokefalna, judovska, mohamedanska ali baptistična, luteranska, metodistična, episkopalna itd., *predstavlja v vedenju* in kaj je mogoče pričakovati glede obremenjenosti njihovih članov s kriminaliteto. Še več, pripadnost religiji je pogosto tudi okoliščina, zanimiva za raziskovanje, kakšen bo pri svojem delu »nadzorovalec« v mehanizmi kontrolizacije od policista do paznika pa do sodnika na tej ali oni ravni. Oboje pa se rado primerja še z nereligioznimi.

Ker je veliko tipov religij in dosti cerkva, je morebitno spoznavanje vrednosti vsake izmed njih za vedenje ljudi toliko bolj zamotano, čeprav jih morebitna razdelitev na fundamentalne in modernistične nekoliko poenostavlja. Neredko se sprašujejo celo, *koliko pripadnikov kakih religij* je npr. med revnimi, med tujci, med emigranti, po spolu in starosti, pa med duševno abnormalnimi ali med tistimi, ki imajo socialne probleme, in nenazadnje, kaj so zlasti v sinkretičnih družbah po religiji npr. storilci kaznivih dejanj, mladoletni delikventi, obsojenci v zaporih ali med katerimi nadziranci v »probation« je manj recidivizma itd. Skratka, *pripadnost religiji neredko povezujejo z marsikaterimi kriminalnopolitičnimi vprašanji* in probleme deviantnosti pojasnjujejo z religioznostjo in v njej iščejo morebitne rešitve za naraščanje delikventnosti med mladimi ljudmi, upadanje morale v posameznih skupinah, slojih itd. *Religijam se* v preprečevalnih programih in pri obravnavanju različne socialne patologije v skupnosti *pripisuje integrativni pomen* in v tem smislu tudi obravnavajo »funkcionalno značilnost religije«³⁰. Posebno zanimanje priteguje religioznost mladih, družin in soseske. Religioznost posameznika in skladnost tega dejstva z enakimi razsežnostmi v ožjem okolju naj bi pomenili življenjski stil in dejavnik v osebnostni strukturi respondentov v raziskavah, ki ima svojo težo tudi za reševanje kriz, obvarovanje smisla življenja in smisla kako biti in obstati.

V tem kontekstu se *religioznost ne obravnava več kot nekaj zasebnega*, ker iščejo celo nekatere ideološke opredelitve, ki naj bi izhajale tudi iz posameznih

³⁰ Merton, str. 97.

ideoloških dogem, izkrivljenih predstav o religijah, ki jim pripisujejo pretirane moralne pozicije itd. Tako marsikaj nasprotuje znanosti, ni dovolj objektivno in zlasti v sinkretičnih družbah ugotavljajo, da večina kriminalcev vendarle izhaja iz religioznega okolja, v katerem so bili vzgojeni.

Dosedanja monofaktorska pojasnjevanja religioznosti respondentov je v zadnjem desetletju zamenjalo dosti bolj dovršeno metodološko lotevanje ne le kriminalnosti, marveč tudi religioznosti. Tradicionalisti v kriminologiji so religioznosti pripisovali pomen že zaradi nje same, ne glede na to, kaj posamezniku v resnici pomeni, ne le kot vrsta veroizpovedi, ampak tudi kot stopnja v človekovi intimnosti; še posebej v razmerju do spoštovanja norm, zaradi katerih lahko prihajamo v konflikt s formalnim nadzorstvom. To pomeni, da je lako *razhajanje* ne le v različni religioznosti, ampak tudi med različnimi stopnjami religioznosti. Kajti religiozno mišljenje je tip mišljenja, ki vključuje, kaj naj bi bilo, in ne le, kaj je in zakaj³¹. Njegovo raziskovanje pa naj bi vsebovalo ne le, kaj ljudje v svoji religioznosti mislijo, temveč tudi, kaj in kako delajo. Za zadnje je pomembno, ali je za (ne)religiozne uporabna uradna kriminalna statistika ali samonaznanjena deviantnost z njenega temnega polja, ki ga državna statistika ne obsega.

Verska pripadnost torej ni zadovoljiv kazalnik religioznosti, vsaj ne v smislu delovanja in življenja in tista vrednost idealov in ciljev³², ki so pomembni za vedenje v njegovi manifestativni obliki. Tudi za religioznost ugotavljajo, da jo je treba meriti z vso skrbnostjo in ne le na podlagi izjav, marveč resničnega življenja, skupaj s socialnim okoljem in njegovim vplivom na posameznika (respondenta).

2. Religija in osebnost

Religija in religioznost se, kot smo rekli uvodoma, pogosto obravnavata kot možnost za oblikovanje človekove osebnosti in okoliščina, ki prispeva k omejevanju deviantnega vedenja. S tega vidika naj bi imeli ustrezne preprečevalne učinke.

Čimić pravi med drugim naslednje: »Človek nikoli ne ve, koliko je močan in koliko je slab. Vernik je v razmerju do božanstva odvisen, hoče in ne le pristaja, da bi bil božji sluga, hkrati ne sme pozabiti na boga, kajti če se ne opira na njegovo navzočnost, če zgubi ta up, je globoko prepričan, da greši. Religija nenehno zahteva vzpostavljanje kontrole nad vsemi človeškimi dejavnostmi in pobudami...«³³ Po njegovem pojasnjevanju vloge religije le-ta izpolnjuje praznino posameznikovega življenja, mu daje up na izvenzemeljski svet, mu vliva zaupanje in optimizem, moč, da obvladuje težave, kadar je osamljen, se zateka k božanstvu, mu omogoča identifikacijo, mu daje psihična sredstva za obstoj in doseganje ciljev, ga osvobaja žalosti in rešuje strahu, vzbuja občutka pomembnosti in varnosti, možnost, da se znajde v novih situacijah ali pomirja s spremembami³⁴ itd. Skratka, v smislu simboličnega interakcionizma, če lahko uporabimo to socialnopsihološko in kriminološko izhodišče, religioznost prispeva k integraciji osebnosti, pri čemer pa je treba poudariti, da religioznost ne deluje na vse posameznike (vernike) enako in ne enako v vseh položajih, v katerih se znajdejo v življenjski praksi.

»Religijsko verovanje, vdanost religiji ima tudi to nalogo, da pripisuje pomen statusu posameznika, usposablja ga za premagovanje življenja, zla in kriz, mu ponuja oblike religijskega statusa v zamenjavo za nezadovoljiv družbeni status«³⁵. Ali je potemtakem mogoče to razlog, da se je »cerkev povsem nepričakovano, brez posebnih zaslug in prizadevanj, iz cerkve bogatih v meščanski družbi spremenila

³¹ Mair, str. 210.

³² Kerševan: Religija in sodobni človek, str. 8.

³³ Čimić, str. 26.

³⁴ Glej prav tam, str. 27–34.

³⁵ Prav tam, str. 35.

v svojem večjem delu v cerkev ubogih in revnih v socialistični družbi«, kakor je zapisal Roter.³⁶

V kriminološkem pojasnjevanju bi to lahko pomenilo, da cerkev in religioznost oblikujeta človekovo osebnost, da bi živel skladno tako z religioznimi kot z družbenimi pričakovanji, ki jih tako ali drugače zahtevata obe, sicer vsaka na svoj način, toda v marsičem skladno, tako da obe želita doseči določeno poslušnost in konformizem, kolikor ne morale. Danes pa, nikoli tako kot doslej, *ugotavljamo prav krizo morale, toda dosti bolj krizo »socialistične« kot konfesionalne (cerkvene) morale.*

Ne glede na to da je religioznost docela zasebna zadeva, je hkrati možnost, ki pelje zaradi verovanja tudi v ustvarjanja prav določenih razmerij, tako do ljudi kot do stvari ali do čisto zasebnih in ne le družbenih vrednot, ki sicer pomenijo religiozno oblikovanje z nadzornimi in kriminalnopreventivnimi sestavinami. S tem v zvezi *gre religiji priznati določeno družbeno vlogo*, ker ustvarja »spoštovanje, dostojanstvo, pravičnost, odgovornost, podjetnost, dosežek, pogum«³⁷, ki niso nepomembni za doseganje družbenih ciljev v splošnem in posameznikovem vedenju še posebej. Prav tu se religijam pripisuje pomen za vedenje in za njeno neformalno nadzorno funkcijo. Kajti v nasprotju, kolikor ji ne uspeva na vedenjskem področju, bi pomenilo, v kar je bil Garofalo (s področja kriminologije) prepričan, da veri ne uspeva v njenih prizadevanjih za socializacijo njenih vernikov.³⁸

Tudi nekateri (sodobni) kriminologi povezujejo pomanjkljivo versko vzgojo z vzročnostjo za delinkventno in kriminalno vedenje.³⁹ Poudarjajo zlasti neverovanje v posmrtno življenje, etična in moralna načela, ideale, predanost določenim načinom življenja, človekovo poštenost, spoštovanje (pravnih) norm, ki naj oblikujejo posameznikovo osebnost. *Religioznost naj bi potemtakem vplivala na posameznika, njegovo delovanje, življenjski stil* itd. v smislu določenih pritiskov, ki ga uravnavajo, vodijo in usmerjajo, da ne počenja tistega, kar ni skladno z njegovim religioznim prepričanjem. Religija naj bi torej *ustvarjala določeno religiozno zavest* kot del posameznikove osebnosti s (prav določenimi) kulturnimi vrednotami, nenazadnje tudi z »religioznimi interesi«, kot je rekel Weber⁴⁰, ki najbrž niso brez povezave z vedenjskimi vprašanji. Od tod pa seveda ni več daleč do razmišljanj, ali religioznost podpira človekovo odgovornost za njegovo ravnanje, kar je tudi kriminalnopolitično in kriminološko in ne le moralno vprašanje. Ali pa je vernost odtujenost človeka, kot je vprašanje zastavil že Feuerbach⁴¹ in po njem še dosti drugih?

3. Religija, morala in pravo

Morala in po njej pravo katerekoli današnje družbe ne glede na njeno politično ureditev vsebujeta marsikatero religiozno omejitve človeškega vedenja že od nekdaj. Katerekoli kaznovalno pravo ima določila, ki prepovedujejo dejanja, naperjena zoper zdravje, življenje in premoženje. V religijah je to greh, v pravu pa kaznivo dejanje oziroma kriminal, ki se od družbe do družbe sicer lahko razlikuje, toda podobnost je očitna. Če je pravo minimum morale, brez katere ni normalnega delovanja družbe in sožitja med ljudmi, pa so *verske omejitve pogostokrat doslednejše in obširnejše*, saj še vedno »sankcionirajo« marsikaj, kar polagoma pravo dekriminalizira in depenalizira. Tako npr. posamezna ravnanja na področju

³⁶ Roter: Vernost in nevernost družbenih slojev v Sloveniji, str. 1119.

³⁷ Juvenile Delinquency ..., str. 38.

³⁸ Glej Milutinović, str. 356.

³⁹ Barnes/Teeters, str. 613.

⁴⁰ Parsons, str. 295.

⁴¹ Feuerlicht, str. 23.

spolnosti niso več sankcionirana, v religiji in morali pa se obravnavajo strože (promiskuiteta, splavi, kontracepcija, odklonsko spolno vedenje itd.), laž je v pravo le izjemoma sankcionirana in morebiti le za določene kliente (npr. priče).

Prevladujoča religiozna izhodišča, bodisi teološka bodisi filozofska, so v glavnem prišla tudi skozi moralo v pravo, pri čemer ne razmišljamo, ali je bila cerkev na oblasti ali blizu oblasti ali pa si jo je oblast prilaščala, ker jo je potrebovala za podrejanje ljudi. Religija s svojo organizacijo je bila v svoji zgodovini podobno kot država v položaju, ko je lahko manipulirala z množicami, le da je čas prinesel, *da cerkev uporablja drugačna sredstva za oblast nad ljudmi kot država*. Tako ena kot druga pa imata določeno organizacijo in sredstva za izvajanje svoje oblasti, čeprav opravljata nešteto karitativnih vlog. Toda pomen za vedenje ljudi jima je ostal in v tem pogledu sta tako *religija kot pravo sredstvo za vplivanje na vedenje*, ki ga ni mogoče spregledati v nobenem družboslovnem vrednotenju, ne globalnih, ne individualnih procesov, ne družbenih in ne človeških.

Zato *religije, etika, norme oz. pravo obsegajo številna vprašanja vedenja, odgovornosti in krivde, da ne omenjamo kaznovanja*. Poleg vzgojnosti vsebujejo tudi represivnost in neredko si delijo nekatere skupne ideale in temeljna filozofska izhodišča. To gotovo kaže na to, da je bilo nekoč vse skupaj drug drugemu zelo blizu, kolikor marsikdaj ni imelo enega samega izhodišča, ki ga je človeštvo skozi zgodovino začelo s trudom razločevati na zakonodajno, sodno in izvršno področje v civilni družbi. Medtem ko sta politika in religija nekaj posebnega in zdaj bolj, zdaj zopet manj ostajata ob strani kot vpletena opazovalca družbenih razmerij.

Vpliv religije na kazensko pravo ni (bil) majhen, prav tako pa so bili tudi nasprotni procesi, kar dokazujejo biblija, koran, talmud itd. na eni strani in zakoni od Hamurabija dalje na drugi. Vsi so poleg verskih vprašanj tako ali drugače obravnavali tudi gospodarska, politična, socialna in druga vprašanja. Od tod gotovo tudi pojav »verskih teologov, moralnih filozofov in pravnih učenjakov«⁴². Le-ti so vsi tako ali drugače poleg religije kot mehanizma socialnega nadzorstva obravnavali tudi družino, vzgojo, gospodarski sistem in pravo,⁴³ ki so bili v začetku dokaj nesformalizirani, nekateri so to še ostali, drugi pa so čedalje bolj normirani in zbirokratizirani in zato odtujeni.

V primerjavi z državo in pravom je ostala religija še kar nesformalizirana, toda ima dosti dogem, mitov, ritualov in ceremonialov, zato v marsičem za preprostega posameznika v svoji bleščavosti predstavlja avtoriteto (od rojstva do pogreba). Toda kdor ogroža norme države, največkrat tudi napada religijo, kdor se je lotil družbene skupnosti, le-ta je tudi z religijo prišel v konflikt, čeprav iz bližnje preteklosti poznamo vrsto izjem, tako dogodke kakor ljudi, ki jih je ena ali druga stran (država in cerkev) razlagala po svoje.

Država s pravom, religija in morala so torej mehanizmi, ki imajo dosti skupnega, zato je tudi *religija sredstvo določene moči* (spomnimo se samo inkvizicije) in religiozno verovanje je mehanizem družbenega nadzorovanja različne učinkovitosti. Religija podpira moralo vsaj posredno in te okoliščine ne gre zanemarjati v prizadevanjih za poslušnost, saj po domačih raziskovanjih »tri četrtine cerkvenih konformistov trdi, da je med religijo in moralo pomembna pozitivna korelacija, 11% pa je prepričanih, da se religija in morala medsebojno pogojujeta«⁴⁴.

4. Vpliv na vedenje – posameznikovo in družbeno

Kriminologi so se doslej nemalokrat spraševali, ali ima religioznost kot lastnost posameznika in skupin kakšen vpliv na vedenje človeka in družbe. V drugih oko-

⁴² Hall, str. 26.

⁴³ Glej tudi Newman, str. 21.

⁴⁴ Ivaniči, str. 1376.

liščinah so marsikdaj ugotavljali, da razpoloženje, počutje, reakcije, miselnost, nazor pogojujejo moralnost in omogočajo identifikacijo s čim ali s kom. To pa seveda ni nepomembno vprašanje glede na to, kakšno vlogo religioznost sploh še ima poleg tiste, da predstavlja nek interes ali potrebo posameznika kot njegovo intimno področje življenja. Vprašanje, ki se ga tu lotevamo, je, *ali ima religioznost lahko vpliv in kakšen je ta v pomenu*, ki bi ga lahko dojemali kot pozitivnega. Izhajamo namreč s stališča, da je v vsaki stvari dosti dobrega in hkrati veliko slabega, kakor za koga in odvisno kdaj. Navsezadnje vemo, da svetnikov skoraj ni več (v vedenju namreč), da smo vsi od časa do časa v čem odklonski, da je pogosto odvisno, v kakšnem obsegu in kdo je to in kakšno dobrotno ogroža – in končno je najbolj pomembno, ali je sploh odkrit. Če ni odkrit, njegovo dejanje ne povzroči družbene reakcije, kar teorija o družbenem interakcionizmu v kriminologiji dobro pojasnjuje. Drugo pa je, kaj je z občutkom krivde neodkritega devianta, koliko mu ta okoliščina v psihičnem življenju povzroča težave zaradi bojazni in strahu in drugih znakov, ki jih tu ne gre posploševati, ker so lahko čisto individualizirani.

S problematiko religioznosti v vedenju in njenim pozitivnim vplivom so se v glavnem ukvarjali v zahodnih demokratičnih, zlasti sinkretičnih družbah, kjer so želeli religije uporabljati tudi za različne kriminalno preprečevalne dejavnosti in za resocializacijo deviantov. Marsikateri penitenciarne zavodi omogočajo namreč verske obrede v svojih ustanovah in ponekod se religije pojavljajo kot pomemben, če ne izključni »prevzgojni« dejavnik s svojimi izhodišči za popoljševanje pripadnikov svojih veroizpovedi. Pri tem pa seveda ne gre prezreti, da imajo nekatere med njimi (npr. Black Muslims v ZDA⁴⁵) tudi težave in doživljajo nenaklonjenost morebiti tudi zaradi militantnosti svojih načel in njihove ekstremnosti.

Pri obravnavanju deviantov ne izhajajo iz domneve, da devianti niso religiozni, ampak da je njihov »koncept o bogu, cerkvi in religioznosti nezrel, izkrivljen in na veliko načinov neustrezen in da za večino religija pomeni izjemno pozitivno vlogo v njihovem življenju«⁴⁶.

Ker naj bi bili devianti na različne načine institucionalizirani (od policije do postpenalne pomoči, s probation ali z diversion itd.), so pogosto v krizah, proč od bližnjih, prostost jim je omejena, okolje pa tuje in zato sovražno, živijo v agresivnem svetu, ki jih ne sprejema ipd. Zato toliko bolj čutijo potrebo po toplini, prijateljstvu, sprejemanju, varnosti, zaupanju, zatekanju h komu itd. Zato *menijo, da je vloga religij in njihovih predstavnikov v mehanizmih nadzorstva lahko pozitivna* tudi pri obravnavanju deviantov, čeprav tu nastajajo marsikateri »kompetenčni konflikti« in druge dileme tako pri nadzorovalcih kot pri predstavnikih posameznih, predvsem prevladujočih religij.

Če je vloga religij pri institucionaliziranem obravnavanju deviantov kolikor toliko znana, pa je dosti manj jasno, kolikšen vpliv je religije na vedenje posameznika ante delictum, kajti nadzorna funkcija je le ena izmed njenih dejavnosti in še ta lahko zelo dvomljiva. Dvomljiva zlasti, ker je njen pomen enostransko nedoločljiv, kolikor religioznost opazujemo kot izključni dejavnik (torej monofaktorsko). Če pa jo obravnavamo z drugimi vplivi na človeško obnašanje, pa je njen pomen prav tako težko določljiv, čeprav ga ne zanemarjajo in mu dajejo določeno težo, ne pa izključne. Toda to je marsikdaj odvisno od koncepta raziskovalca, saj *nekateri trdijo, da je religioznost razlog za samoodtujevanje, drugi pa, da omogoča integracijo, srečo in preprečuje odtujenost*.

Ohranitev religij, nastajanje novih verstev, kultov, mitov in sekt vendarle kažeta, da se *ljudje morajo zatekati k izvenzemeljskim predstavam in verovanju v posmrtno življenje*. To kaže tudi na družbeni pomen religij, ki delujejo tudi na vedenje s svojimi religioznimi in moralnimi normami. Koliko so pri tem uspešne in koliko je to določljivo in ugotovljivo, je vprašanje, saj raziskave prinašajo naspro-

⁴⁵ Glej Vogelmann: Prison restrictions – prisoner rights v Crime and Justice, str. 57–61.

⁴⁶ Miller, str. 50.

tujoče si izide in dvome tako vsebinske kot metodološke narave. Pri tem pa je zelo razširjeno stališče, da religije vendarle nadzorujejo mase⁴⁷, modificirajo posameznikovo in družbeno vedenje (kar zgodovina nedvomno potrjuje), da nekatere religije bolj omejujejo avtoriteto staršev kot druge in da so nekatere bolj vplivne od drugih, različno represivne in za vedenje različno pomembne, kar ugotavljajo marsikateri kriminološke raziskave, ki se lotevajo iskanja razlik med devianti različnih verskih pripadnosti.

5. Religioznost kot model vedenja?

S tem pridemo do vprašanja, ali je in kako je (če sploh) religioznost mogoče šteti kot model vedenja. Je to nekaj posebnega in za koga? Ali pa je religioznost morebiti le ena izmed sestavin, ki vplivajo na vedenje, in še to odvisno od posameznikove osebnosti in njegove strukture. Vprašanja niso preprosta, še posebno ne, ker jih načenjamo s kriminološkega stališča. Znanje o tem pa je v kriminologiji gotovo močno omejeno, in zlasti nam manjka pri tem sposobnost vrednotenja religioznosti v »samoupravni socialistični« družbi, ki je doslej »religioznost« (in morda še religije) ves čas potiskala v obrobno kot preseženo družbeno vprašanje, na katero se v kriminalnopolitičnem, preprečevalnem in še v kakem drugem smislu ni treba ozirati.

Najprej, ni mogoče zanikati vrednosti posameznih religij, ki jih je človeštvo sprejelo skozi svojo zgodovino, da so se posameznikove vrednote tako utrdile, da so prišle ne le v pravo, marveč so ostale tudi miti, rituali, prepričanja itd., kar tako ali drugače sodi v inštrumentarij neformalnega socialnega nadzora. Le-ti se pogosto vzdržujejo mimo in poleg prava ali kot kakšna verovanja in vedenjske zahteve, morda celo proti veljavnemu pravu. Od tod seveda *pojavi dvojnega nadzora, dvojna morale in celo konflikt kultur* ali določene subkulture v nasprotju z morebitno prevladujočo kulturo itd., kar posredno načinja tudi Sellinova sociološko-kriminološka teorija o kulturnem konfliktu in kriminaliteti.

Ker torej vloge religij v razvoju človeštva ni mogoče zanikati, je toliko bolj pomembno, koliko se religioznost izraža pri posamezniku. V tem smislu so novejši *religiološke raziskave na Slovenskem izredno zanimive, prodorne in odkrite*. Spominjajo nas tudi na to, da bi raziskovalci vedenja morali prav tako pristaviti svoje razsežnosti k proučevanju vloge religij na obnašanje ljudi, ki je v zadnjem času v masovnih razsežnostih postalo problematično, tako da tudi politične sile naše družbe načenjajo probleme vedenja, morale in poštenosti, čeprav pod pretvezo pomanjkljivosti v »ustavnosti in zakonitosti«.

Če je religioznost skupek tistih najvišjih vrednot, idealov in ciljev, ki dajejo življenjski smisel pripadnikom⁴⁸ posameznih veroizpovedi ali verovanj, potem bi se za naš namen splačalo razmišljati, *koliko so religiozne vrednote identične tistim, ki jih sankcionirajo legitimne družbene norme*, saj se pripadniki sleherne družbe ob kršitvah srečujejo z legitimnimi nadzornimi organi in se vedenjskost navadno meri po uradnih zapisih o prestopništvu. Če program npr. katoliške religije vsebuje vrednote, kot so upanje, ljubezen, usmiljenje, razumevanje, modrost, umetnost, čemur, pravi Čimič⁴⁹, nihče ne more odreči privlačnosti, potem gre za določen (krščanski) način življenja, ki oblikuje ne le verovanje, marveč tudi motiviranost in dejavnosti za življenje, s čimer je poudarjena določena integracijska vloga za življenjski stil z močnim poudarkom solidarnosti v skupnosti. Hkrati pa so *religije nasproti tem »zahtevam« posebej tudi institucija nadzora*.

Funkcionalna analiza katerekoli religije pa bi bilo podobno kot analiza meha-

⁴⁷ Merton, str. 96.

⁴⁸ Po Kerševanu v Religija in sodobni človek, str. 8.

⁴⁹ Čimič, str. 230.

nizmov države, nadzorstva in prava pokazala, da *nič ne deluje v idealnem smislu*. Ne verniki ne neverujoči v glavnem ne upoštevajo ne religioznih, ne državnih ali kakšnih drugih omejitev, prepovedi, zapovedi itd., marveč jih neprestano kršijo, obhajajo, prekoračujejo, jih izigravajo, po svoje razlagajo in prestopke pred seboj in drugimi različno opravičujejo (glej npr. kriminološko teorijo o racionalizaciji – Matze in drugih).

Če s tega vidika gledamo na to vprašanje, potem bi lahko rekli, da *je verjetno religioznost model vedenja kot marsikateri drugi*, ki jih poznamo, saj imajo navsezadnje tudi politične stranke in drugi svoje programe, statute in podobna sredstva, s katerimi skušajo ustvarjati ne le vzorce vedenja, marveč celo modele ljudi (primerjaj »socialistični človek«, »sovjetski človek« itd.), vendar je povsod dosti deviantov, veliko konformistov in zelo malo »svetnikov« in vedno je kdo od česa odtujen. Zato tudi tuje raziskave potrjujejo, da religioznost vpliva na vedenje v omejenem obsegu, tako da ni mogoče nič gotovega napovedovati in da gre religioznost ocenjevati skupaj z drugimi možnimi vedenjskimi vplivi⁵⁰. Zatorej bi zelo težko rekli, da je religioznost model vedenja. Morda pri kakem posamezniku. Toda, ali vemo, koliko jih je? Ali bi se potemtakem sploh splačalo razmišljati, s čim nadomestiti religijo?

6. Religioznost kot možnost za nevtralizacijo odklonskih teženj

V kriminologiji in drugih znanostih, ki se ukvarjajo s človeškim vedenjem, že od nekdaj ni tako malo vprašanj, koliko posamezne okoliščine prispevajo k nečemu bodisi v pozitivnem bodisi v negativnem smislu. Spoznanja o tem so pogosto zelo različna in neredko se dogaja, da nekaj čisto določenega nima vedno enake teže za vsakogar in ne za vedno, obenem pa so kake reči uporabne za oboje, tako za slabo kot za dobro. Tudi religija ni vedno samo h klientu naravnana institucija, religioznost ni zmeraj pozitivna lastnost in iz socialne psihologije družbene reakcije, iz poznavanja etiološke problematike itd. vemo, da sta lahko *religija in religioznost pritisk ter represija, napeljevalni dejavnik* k negativnem vedenju in da sta zanj pogosto zelo relativna. Na to kažejo marsikateri današnji dogodki v svetu, prežeti z versko diskriminacijo in fanatizmom. Toda po drugi strani pa je religioznost lahko *mobilizacijski dejavnik, integrativne sile in preventivna moč* za obvladovanje težav in stisk tako posameznika kot njegovih skupin.

Zato ni tako malo prizadevanj po svetu, da bi religiozne vrednote, verovanja, verske inovacije itd. povezovali z organiziranim skupinskim in individualnim nadzorom, ne sicer kot zgolj samo to, marveč skupaj z drugimi dejavnostmi na način, ko je morebiti mogoče reči, naj bi z internaliziranim verovanjem vplivali tudi na vedenjska vprašanja. Domneva je namreč, naj bi bili ljudje, ki se udeležujejo organiziranih verskih dejavnosti, manj kriminalni in delikventni, bolj integrirane osebnosti⁵¹ in s tem v zvezi morebiti tudi manjkrat objekt delovanja prenekaterih nadzornih mehanizmov. Ta izhodišča v kriminologiji meščanskih družb niso tako redka in zato tudi *religije pri njih niso brez pomena za različne preprečevalne dejavnosti*, ki jih prav tako načenjamo v tem sestavku.

Cerkev in religija naj bi ljudem privzgajali smisel za discipliniranje in upoštevanje norm – ne le družbenih, ampak predvsem verskih. Z njimi naj bi vzgajali tudi pri oblikovanju morale in spodbujali sprejemljivo vedenje ter vernike odvrčali od najrazličnejših odklonskih teženj, ki jih religije »inkriminirajo« v dosti širšem obsegu kot uradne družbene norme, ki navadno pomenijo vedenjski minimum. Z raznimi dejavnostmi zaposlujejo možne deviante in vplivajo na njihovo življenje, zlasti na posameznike iz tistih slojev, ki so najpogostejše »objekt« nadzora

⁵⁰ Elifson et al., str. 523.

⁵¹ Glej npr. Rhodes/Reiss, str. 84.

formalnih mehanizmov. V tem kontekstu jim omogočajo varstvo in skrbijo zanje tudi »post delictum«, ko se *religija* ponekod pojavlja kot del resocializacijskega programa. To je seveda neredko odvisno od »agresivnosti« posameznih religij in od družbenih razmer, v katerih delujejo, ter jim ponekod bolj, drugje zopet manj določajo, kaj vse smejo delati in do kod.

Ponekod menijo, da so ljudje z duhovno motiviranostjo altruistični, samaritanski, taki, ki imajo radi druge, s smislom za zakonitost in pravičnost⁵² itd., zelo primerni za *kriminalno prevencijo*. Zato naj bi ljudem pomagali z etnično, razredno in ne le religiozno identifikacijo, zlasti pa revnim, deviantnim, motečim, obrobnim, socialno ogroženim itd. kot dejavnik v lokalni skupnosti in s svojimi stališči pojasnjevali vrednote življenja, zbirali informacije o vedenju in ravnanju ljudi, kar je religijam imanentno že od nekdaj. Poleg tega, da se religije vključujejo v poboljševalna prizadevanja, vpeljujejo še razne versko naravnane poglede, katerih cilj je *nevtralizacija morebitnih kriminalnih teženj pri ljudeh*, zlasti mladoletnikov, in skušajo spreminjati njihovo vedenje, čeprav so že postali devianti.

Seveda to počenjajo v okviru religioznih dejavnosti in tovrstnih prizadevanj v krajih z določeno socialno dezorganizacijo in odklonskimi pojavi, med ogroženimi socialnimi sloji in nacionalnimi manjšinami in tako, da organizirajo tudi svetovanje, vodenje, socialno pomoč, rekreacijo itd., toda s poudarkom na duhovnem in religioznem oblikovanju zlasti mladih. Višje sloje, razen spodnjih, ti religiozni preprečevalni pojavi ne zadevajo, ker ugotavljajo, da je »delikventnost srednjega razreda prej individualni kot skupinski pojav in je obravnavan na individualnem temelju«⁵³. Če ne gre za organizirano vodene programe, pa prenekateri dejavnosti v okviru posamezne religije prav tako marsikdaj delujejo v smislu preprečevanja in onemogočanja odklonskega vedenja v povezavi s čisto določenimi in splošnimi akcijami.

Gotovo je to prizadevanje, kot vse v boju s kriminalom, omejeno. Toda ti programi in dejavnost preprečevanja zaslužijo pozornost že kot lokalni mehanizmi nadzora in omejevanja zasebnosti. Zato menijo, da je »organizirana religija lahko prevencija in hkrati dušno pastirstvo«⁵⁴.

7. *Kriminalnopolitični pomen religije (cerkve)*

Kakorkoli religija omejuje tiste, ki se ne podrejajo njenim pravilom vedenja, jih kršijo ali se kakorkoli vedejo nasproti njenim normam nekonformistično, pa sicer sodijo med vernike, so *njena prizadevanja* za upoštevanje religioznih načel v *marsičem skladna s splošno družbenimi* in tistimi, zapisanimi v pravu. Že deset božjih zapovedi kaže na to podobnost, ki jo seveda čas že nekoliko prerašča s posameznimi dekriminacijami in depenalizacijami, kar morda podpirajo tudi težnje prenekaterih družbenih skupin in tudi sami procesi dekristjanizacije, poleg sprememb, ki jih ljudje prinašamo tudi s pomočjo znanosti, drugačnih pogledov na svet in še s čim. Najbrž tudi razvoj človešta vpliva na drugačnost obravnavanja posameznih oblik vedenja, ki so jih pred stoletji kaznovali kruto in brezobzirno in jih kot grešnike na svoj način potiskali v obrobnost ali jih celo ekskomunicirali, če ne kar fizično odstranjevali.

Toda cerkev odvisno od družbenopolitične ureditve in njene moči še vedno neke bolj neke zopet manj zadovoljuje ljudi s svojimi religioznimi dejavnostmi in poleg njih še marsikatero druge človeške potrebe, ki bi jim lahko pripisali *kriminalnopolitični, preventivni, vzgojnopedagoški in kurativni pomen*. Čeprav se je pri nas »znašla v popolnoma novi marginalni vlogi, se skuša obdržati na ta način, da

⁵² Glej *Juvenile Delinquency* . . . , str. 322.

⁵³ Prav tam, str. 328.

⁵⁴ Feuerlicht, str. 89.

svoje oblike organizacije in delovanja čim bolj prilagaja oblikam delovanja drugih družbenih inštitucij⁵⁵. V meščanskih družbah in drugod izven socialističnih držav pa je njeno delovanje še bolj svobodno in razširjeno v družbeni prostor, kot smo spoznali, s specialnimi religioznimi kriminalnoproventivnimi programi. *Cerkev si prizadeva, da bi poleg religioznih opravljala še vrsto drugih nalog*, ki povečujejo njen pomen, da bi se pokazala kot praktična tudi za tuzemsko življenje, in prepričala ljudi, da ne mislijo samo na oni svet. Verjetno je tudi zanjo sedanost tako neizbežna, da se pojavlja kot zaščitnica človekovih pravic, da se postavlja v obrambo revnih, za svetovalca obrobnih in spreminjevalca deviantnih in poboljševalca grešnikov. S tem posega v politične dejavnosti, se vključuje v socializacijske in resocializacijske procese itd., da ne omenjamo njene vloge psihiatričnega in socialno psihološkega dejavnika, kadar ljudem omogoča katarze, se pogloblja v njihovo intimnost in krivdo za storjene napake in celo odpušča, kolikor pa ne, po svoje sankcionira in bedi nad svojimi oblikami kaznovanja. Kriminologi vemo, da se kriminalne organizacije, ki so zlasti profitorsko usmerjene, vedno naselijo tam, kjer družba ne zadovoljuje človekovih potreb. Zato se pojavljajo številne prepovedane dejavnosti – individualne ali skupinske, ki omogočajo prihajati ljudem do dobrin, ki jih legalna družbena organizacija ali prepoveduje ali ne oskrbuje zadovoljivo. Podobno se cerkev, čeprav je sploh ne gre enačiti s kriminalnim svetom (toda motiviranost prizadevanj je osupljiva), loteva opravljati svoje vloge tam, kjer so odpovedali družbeni mehanizmi, pristojni za posamezna vprašanja.

Nadzorovanje človekovega vedenja z vsemi lastnostmi prepričevanja ali prisiljevanja pa je bilo že od nekdaj ena izmed ključnih vlog religije, čeprav seveda ne edina. Ker ni smotrne človeške dejavnosti, ki je ne bi bilo treba nadzorovati, se *tudi religija pojavlja kot nadzor nad ljudmi* in se ji *nadzorstvo poraja kot imanentna funkcija*, vključno s sankcioniranjem posameznih ravnanj. Ker pa je skoz človeško zgodovino prišla ob možnost telesnega kaznovanja, ji je ostalo le še kaznovanje duše, to pa je seveda dosti bolj relativizirano nasproti sistemu, kar zmore država s svojimi represivnimi mehanizmi in formalnim pravom.

Religijam so pretežno ostale omejene možnosti za neposredno kriminalnopolitično delovanje. Zato se uveljavljajo drugače: vzgojno, pedagoško, kulturno, socialno psihološko itd., in to od svetovanja, delitve pomoči do organiziranja in vodenja programov za obravnavanje deviantov, postpenalne obravnave in rehabilitacije svojih grešnikov oziroma nadzorovancev. Če v kaki veroizpovedi ne delajo tega sami, pa se vključujejo v državne ustanove, kjer jim je to mogoče, tako da so duhovniki po šolah, psihiatričnih bolnišnicah, vzgojnopoboljševalnih zavodih, zaporih in drugod, kjer pretežno podpirajo (ali pa tudi ne) zagotavljanje potrebne družbenega konformizma in ne le religiozne poslušnosti. Morda je zato »religija ... nepristna fasada in obiskovanje cerkvenih obredov dobro za pobiranje⁵⁶ ljudi, potrebnih pozornosti in obravnavanja. Toda prav v tem lahko religije ustvarjajo svojo socialno diferenciacijo, pogosto odvisno od njihovih interesov in ne le zmogljivosti.

Čeprav sta torej »religija in cerkev zgubili številne funkcije, ki sta jih nekoč imeli«⁵⁷, jima je na kriminalnopolitičnem področju lahko še marsikaj ostalo.

8. Religije in kaznovanje

Monoteistične religije so pomembno vplivale na razvoj avtokratičnih ureditev vladavin⁵⁸ in so tudi vladarjem dajale ustrezen poudarek. Na obeh straneh pa se je

⁵⁵ Ivančič, str. 1366.

⁵⁶ Miller, str. 52.

⁵⁷ Kerševan, str. 69.

⁵⁸ Vermes, str. 10.

skozi zgodovino hkrati odražalo na ravnanje s tistimi, ki niso sprejemali discipliniranja, kakršno se je uporabljalo v posameznem obdobju ali na določenem koncu sveta, zlasti pa v Evropi.

Zaznamovanje kot – slab, odklonski, nor, nenormalen, deformiran, brezveren itd., je bilo zato v zvezi z religijo *povezano z zavračanjem in obsodbo posameznikov*, ki se niso vključevali v konformne skupine ali so izstopali s svojim vedenjem. Cerkev in država sta imeli dosti skupnega pri vrednotenju vedenja in religije so vplivale na postopke z devianti in na njihovo kaznovanje. Zato posebno ob sežiganju čarovnic omenjajo »tiranijo cerkve«⁵⁹ in »religioznost naj bi bila največja diskriminirajoča varianta v dojemanju deviantnosti v vseh deželah«⁶⁰. Dojemanje odklonskosti se je zato razvijalo pogosto skozi religiozne poglede ob upoštevanju posebnih psihomoralnih dejavnikov, ki so nedvomno zanimivi tudi zaradi filozofskih pogledov in ne le judovskokrščanskih, kolikor gre za naše razmere v preteklosti. Zato je bila zlasti tradicionalna oziroma konvencionalna kriminaliteta dosti bolj v razmerju z religioznostjo kot pa s pogledi, ki so izhajali iz razlik med družbenimi razredi. Zlasti komparativisti radi poudarjajo to spoznanje in ga načenejajo z vidika vloge religije v državi in pravu. Seveda pa so se razmere od srednjega veka naprej zelo spremenile in zlasti klasiki marksizma začno gledati na to dosti drugače ter na državo in pravo skozi razrednost oziroma razredno konfliktnost. Zato tudi Marx in Engels nista prišla zaman med pristaše konfliktne teorije v razumevanju družbene kontrolizacije.

Kolikor sta religija in cerkev obravnavali deviantnost, ne glede na to kako sta jo razumeli, čeprav kdaj pa kdaj kot opozicijo, s katero se je treba boriti, sta to jemali zelo resno in izredno represivno. Zato je bil »*greh*« tisto, s čimer se je treba boriti, ker je treba *preganjati, obravnavati, kaznovati, poboljševati, odpravljati* itd. in v tem sta bili do zadnjih stoletij pogosto izredno pomembno družbeno neodvisni oziroma samostojni, hkrati ko sta nemalokrat pokazali izredno netolerantnost, zlasti do nemočnih. Toda z nadzorstvenega stališča je njuna vloga pri konformiranju ljudi zelo slabo proučena, in to z obeh gledišč – tako za civilne namene kot za religiozne smotre.

Gotovo pa je, če je religija s svojo organizacijo hotela obstajati in če naj bi se obdržala kot družbenopolitična in ne le cerkvena sila, da je morala *posegati po represiji* in je zato tudi grešnike preganjala za vse tisto, kar je bilo zanjo na zemlji moteče za pot v nebesa, ki jih je obetala, zlasti majhnim, ponižanim, razžaljenim, nezadovoljnim in prikrajšanim, in to najbrž iz dveh razlogov: da se niso upirali in da so ostali zadovoljni vsaj s tistim, kar so dosegli. Človeštvo bo še moralo dognati, ali ji je to v prid ali v škodo, je to šteti kot prevaro ali taktično potezo.

Skratka, *religija in cerkev sta bili poleg usmiljenja, tolažbe, svetovanja, pomoči itd. tudi represivni instituciji*. Kaznovali sta telesno in duševno in razvijali nadzorstveni panoptikum s smislom za obveščenost, ki sta jo izrabljali tako za praktično dejavnost kot za visoko politiko in kosaanje z vladarji oziroma mogočniki (še danes). To tudi pomeni, da sta pri doseganju družbenega ravnotežja in religioznega konformizma uporabljali času primerne oblike discipliniranja, ki so seveda danes povsem drugačne, odvisne od moči cerkve in njenega družbenega vpliva.

Pri tem se seveda ne moremo znebiti vprašanja, *kakšni so današnji nadzorovalci*, ki so religiozni, kako ravnaajo z devianti, neverujočimi klienti, heretiki itd. Kajti spomnimo se torture iz preteklosti, španske inkvizicije, religiozno navdihnjenega sežiganja ljudi na grmadah, preganjanja Judov in pogromov kaznivih dejanj zoper boga, bogoskrunstva zaradi neobiskovanja religioznih obredov itd. do danajšnjega Ku Klux Klana⁶¹ in verskih ekstremistov. Ne trdijo zaman, da je bila *religiozna kriminaliteta pogosto tudi politično obarvana* in da je bilo njeno kaznovanje name-

⁵⁹ Newman, str. 13.

⁶⁰ Prav tam.

⁶¹ Glej o tem zelo poglobljeno študijo v Hall, str. 27–81.

njeno tudi družbeni kohezivnosti in je cerkev hkrati kaznovala tudi napade na državo.

Sklepno razmišljanje

O religiji kot neformalnem mehanizmu socialnega nadzora je v literaturi malo razmišljanj. Še manj pa jih je, če to njeno vlogo omejimo samo na kriminalni nadzor, kot je bil to naš namen, s katerim smo poskušali nekatera vprašanja obravnavati predvsem s kriminoloških in kriminalnopolitičnih izhodišč. Vloga religije v tem kontekstu je v tem sestavku načeta nasplošno, pri čemer se nismo ustavljali pri situacijah, ki jih ustvarja z religijo naš družbenopolitični sistem, ki v zadnjih letih začenja pomen religije nekoliko pozorneje obravnavati, in še to morda predvsem v Sloveniji. Vse tudi kaže, da trdoživi dogmatični marksizem in borbeni ateizem šele zdaj počasi popuščata in razumevata razvoj socialistične demokracije tudi s te plati, nenazadnje morebiti tudi s pritiskom družbenogospodarskih razmer, političnih kriz, upadanja zaupanja v samoupravni socializem itd. – in ne samo zaradi čistega odnosa do religije same. Toda tovrstno emotivnost je mogoče le počasi premagovati, kar kažejo tudi razprave o praznovanju božiča. S tem se začenja izraziteje kazati *odnos med politiko in religijo*, kajti religija ima v socializmu kot enostrankarskem političnem sistemu gotovo čisto drugačen položaj kot kje drugje, in s tem tudi bolj deprivilegirani status.

Toda namen tega pisanja sploh ni bil obravnavati vprašanja, ki sodijo v sociologijo religije, marveč načeti *pomen religije oziroma cerkve z nadzorstvenega gledišča oziroma kot enega izmed mnogih dejavnikov človeške kontrolizacije*, ki je prav zaradi oblike družbene ureditve močno zanemarjen in potisnjen v obrobnost. Ker so religioznost, religija, cerkev, cerkvenost itd. dejstva, ki obstajajo, ne glede na to, ali jih hočemo videti ali ne, in ker imajo skozi vso človeško zgodovino neizogiben pomen za človeško vedenje, ki ga ni mogoče spregledati (četudi jih gre vrednotiti kot opij za ljudstvo po eni strani ali odtujenost od samega sebe po drugi), jih gre šteti kot *danost, potrebno za določeno število ljudi*, ki jim jo navsezadnje tudi socializem ne bi smel odtegovati, ker mora računati na velike skupine ljudi, ki se, kot pravijo, čutijo tudi ogrožene in neenakopravne v svojih pravicah nasproti nevernikom.

Zato se sploh ne lotevamo razmišljanja, ali je mogoče religijo tudi v socialnem (kriminalnem nadzoru nadomestiti s čim drugim, glede na to, da se tudi nekateri *religiologi sprašujejo, kaj namesto religije v socializmu?* Mislim, da je to problem, ki se ga ne moremo lotevati na ta način, saj vsakdanja praksa ne omogoča iluzij v tem smislu.

Zato vplive religije na vedenje ljudi jemljemo kot dejstvo, ki ga že zaradi zgodovinskih razlogov ne moremo izbrisati. V našem kontekstu smo jih uporabili v pozitivnem smislu zlasti zaradi nadzornih razsežnosti, čeprav se redki kriminologi deloma ukvarjajo z istimi vprašanji kot s kriminalnoetiološko problematiko. To je, *koliko religioznost ustvarja razmere za človeško odklonskost in koliko povzroča in motivira človeško trpljenje*. Ta plat religije in religioznosti je prihranjena kot izhodišče za drugo pisanje, in sicer, kakšen pomen ima sploh religioznost v kriminologiji.

Na koncu gre pristaviti, da je ne glede na družbenopolitično ureditev ob sklepu drugega tisočletja in v modernem svetu *religijam treba priznati pomen za družbeno*, zlasti neposredno *kontrolizacijo*, pri čemer seveda ni edini mehanizem, niti marksijke ne ključni, niti ne najbolj učinkovit. Ker religije nikjer ne obstajajo same v pomenu vplivanja na človeško vedenje, jih je težko proučevati in določati njihov pomen, ne da bi upoštevali vsega drugega okoli njih, ki prav tako deluje na to, kako se ljudje obnašajo in koliko so upoštewane ne le človeške vrednote in njihovo imetje, ampak tudi pisane in nenapisane norme.

Pri tem sploh ne mislimo, da bi morali za ta namen dajati religijam poseben status, ker si ga ustvarjajo same s svojim pomenom za ljudi, podobno kot marsikateri drugi neformalni mehanizmi družbenega nadzora. Če smo s tem sestavkom zbudili le pozornost za to področje, morebiti skupaj z vsemi drugimi, ki oblikujejo moralo, spoštovanje sožitja z drugimi, vzajemno prenašanje težav itd., do upoštevanja zakonitosti, pravičnosti in enakosti, je dosežen njegov namen. Najbrž pa gre temu področju »kontrolizacije« tudi v raziskovalnem, publicističnem in drugem delu na marsikaterih področjih dati ustrezen poudarek.

LITERATURA

1. Barnes, E.; Teeters, N.: *New Horizons in Criminology*. Englewood Cliffs, Prentice-Hall 1959, 654 str.
2. *Cultural Factors in Delinquency*. Ed. Gibbens, T.; Ahrenfeldt, R. London, Tavistock 1966, 201 str.
3. Čimič, E.: *Drama ateizacije*. Sarajevo, Zavod za izdavanje udžbenika 1971, 232 str.
4. Deimling, G.: *Recht und Moral*. Neuwied & Berlin, Luchterhand 1972, 107 str.
5. Durkheim, E.: *Moral Education*. New York, Free Press 1961, 288 str.
6. Duster, T.: *The Legislation of Morality*. London, Mac Millan 1970, 273 str.
7. Ehlers, D.: Schule, Weltanschauung und Religion. *Recht der Jugend und Bildungswesens*, Neuwied 23 (1975) 4–5, str. 136–141
8. Eisenberg, U.: *Kriminologie*. Köln (etc.), Heymann 1979, 692 str.
9. Elifson, K. (et al.): Religiosity and Delinquency. *Criminology*, Beverly Hills 21 (1983) 4, str. 505–527
10. Eysenck, H. J.: *Crime and Personality*. London, Routledge 1977, 222 str.
11. Feuerlicht, I.: *Alienation from the Past to the Future*. London, Greenwood 1978, 273 str.
12. Fitzpatrick, J.: The Role of Religion in Programs for the Prevention and Correction of Crime and Delinquency. V: *Juvenile Delinquency and Youth Crime*. Task Force Report. Washington, U.S. Government Printing Office 1967, str. 317–330
13. Fürstenberg, F. (et al.): *Religion–Building–Medizin*. Stuttgart, Ferdinand Enke 1979, 411 s. (Handbuch der empirischen Sozialforschung, Bd. 14)
14. Gerber, R.; Mc Anany, P.: Punishment as Reflected in Prevailing Ideologies. V: *Crime and Justice*. Vol. II. Ed. Radzinowicz, L.; Wolfgang, M. New York, Basic 1971, str. 113–144
15. Giger, H.: *Kriminologie der Entweichung*. Zürich, Keller 1959, 429 str.
16. Greeley, A.: Implications for the Sociology of Religion of Occult Behavior in the Youth Culture. *Mental Health Digest*, Washington 3 (1971) 6, str. 40–42
17. Hall, J.: *Law, Social Science and Criminal Theory*. Littleton, Rothman 1982, 333 str.
18. Hentig, H.: *Das Verbrechen*. Vol. I & II. Berlin, Springer Verlag 1961–1962, 442, 524 str.
19. Horvatič, Ž.: *Elementarna kriminologija*. Rijeka, Liburnija 1981, 162 str.
20. Ivančič, A.: Vernost in nevernost ljubljanskih srednješolcev. *Teorija in praksa*, Ljubljana 18 (1981) 11, str. 1365–1378
21. Kerševan, M.: *Religija in sodobni človek*. Ljubljana, Cankarjeva založba 1967, 98 str.
22. Kerševan, M.: K razpravam o marksizmu, ateizmu in religiji v samoupravni družbi. *Teorija in praksa*, Ljubljana 10 (1973) 7–8, str. 698–711
23. Kerševan, M.: Nacionalna identiteta in religija v Jugoslaviji. *Teorija in praksa*, Ljubljana 24 (1987) 7, str. 810–820
24. Kostovski, S.: Sociološko proučavanje religije. *Ideje*, Beograd 2 (1971) 6, str. 75–83
25. Littlejohn, J.: *Social Stratification*. London, Allen & Unwin 1972, 150 str.
26. Mair, L.: *An Introduction to Social Anthropology*. Oxford, Clarendon 1972, 317 str.
27. Merton, R.: *Social Theory and Social Structure*. New York, The Free Press 1968, 702 str.
28. Miller, M.E.: The Place of Religion in the Lives of Juvenile Offenders. *Federal Probation*, Washington 29 (1965) 1, str. 50–55
29. Milutinović, M.: *Kriminologija*. Beograd, Savremena administracija 1985, 485 str.
30. Moore, W.: *Strukturwandel der Gesellschaft*. München, Juventa 1967, 208 str. (Grundlagen der Soziologie, Bd. 4)
31. Naumann, K.: Führen als dienen. Gedanken zum Tagungsthema »Führen und Kooperieren« aus christlicher Sicht. *Recht der Jugend und Bildungswesens*, Neuwied 23 (1975) 4–5, str. 132–136
32. Newman, G.: *Comparative Deviance*. New York (etc.) Elsevier 1976, 332 str
33. Parsons, T.: *Social Culture and Personality*. London, Collier-MacMillan 1964, 376 str.
34. Pešič, V.: *Kriminologija*. Titograd, Pobjeda 1981, 279 str.
35. Podgorečki, A.: *Law and Society*, London Routledge & Kegan 1974, 302 str.
36. Poggi, G.: *Images of Society*. London, Oxford University Press 1972, 267 str.
37. *Psychology of Crime and Criminal Justice*. Ed. Toch, H. New York (etc.), Holt, Rinehart and Winston 1961, 296 str.

38. Rhodes, A. L.; Reiss, A.: The »Religious Factor« and Delinquent Behavior. *Journal of Research in Crime and Delinquency*, New York 7 (1970) 1, str. 83-98
39. Rotenberg, M.: The Protestant Ethic Against the Spirit of Psychiatry: The Other Side of Weber's Thesis. *The British Journal of Sociology*, London 26 (1975) 1, str. 52-65
40. Roter, Z.: (Ne)religioznost in družbenopolitično obnašanje. *Teorija in praksa*, Ljubljana 15 (1978) 7-8, str. 791-802
41. Roter, Z.: Odnos med katoliško cerkvijo in državo v 80. letih. *Teorija in praksa*, Ljubljana 24 (1987) 5-6, str. 557-572
42. Roter, Z.: Odnos med katoliško cerkvijo in državo v osemdesetih letih. *Teorija in praksa*, Ljubljana 24 (1987) 3-4, str. 280-297
43. Roter, Z.: Vernost in nevernost družbenih slojev v Sloveniji. *Teorija in praksa*, Ljubljana 17 (1980) 9, str. 1096-1119
44. Roter, Z.: Vernost in nevernost v Sloveniji 1980. V: *Sociološki preseki slovenske družbe*. Otočec 1981. Novo mesto, Dolenjski list 1982, str. 266-277
45. Scarpitti, F.; Mc Farlane, P.: *Deviance: Action, Reaction, Interaction*. London (etc.), Addison-Wesley 1975, 448 str.
46. Schwartz, L.: Morals Offenses and the Model Penal Code. V: *Crime and Justice. Vol. I*. New York, Basic 1971, str. 71-76.
47. Szabo, D.: *Criminology and Crime Policy*. Lexington, Heath 1978, 230 str.
48. Taft, D.: *Criminology: A Cultural Interpretation*. New York, Macmillan 1950, 704 str.
49. Taft, D.; England, R.: *Criminology*. New York, Macmillan 1964, 552 str.
50. Tepperman, L.: *Crime Control*. Toronto (etc.), Mc Graw-Hill 1977, 256 str.
51. Vermes, M.: *The Fundamental Questions of Criminology*. Budapest, Akadémiai Kiadó 1978, 190 str.
52. Vogelman, R.: Prison Restrictions - Prisoners Rights. V: *Crime and Justice. Vol. III*. New York, Basic 1971, str. 52-68
53. Yinger, M.: Religion and Social Change: Functions and Dysfunctions of Sects and Cults Among the Disprivileged. V: *Society as It is*. New York (etc.), Macmillan 1971, str. 311-328

Seznam literature pripravila Marija Milenković

RUDI RIZMAN

Mrtvo in živo v anarhizmu

Rudi Rizman (rojen 1944 v Slovenski Bistrici), avtor knjige v dveh delih *Antologija anarhizma* (Krt, 1986), je izredni profesor za sociologijo in politično znanost na Filozofski fakulteti v Ljubljani. Poleg zgodovini družbenih idej se je v svojem pedagoškem in raziskovalnem delu še posebej intenzivno posvečal raziskovanju problemov naroda, narodnega vprašanja, nacionalizma in sploh evolucije etničnega fenomena v svetu. Rezultate teh raziskovanj je objavil v številnih prispevkih v najrazličnejših revijah, posebej pa omenimo njegovo knjigo *Marksizem in nacionalno vprašanje*, ki je izšla tako v slovenščini (1980) kot v srbohrvaščini (1987) in za katero je dobil leta 1982 nagrado Sklada Borisa Kidriča. Z drugimi deli in znanstvenimi prispevki je posegal na naslednja področja: teoretična sociologija, politična sociologija, politične teorije, sociologija inteligence in intelektualcev, človekove pravice, sociologija zgodovine itd. Z referati in predavanji je sodeloval na uglednih ustanovah oz. univerzah (Gramscijev institut v Firenzah, Freie Universität v Zahodnem Berlinu, na MIT in Harvardu v Združenih državah Amerike, na beloruski državni univerzi v Minsku, ZSSR, na Karlovi univerzi v Pragi in drugje). – Je predstojnik oddelka za sociologijo na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani, član Mednarodnega Russellovega razsodišča, član Conseil de la cooperation culturelle pri Evropskem svetu v Strasbourgu, član Sartrove komisije za podeljevanje mednarodnih Anti-prix itd.

V knjižni zbirki kritične revolucionarne teorije (Krt) je v dveh knjigah (681 str.) izšla *Antologija anarhizma*, ki jo je uredil in zanjo napisal uvodno študijo prof. dr. Rudi Rizman. Ta knjižna novost z izzivalno miselno vsebino je bila povod za naš intervju z urednikom antologije. Da zlasti med mladimi ostajata miselna radovednost in teoretski interes, dokazuje tudi nabito polna dvorana udeležencev strokovnega posveta o omenjenem zborniku v Cankarjevem domu 13. januarja 1987.

UREDNIŠTVO: *Vaša antologija anarhizma je nedvomno pionirska, ne samo v slovenskem, ampak tudi v jugoslovanskem prostoru, čeprav že obstaja nekaj prevodov posamičnih predstavnikov anarhizma, kot npr. Maxa Stirnerja »Jedini i njegovo vlasništvo«, Zagreb 1976; Étienne de la Boétieja »Rasprava o prostovoljnem ropstvu«, Beograd 1986; Georgesa Sorela »Revolucija i nasilje«, Globus, Zagreb 1980; Mihaila Bakunina »Država i sloboda«, Globus, Zagreb 1979; Petra Kropotkina »Anarhizam i moral«, Prosveta, Beograd 1984; Daniela Guérina »Anarhizam«, Zagreb 1981 idr. Kateri so bili odločilni kriteriji za identifikacijo anarhistične pozicije avtorjev in za njihovo uvrstitev v zbornik? Ali so še kakšni drugi razpoznavni znaki poleg zanikanja države, avtoritarnosti in zagovarjanja nasilnih revolucionarnih sredstev, ki pa niso značilni za vse predstavnike?*

R. RIZMAN: Preden lahko konkretnije odgovorim na to vprašanje, je treba nekaj povedati o usodi izdajanja anarhistične družboslovne literature v svetu v zadnjih dobrih dveh desetletjih. Po španski državljanski vojni, med drugo svetovno vojno in v hladnih, svinčenih časih po njej za anarhizem iz razumljivih razlogov ni bilo pravega zanimanja in niti ga niso poznali. Med (levo)radikalnimi družbenimi idejami je potem najprej dobila priložnost nedogmatična, kritična obnova marksizma, ki je pred tem v funkciji mentalnega čuvaja države dokončno izčrpala svojo emancipatorno legitimnost. Za stare anarhiste ta past, v katero se je ujel marksizem, pa ne samo marksizem, marveč tudi klasični liberalizem in še katere druge velike ideje, ni bila nekaj nepredvidljivega in naključnega. Ponovni vznik anarhistične idejne matrice v šestdesetih letih se je začel kot brezkompromisna kritika avtoritarne konvergence, ki je črpala iz najrazličnejših ideoloških virov, ne nazadnje tudi iz marksističnega ali vsaj iz psevdomarksističnega, in je bil vsaj v svojem prvem obdobju omejen na aktivistično propagiranje radikalnega zavračanja obstoječih idej, njihovih ideoloških aparatov in družbenih realnosti. Temu, umenujmo ga aktivističnemu valu, je sledil akademski, ki si je prizadeval sistematizirati legitimno mesto v družbenih vedah, iz katerih so bile bolj ali manj izobčene.

Ta antologija je »na srečo« zamudila čas, ko bi lahko v prvi vrsti služila (radikalnemu) aktivističnemu umu in se torej lahko vmešča v tisti drugi val ali bolje razlog, ki je akademske (pa vendarle ne zgolj akademske) narave. Pojavila se je tudi dovolj pozno, da se je njen pripravljalec lahko poučil iz antologij, ki so medtem izšle v svetu; v mislih imam predvsem take danes že kar klasične antologije, ki so jih, na primer, izdali I. L. Horowitz, D. Guérin, M. S. Shatz in še vrsta drugih, ki se omejujejo na dela posameznih anarhističnih mislecev (Proudhona, Bakunina, Kropotkina, Malateste in še koga).

Z razpoznavnimi znaki pri anarhizmu ni tako velikih, včasih že kar nepremostljivih težav, kot se z njimi npr. srečuje sestavljalec antologije o marksizmu, konservativizmu ali liberalizmu. V svetu oz. v omenjenih antologijah je dosti razvidno soglasje o avtorjih, ki se uvrščajo v anarhistični miselni tok. Seveda so tudi problemi, saj bi v nasprotnem primeru namesto urednika tako delo bolje opravil računalnik, potem ko bi vanj vprogramirali določeno število poglavitnih razpoznavnih znakov in mu nato naložili, da selekcionira veliko množico anarhističnih ali domnevno anarhističnih tekstov. Trije razpoznavni znaki, ki ste jih omenili v vprašanju, so res najpogostejše in standardne sestavine razpoznavanja anarhizma v javnem mnenju. Z njimi pa bistveno premalo povemo o anarhizmu. Tretji, ki navaja uporabo nasilja (pogosto sta anarhizem in anarhist sinonima za atentate, za uporabo eksplozivna v politične namene in sploh vsega tistega, kar je zaobseženo z besedo teror), pa je sploh hudo krivičen za veliko večino tistih in tistega, kar pokriva naziv anarhizem. Spomnimo se samo, kako malo – ali bolje sploh nič – skupnega je imel anarhizem s tako vpijočimi oblikami pojavnega in strukturnega nasilja v tem stoletju (če hočete tudi v prejšnjem), kot sta bili obe svetovni vojni, koncentracijska taborišča v vseh treh svetovih, genocidi, dejanja, ki so jih zagrešili fašizem, stalinizem in makartizem, nenadzorovana rast države in njenih aparatov vsepovsod in to ne glede na ideološke barve, ekološko nasilje, politika kolonializma in neokolonializma – in še in še bi lahko naštevali. Bilo bi in tudi je neumestno, če bi v zvezi z nasiljem in terorjem najprej pomislili na individualne anarhiste in na anarhizem v celoti!

Predem sem začel pisati spremno študijo za *Antologijo anarhizma*, sem pregledal več kot dvajset gesel o anarhizmu v najbolj znanih svetovnih enciklopedijah in nisem v nobeni zasledil neposredne asociacije na nasilje ali teror. V *Novi katoliški enciklopediji* je anarhizem na primer predstavljen kot doktrina, ki uči, da je za udejanitev družbene pravičnosti in individualne svobode potrebna v prvi vrsti odprava politične avtoritete. V *Filozofski enciklopediji* je anarhizem označen kot družbena filozofija, ki zavrača avtoritarno oblast in zagovarja prostovoljno združe-

vanje kot najbolj primerno za izražanje človekovih naravnih (družbenih) teženj. V *Ameriški enciklopediji* piše, da gleda anarhizem na zakone in na oblast kot na poglavitne krivce za zlo v družbi. In še bi lahko navajali podobne misli iz svetovno-nazorsko in strokovno zelo različnih izhodišč. Pri sestavljanju antologije sem imel zato v mislih take širše opredelitve, zglede iz drugih najuglednejših antologij, ki so izšle v svetu, ne nazadnje pa igrata pomembno vlogo tudi osebna intelektualna izkušnja in razumevanje anarhistične družbene misli, ki je tukaj ne moremo širše eksplicirati, je pa razvidna iz moje uvodne študije in tudi iz selekcije anarhističnih avtorjev.

UREDNIŠTVO: Če bi imeli na voljo več prostora ali če bi ponovno sestavljali antologijo, kaj bi v njej dodali ali spremenili z vidika sedanje, čeprav še zelo kratke časovne oddaljenosti od priprave zbornika?

R. RIZMAN: Ne smem se pritoževati glede odmere prostora, ki mi ga je določil založnik – KRT. Ne vem, če je v svetu še kakšna podobna antologija, ki bi bila obsežnejša. Vsaka širitev seznama avtorjev bi šla na rovaš krčenja tekstov klasičnih avtorjev anarhizma, kar pa bi bilo seveda škoda. No, pri teh je običajno najmanj sporno – če odmislimo problem Stirnerja, kdo sodi med klasike (W. Godwin, M. Stirner, P. J. Proudhon, M. Bakunin in P. Kropotkin), čeprav teh izvirov, začetkov in sploh argumentov v prid (proto)anarhizma ne moremo zreducirati zgolj nanje. Anarhistične ideje lahko zasledimo že pred 23. stoletji; mislimo na očeta stoicizma Zenona, katerega ideal družbe je bila skupnost ljudi, ki ne pozna institucij družine, lastnine, sodišč in zakonov. Elemente anarhistične miselne naravnosti lahko najdemo tudi v srednjem veku, predvsem v zgodnjih krščanskih gibanjih, na primer v 9. stoletju v Armeniji, pri zgodnjih husitih in anabaptistih kot tudi v posameznih kmečkih uporih, še posebej pri Müntzerju. V tem okviru sta pogosto omenjena skupnost *Bratov in sester* svobodnega duha in Peter Chelčický. V literaturi bi lahko našli še več imen, na primer Rabelaisa, Fénelona, Diderota, katerega značilni kuplet se glasi: »La nature n'a fait ni serveurs ni maitres / Je ne veux ni donner ni recevoir des lois«. Moderna anarhistična misel se opira tudi na klasično liberalno doktrino o naravnosti ekonomskega reda in na tiste filozofske prispevke Ludwiga Feuerbacha, v katerih je ta izostroval potrebo po odpravi alienacije v človeku, nasploh po odpravi vseh ovir, ki stojijo na poti človeku in obremenjujejo njegovo bivanje v materialnem svetu.

Če še naprej prepuščamo tej namišljeni igri možnega širjenja zbornika o anarhizmu, potem se nam v postklasičnem, drugem delu zbornika zdi, da bi vanj lahko na primer vključili več novolevičarskih prispevkov (vsaj Rudija Dutschkeja, Carla Oglesbyja, Maria Savioja in še koga), Gandhija, kakšno poglavje iz politične filozofije Bertranda Russella, Oscarja Wilda. S tem bi se zapornice odprle seveda še za številne druge avtorje in bojim se, da bi s tem identiteta anarhistične misli izgubila svojo distinktivno razpoznavnost. Torej, ostajam pri zamisli antologije, takšne kakršna je. Če pa bi se znova polotil česa podobnega, potem bi me bolj zamikal zbornik z naslovom *Kritika anarhizma*, ki bi zajel plodne teoretske dialoge, predvsem take, ki so v zgodovini družbene misli zapustili vidne nastavke za razumevanje problemov sožitja in konfliktov na ravni človek-družba.

UREDNIŠTVO: Katere so osrednje nosilne ideje anarhistične družbene doktrine? Ali gre za veliko miselno homogenost ali pa za pestro raznovrstnost? Kateri so glavni premiki v vsebinskih poudarkih, gledano z vidika razvoja, kontinuitete in diskontinuitete anarhistične misli?

R. RIZMAN: Zgolj etimološka razlaga anarhizma, ki pa ostaja praviloma in na žalost večinska presoja, se zadovolji in ji zadošča le oznaka, da gre za idejo, ki

zagovarja brezvladje ali kaos. Seveda, če bi ostajali zgolj pri etimologiji, se ne bi na primer, konservativizmu, liberalizmu in komunizmu godilo nič bolje. Postavljeno vprašanje zato nagovarja k obetavnejšemu predstavljanju in razumevanju izvorne anarhistične misli. Vendar ob tej priložnosti ni možno storiti kaj več, kot v zelo grobih orisih predstaviti nekatere nosilne ideje anarhizma.

Anarhisti ne zagovarjajo nekakšnega absolutnega *laissez faire* oz. družbe do skrajnosti atomiziranih posameznikov, kar bi resnično pomenilo kaos. Anarhisti so zavezani taki vrhovni obliki družbenega organiziranja, to je asociiranju, ki se odvija v stanju svobode in brez kakršnekoli prisile. Vse, kar je sedaj prepuščeno delovanju države, je mogoče bolje in v tem smislu tudi svobodneje urediti, če je narejeno prostovoljno, ne po sili avtoritete, kajti ljudje v stanju svobode že po naravni logiki spoštujejo pravice posameznika. Zatiranje kriminala bi bilo bolje prepustiti poravnalnemu odboru, kot je bilo to npr. v Kaliforniji, ko ta še ni poznala državne oblasti. Vodilni ruski anarhist Kropotkin je celo menil, da sporov in zločinov, potem ko bi bili odpravljeni razredni privilegiji in nepravilna porazdelitev bogastva, sploh ne bi bilo več. Prostovoljno združevanje ljudi ne bi pripomoglo le k večji pravičnosti in enakosti, pač pa bi v družbo vpeljalo več harmonije in urejenosti, kot pa je premore le na avtoriteti in avtoritarnosti zasnovana oblast.

Anarhistična misel je zelo heterogena in njeni zagovorniki so skoraj brez izjeme vztrajali, da mora ta biti odprta in spremenljiva doktrina. V primerjavi s marksisti, med katerimi uživa Marx vlogo vrhovnega teoretskega »očeta« oz. kapitalne reference, pri anarhistih nobeden od njihovih klasikov ne uživa tako posvečene vloge. Bolj kot pripadnost personalnim avtorjem so se anarhisti in tipizacije njihovega razumevanja anarhistične miselne dediščine delile na evolucionarne in revolucionarne na eni strani – in na komunistične in individualne anarhiste na drugi strani. Kljub tako močno izraženemu pluralističnemu miselnemu stilu, kar je pravzaprav samo logično in v skladu s temeljnimi trditvami, ki jih zastopa anarhizem, izhaja iz njega vizija prihodnje liberalne družbe, ki lahko bolje shaja brez države in t.i. demokratičnih postopkov – ti v bistvu samo uveljavljajo diktaturo večine nad manjšino. Anarhizem je posebej kritičen do vseh utopičnih filozofskih projektov, ker da končajo pri oboževanju statične »idealne« družbe. Skupna mu je naklonjenost idejam internacionalizma in federalizma, medtem ko so njegovi pogledi na organizacijo ekonomskega ustroja različni in celo protislovni, čeprav anarhisti skoraj brez razlike zavračajo tisto, kar je William Godwin imenoval akumulirana lastnina. Ni jih mogla očarati niti tista skopo odmerjena količina svobode, ki pripada posamezniku v klasičnih ali tudi bolj modernih političnih strankah. Napredek jim ni pomenil nič, če je bil povezan le s kopičenjem zgolj materialnih dobrin ali samo s količinskim dviganjem življenjskega standarda, oz. če je to pomenilo ceno za ali bolje alternativno iskanju tiste optimalne družbene harmonije, ki je rezultat največje možne neovirane svobode posameznika.

Morda bi se dalo na vaše vprašanje še natančneje odgovoriti, če bi na kratko predstavili tiste njegove zvrsti, v katerih se je anarhizem ujel kot gibanje in kot ideja. *Individualistični anarhizem* komajda še najde spoj s standardnimi inačicami anarhizma. V tem primeru ne gre le za zavračanje države, temveč tudi same družbe, od katere ostanejo le še egoistični posamezniki (Max Stirner). V devetdesetih letih prejšnjega stoletja so se zanj navduševali nekateri francoski anarhisti (Émile Henry in »Ravachol«), ki so se z individualnimi terorističnimi akcijami imeli hkrati za sodnike in izvrševalce sodb. Milejšo obliko te različice anarhizma je zagovarjal ameriški pisatelj Benjamin Tucker, ki je namesto nasilja predlagal nepokorščino, enakost pri lastnini in nadzor nad rezultati dela. Idejo *vzajemnosti* je razvil Proudhon, ki je nasprotoval tako revolucionarnemu nasilju kot sploh politični akciji. Vrhovna institucija vzajemnosti je ljudska banka, ki zagotavlja izmenjavo dobrin na podlagi vrednostnega papirja za opravljeno delo. Proudhon in njegovi pristaši so nasprotovali velikim kolektivizacijam (in nacionalizacijam), češ da pomenijo te nevarnost za svobodo: navduševali pa so se nad individualno

lastnino kmetov in manjših obrtnikov. Vloga nacionalne države bi opravljala federacija lokalnih komun. Bakunin je razvil *kolektivistično* različico anarhizma, ki je zahtevala več kot le idejo vzajemnosti; njena temeljna enota ni posamezni proizvajalec (kot pri Proudhonu), marveč skupina delavcev. Bakunin ni sprejemal individualizma in je v anarhizmu videl socialno doktrino, ki temelji na kolektivni odgovornosti in priznavanju potrebe po revolucionarni vzpostavitvi libertarne družbe.

Anarhistični komunizem je s Kropotkinom zadnja faza v razvoju kooperacije kot dejavnika evolucije. Decentralizirana družba bi lahko ponovno integrirala poljedelstvo in industrijo, mestno in vaško življenje, izobraževanje in delo. Anarhistični komunisti so v lokalni (komunalni) organizaciji in v lokalni ekonomski samozadostnosti videli glavno zagotovilo resnične neodvisnosti in samostojnosti. *Anarhosindikalizem* pomeni premestitev baze anarhizma na sindikate, ki lahko z generalnim štrajkom paralizirajo ne le kapitalizem, marveč vsako državo. Z blokado države bi se sprostila pot za preobrazbo sindikatov v temeljne konstitutivne enote svobodne družbe. *Anarhosindikalizem* je imel in ima tudi v modificirani obliki še vedno velik vpliv na sindikalno organiziranje v Franciji, Španiji in Italiji, medtem ko ga je intelektualno najbolje opredelil Georges Sorel. *Pacifistični anarhizem* je bil naslednjejši pri zavračanju vsakršnega nasilja. Njegov najuglednejši zagovornik Lev Tolstoj se je postavil na stran moralne revolucije in obsojal državo, zakone in lastnino. Na Zahodu ga je bilo mogoče prepoznati v predlogih, da se z generalnim štrajkom prepreči vojna.

Čeprav vse te različice anarhizma danes ne odigravajo več tiste vloge v protestnih in revolucionarnih gibanjih, kot so jih v preteklosti – še posebej v drugi polovici prejšnjega stoletja pa tja do prve svetovne vojne in pozneje med špansko državljansko vojno – pa tudi ni mogoče reči, da so brez vidnih sledov v sodobnih artikulacijah organiziranih političnih subjektov in (novih) družbenih gibanjih, za katere bi težko rekli, da v njih prevladuje en sam »izem«.

UREDNIŠTVO: Kateri so bili praktični politični razlogi v družbeni biti, konkretnih družbenih razmerah za pojavljanje in ohranjanje anarhističnih pogledov?

R. RIZMAN: Prepoznavanje anarhističnih pogledov v današnjih in minulih političnih artikulacijah ni ravno preprosto. Poleg tega smo morda že skoraj dve desetletji priče prizadevanjem, da se nova politična gibanja v načelu zelo skeptično obnašajo do vseh obstoječih idejnih »izmov«, da so bolj pragmatična in eklektična, brez velikih mesijanskih ciljev in apriornega pripisovanja zgodovinske avantgardnosti nekemu družbenemu razredu ali sloju. To je lahko eden od razlogov za selektivno pritegovanje posameznih anarhističnih pogledov, za katere kot tudi za anarhizem v celoti velja, da ni podlegal velikim intelektualnim in teoretičnim sistemom, da je vedno težil k filozofiji in vsakokratni senzibilnosti generacij in časa. Še posebej atraktivno deluje dejstvo, da je anarhizem v primerjavi z drugimi »izmi« edini ostal oblastno »neomadeževan«. Mladi in sploh neortodoksno misleči ljudje se raje odločajo za nekaj, kar še ni bilo praktično preizkušeno in v tem smislu tudi ne tako »kompromitirano« kot druge institucionalizirane in etabilirane ideje. Drugi so zopet sodili, da priteguje pri anarhizmu njegova »utopična« komponenta v primerjavi z bolj »realističnimi« sistemi idej (socializem, liberalizem, konservativizem), ki zahtevajo od svojih udeležencev prej ali slej neko obliko institucionalizirane konformnosti. Razmislimo, kaj hoče Clemenceau povedati s tem, ko pravi, da mu je žal za vsakogar, ki ni bil pri dvajsetih letih anarhist?

Seveda pa z vidika socialne zgodovine ne gre spregledati, da je anarhizem doživljal največje uspehe v pretežno neindustrijskih državah južne in vzhodne Evrope in da se lahko strinjamo s Klausom von Beymejem, da tam, kjer je vladala Heglova dialektika (na primer v Centralni Evropi), za anarhizem ni bilo mesta. To nam pomaga razumeti močan protiindustrijski in protibirokratski naboj kot konstanto anarhistične miselnosti.

UREDNIŠTVO: Zaradi povezave anarhizma s terorizmom se je na anarhizem prilepilo mnogo tudi neupravičenih negativnih ocen in predsodkov. Ali lahko govorimo o praktični, pozitivni, družbenopolitični vlogi anarhizma? Ali pa je možno reči, da je bil anarhizem na teoretskem, duhovnem področju produktivnejši in uspešnejši kot v svoji politično-praktični dejavnosti?

R. RIZMAN: V anketah javnega mnenja anarhizem prav gotovo ne bi mogel računati na pošteno oceno. Anarhizem je v tem pogledu, se strinjam, prej žrtev negativnih ocen in predsodkov, kot pa objektivnejšega razumevanja njegovega prispevka k razumevanju družbe in politike ter njegove družbene alternative. Antologija hoče po svojih skromnih močeh krivdo, ki mu je bila in mu je še naložena, popraviti in ga na ta način brez apriorne obremenjenosti s terorjem prikazati kot enega pomembnih virov in izvirov libertarne misli, ki ima svojo pomembno mesto v zgodovini družbene misli in v sodobnih tokovih družboslovnih premišljevanj o alternativah družbenega razvoja. Zavedamo se, da že s tem, ko izgovorimo besedo anarhizem, vstopamo na področje stigmatiziranega, da temu preprosto ne moremo uiti in da to neznansko otežuje tako zastavljeno delo. Toda ta problem ima tudi drugo stran in se vrača kot bumerang v obliki vprašanja, kakšni ideološki mehanizmi, naprave in interesi so participirali pri omenjeni negativni interpretaciji, ne nazadnje tudi odkod in zakaj analogija »grešnega kozla« (tudi) na področju družbenteoretskega in političnega pluralizma?

Čeprav je zapeljivo, si kriterija uspeha ne bi upal prehitro prenesti na to močno sestavljeno področje artikuliranja družbenih idej, še posebej ne, če bi bil kriterij uspeha nemara osvojitve oblasti oz. razpolaganje s formalno politično močjo. Spomniti je treba, da dominantne ideologije v stoletju niso prinesle ravno veliko sreče človeštvu, še danes se to srečuje z negotovostjo ne samo civilizacijskega, temveč tudi golega fiziološkega preživetja, čeprav je vse to, ali morda ravno zaradi tega, posledica omenjenih velikih idej iz prejšnjega stoletja, ki so obljubljale vsaka na svoj poseben način družbeno nirvano. Zdi se mi pa, da bomo pri naslednjih vprašanjih lahko še kaj povedali o »produktivnosti« ali boljše relevantnosti anarhističnega prispevka.

UREDNIŠTVO: Klasiki marksizma Marx, Engels, pa tudi Lenin so bili v idejnem in praktičnem političnem spopadu z anarhisti, pa vendar, ali kljub konfliktu ne obstajajo nekatere povezujoče ideje, kot npr.: afirmacija človekove individualnosti v socialistični in komunistični skupnosti, soodvisnost svobodne skupnosti in svobodnega posameznika, admiranja države in zanikanje vsake oblike politične avtoritarnosti iz perspektive občečloveške in ne zgolj politične emancipacije. Ali obstajajo zgolj razlike v poteh, sredstvih uresničevanja ciljev, političnega in socialnega programa – ali pa so razlike tudi v sami vsebini?

R. RIZMAN: V uvodni študiji k antologiji sem posvetil temu vprašanju veliko, morda celo preveč pozornosti. Pokazal sem na identične cilje med marksisti in anarhisti, pri čemer sem imel pred očmi poleg tekstualnih primerjav še posebej malo znano srečanje in pogovor med Leninom in Kropotkinom leta 1919, v katerem sta se oba sklicevala na istovetnost ciljev. Seveda se kritična primerjava obeh socialnih doktrin ne more zožiti le na soočenja med klasiki, poleg tega pa niti Lenin niti Kropotkin nista mogla zavezujoče govoriti v imenu obeh idejnoteoretskih sistemov. Danes bi bilo treba nanovo premisliti tako klasične kot tudi poznejše konfrontacije med anarhisti in marksisti, kar zaenkrat pogrešamo v družboslovni literaturi. To zadnje ni enostavno opravilo, če pomislimo, da sta oba »izma« razvejana in notranje tudi sama protislovna, da ju je mogoče konfrontirati na zelo visoki, torej ne vedno zadosti konkretni in historično prepoznavni, abstraktni ravni.

Z ugotovitvijo o istovetnosti ciljev še nismo dovolj povedali, kajti sredstva za njihovo realizacijo niso v substancialnem pogledu nič manj pomembna. Večina anarhistov, ne seveda vsi, je opozarjala na moralne kriterije njihove uporabe, bolj so verjeli v to, da sredstvo opravičuje cilj, kot pa v njegovo makiavelistično nasprotje. Tudi ko gre za istovetne vsebine moramo opozoriti, da so bili anarhisti zaradi svojega skeptičnega razmerja do teoretičnega opravila veliko bolj imuni pred dogmatizmom, ki se je tako dolgo oklepal in se še oklepa marksistične miselne dediščine. Načelno opozarjanje anarhistov na to, kako hitro se lahko revolucionarna država, birokracija, eksploatacija narave, politične stranke in voditelji iz služabnikov čez noč spremenijo v njihove gospodarje v tradicionalnem marksizmu, pa ne samo pri njem, ni bilo deležno tiste prave pozornosti, ki bi si ga zaslužilo.

UREDNIŠTVO: Bi bilo mogoče reči, da pri nas anarhizem kot teoretska doktrina nima neke posebne teže, da pa smo proizvedli neko vrsto praktičnega anarhizma v smislu nespoštovanja zakonitosti in odgovornosti? Kakšen je odnos anarhizma do prava, zakonitosti in odgovornosti?

R. RIZMAN: Rečeno je bilo, da se v običajnem pogovoru prej kot ne srečujemo s pejorativnim razumevanjem anarhizma oz. anarhije. Med pogovorom o *Antologiji anarhizma* in nasploh o anarhizmu v Cankarjevem domu je prišlo do komične situacije, ko je eden njegovih udeležencev nenadoma ugotovil, da se ne pogovarjamo o tistem kar je pričakoval, da bo predmet našega pogovora, tj. o anarhoidnem stanju in kaosu pri nas v gospodarstvu in v družbi nasploh. No, daleč sem od tega in nemara anarhisti še bolj, da bi se na primer uzakonil en sam in edino pravi pomen besede anarhizem. V resnici pri nas ne gre za kako stanje anarhije, torej za odsotnost zakonov, oblasti in avtoritete, temveč ravno za pravcato invazijo na družbo s (preveč) zakoni in avtoritetami. Zaradi hiperregulacije in hipernormiranosti je razumljivo, da je odpovedalo tudi razumno reguliranje in normiranje družbenega razvoja, tako kot je tudi nepokrito tiskanje denarja temu odvzelo njegovo pravo vrednost. Anarhisti bi dejali, da je naša družba prav ekstremno nasprotje njihovega ideala – anarhije.

Izkoristimo ta problem za to, da spregovorimo besedo dve o odnosu anarhizma do zakonov in prava.

Pred skoraj dvesto leti je Godwin kot prvi utemeljil anarhistični dictum, da so zakoni zdravilo, ki je hujše od zla, ki naj bi ga zdravilo domnevno opravilo. Po njegovem je pot do pravične družbe odprta le pod pogojem, da družba odpravi zakone, sodišča in državo. Kropotkin je v več svojih delih pokazal, kako zakoni v nasprotju z izraženo intenco spodjedajo tisti moralni humus, ki je omogočal sožitje med ljudmi brez in mimo pomoči zakonov. Tako zanj kot pozneje za Tolstoja so zakoni od samega začetka rezultat spretne mešanice družbeno koristnih običajev, nujno potrebnih za ohranitev človeške vrste, in drugih običajev, ki so jih vsilili tisti, ki so za svoj interes izkoristili praznoverje ljudstva in pravico močnejšega. Za družbo, kot je naša, ki živi v izobilju zakonov, so lahko take misli samo poučne. V tej zvezi moramo omeniti Kropotkinova razmišljanja o zaporih in njihovem kvarnem moralnem vplivu na zapornike, ki so šele v novejšem času v bolj prosvetljeni kazenski praksi v svetu pripeljala do odprtejših in humanejših zaporov in kaznovanih politik sploh.

UREDNIŠTVO: Eden izmed ključnih problemov v anarhizmu je odnos med spontanostjo in organiziranostjo. Tudi pri nas nastajajo kali novih družbenih gibanj, kot so npr. ekološka, duhovna, mirovna, ki se jim po eni strani zdi pretesen, premalo občutljiv in premalo fleksibilen okvir obstoječih institucij, za mnoge breme, po drugi strani pa se same ne želijo pretirano institucionalizirati. Celo v znanstvenem delu nekateri govorijo o organizirani svobodi v tem smislu, da se zaradi popol-

ne spontanosti, neorganiziranosti ne morejo uveljaviti človekovi ustvarjalni potenciali. Toga organiziranost, ki duši spontanost in avtonomnost, pa prav tako ni naklonjena ustvarjalnosti in razvoju.

R. RIZMAN: Zdi se mi da je v zatonu absolutno razumevanje bodisi spontanosti bodisi organiziranosti. Pritegnemo lahko Oskarju Negtu, da je avtoritativnemu mišljenju, ki se ravna le po receptu to *ali* ono in ne po to *in* ono, dokončno odzvonilo. Nova družbena gibanja vnašajo v razumevanje odnosa med spontanim in organiziranim pomembne premike v omenjeni smeri. Vendar ne bi bilo prav, če bi problem zožili samo na potrebo razširitve in fleksibilnosti obstoječih političnih institucij. Tisto, kar je bil še včeraj (samo) anarhistični projekt, dobiva danes domovinsko pravico v postetatističnih (postrealsocialističnih in postkapitalističnih) paradigmah politične dialektike. Tako kot je taylorizem in sploh avtoritativni način organizacije in upravljanja proizvodnje odigral svojo vlogo, postaja anahronizem vse tisto, kar smo doslej poznali kot dosedanji standardni inženiring političnega upravljanja družb: od velikega pomena, ki se (je) pripisuje centralizmu kot dominantnemu načelu strankarskega organizma (glej: centralni odbor ali komite, demokratični centralizem, centrala itd.), državi kot vrhovnemu regulatorju, sakrosanktni in vodilni status velike monolitne družbene skupine (delavskega razreda, ljudstva, »večine«, davkoplačevalcev in podobno).

Čeprav smo še daleč od alternativne realnosti, pa ni težko ugotoviti, da na primer centralizma ne gre več enačiti s produktivnim družbenim in političnim organizacijskim načelom in ga zato vedno pogosteje zamenjuje načelo koordinacije ali tudi načelo konsenzualne demokracije. Država ni vedno le opresivna in oskrbovalna (providing) naprava, temveč se ji namenja vloga regulatorja in zaščitnika marginalnih družbenih skupin. Hobsbawm je predlagal, da bi v ekonomiji država morala zamenjati vlogo »chief executive« v korist vloge »chairmana« itd. Uveljavljajo se nova, za manjšine mnogo ugodnejša razumevanja odnosa med njo in večino, ki opuščajo metodo samoumevne subordinacije. Zdi se, da ti novi premiki, ki jim nova družbena gibanja utirajo pota, napovedujejo priložnost za stvarnejši in ne le deklarativni pluralizem. Ko bodo nekoč v prihodnosti stare ideologije dokončno izgubile svojo moč nad nami, bo nemara mogoče objektivneje in pogumneje oceniti miselno anticipacijo teh sodobnih procesov v glavah in dejanjih anarhistov, čeprav s tem ne mislimo, da samo njim pripadajo vse zasluge. Narava vašega vprašanja je taka, da sproža miselni plaz, ki pa ga moramo zaradi omejenega prostora, ki je namenjen temu pogovoru, na tem mestu zaustaviti, čeprav bi se o tej temi še dalo in moralo govoriti.

UREDNIŠTVO: Kakšno teoretsko aktualnost lahko predstavlja anarhistična miselna tradicija v kontekstu sodobne meščanske kritike države blaginje, dualistične koncepcije civilne družbe in države ter samoupravnega praktičnega preraščanja države?

R. RIZMAN: Zaradi fundamentalistične privrženosti ontološkemu primatu družbe se anarhistična misel ni »konstruktivno« vključevala v oblikovanje paradigme v smislu vašega vprašanja. Pojasnilo je prispeval Gouldner: anarhisti se skupaj z Marxom, Comtom, St. Simonom in še nekaterimi drugimi misleci iz klasične sociološke tradicije uvrščajo med zagovornike organicističnega mita o kolektivni harmoniji. Vsaj pri anarhistih ni mogoče dvomiti, če že dvomimo o drugih, da vodi njihova radikalna emancipacija od države in vseh drugih parazitskih družbenih moči k homeostazi, v kateri naj bi se njeni medsebojno neodvisni elementi nagibali k relativno stabilnemu, samouorejajočemu ravnotežju. Večinskemu anarhističnemu razpoloženju je tuja pomisel na koeksistenco z državo, ki je lastna trem idejnim referencam v vašem vprašanju. Ker pa vse tri ne morejo mimo tistega, kar je Paine ob neki priložnosti imenoval »naravna nagnjenost k družbi«, iz česar je anarhizem

kot smo lahko videli, veliko črpal, je v tem širšem teoretskem kontekstu mogoče in tudi treba čutiti njegovo navzočnost oz. prispevek. V zvezi s samoupravljanjem lahko celo govorimo o primatu, ki v tem oziru pripada anarhizmu, in o njegovih opozorilih, da ga utegne koeksistenca z državo blokirati. Ali ta teoretična zgodba ne govori o našem aktualnem položaju?

UREDNIŠTVO: Glede socializma anarhisti vztrajajo pri Rockerjevih besedah, da »bo socializem svoboden ali pa ga sploh ne bo«. Nekateri sodijo, da je pomembnejša zveza med demokracijo in socializmom kot pa med svobodo in socializmom. Ali se je možno tako hitro odreči zvezi med socializmom in svobodo, saj ima svoboda mnogo raznovrstnejšo, bogatejšo vsebino kot demokracija. Demokracija je samo določen vidik svobode. Nekateri dvomijo, da je socializem lahko svoboden. Kakšne praktične in teoretske implikacije se nam ponujajo iz takšnega negativnega odgovora?

R. RIZMAN: Pri pozornem branju nam ne more uiti, da si je Rocker prizadeval običajno pojmovanje svobode razširiti še na enakost. Če smo še nekoliko natančnejši, je govoril o enakopravni družbeni svobodi. To je korak naprej, če vemo, da si je levica nekako lastila enakost, medtem ko se je (in seveda se še) desnica poteguje za šampiona svobode. Dodajmo, da se na svobodo še vedno gleda kot na pretežno individualistično koncepcijo in na enakost kot na bolj družbeno kategorijo. Pustimo ta trenutek ob strani, kar anarhistom ni moglo uiti, številne propagandistične manipulacije z obema koncepcijama tako pri levici kot pri desnici – vzemimo kot zgleda obrambo »svobodnega sveta« v Vietnamu in tragično izkušnjo z »ljudskimi demokracijami«.

Dosedanja praksa (pretežno avtoritarne) socializma res ni najboljši argument za dokazovanje idealne konvergence med socializmom in svobodo. Danes vsaj za libertarno mislečega ne more biti sporno, da je demokracija oblika vladavine, v kateri se za državljane kombinira, kolikor je le mogoče, svobode in enakosti. Ostajamo pa še vedno pri odprtem vprašanju, *kako* spremeniti državo v družbo, v kateri bo enaka svoboda za vse resničnost! Odgovor na to ključno vprašanje prej pričakujem pri tistih, ki bodo doktrinarno zvestobo temu ali onemu sektaškemu »izmu« zamenjali z načelno odprtostjo do vseh pozitivnih zgodovinskih variabel svobode in njihovim prešivom v novo politično formulo in prakso svobode. Za svobodo in svobodno odločanje ni nikakršnega nadomestila, in prej ko se bo to zavestno spoznanje transformiralo v načelno politično voljo, prej bo socializem (oz. kaka od njegovih zgodovinskih različic) v tem pogledu izstopil iz krize, ki je poleg nacionalne tudi planetarna.

UREDNIŠTVO: Svoj čas ste se precej ukvarjali tudi z novo levico. Del ekstremne nove leveice, ki je izgubil zaupanje v revolucionarni politični potencial ljudskih množic in delavskega razreda, je še posebej v sedemdesetih letih segel po terorističnih sredstvih, ki naj bi po nekakšni bližnjici vodile k radikalnim družbenim spremembam. Kakšna je bila duhovna idejna povezava med anarhizmom in ekstremno teroristično novo levico? Ali je v enakem obdobju obstajal kakšen spoj tudi z ekstremno teroristično desnico?

R. RIZMAN: O fenomenu »nove leveice« vemo danes, zahvaljujoč časovni razdalji dveh desetletij, bistveno več. Zadnji dve ali zadnja tri leta je izšlo – v glavnem v ZDA, Nemčiji in tudi drugod – več dobrih zgodovinskih in socioloških študij, ki pomagajo osvetljevati tudi taka vprašanja, kot je vaše. O »novi levici« bi bilo seveda produktivneje in pravičneje govoriti s kakšnega drugega, zanjo bolj značilnega polja učinkovanja na družbene procese šestdesetih in sedemdesetih let, kot pa v kontekstu razpravljanja o terorizmu. Seveda pa temu vprašanju tudi ni mogoče uiti.

Anarhističnih idejnih vplivov na »novolevičarska« gibanja ne bi smeli precenjevati, ker je to črpalo iz zelo heterogenih virov. Teroristi ne potrebujejo v prvi vrsti teoretične legitimnosti s sklicevanjem na ta ali oni idejni izvor. Teroristične organizacije ali bolje sekte so delovale kot mini-države, ki so hkrati sodile in izvrševale sodbe, vzpostavljale lastno organizacijsko hierarhijo z vsemi pripadajočimi atributi, in sicer od konspiracije in stroge discipline pa vse tja do upoštevanja kulta voditelja. V tem pogledu so bolj spominjale na organizacije tipa Gestapo, Gulag ali Inkvizicije kot pa na anarhistične ideje nasprotovanja državi, organizaciji, avtoriteti itd. Pri skupini Baader-Meinhoff je na primer prevladovalo prej nekakšno leninistično verovanje v centralnost vloge delavskega razreda, medtem ko so se Rdeče brigade zateleke v ekskluzivnem svojega lastnega elitizma in avantgardnosti. Del ameriške S.D.S. (Students for Democratic Society) je moralni gnev nad dejanji ameriškega imperializma še posebej v Vietnamu (uporaba napalma nad vietnamskimi kmeti, uporaba po mednarodnem vojnem pravu prepovedanih orožij in strupov) pripeljala do moralnega opravičila za uporabo slehernega sredstva nad institucijami establishmenta in posamezniki – izvajalci »legitimnega« državnega terorja.

Ni se manjkalo poskusov, da se anarhizem diskreditira, če se ga poveže s to ali ono teroristično akcijo ali skupino. Iz zgodovine poznamo vsaj dva primera, ko je policija financirala anarhistični časopis in v njem bolj »trdo« teroristično krilo. Včasih je naravnost presenetljivo, kako dobro se ujema neka izvedena teroristična akcija z interesi po krepitvi represivne države. Iz tega sveta politične metafizike se ne bomo dokopali do odgovora na naše vprašanje. Fenomenologija sodobnega terorja in terorizma terja temeljnejši premislek o njunih koreninah. Kot izziv za naša standardna razmišljanja omenimo tezo Bernarda Henryja Levya iz miselnega kroga francoske »nove filozofije«, da sta izvorni greh in zibelka modernega terorja v francoski revoluciji, sploh v vsakem poskusu revolucionarne uresničitve raja na tem svetu. To tezo njeni zagovorniki radi argumentirajo z resničnim podatkom, da je napad na Bastillo prinesel svobodo sedmim njenim zapornikom, v nadaljnji revoluciji pa se je v zaporih znašlo okoli 400.000 francoskih državljanov. Skorajšnja dvestota obletnica francoske revolucije zato že razvne in bo še razvnela tudi postavljanje teh vprašanj.

UREDNIŠTVO: Razen poznavalcev le redki vedo, da so se tako klasični anarhisti (Peter Kropotkin) kot tudi sodobni (Murray Bookchin) dotaknili tudi ekološke problematike in razvijali nove vzorce človekovega družbenega kulturno-civilizacijskega razmerja do narave. Katere njihove ideje so zanimive in aktualne v tem pogledu?

R. RIZMAN: Niso redke ocene, ne samo med anarhisti, da so bili anarhisti prvi resnični ekologi. Večina anarhistov je delila mnenje, da mora človek živeti v tesnem sožitju z drugimi ljudmi in z okoljem. Uničevanje in kvarjenje okolja so povezovali s patološkim družbenim sistemom, ne pa samo z neustreznim nadzorom. Pojav ekologije kot ene od vej v znanosti na začetku zadnje četrtine prejšnjega stoletja se ujema s časom, ko je Kropotkin razvijal svoje anarhistično komunistične teorije. Njegovo delo iz tega časa *Fields, Factories and Workshops* je imelo velik vpliv na Tolstoja, Gandhija, Mumforda, Bookchina in druge. V njej so razgrnjeni v glavnem isti problemi, ki mučijo tudi današnje ekologe: prevelika koncentracija in centralizacija prebivalstva in industrije, nezdrave aglomeracije, razsipnost industrijske in poljedelske proizvodnje, uničevanje rodovitnosti zemlje itd. Kropotkin ne opisuje samo zla, temveč ponuja konkretne predloge: industrijsko in agrarno reformo, gibanje za ohranjanje okolja, za bogatejšo paradigmo človekove eksistence, za preprosto življenje, ki ni ujeto v nikoli potešene imperativne enodimenzionalnega materialnega napredka in ekonomije rasti.

Vse te ideje (poleg tega še Tolstojeve in Thoreaujeve) je Gandhi vključil

v svojo zamisel okrog vasi organizirane družbe in ekonomije, ki temeljita na ročnih spretnostih (handcrafts), preprostem in asketskem načinu življenja. Namesto kake apokaliptične revolucije so se anarhisti vse do današnjega dne ukvarjali z izgrajevanjem infrastrukture (eksperimentalne komune, brezplačne šole, sosedske iniciative, decentralizacija vseh vrst avtoritet, vpliv delavcev v sindikatih itd.), boljše (dobre) in svobodne družbe ter človeku prijaznega okolja.

Eno zadnjih del anarhističnega prispevka ekologiji je napisal Murray Bookchin – *Ekologija svobode* (1982). Bookchina običajne šablonske predstave o anarhizmu, o katerih smo že govorili, sploh ne bi spoznale za anarhista. V številnih svojih delih se je bolj posvetil proučevanju hierarhije kot pa razreda, bolj dominaciji kot pa izkoriščanju, bolj libertarnim ustanovam kot pa samo odpravi države, svobodi kot pravičnosti in veselju kot sreči. Nekdo je Bookchina upravičeno imenoval ekoanarhist. V omenjenem delu je avtor povezal svoje dotedanje ideje o alternativni tehnologiji v decentraliziranih skupnostih v nekaj, kar je poimenoval ekološki holizem. S tako sintezo je individualnim komponentam ekološke revitalizacije pomagal, da vstopijo v radikalnejše spremembe in rekonstrukcijo globalnega razmerja med naravo in družbo. V zadnjem času je imel vidno vlogo v politični ekologiji pri nastajanju nove identitete – bioregionalizem, ki napoveduje eksistenčno potrebo človeštva (njena alternativa je lahko samo planetarni ekocid), da se v korist bioregionalne paradigme odreče industrijsko znanstveni paradigmi (torej regijam namesto državi, kooperaciji namesto kompetitivnosti, decentralizaciji namesto centralizaciji, komplementarnosti namesto hierarhiji, različnosti namesto uniformnosti, simbiozi namesto polarizaciji, razvoju namesto rasti itd.).

UREDNIŠTVO: Kakšno miselno sporočilo, spodbudo, pa tudi svarilo lahko črpamo iz duhovne zakladnice anarhizma in njihovih praktičnih izkušenj z vidika naše samoupravne politične stvarnosti, naših trendov, naših omahovanj, praktičnih in idejnomoiselnih zadreg, dilem in protislovij?

R. RIZMAN: Nobeno tovrstno delo ne nastane iz nekakšnih ekskluzivnih (samo) teoretičnih razlogov. Upam, da iz mojih odgovorov ni težko dognati, da nosi vsak od njih tudi neko sporočilo, če že ne tudi »sugestijo«, v kakšni smeri se rojeva svobodnejša in bolj odprta socialistična družba. Anarhistična kritika absolutističnih potez v socialistični miselnosti, nadalje njena kritika avtoritarnosti v političnih organizacijah realnega in drugih različic socializma in ne nazadnje kritika predpostavk samih socialističnih držav je, kot je, upam, razvidno iz te antologije, le ena stran medalje; druga stran anarhistične zaveze je vedno namenjena konkretnemu opredeljevanju alternativne, svobodne družbe. Tega upanja si anarhizem ne pusti vzeti in v tem lahko vidimo (zaenkrat) še vpliven politični in moralni naboj, pa tudi njegovo mejo.

UREDNIŠTVO: Nekateri sodijo, da je anarhizem praktično in duhovno mrtev, toda – ali so že razrešeni in pojasnjeni problemi in dileme, s katerimi se je spoprijel anarhizem? Torej, kaj je mrtvo in kaj je živo v anarhizmu in v kakšnem smislu ima lahko še naboj aktualnosti in bodočnosti?

R. RIZMAN: V odlični študiji o anarhizmu (*Anarchism*) je George Woodcock že pred skoraj tremi desetletji zapisal, da je ta kot gibanje mrtev. Te trditve pa ni in niti ni mogel raztegniti na anarhistično misel. Ta je še zelo živa in pregnetena z libertarnim potencialom, ki še išče vedno nove oporne točke svojega družbenega uveljavljanja, in to bodisi v oblikah, ki se raztezajo od alternative ekološkemu uničenju pa vse do svobodne in decentralizirane družbe kot alternative politični in ekonomski monolitnosti v svetu, ki se neusmiljeno razrašča pred našimi očmi. Če je bilo anarhizmu naprteno kot greh to, da se je upiral z ničemer omejeni industrijski ekspanziji in še posebej represivnim in avtoritarnim političnim modusom,

v okviru katerih se je ta odvijala, so današnje družbe pripravljene prisluhniti prej kritičnemu kot pa zanesenemu govoru o napredku. Ta nova kritična osveščenost pogostoma tudi nezavedno uporablja argumente, ki jih je akumulirala anarhistična družbena misel skozi daljši čas in ki so iznenada v današnji hudi krizi planetarne civilizacije in sploh vseh etabliranih ideologij skupaj z njihovimi političnimi aparati doživeli svojo legitimno (čeprav ne tudi nujno eksplicitno) potrditev. Za anarhizem, ki se mu je neutrudno in s silo dokazovalo, da je skregan z zgodovino in da je uperjen proti njenemu bistvenemu naprednemu toku, mora nepristranski opazovalec danes ugotoviti, da bi bil položaj človeštva in človeka (*human condition*), če bi bilo več strpnosti do anarhizma, kaj šele, če bi se ga razumno upoštevalo, danes bistveno znosnejši.

Anarhizem je bil in je še enako preziran kot »bebasti« Bretonci med francosko revolucijo in še dolgo zatem zatirane etnične, narod(nost)ne in verske skupine, »neprilagojeni« posamezniki, ženske, homoseksualci itd., itd. Čas bi že bil, da z njega odpade stigma »grešnega kozla«, da se med ljudmi in v družbah ukinja njegovo razumevanje izključno z vidika predsodkov in da navsezadnje resnično zaživi. Njegov resnični pomen pa ni v prvi vrsti ali sploh v kaosu, zmedu ali celo v doseganju ciljev z vsakršnimi razpoložljivimi sredstvi, temveč gledamo nanj kot na družbeno teorijo – enako med enakimi – ki razvija svoj specifični pogled na harmonijo človeka v družbi in z njo. Po Giovanniju Baldelliju lahko povzamemo nekaj zavezujočih načel, s katerimi se anarhizem sooča tako s sedanostjo kot prihodnostjo: primarnost človeške osebe, svetost človekovega življenja, zavračanje prisile, cilj ne more posvečevati sredstev, nujnost moralne doslednosti. S tem seveda njegovih načel nismo izčrpali, a vendarle si dovoljujemo na koncu zastaviti tole vprašanje: v imenu katerega (ne)razumnega stališča je mogoče nasprotovati življenjski prisotnosti in še bolj etični upravičenosti ideje, ki izhaja iz takih z ljubeznijo do (so)človeka in nerepresivno konstituirane skupnosti prežetih temeljnih načel? Taka apriorna zavrnitev prej govori o avtoritarni držbi ali celo o odtujeni moči nosilca zavrnitve in o njegovi nepripravljenosti na demokratično, pluralistično zastavljeno mišljenje kot bistvenim znakom odprte, svobodne družbe, ki diha s polnimi pljuči.

PETER KLINAR

Mednarodne evropske migracije in jugoslovanska migracijska politika

Sodobna migracijska politika v Evropi je protislovna. Povsem jasno pa je, da ekonomsko razvite imigrantske družbe določajo temeljne usmeritve svetovne migracijske politike, kar zastavlja vprašanje o možnostih vpliva nerazvitih emigrantskih družb in imigrantov na usmerjanje svetovnih tokov kompleksnih migracijskih procesov.

Protislovnost migracijske politike se kaže v številnih načinih uveljavljanja raznoterih migracijskih politik. Tako utemeljujejo imigrantske družbe svojo migracijsko politiko na dveh nasprotujočih si procesih. Po eni strani deklarirajo politiko integracije imigrantov, po drugi strani pa uveljavljajo vsestransko politiko vsiljenih remigracij. Obe politični usmeritvi si nasprotujeta, ker pospeševanje vračanja imigrantov ne more spodbujati procesov njihove integracije, ali pa ker do integracije imigrantov v imigrantske družbe ne more priti ob njihovem vračanju v izvirne emigrantske družbe. Emigrantske družbe in organizacije imigrantov (sicer legalno obstoječe le kot kulturne organizacije), morajo spremljati obrazloženo protislovno usmerjeno migracijsko politiko imigrantskih družb in razkrivati v javnosti njeno dejansko učinkovanje.

Integracijsko politiko imigrantskih držav lahko označimo kot politiko kvaziintegracije, predvsem druge generacije imigrantov, ker v teh družbah niso dozorele možnosti za popolnejšo, dejansko integracijo imigrantov na podlagi kulturnega pluralizma. V imigrantskih družbah srečujemo namreč številne pojave etnične neenakosti (etnične stratifikacije), neenakopravnosti, diskriminacije imigrantov, ksenofobije ipd. Kultura imigrantov je v imigrantskih družbah komajda vidna, saj imamo opraviti z izrazito dominacijo avtohtone kulture. Diglosija je razumljena kot problematičen proces: imigrantom se dopušča gojenje njihove kulture na folklorni ravni, v okviru njihovih klubov in družin, kar velja tudi za uporabo njihovega materinega jezika, jezik institucij in socialne promocije pa je seveda jezik avtohtone etnične večine.

Prav tako se zastavlja vprašanje, ali je mogoče uveljaviti deklarirano politiko imigrantskih držav kot stvarno integracijo imigrantov, če se, na primer, ZR Nemčija še ne deklarira bolj odločno kot imigrantska družba, kar pomeni, da se ne odpoveduje povsem svojemu »gastarbajtarskemu« statusu. Takšna migracijska usmeritev te družbe opozarja, da njena migracijska politika temelji na začasnih imigracijah in na prvenstveni usmerjenosti v remigracijsko politiko. Verjetno je mogoče utemeljevati tezo, da je selektivna remigracijska politika imigrantskih držav v središču njihovega interesa, kar je navezadnje povezano tudi s sodobnimi strukturnimi premiki, ki jih prinašajo procesi nove tehnološke revolucije z vse manjšim povpraševanjem po nekvalificirani delovni sili.

Imigrantske družbe skušajo z deklarirano politiko integracije imigrantov pomiriti javnost zaradi zaskrbljenosti v zvezi z odprtimi problemi (tudi množične socialne dezorganizacije in patologije) druge generacije imigrantov in doseči nekakšen socialni mir. Gre torej za pozitivno selekcijo imigrantov po kriterijih sprotnih in dolgoročnejših potreb imigrantskih družb, z usmerjenostjo na remigracijo imigran-

tov in s prizadevanj po delni, nepopolni integraciji ali akomodaciji pozitivno selekcioniranih imigrantov. Pri tem pa gre za težnjo po prikriti asimilaciji druge generacije imigrantov, ki bo sicer mogla doseči stopnjo tako imenovane behavioralne asimilacije in morda celo identifikacijske asimilacije (generacije, rojene v imigrantski družbi), ne pa tudi stopnje strukturalne asimilacije. To pomeni, da je pričakovati, da bo – kljub behavioralni asimilaciji – druga in tretja generacija imigrantov potisnjena na rob imigrantskih družb, da bo v veliki meri ohranjala podedovani status deprivilegirane imigrantske etnične manjšine in da bo med njo in dominantno večino avtohtonega prebivalstva zevala socialna distanca.¹

Emigrantske družbe in organizacije imigrantov bi mogle delovati v smislu razkrivanja bistva kvaziintegracijske in prikrite asimilacijske politike ter poudarjene remigracijske politike imigrantskih držav. Pri tem pa kaže migracijsko politiko emigrantskih držav usklajevati z gornjo zasnovo migracijske politike imigrantskih držav. Posebna težava se kaže pri tem, da imigrantske družbe spričo moči, ki jo imajo, predvsem ohranjajo tiste kategorije pozitivno selekcioniranih imigrantov, za katere so zainteresirane tudi emigrantske družbe. Te bi predvsem želele remigracijo kategorij kvalificiranih, strokovnjakov, kategorij z delovnimi izkušnjami, kategorij s kapitalom, množično pa dobivajo nekvalificirane ali priučene, v imigrantski družbi neuspele, bolne, invalide in podobne kategorije imigrantov. Selekcija imigracij in remigracij je v rokah imigrantskih držav in tako se v interesih imigrantskih in emigrantskih držav kažejo nasprotja.

Pragmatična in protislovna usmerjenost migracijske politike imigrantskih držav se kaže tudi v tem, da ob vsiljenih remigracijah hkrati zorijo predlogi, da se del druge generacije, rojene v imigrantski družbi, ki se je vrnila v izvirne emigrantske družbe staršev, poskuša pridobiti za naselitev v imigrantski družbi. ZR Nemčijo tarejo namreč veliki demografski problemi in prihaja obdobje z zelo maloštevilčno mlado generacijo avtohtonega prebivalstva. Zato prihaja do predlogov, da bi se del druge generacije imigrantov, ki so se že rodili in socializirali v imigrantski družbi, pod določenimi pogoji spet vrnil iz izvornih družb svojih staršev. Takšna razglabljanja imajo tudi svoj humani smisel, če se ta generacija imigrantov ne more integrirati in živeti v razmere izvornih emigrantskih družb njihovih staršev, hkrati pa so bili enkulturirani v imigrantski družbi, na katero so morebiti tudi emocionalno vezani. S temi predlogi se imigrantske družbe obnašajo skladno s svojo pragmatically migracijsko politiko, ki temelji predvsem na upoštevanju njihovih lastnih interesov, da bi razrešile obstoječe demografske probleme. Imigrantske družbe tako nadaljujejo politiko pozitivne selekcije imigrantov, saj omenjena kategorija druge generacije imigrantov, za katero se zanimajo imigrantske družbe, v veliki meri sodi med pozitivno selekcionirano populacijo imigrantov. Kakšni so interesi emigrantskih družb in kako bodo te reagirale, če sploh bodo mogle, na morebitno uveljavitev takšne migracijske pobude imigrantskih držav, ostaja odprto vprašanje, vsekakor pa bi se kazalo nanjo pripraviti.²

V tej luči se odpira seveda tudi problem prevrednotenja in dopolnjevanja jugoslovanske migracijske politike do te politike imigrantskih držav. Gre za izoblikovanje politike do pojasnjene selektivne kvaziintegracijske in tihe asimilacijske ter selektivne remigracijske politike imigrantskih držav, pa do pobude za omogočanje imigracije kategorije druge generacije imigrantov, ki so se vrnila s svojimi starši v izvirne – emigrantske družbe. Koristno bi bilo pregledati številne bilateralne sporazume z imigrantskimi družbami in jih vrednotiti glede na sedanje razmere

¹ H. Körner, U. Mehrländer (Hg): Die »neue« Ausländerpolitik in Europa, Neue Gesellschaft, Bonn 1986

P. Klinar: Mednarodne migracije v kriznih razmerah, Obzorja, Maribor 1985, str. 138, 139, 140–144

M. Entzinger: Return Migration in Western Europe, International Migration, vol. XXIII, no 1985, str. 263–290

T. Rose: They and We, Rondon House, New York 1981, str. 72–75

² Mitteilungen der Beauftragten der Bundesregierung für die Integration der ausländischen Arbeitnehmer, Bonn, 14. sept. 1987

v mednarodnih migracijah. Jugoslavija bi morala biti aktivnejša pri razpravah o noveliranju Zakona o tujcih v ZR Nemčiji.³

Pravno urejanje mednarodnih migracij je namreč nastajalo v drugačnih razmerah, ko je veljalo prepričanje o začasem značaju migracij, kot so današnje, ko prevladujejo razmere selektivnih trajnih migracij, povezanih s selektivnimi remigracijami in s selektivnim imigrantskim dotokom (strokovnjaki, družinski člani, mlada generacija, ilegalni imigranti). V sedanjem času Jugoslavija kot emigrantska država ne more več utemeljevati svoje migracijske politike na remigracijah in na začasnosti emigracij, saj je jasno, da gre za trajne migracije in da so imigrantske družbe opustile politiko hitre rotacije imigrantov ter zaradi trajnosti imigracij začele uveljavljati politiko kvazi-integracije. Nesmiselno je, da emigrantska država postavlja proti politiki kvazi-integracije imigrantskih držav politiko remigracije. Tako obstaja protislovje med politiko trajnosti imigrantskih družb in politiko začasnosti emigracij jugoslovanske emigracijske družbe. Jugoslovanska migracijska politika zaostaja za spremembami v mednarodnih migracijskih dogajanjih in ni prilagojena na spremenjeno migrantsko politiko imigrantskih držav.

Jugoslovanska politika s poudarkom na remigracijah je zasnovana na ideoloških izhodiščih o jugoslovanskih emigrantih kot delu jugoslovanskega delavskega razreda. Ta zasnova je problematična, ker so sedanje emigracije že izgubile pretežno začasni značaj. Kriza je Jugoslavijo hudo prizadejala in malo je možnosti za prostovoljne remigracije jugoslovanskih emigrantov, hkrati pa se je zaradi krize zmanjšala možnost za bolj enakopravno pogajalsko vlogo Jugoslavije z imigrantskimi družbami. Poudarjena remigracijska politika Jugoslavije tudi nima več pravega smisla zaradi velike brezposelnosti v tej družbi, pa tudi zato ne, ker je konec jugoslovanskega ekstenzivnega razvoja, ki mu mora slediti spreminjanje gospodarske in socialne strukture z intezivnostjo zaposlovanja, dvigom kvalifikacijske strukture delovne sile in njeno večjo učinkovitostjo. Jugoslovansko remigracijsko politiko moremo označiti kot ostanek ekstenzivnosti razvojnih usmeritev. Jugoslovanski koncept remigracij ne upošteva prehoda od začasnih k trajnim imigracijam in obstoja prisilnih ali vsiljenih remigracij, ki so jih s pojavi krize diktirale imigrantske države. Ta koncept tudi ne upošteva, da jugoslovanski emigranti že dolgo bivajo in delajo v imigrantskih družbah in da ne participirajo niti v imigrantski niti v emigrantski družbi. Lahko bi celo sodili, da koncept remigracij kot temelja jugoslovanske migracijske politike pospešuje znano politično neaktivnost jugoslovanskih emigrantov v imigrantskih družbah. Sprejemanje ideje, da so jugoslovanski emigranti del jugoslovanskega delavskega razreda, spodbuja njihovo nevčlanjenje v politične stranke, politično nedelovanje in nevmešavanje v politiko. Zdi se, da tako, kot je emigracijska jugoslovanska politika temeljila na mitu o odhodu nezaposlenih, nekvalificiranih delavcev in kmetov, je tudi remigracijska politika temeljila na mitu o vračanju kvalificiranih industrijskih delavcev, ki so si v imigrantskih družbah pridobili delovne izkušnje in kvalifikacije. Ta mit se je podrl, ker so bili učinki jugoslovanske remigracijske politike na prostovoljne inovacijske remigracije minimalni in ker remigracije v veliki meri vsiljujejo imigrantske družbe, kategorije remigrantov pa so dokaj negativno selekcionirane in sestavljene iz manj uspešnih, manj inovativnih, bolnih, invalidnih ipd. remigrantov.

Ko smo kritični do negativnih učinkov jugoslovanske migracijske politike, temelječe na remigracijah, ki se je hkrati tudi malo uresničevala, lahko omenimo še njen pozitivni psihološki motiv. Sodimo, da ta politika sicer ni občutneje prispevala k ustvarjanju zavesti jugoslovanskih delavcev o pripadnosti in k omejevanju prepričanja, da nikamor ne pripadajo, vendar je bil njen motiv human in naj bi pri jugoslovanskih emigrantih krepil zavest, da jih izvorna emigrantska družba ni odpisala in pozabila, da imajo v izvorni družbi določene možnosti ipd.⁴

³ Mitteilungen, 25. avg. 1987

⁴ M. Mesič: Vanske migracije i socialna struktura. Migracijske teme 3, 87/1, str. 5-19

Ko ugotavljamo protislovnost migracijske politike imigrantskih držav, hkrati sodimo, da emigrantske družbe premalo storijo za razkrivanje protislovnosti, prikritih teženj, enostranosti ipd. te migracijske politike. Mnoge emigrantske družbe niti nimajo svoje migracijske politike, pa tudi njihova moč je omejena, vendar bi pri razkrivanju bistva migracijske politike imigrantskih družb in pri opozarjanju na dejstva sodobnih mednarodnih migracij in na posledice, ki jih povzročajo, mogle emigrantske družbe več storiti. Jugoslovanska migracijska politika temelji na mitih, fikcijah, ideoloških neustvarljivih hotenjih in v gornjem smislu ne prispeva veliko. Mogli bi celo trditi, da vzpostavlja takšno protislovje med migracijsko politiko emigrantskih in imigrantskih držav (remigracijska politika, temelječa na začasnosti migracij, postavljena proti politiki kvaziintegracije pozitivno selekcioniranih trajnih imigrantov ter remigracijah negativno selekcioniranih), ki zaradi neutemeljenosti jugoslovanske migracijske politike na stvarnosti utruje enostransko migracijsko politiko imigrantskih držav.

Kako naj bi emigrantske države reagirale na selektivno kvazi-integracijsko in selektivno vsiljeno remigracijsko politiko imigrantskih držav?

Najprej kaže povečati skrb za trajnejšo socialno varnost emigrantov, kar je povezano s prizadevanji za omejevanje pojavov njihove diskriminacije. Predvsem bi kazalo omejiti različne kategorije imigrantov z različnimi statusi in pravicami, kar govori o pojavih legalne diskriminacije emigrantov. Grobih oblik diskriminacije in izkoriščanja emigrantov, opravljanja zdravju škodljivega dela ter brezpravnih razmer ne morejo razkrivati le angažirani novinarji avtohtonega prebivalstva v imigrantskih državah (Wallraff v ZRN).⁵

To je pomemben del migracijske politike emigrantskih družb, ki imajo na voljo sredstva za animiranje javnosti, in si seveda prizadevajo za omejevanje teh pojavov.

Zdi se, da bi emigrantske družbe morale usmeriti svojo politično dejavnost v opozarjanje na fevdalno usedlino v sodobnih ekonomsko razvitih imigrantskih družbah, ki ne dopuščajo posebne politične dejavnosti imigrantov. Ti so zares državljani druge vrste, brez političnih pravic in brez možnosti, da svoje politične interese sami artikulirajo v okviru svojih imigrantskih političnih organizacij. Politični interesi imigrantov v političnih strankah in sindikatih imigrantskih družb niso avtentično in objektivno predstavljeni. V teh organizacijah prevladujejo interesi dominantne avtohtone etnične večine, pa je zaradi tega razumljiva majhna politična dejavnost različnih etničnih manjšin imigrantov v njihovih okvirih.⁶

S tem prihajamo na problematiko samoorganiziranosti jugoslovanskih imigrantov. Zdi se, da bi bilo koristno, če bi se jugoslovanski klubi otesli nekaterih omejitvenih nadzorov, ki prihajajo od institucij izvorne jugoslovanske družbe. Postati bi morali čim bolj avtonomni in odprti za vse jugoslovanske emigrante različnega prepričanja, ki se hočejo med seboj združevati in sodelovati s SFR Jugoslavijo. Razumljivo je, da jugoslovanski klubi v imigrantskih družbah ne morejo obstajati in delovati, če nimajo tesnih in raznoterih povezav s svojo izvorno, matično emigrantsko družbo. Tudi izbor in način tega sodelovanja naj bodo v avtonomni odločitvi jugoslovanskih emigrantov, vključenih v posamezne klube.

Problemi informacij jugoslovanskih emigrantov iz njihove izvorne družbe so še

E. Heršak: Posleratna migracijska perspektiva Evrope, Migracijske teme 1, 85/1, str. 5-21

S. Drobnič: Living Conditions of Yugoslav Immigrants in Sweden, Swedish Institut for Social Research, University of Stockholm, June 1986

Družbeni dogovor o začasnem zaposlovanju jugoslovanskih delavcev v inozemstvu in vračanje jugoslovanskih državljanov z dela v inozemstvu, Ur. list SFRJ str. 39/74

⁵ G. Wallraff: Na samom dnu, Liber, Zg. 1986

Okrugli stol: O položaju (ilegalnih) radnika migranta u povodu izlaska knjige G. Wallraffa: Na samom dnu, Migracijske teme 2, 1986/3-4, str. 5-57

⁶ Ausländer in europäischen Staaten, Mitteilungen, Mitteilungen der Beauftragten der Bundesregierung für Ausländerfragen, Bonn 1985, str: 29-37

kar naprej pereči. Posebni časopis »Naš delavec«,⁷ radijske oddaje ipd. zaslužijo vse priznanje, vendar je sprotna informiranost jugoslovanskih emigrantov še zmeraj pomanjkljiva in nezadostna. Koristno za jugoslovanske emigrante bi bilo, če bi Jugoslavija sodelovala z vsemi organizacijami in institucijami v imigrantskih družbah, ki se ukvarjajo z našimi emigranti, vsaj z razširjanjem potrebnega informacijskega gradiva, ki zadeva raznotere probleme in interese emigrantov. Tako se zdi na primer nesmotrno, da Jugoslavija ne sodeluje s katoliško organizacijo Caritas, ki ima v imigrantskih družbah razširjeno mrežo jugoslovanskih socialnih delavcev in ki pomaga vsem jugoslovanskim emigrantom, ne glede na njihovo religiozno pripadnost. Pogosto imajo celo več posla z jugoslovanskimi emigranti muslimanske veroizpovedi, ki iz različnih razlogov naletijo neredko na še večje težave kot druge kategorije emigrantov v katoliških in protestantskih okoljih imigrantskih družb. Nesodelovanje Jugoslavije z omenjeno organizacijo pomeni, da nima na voljo potrebnih informacij iz Jugoslavije in da so zaradi tega prizadeti interesi jugoslovanskih emigrantov. Zdi se nujno, da bi tudi Caritas in še nekatere organizacije v imigrantskih družbah morale dobivati informacije iz Jugoslavije, ki služijo reševanju problemov jugoslovanskih emigrantov in ki zadevajo njihove interese.

Pri tem pa ne gre le za informacije, marveč tudi za razvijanje drugih oblik sodelovanja med organizacijami in institucijami, ki se ukvarjajo s problemi jugoslovanskih emigrantov in organizacijami ter z institucijami jugoslovanske izvorne emigrantske družbe. To sodelovanje naj bi temeljilo na sodobnih razmerah mednarodnih migracij. To bi pomenilo, da interesi imigrantov s prehajanjem od začasnih k trajnim emigracijam niso usmerjeni samo v remigracije, marveč tudi v oblike sodelovanja, ki naj bi jih razvijali kot trajnejši emigranti s svojo izvorno družbo ali z izvorno družbo svojih staršev. Prva generacija emigrantov dejansko še deluje ne le v imigrantski, marveč v precejšnji meri tudi še v emigrantski družbi, kjer vlaga sredstva, sodeluje z družinskimi člani, ohranja stike z lokalnimi družbenopolitičnimi skupnostmi, delovnimi produktivnimi organizacijami, socialno-zavarovalnimi, zdravstvenimi, upravnimi, sodnimi, kulturnimi in drugimi institucijami. Te stike je mogoče širiti in poglobljati, drugo generacijo emigrantov pa nanje navajati ob upoštevanju možnosti in razvojnih interesov jugoslovanske emigrantske družbe. Teh stikov in oblik sodelovanja pa ni brez ustreznih informacij emigrantske družbe, ki pri njihovem razširjanju mora upoštevati pluralistično stvarnost in institucionalno pestrost v sodobnih imigrantskih družbah.⁸

Ob vseh zapletih v zvezi z jugoslovanskimi in nacionalnimi klubi naših emigrantov se zdi, da bi se samoorganiziranost utrdila in vsebina poglobila ter uskladila s sodobnimi razmerami z njihovo odprtostjo, še posebej do jugoslovanskih emigrantov strokovnjakov, inteligence, ki le bolj redko sodelujejo v organizacijah jugoslovanskih etničnih skupnosti. Zdi se, da je jugoslovansko emigrantsko inteligenco kar izrazito prevzela asimilacija, ki jim hkrati omogoča promocijo v imigrantski družbi. Naše emigrantske etnične skupnosti, klubi bi se močno vsebinsko okrepili, če bi v njih bolj sodelovala jugoslovanska emigrantska inteligenca in tudi prevzemala vodilne vloge. Emigrantske etnične skupnosti bi mogle razvijati v sodelovanju z izvorno emigrantsko družbo svoje gospodarske, kulturne, svetovalne ipd. institucije, kar bi te skupnosti utrjevalo, omogočalo oblike sodelovanja z izvorno družbo in povečevalo prestiž jugoslovanskih emigrantov v imigrantskih družbah.

Tudi v dopolnilnem izobraževanju emigrantov v izvorni kulturi bi kazalo bolj prisluhniti emigrantskim etničnim skupnostim in jih pritegniti k temu delovanju. Vse kaže, da bi bilo smotrno učne načrte bolj diferencirati in pri tem upoštevati

⁷ Naš delavec – skupna revija slovenskih časnikov za delavce na začasnem delu v tujini – izhaja že 9 let.

⁸ P. Klinar: Vključevanje remigrantov v izvorno okolje v pogojih manjše družbenoekonomske razvitosti, Migracije, bilten 19, FSPN-RI, Lj. 1987, str. 3–71

kulturne posebnosti posameznih etničnih skupin jugoslovanskih emigrantov in pa njihovo usmerjenost v trajno ali začasno bivanje v imigrantski družbi.⁹

Jugoslovanska družba ima možnosti povečevati prestiž jugoslovanskih emigrantov v imigrantskih družbah in omejevati negativne predsodke proti njim. V mislih imamo predvsem okrepljeno kulturno sodelovanje z imigrantskimi družbami, kjer bivajo naši imigranti. Predstavitve vrhunskih kulturnih dosežkov kulture jugoslovanskih narodov in narodnosti in kulturne prireditve sploh v teh okoljih utegnejo vplivati na spreminjanje netočne predstave o družbenem okolju, iz katerega izhajajo jugoslovanski emigranti. Prav tako bi kazalo spodbujati in popularizirati kulturno ustvarjalnost jugoslovanskih umetnikov – emigrantov, ki delujejo v tujini. Pri tem se zdi, da je pri razkrivanju problemov, ki zadevajo emigrante, potrebno prisluhniti ne le raziskovalcem, marveč tudi umetnikom, ki bivajo v teh okoljih, ki jih vidijo na poseben, senzibilen način, pogosto človeško globlje in širše, kot pa je dojeto z očmi običajnega opazovalca, politika, ali pa z metodami znanstveno-raziskovalnega dela. Kulturna dejavnost emigrantskih družb v imigrantskih družbah bi verjetno mogla prispevati k prikazu bolj objektivne in tudi bolj pozitivne podobe imigrantov v medijih imigrantskih družb. Ta prizadevanja pa so lahko še posebej učinkovita, če se razvijejo raznotere možne oblike sodelovanja med množičnimi komunikacijskimi sredstvi imigrantskih in emigrantskih družb. Objektivnejše informacije o problemih emigrantskih družb v medijih imigrantskih družb bi spodbujale tudi k objektivnejšemu poročanju o imigrantih in njihovih zapletenih problemih v imigrantskih družbah. V imigrantskih družbah, še posebej tistih, ki so bile tradicionalno etnično homogene, je mogoče začeti uvajati kulturni pluralizem, ki postaja nujnost z njihovim spreminjanjem v imigrantske družbe, s kulturnimi informacijami, z dialogom in s sodelovanjem med različnimi kulturami. Pri tem naj še opozorimo, da smo posebej opozorili na nujnost predstavitve vrhunskih kulturnih dosežkov emigrantskih družb v imigrantskih družbah, kjer ostaja enostransko prepričanje o razvoju kulture v izvornih družbah imigrantov na ravni folklore. Pri razvijanju objektivnejše podobe o imigrantih se zdi pomembno tudi to, da se omogoči nastope imigrantov v medijih imigrantskih družb, med njimi še posebej imigrantske inteligence, umetnikov, znanstvenikov.¹⁰

Med posebnimi problemi sodobnih imigrantov, kjer bi mogle odigrati svojo vlogo tudi emigrantske države, ki se pogajajo in sklepajo sporazume z imigrantskimi državami, se kažejo tudi problemi združevanja družin, prihoda otrok, ki so v posameznih imigrantskih družbah precej različno urejeni, kar govori, da mnoge posebne okoliščine povzročajo diskriminacijo imigrantov. Med te probleme sodijo – ob že omenjenih pridobivanjih dovoljenj za delo in bivanje – problemi, ki zadevajo pridobivanje državljanstva. Pogoji za pridobitev državljanstva so v imigrantskih državah različni, srečujemo pa se tudi z različno prakso dvojnih državljanstev, ki povzročajo raznotere zaplete, med njimi zahteve po služenju vojaškega roka v emigrantski in imigrantski državi. Pridobitev državljanstva imigrantske družbe sicer kaže na trajnost imigracije, ni pa zadosten samostojni razlog za sklepanje o popolni asimilaciji te kategorije imigrantov.¹¹

Ob vseh teh informacijskih, pogajalskih in drugih dejavnostih emigrantskih družb, usmerjenih v omejevanje diskriminacije emigrantov in njihovega povezovanja z izvornimi družbami, pa seveda ne gre prezreti dolgoročnejših in globalnejših

⁹ B. Vegar: Jugoslovenska djeca u bečkim školama, Migracijske teme 2, 1986/1, str. 75–81

¹⁰ Mitteilungen, Bonn, 23. dec. 1986

B. Winkler-Pohler: Ansländer und Massenmedien, Internationale Fachtagung, Köln, 2–4. dec. 1986

Mitteilungen, Bonn, 8. avg. 1986, 10. febr. 1987

¹¹ Ausländer in europäischen Staaten, str. 19–25, 33–37

Mitteilungen, Bonn, 7. sept. 1987

Mitteilungen, Bonn, 27. marec 1986

P. Klinar: Mednarodne migracije, Obzorja, Maribor 1976, str. 162–165

usmeritev migracijske politike emigrantskih družb, ki se kaže v iskanju alternativ mednarodnim migracijam, v sodelovanju imigrantskih družb pri hitrejšemu razvoju nerazvitih območij emigrantskih družb, v upoštevanju in v usklajevanju interesov imigrantskih in emigrantskih družb ter imigrantov.¹²

Odnos emigrantske družbe do druge generacije emigrantov zahteva posebno pozornost. Te kategorije emigrantov doživljajo različne pretrese v svojem socializacijskem procesu. Morejo biti enkulturirane v tradicionalni, ruralni, predindustrijski izvorni kulturi, potem pa akulturirane v novi množični, urbani kulturi imigrantske družbe. Veliko truda in izvornih rešitev je potrebnih, da se pri tej kategoriji emigrantov v okviru družine, dopolnilne šole, v organizacijah in klubih emigrantske etnične skupnosti in z vsebinsko privlačnimi obiski v izvorni emigrantski družbi spodbudi zanimanje za izvorno družbo, vzpostavi neposredne trajnejše stike in tako upočasni proces popolne asimilacije, ali da se ga celo preusmeri v procese adaptacije – kulturnega pluralizma. Ta interes je mogoče odpirati in stike navezovati na podlagi kulturnih, športnih, zabavnih in drugih dejavnosti, ki so privlačne za mladino in ki so del njihove sodobne mladinske kulture. Pri tem velja, da so stereotipne oblike uradnih proslav, praznovanj, nostalgičnih folklornih prireditev, »sindikalističnih« rekreacijskih tekmovanj, čitalniških veselic ipd. za mladino nepriljubljane in tuje njihovemu izživljanju.

Politika emigrantskih družb izobraževanja druge generacije svojih emigrantov v izvorni kulturi ne sme prepustiti imigrantskim družbam, ker bi to pomenilo izgubo precejšnjih možnosti razvijanja interesa druge generacije emigrantov za njihovo izvorno družbo in uveljavljanje medsebojnega sodelovanja. Med pripadniki druge generacije emigrantov bi mogle emigrantske družbe iskati talente in jim omogočiti šolanje ali dopolnilno izpopolnjevanje v ustanovah emigrantskih družb. Na ta način in z vključevanjem druge generacije emigrantov v ustanove emigrantskih družb, ki delujejo v imigrantskih družbah ali v okolju emigrantskih družb, bi emigrantske družbe pridobile dragocene kadre za sodelovanje med njimi in imigrantskimi družbami.

Mnogo bolj zapleteni pa so načini zbujanja interesa druge generacije emigrantov, rojenih in socializiranih v imigrantskih družbah, za izvorne emigrantske družbe njihovih staršev. Le z dolgotrajno in dinamično dejavnostjo je moč pri tej generaciji zbuditi zanimanje za medsebojno sodelovanje. Posebne priprave in intenzivno dejavnost institucij emigrantske družbe pa zahteva kategorije druge generacije emigrantov, ki se vrača v izvorno družbo svojih staršev. Brez takšnih dolgotrajnih priprav so procesi reintegracije druge generacije emigrantov v izvorne družbe njihovih staršev običajno neuspešni in pojavljajo se težnje po vrnitvi v imigrantske družbe njihovih staršev, kjer so bili rojeni in enkulturirani.

Če hočejo emigrantske družbe ohraniti stike z delom druge generacije emigrantov in razviti medsebojno sodelovanje, potem morajo biti s svojimi dopolnilnimi izobraževalnimi programi navzoče v vseh fazah izobraževalnega procesa – od vrtca do univerze. V imigrantskih družbah z večjo koncentracijo emigrantov bi bilo koristno, če bi emigrantske družbe spodbujale ustanavljanje kateder in raziskovalnih centrov, ki naj bi proučevali družbo, kulturo emigrantskih družb in emigrantske etnične skupnosti v imigrantskih družbah. Izredno dragoceno za imigrantske in emigrantske družbe je sodelovanje druge generacije emigrantov v gospodarskih, finančnih, socialnih, zavarovalnih, kulturnih, raziskovalnih, šolskih in drugih ustanovah, ki so v stikih z emigrantskimi in imigrantskimi družbami.

Ob težavah pri spodbujanju druge generacije emigrantov za dopolnilno izobraževanje v materinem jeziku in kulturi se zdi, da bi emigrantske družbe pri načrtovanju tega načina izobraževanja mogle upoštevati poleg pridobivanja znanja o izvorni družbi svojih staršev, namenjenega omejitvi asimilacije in navezavi traj-

¹² W. Böning: *International Migration and the International Economic Order*, Journal of International Affairs vol. 33/2, 1979, str. 187–200

nih medsebojnih stikov, še to, da dopolnilno izobraževanje lahko postane prostor za prebujanje uspavanega emocionalnega življenja emigrantov, za razvijanje njihovih primarnih odnosov, za sproščanje njihovih napetosti in pridobivanja samozavesti in za preseganje njihove deprivilegiraniosti ter diskriminacij, ki so jih deležni v okolju imigrantske družbe kot pripadniki deprivilegirane etnične manjšine in nižjih socialnih slojev.¹³

Emigrantske družbe morajo opozarjati na pojave socialne dezorganizacije in patologije, ki prizadevajo številne pripadnike druge generacije emigrantov, še posebej kategorije nezaposlenih, z nedokončanim šolanjem, neustrezno socializiranih, s polovičnim znanjem materinega jezika in jezika imigrantske družbe, kategorije v generacijskem konfliktu s svojimi starši ipd. Prav tako kaže opozarjati na raznotere težavne zdravstvene probleme druge generacije emigrantov. Pri razkrievanju in saniranju socialne, somatske in psihične patologije bi institucije emigrantskih družb lahko sodelovale z institucijami imigrantskih družb.¹⁴

Emigrantske družbe se morajo otresti iluzij o statusu druge generacije emigrantov, ki se jo je razglašalo kot most med dvema družbama, kot nosilko dialoga med bogatim svetovnim Severom in revnim Jugom ipd. Dejanski položaj druge generacije emigrantov je drugačen. To so pretežno marginalni sloji, ki izrazito doživljajo krizo svoje identitete in imajo pretežno subproletarski status. Takšen njihov socialni status in namere imigrantskih družb govorijo za to, da jim bo še naprej onemogočeno, da bi bili uspešen povezovalni dejavnik med imigrantskimi in emigrantskimi družbami. Spričo tega so emigrantske družbe dolžne opozarjati na njihov dejanski status v imigrantskih družbah in spodbujati imigrantske družbe k omejevanju diskriminacije in pospeševanju socialne promocije druge generacije emigrantov – kajti šele emigrant, ki se dvigne z dna imigrantske družbe, more postati pomemben povezovalni dejavnik med obema družbama. Hkrati sodi med prizadevanja emigrantskih družb nudenje pomoči generacijam emigrantom, da spoznajo svoj dejanski status, smisel politike kvazi-integracije imigrantskih družb in si prizadevajo za socialno promocijo ter odpravljanje diskriminacije. Vzporedno s temi dejavnostmi pa si morajo emigrantske družbe prizadevati, da se generacije emigrantov povežejo z izvornimi družbami njihovih staršev.¹⁵

To je nekaj izhodišč za usmerjanje migracijske politike emigrantskih družb v sedanjem obdobju mednarodnih migracij, v katerem nasproti politiki kvazi-integracije imigrantskih družb, ki temelji na selektivnih, trajnih migracijah, ni več mogoče postavljati politike remigracij, značilne za prejšnja obdobja pričakovanih začasnih migracij prve generacije emigrantov.

¹³ P. Klinar: Mednarodne migracije v kriznih razmerah, Obzorja, Maribor 1985, str. 29–65

A. Schröder idr: Njihova budućnost je neizvesna, v: Razprave o Migracijama 51, CIM, Zg. 1979, str. 73–83

A. Milojević: Druga generacija migranata ili potrebe izgradnje realne migracijske slike o sebi, Migracijske teme 2, 1986/2

D. Jureša-Persogio: Istraživanje o vrjednostnim orientacijama srednješkolske omladine – povratnika u Zagrebu, Migracijske teme 3, 1987/1, str. 43–65

A. Pavlinić-Wolf: Definicija materinskog jezika i sa njima povezani problemi, Migracijske teme 1, 1985/3–4, str. 57–69

A. Fulgosi idr: Kome po latentnoj strukturi ličnosti više sličje djeca naših radnika u SRN, vršnjacima u SRN ili Jugoslaviji, Migracijske teme 2, 1986/2, str. 5–15

¹⁴ J. Švel idr: Djeca u migraciji i njihovi zdravstveni problemi, Migracijske teme 2, 1986/2, str. 47–53

¹⁵ J. Anič, A. Pavlinić-Wolf: Socijalni i individualni problemi djece migranata, Migracijske teme 2, 1986/1, str. 43–61

Pravica do zdravja za vse in zasebna zdravniška praksa

Zdravstveno varstvo je dejavnost posebnega družbenega pomena. Interes družbe za dogajanja na tem področju je zelo velik in si je zato zagotovila učinkovit nadzor in odločilen vpliv na razvoj in izvajanje vseh oblik zdravstvenega varstva.

Pogoji za opravljanje zdravstvene dejavnosti so podrobneje opredeljeni v Zakonu o zdravstvenem varstvu. Tu je določeno, da smejo zdravstvene storitve opravljati le strokovno usposobljeni zdravstveni delavci, samoupravno organizirani v zdravstvenih organizacijah ter drugih organizacijah združenega dela in delovnih skupnostih, za katere določa zakon, da poleg drugih dejavnosti lahko opravljajo tudi zdravstvene storitve. Posebej je v Zakonu o zdravstvenem varstvu določeno, da zdravstvenih storitev ni mogoče opravljati z osebnim delom samostojno kot poklic. Ni treba dodajati, da veljajo enaki pogoji tudi za opravljanje zobozdravstvene dejavnosti.

Zadnje leto ali morda že nekoliko dalj precej glasno govorimo o zasebnem delu v zdravstvu. Podobno je tudi v drugih republikah, kjer so ponekod zasebno delo v zdravstvu že uvedli, vendar po prvih ocenah še ne daje pričakovanih rezultatov. Sedanja generacija zdravstvenih delavcev pri nas še nikoli ni delala (vsaj na družbeno dovoljeni način ne) v zasebni zdravstveni dejavnosti in se počuti ob takem razmišljanju kar nekoliko zbegana. Nekateri ideji nasprotujejo, mnogi se sprašujejo, zakaj ponovno uvajanje zasebnega dela v zdravstvu, tretji tako razpravo pozdravljajo.

V krogih zunaj zdravstva je vedno več pristojnih razmišljanj in teženj, da bi za tako imenovane intelektualne poklice prožnejše omogočali delo s sredstvi v lasti občanov. Na nekaterih področjih zdravstvene dejavnosti že deluje »črna praksa«, ki je družbeno opažena, npr. v zobozdravstvu celo tiho sprejeta kot realna, ki pa je ne zatiramo, marveč iščemo pota za njeno legalizacijo. To je verjetno edini način za uveljavitev pravnega reda na tem področju.

Tudi drugje v zdravstvu oziroma v medicini se pojavljajo razne oblike zasebnosti. Denimo akupunktura, akupresura, fizioterapija v obliki salonov za masaže in drugače, shujševalna terapija, okulistika, pa tudi t. i. ljudsko zdravilstvo.

Na sedmi skupščini Zveze zdravniških društev – Slovenskega zdravniškega društva in 124. letnem srečanju slovenskih zdravnikov, ki je bilo v Novi Gorici maja 1987, so slovenski zdravniki razpravljali o zasebnem delu v zdravstvu, pred tem pa je tekla razprava o tem v posameznih zdravniških društvih. Sprejeli so dogovor, da je treba spremeniti zakon o zdravstvenem varstvu, tako da bo omogočeno zasebno delo v zdravstvu, ter izrazili pripravljenost sodelovanja v vseh fazah postopka za spremembo zakona. Zdravniki so ugotovili, da lahko zasebno delo kakovostno dopolni obstoječi sistem zdravstvene dejavnosti. Ta pobuda slovenskih zdravnikov je vsekakor zelo zanimiva, še zlasti zato, ker je bilo dozdej stališče do tega vprašanja v zdravstvu popolnoma odklonilno.

Glede na to, da je pobudnik za uvajanje zasebnega dela stroka, to lahko razumemo tako, da zdravniki, pa tudi drugo medicinsko osebje, niso zadovoljni z razmerami v veljavnem zdravstvenem sistemu in tudi ne z učinki tega sistema. Niso zadovoljni s svojim materialnim in družbenim položajem in sodijo, da bi z uveljavitvijo zasebne iniciative postala ponudba zdravstvenega varstva kakovostnejša in celovitejša.

Naše zdravstvo se lahko na mnogih področjih ponaša z vrhunskimi dosežki, na drugi strani pa je zlasti v osnovnem zdravstvenem varstvu, znotraj tega pa v zoboz-

dravstvu ter na nekaterih področjih bolnišničnih dejavnosti deležno slabih ocen in kritike.

Pri uvajanju zasebnega dela v zdravstvu gre vsekakor za zelo občutljivo vprašanje, ki najgloblje posega v socialno politiko in vitalne interese družbe v celoti. Odpira se vprašanje koeksistence oziroma dopolnjevanja družbenega in zasebnega, kar zajema tudi vprašanje zaposlovanja zdravstvenih delavcev, še prej pa tudi njihove vzgoje in izobraževanja, odnose med zdravnikom in bolnikom, razbremenitve javnega zdravstva, angažiranja sredstev občanov v družbeno koristne nameene, zdrave socialne diferenciacije ali socialnega razslojevanja, pritiska na boljšo organiziranost sistema zdravstvenega varstva itd.

Neskladje med potrebami po zdravstvenih storitvah in možnostjo družbe, da vse to plačuje, je vse večje. Tu je razlog za vse več pobud občanov, skupin občanov, zdravstvenih delavcev in zdravstvenih organizacij za iskanje dodatnih virov za financiranje zdravstva. Sredstva v lasti občanov sodijo na prvo mesto.

Že na začetku smo navedli, da imamo tako kakor na mnogih drugih področjih tudi v zdravstvu že prisotno zasebno delo, vendar ne družbeno priznano. Znano je, da delajo nekateri priznani zdravniki v kozmetičnih salonih, pri optikih, v salonih za hujšanje itd., kar vse pomeni, da ima zasebno delo v zdravstvu vstop skozi zadnja vrata. Sedanji obseg tega dela pa verjetno že pomeni tudi nevarnost za zdravje ljudi, saj ta oblika zasebnega dela ni pod nikakršnim nadzorom. Občani te storitve uporabljajo in jih gotovo tudi dobro plačujejo.

Predvidevamo lahko, da bi s ponovno uvedbo zasebnega dela v zdravstvu povečali možnost za prosto izbiro zdravnika, kar je za delo v zdravstvu pogosto odločilno. Odnos med zdravnikom in bolnikom temelji na obojestranskem zaupanju in spoštovanju, ki je v postopku zdravljenja pomemben psihološki dejavnik in ga ne bi smeli zanemarjati. B. Kesič v svojih predavanjih o javni zdravstveni službi napoveduje, da bo medicinska znanost rakaste in kronične degenerativne bolezni v bližnji prihodnosti premagala, da pa že preti glavna nevarnost za zdravlje ljudi zaradi duševnih bolezni, nesreč pri delu in zunaj dela; poslabšujejo se medsebojni odnosi med posamezniki, med skupinami in celo med državami. Priče smo pojavom, ki kažejo na to, da narašča število bolezni, ki so posledica slabih medčloveških odnosov. Danes veliko govorimo o nevrotičnih motnjah pri ljudeh, o menožerskih boleznih in drugih motnjah zdravja, do katerih prihaja zaradi konfliktov med ljudmi. Verjetno bodo prevladovale v bodoči humani patologiji bolezni, ki so posledica nezdravih medčloveških odnosov. To je pomemben dejavnik, mimo katerega ne moremo, kadar razpravljamo o zasebnem delu v zdravstvu. Vloga zdravnika pri reševanju takih bolezni, ki imajo svoj izvor v nezdravih medčloveških odnosih, je velika. Ne pozabimo, da prihaja do konfliktov med ljudmi pri intimnem družinskem življenju, v odnosih med otroci in njihovimi starši, v poklicnem življenju in drugod. Obravnava konfliktov med ljudmi sodi med najbolj občutljiva področja zdravniškega poklica. Zdravljenje bolezni, ki izvirajo iz konfliktov, si težko zamišljamo brez proste odločitve bolnika, da si izbere takega zdravnika, ki bi mu zaupal, ki mu bo več kakor samo zdravnik. Če tako razmišljamo, potem dobro organizirano zasebno delo v zdravstvu tudi v sistemu socializirane zdravstvene službe ni neupravičeno in ima gotovo svojo vlogo. Na splošno pa lahko ugotovimo, da so odnosi med bolnikom in zdravstvenim delavcem na mnogih področjih v zdravstvu že precej razrahljani. Z uvajanjem zasebnega dela v zdravstvu bi verjetno te odnose vsaj ponekod izboljšali, saj bi mnogim zdravnikom omogočili sproščanje njihovih svetovalnih sposobnosti, za kar v javni zdravstveni službi ni vedno dovolj možnosti.

Uvajanje zasebnega dela v zdravstvu bi omogočilo tudi nadzor nad strokovnostjo dela in tako zaščitilo uporabnike, predvsem glede kakovosti dela in ne nazadnje tudi glede plačevanja storitev. Gotovo je, da bi se vsaj nekoliko sprostile zdravstvene zmogljivosti v javni zdravstveni službi in tudi razbremenili skladi interesnih skupnosti zaradi odliva bolnikov v zasebne ordinacije. Treba je poudariti,

da bi z uvedbo zasebnega dela v zdravstvu le izboljšali in dopolnili ponudbo zdravstva, zlasti pri svetovanju, osnovnem zdravstvenem varstvu, psihiatriji, okulistiki, zobozdravstvenem varstvu odrasle populacije itd. Zasebno delo naj bi javno zdravstveno službo dopolnjevalo zlasti tam, kjer ne daje ustreznih rezultatov, predvsem zaradi slabe organizacije in prevelike pogostosti pregledov, nikakor pa si je ne zamišljamo kot konkurenčno dejavnost javni zdravstveni službi.

Čakalne dobe, zlasti za preglede pri specialistih, razen v nujnih primerih, so relativno dolge. Verjetno bi jih z uvedbo zasebnega dela vsaj ponekod skrajšali.

Pobude za zasebno delo v zdravstvu prihajajo od naših zdravnikov in zobozdravnikov, ki so na začasnem delu v tujini in bi se želeli vrniti domov. Zanimanje kažejo zlasti zdravniki, ki so v Zvezni republiki Nemčiji in v Švici.

Pri ponovnem uvajanju zasebnega dela v zdravstvu je treba poudariti zlasti, da:

- moramo javno zdravstveno službo krepiti in jo dograjevati tako, da bo dajala še boljše rezultate in da bo še dostopnejša;

- mora zasebno delo v zdravstvu javno zdravstveno dejavnost dopolnjevati zlasti tam, kjer je to strokovno utemeljeno in možno, predvsem pa pri svetovanju;

- se moramo dogovoriti za take razmere dela v zasebnem delu v zdravstvu, da bo ta dejavnost lahko zaživela in ponudila tisto, kar od nje pričakujemo;

- si zasebnega dela ne zamišljamo tako, da bi pomenilo konkurenco javni zdravstveni dejavnosti;

- je treba misliti tudi na možne negativne pojave v zvezi z zasebnim delom v zdravstvu, vendar tega ne gre posploševati, saj imamo možnost za strokovni, upravni in drugi nadzor nad dogajanjem v zasebnih ordinacijah.

Gotovo je zasebna zdravniška praksa v nasprotju z načelom pravice do zdravja za vse in z idejo enotne medicine, pa vendar lahko obstaja v vsakem sistemu zdravstvene službe, tudi v tistem, ki temelji na naprednih idejah. Zasebno delo v zdravstvu bo toliko manj pomembno, kolikor bo javna zdravstvena služba bolje organizirana in bolje razvita. Zasebno zdravniško prakso bodo uporabljali zlasti tisti, ki imajo za to ekonomske možnosti, pri tem pa je bistveno, da ima vsak naš občan, ne glede na socialno-ekonomsko kondicijo pravico in možnost, da uporablja storitve javne zdravstvene službe. Načeloma pa je vsak sistem zdravstvenega varstva, pa naj bo to privatna praksa ali ne, ki temelji na načelu plačevanja storitev, v nasprotju z načelom pravice do zdravja (B. Kesič).

Res pa je tudi, da je vsako zdravstvo, tudi zasebno, koristno in opravičljivo le takrat, kadar kakovostno prispeva k zdravju naroda.

O zasebnem delu v družbenih dejavnostih bo treba proučiti še veliko vprašanj. Verjetno bi bilo najbolj primerno, da bi osnove za zasebno delo na področju družbenih dejavnosti uredili s posebnim zakonom, posebnosti za posamezna področja pa s področnimi zakoni. Zasebno delo v zdravstvu bi tako natančneje opredelili v zakonu o zdravstvenem varstvu. Zaradi številnih posebnosti v družbenih dejavnostih zasebnega dela na teh področjih ne bi bilo pametno urediti z zakonom, ki ureja obrtne dejavnosti.

V zasebnem delu v zdravstvu bi bilo treba proučiti zlasti naslednja vprašanja:

- kdo naj bi opravljal zasebno delo v zdravstvu;
- ali je možno opravljanje zasebnega dela v zdravstvu kot popoldansko delo ali kot edini poklic;

- kakšne so možnosti za uporabo družbenih sredstev za opravljanje zasebnega dela v zdravstvu;

- kakšni naj bodo prostori in opremljenost v zasebnem delu v zdravstvu;
- na katerih področjih ni možno opravljati zasebnega dela v zdravstvu;
- kako bo potekal strokovni nadzor;
- kakšni bodo odnosi med zasebnim delom v zdravstvu in zdravstvenimi skupnostmi;

- ustanavljanje zadrug, delovnih skupnosti, združevanje zdravstvenih delavcev, ki bodo opravljali zasebno delo v zdravstvu;

- še druga vprašanja.

Zasebnega dela, ki bi bilo družbeno priznано, v Sloveniji že vrsto let nimamo, zato nam pri organizaciji te dejavnosti zelo manjkajo izkušnje. S pozitivnimi dosežki pri uvajanju zasebnega dela v zdravstvu se tudi v drugih republikah ne morejo pohvaliti. Gotovo je, da še ne znamo predvideti vseh prednosti in možnih slabosti zasebnega dela v zdravstvu, kar se kaže verjetno tudi v preveliki previdnosti pri spreminjanju predpisov na tem področju. Čeprav je gradivo za spremembo zakona o zdravstvenem varstvu v zasebnem delu v zdravstvu šele v fazi delovnega gradiva, lahko vidimo, da so predvidene nekatere rešitve v variantah, da bi razprava v fazah sprejemanja zakona dala dokončne odgovore.

Zdravstvena stroka je zelo zahtevna in je ni mogoče dobro in odgovorno opravljati, če zdravstveni delavci nimajo dovolj kakovostnega znanja in izkušenj, če neprestano ne spremljajo strokovnih dosežkov in se stalno strokovno ne izpopolnjujejo. Na sestankih skupine strokovnjakov, ki pomaga na Republiškem komiteju za zdravstveno in socialno varstvo iskati odgovore na pomembna vprašanja v zvezi z zasebnim delom v zdravstvu, smo vprašanju, kdo naj bi imel možnost za opravljanje zasebnega dela v zdravstvu, namenili veliko časa. Prevladovalo je stališče, naj bi imeli možnost za opravljanje zasebnega dela v zdravstvu le zdravniki specialisti in zobozdravniki. To mnenje smo utemeljevali zlasti s tem, da je treba tudi v zasebnem zdravstvu zagotoviti kakovostno delo s strokovnjaki, ki imajo dovolj znanja in delovnih izkušenj. V zdravstvu skoraj na vseh področjih poteka delo v skupini, strokovne odločitve pa slonijo na strokovnjakih z visoko izobrazbo. Razprava v fazah postopka za spremembo zakona o zdravstvenem varstvu bo pokazala, ali bi zasebno delo v zdravstvu lahko samostojno opravljali tudi drugi zdravstveni delavci (npr. medicinske sestre, zobotehnik, fizioterapevti in drugi).

Treba bi se bilo dotakniti še možnosti za opravljanje zdravstvene dejavnosti kot popoldansko delo. Na prvi pogled se zdi to neizvedljivo, saj bi lahko povzročilo nekatere nepravilnosti, kakor so npr. kupovanje prednosti pri bolnišničnem zdravljenju, usmerjanje bolnikov v zasebne ordinacije iz javne zdravstvene službe itd. Zdravnik brez možnosti konzultacij in neprestanega strokovnega izpopolnjevanja ne bo mogel svojega dela dovolj kakovostno opravljati. Popolna ločitev dela bi povzročila slabšo kakovost dela v zasebnem zdravstvu že kar na začetku. Gotovo pa je, da bi se ob popoldanskem delu v zasebnem zdravstvu zelo tesno prepletalo družbeno in privatno in bo zato treba poiskati ustrezne načine, ki bodo urejali odnose med zasebnim delom in javno zdravstveno službo ter med zdravstvenimi skupnostmi. Odločitev o tem, ali je v zdravstvu možno opravljati zasebno delo kot popoldansko delo ali le kot edini poklic, naj bi prinesel zakon o opravljanju zasebnega dela na področju družbenih dejavnosti.

Naslednje je vprašanje opremljenosti in prostorov za opravljanje zasebnega dela v zdravstvu. Veljala naj bi enaka merila kakor v javni zdravstveni službi, vsaj kar zadeva minimalno opremljenost. Gotovo bi bilo prav, če bi bilo dovoljeno v zasebnem zdravstvu uporabljati družbena sredstva ob ustreznem dogovoru med zasebnikom in zdravstveno delovno organizacijo. To ni v nasprotju z zdaj veljavnimi predpisi na tem področju, zaradi optimalizacije izkoriščenosti prostorskih zmogljivosti in opreme pa je celo priporočljivo. To možnost bi bilo treba urediti enotno za vse družbene dejavnosti in jo celo spodbujati – ob seveda ustreznih varovalnih mehanizmih.

Zasebno delo ne bi bilo možno v bolnišnični in zdraviliški zdravstveni dejavnosti, zdravstveni dejavnosti univerzitetnih zdravstvenih organizacij ter pri preskrbi z zdravili, sanitetnim materialom, ortopedskimi pripomočki ter s krvjo in krvnimi derivati.

Za strokovni nadzor bodo morala veljati enaka merila kakor za družbeno zdravstvo, kjer je v zadnjem času vse bolj kakovostno. Če bo velik interes za zasebno delo, bo treba misliti na povečan obseg dela pri vseh oblikah nadzora.

Pomembno je poglavje odnosov zasebnega dela v zdravstvu do zdravstvenih

skupnosti. Če bomo v zasebnem zdravstvu gojili in razvijali zlasti svetovalne sposobnosti, potem tega odnosa ne bo težko razmejiti. Vsak uporabnik, ki bo iskal pomoč v zasebnem zdravstvu, bo moral storitve poravnati v celoti sam. Vprašanje plačila pa nastane takrat, kadar narava bolezni zahteva drage diagnostične in terapevtske posege in zdravila ter konzultacije, ki jih zasebno zdravstvo ne more ponuditi. Ali mora občan, ki se bo zatekel v zasebno ordinacijo, tudi v takih primerih nositi vse stroške svojega zdravljenja? Tu je še mnogo nedorečenega, bojazen zdravstvenih skupnosti, da bi več »kontaktnih mest« v zdravstvu pomenilo tudi večje trošenje sredstev, pa je verjetno le navidezna, saj je znano da ob »uradni medicini« poteka še »črna praksa«, ki ima že take razsežnosti, da stanje že zbuja skrb, pa verjetno večji del tega tudi že plačujejo zdravstvene skupnosti.

Pri združevanju v zasebnem zdravstvu, združništvu in mnogih drugih vprašanjih se bo moralo zdravstvo ravnati po merilih, ki bodo veljala za vse preostale dejavnosti.

Razumljivo je, da odgovorov na vse o zasebnem delu v zdravstvu še ni mogoče dati. Pričakujemo, da bo na nekatera vprašanja moral dati odgovore zakon, ki bo opredelil osnove za opravljanje zasebnega dela v družbenih dejavnostih, na nekatera druga pa tudi razprava v vseh fazah postopka za spremembo zakona o zdravstvenem varstvu.

Viri:

- B. Kesić: Principi javne zdravstvene službe;
- Zapiski delovne skupine na RKZSV za pripravo predloga za zasebno delo v zdravstvu;
- »Omizje«, oddaja na TV na temo Zasebno delo v zdravstvu.

O »nekem programu«

Delegati skupščine Zdravstvene skupnosti Slovenije so dvakrat (24. decembra lani in 28. januarja letos) zavrnilo sprejem »programa ukrepov in aktivnosti za uskladiitev programov zdravstvenega varstva z materialnimi možnostmi«. Na sejah so bili razpravljajci številni, izrečenih je bilo mnogo, tudi dobrih in bogatih misli, še več pa je bilo izraženih kritik, nezadovoljstva in odklonilnih stališč. Pri tem so si uporabniki in izvajalci dokaj »enotno« stali z ramo ob rami. Odklonilna stališča uporabnikov je še moč razumeti, težje je sprejeti negativna stališča izvajalcev, kajti v razmerah, v katerih je naše zdravstvo, so prav slednji tisti, ki bi morali biti vsestransko zainteresirani, da bi bil program sprejet, saj nikoli doslej njihova socialna varnost ni bila tako ogrožena, kot je v času, ki ga živimo. Mnenje, da so bili izvajalci proti programu zlasti zaradi tega, ker zaradi strokovnega videnja problematike bolje predvidevajo negativne posledice, ki bi jih za uresničevanje zdravstvenega varstva imelo sprejetje takega programa, ni bilo prepričljivo, še manj ustrezno in resnično strokovno argumentirano.

Na zadnji seji (28. januarja) smo bili priče dogodku, ki je nekaj posebnega in zasluži podrobnejšo razčlenitev. Mišljenja delegatov o tem, ali je treba predlagani program sprejeti ali ne, so bila deljena. Zaradi tega je predsednik skupščine predlagal (skladno s poslovnikom!), naj se delegati najprej izrečejo o tem, ali program ukrepov sploh potrebujemo. Na pobudo iz delegatskih klopi je bila vsebina predhodnega izrekanja oblikovana tako, naj se delegati izrečejo o tem, ali »nek program« potrebujemo ali ne. Sledilo je glasovanje obeh zborov skupščine, ki je domala enoglasno potrdilo, da »nek program« vendarle potrebujemo. Na podlagi takega predhodnega glasovanja so delegati glasovali o predloženem konkretnem programu ukrepov in aktivnosti oziroma o zasnovi petih sklepov, povezanih s programom in njegovim izvajanjem. Kot je znano, je bilo sprejetje programa z večino glasov zavrnjeno. Po eni strani so se torej delegati domala enoglasno izrekli, da »nek program« zaradi situacije, v kateri je naše zdravstveno varstvo, vendarle potrebujemo, po drugi strani pa so zavrnilo sprejem ponujenega programa ukrepov. Opraviti imamo s protislovnim ravnanjem, ki pa ima gotovo tudi svoje notranje vzroke. Prvič (24. decembra lani) je večina program odklonila z utemeljitvijo, da ni bilo na voljo dovolj časa, da bi ga v občinskih zdravstvenih skupnostih temeljito proučili, drugič (28. januarja) pa so ga odklonili zaradi njegove restriktivnosti in domnevnega negativnega vpliva, ki naj bi ga imel na koriščenje zdravstvenega varstva.

Veliko je vprašanj, ki se ob tem postavljajo sama po sebi. Poskušajmo nekoliko razčleniti le troje obsežnejših sklopov, in sicer (1) kje so vzroki stanja, v katerem je slovensko zdravstveno varstvo, (2) kaj pomeni potreba po »nekem programu«, čemu ga potrebujemo in kako ga pripraviti ter (3) kaj bi kazalo storiti, da presežemo stanje, v katerem smo.

I

Težave, v katerih je slovensko zdravstvo, so posledica več vzrokov, ki bi terjali temeljito študijsko obdelavo z izrazito interdisciplinarno metodo. V tej razpravi se lahko omejimo le na razmišljanje o nekaterih najpomembnejših vprašanjih.

Bistveni vzrok za nastale razmere se kaže v neskladju med razpoložljivimi finančnimi sredstvi za zdravstveno varstvo na eni strani in med obsegom in strukturo potreb uporabnikov po koriščenju zdravstvenega varstva na drugi. Gre za odnos med možnostmi, ki so v tem konkretnem primeru dokaj kategorično omejene (zakonski predpisi in resolucijska določila) in potrebami po zdravstvenih stori-

tvah, ki imajo svoje posebne zakonitosti v procesu svoje artikulacije in tudi pri zadovoljevanju.

Pojem zdravstvene potrebe je zelo relativen in večpomenski. Odvisen je od mnogih objektivnih in zaznavnih dejavnikov. Nenehno se spreminja. »Zdravstvene potrebe bi lahko definirali kot katerokoli motnjo zdravstvenega stanja, ki bi jo lahko preprečili, odstranili ali ublažili z znanimi ukrepi medicinske in sanitarne tehnologije. Obstajajo pomembne razlike v definiciji in klasifikaciji pojma zdravstvene potrebe. Številni avtorji razlikujejo percipirane potrebe od zdravniško ugotovljenih potreb.«¹ Pod pojmom zdravstvena potreba bi lahko razumeli tudi tista stanja, ki opravičujejo zdravstveno oziroma medicinsko intervencijo zaradi ohranjanja in napredovanja zdravja. Pojem zdravstvene potrebe se ne samo spreminja, temveč se tudi vedno bolj širi. Tako kot pojem zdravje ni zreduciran samo na odsotnost bolezni, je tudi pri pojmu zdravstvena potreba med elemente njegove opredelitve poleg disfunkcij, ki jih na biološki ravni povzroča bolezen, treba šteti še tiste, ki se nanašajo na bolezen kot disfunkcijo na personalni in socialni ravni.²

Človek začne »igrati« vlogo bolnika, da bi razrešil notranjo napetost, izzvano s spoznanjem o obstoju neke motnje. Subjektivno ugotovljena motnja ali disfunkcija v organizmu se spremeni v percipirano morbiditeto, to pa lahko imenujemo tudi percipirano zdravstveno potrebo. Zdravstvene potrebe so torej posebne potrebe, katerih zadovoljevanje na določeni ravni omogoča ne samo normalno funkcioniranje sodobne proizvodnje, temveč funkcioniranje sodobne družbe nasploh. Nekateri avtorji menijo, da so potrebe po zdravstvenem varstvu v vsaki družbeni skupnosti praktično neomejene in da zdaj nikjer ni razmer za zadovoljevanje vseh zdravstvenih potreb do tiste ravni, ki ustrezajo aktualnemu stanju medicinske tehnologije.³ V primerjavi z drugimi človekovimi potrebami spadajo zdravstvene potrebe z vidika posameznika v vrsto tako imenovanih nepredvidljivih, nenadnih, nepričakovanih in nezaželenih potreb.⁴ Nadaljnja značilnost zdravstvenih potreb je tudi v tem, da o obsegu, strukturi in vsebini njihovega zadovoljevanja ne odloča nosilec konkretne potrebe sam, temveč o tem skladno z indikacijami in doktrino odloča zdravnik. Gre torej za potrebo, ki je sicer subjektivno ugotovljena, možnost njene zadovoljitve pa ni odvisna od tistega, ki je potrebo opredelil. Posebnost zdravstvenih potreb je tudi v tem, da mnoge dejansko obstojne potrebe po zdravstvenem varstvu ostanejo nezadovoljene iz najrazličnejših vzrokov, lahko subjektivnih ali objektivnih, po drugi strani pa posamezniki subjektivno opredeljujejo potrebe po zdravstvenem varstvu, ki dejansko ne obstajajo.

Zdravstvene potrebe morajo biti najprej spoznane, da jih je moč opredeliti po obsegu in strukturi, kar delamo s programiranjem, pri čemer morajo biti programi že v temeljih usmerjeni tako, da omogočajo transformacijo nepoznanih potreb v spoznane potrebe, da bi tako lahko programirali in načrtovali tudi obseg in strukturo povpraševanja po njihovi zadovoljitvi. Zdravstvene potrebe naraščajo vzporedno z razvojem medicine, dviganjem življenjskega standarda in rastjo narodnega dohodka. Pri tem ima pomembno vlogo tudi zdravstveno prosvetno delovanje. Nadalje vplivajo na njihovo rast tudi taki dejavniki, kot so obseg in namen koncepta zdravstvenega varstva (nacionalno zdravstveno varstvo pri nas, na primer), dostopnost zdravstvene službe in čedalje manjša stopnja pripravljenosti ljudi, da prenašajo bolečino in trpljenje, kar je rezultat kakovosti življenja.⁵

Nasproti potrebam, spoznanim in izraženim, pa so možnosti njihovega zadovoljevanja. Objektivni okvir možnosti zadovoljevanja zdravstvenih potreb so materialne možnosti družbe, sposobnost zdravstva in tudi posameznika. Vendar tudi

¹ Grujica Žarković, Naučne osnove organizacije zaštite zdravlja, NIRO »Zajednica«, Sarajevo 1980, str. 16.

² Primerjaj: Milan Škrbić, Uvod u ekonomiku zdravstva, Savremenost, Zagreb 1983, str. 216.

³ Primerjaj: Grujica Žarković, prav tam.

⁴ Primerjaj: Dominik Komadina, Cena zdravlja in stroški bolezni, Delo, 1. februarja 1975.

⁵ Primerjaj: Dominik Komadina, Sodobni pogledi na ekonomiko zdravstva, Zdravstveno varstvo, 1975, št. 2, str. 61.

materialni viri sami po sebi niso dovolj. Zdravstvo kot celota dejavnosti mora biti ustrezno organizirano, na voljo morajo biti potrebni kadri in zagotovljena njihova najugodnejša razporejenost po posameznih dejavnostih znotraj zdravstva in določenem geografskem in socialnem območju, ki ga zdravstvo pokriva. Dostopnost do zdravstvenih institucij je nadvse pomemben pogoj za realizacijo možnosti zadovoljevanja potreb po zdravstvenih storitvah.

Materialna sredstva za zadovoljevanje spoznanih zdravstvenih potreb so večinoma v vseh družbah nezadostna in premajhna. Njihova nezadostnost se kaže z dveh vidikov, po eni strani v relativnem siromaštvu posameznih družbenih skupnosti, po drugi strani pa v praktični brezmejnosti zdravstvenih potreb, ki so poleg tega v stalnem »tekmovalnem« odnosu na relaciji do številnih drugih, prav tako pomembnih družbenih potreb na vseh preostalih družbenih področjih, kot jih opredeljujemo s skupnim, dokaj neustreznim pojmom družbene dejavnosti. Branko Kesic⁶ ugotavlja, da tudi najučinkovitejši zdravstveni sistemi pogostokrat ostajajo nemočni, da bi zadovoljili osnovne, z zakonom predvidene zdravstvene pravice državljanov, kaj šele, da bi rešili vsa zdravstvena vprašanja celotnega naroda. Širjenje pravic uporabnikov je v bistvu tudi omejevalni dejavnik, kajti pravice so pravnoformalno dane vsem, možnosti za njihovo zadovoljevanje pa niso povsod in vedno eksistencne.

V SR Sloveniji se je krog prebivalcev, ki so mu bile zagotovljene pravice do zdravstvenega varstva, po osvoboditvi čedalje bolj širil, da je pred leti postal sistem popolnega nacionalnega zdravstvenega varstva, ki našo republiko uvršča v sam vrh najnaprednejših dežel na svetu.⁷ S tem pa se je neskladje med zdravstvenimi potrebami in možnostmi njihovega zadovoljevanja samo še povečalo. Obstoječe protislovje se je nadalje poglobilo. Postavlja se torej vprašanje, kako je treba ukrepati, da bi čimbolj zmanjšali neskladje med čedalje bolj rastočimi zdravstvenimi potrebami in omejenimi materialnimi možnostmi.

V sodobnih kapitalističnih družbah se tega problema lotevajo tako, da skušajo doseči še večjo učinkovitost in donosnost zdravstvenih zmogljivosti s principom tehnične modernizacije medicinske opreme, ki je v zadnjih letih tako na področju diagnostičnih kakor tudi terapevtskih postopkov zlasti z uvajanjem elektronike doživela svojo tehnološko revolucijo. Nadalje si močno prizadevajo za posodobitev organizacije dela, zlasti z vidika večje storilnosti ter na tej podlagi čimvečje izkoriščenosti kadrov in razpoložljive, večinoma vedno izredno drage medicinske opreme. Vendar se nič ne dogaja brez prisotnosti temeljnih značilnosti kapitalističnega načina proizvodnje, saj je odnos med težnjami po pokritju zdravstvenih potreb in čim večjim profitom temeljno protislovje tudi na tem občutljivem področju.

V državah tako imenovanega realnega socializma se obvladovanje tega perečega problema odvija v etatiističnem planiranju in s tem povezanim proračunskim financiranjem zdravstvenih dejavnosti. Ni mogoče zanikati dosežkov, ki jih je razvoj zdravstvene službe realiziral tudi v teh razmerah. Načrtovanje je nesporno temeljni mehanizem uravnoteženja odnosov med zdravstvenimi potrebami in materialnimi možnostmi družbe, vendar seveda ne tako, da se tudi na mikroravni vsa dogajanja praktično usmerjajo iz enega centra.

Učinkovitejše možnosti za razreševanje tega protislovja se kaže v samoupravnih socialističnih družbenoekonomskih odnosih, ko uporabniki in izvajalci, organizirani v samoupravnih interesnih skupnostih, na podlagi dogovorjenih in usklajenih izhodišč skupno in enakopravno oblikujejo in sprejemajo planske dokumente, ki naj bi uskladili potrebe in možnosti. Teoretično je stvar nedvomno dobro postavljena, praktična učinkovitost pa je mnogokrat močno vprašljiva, kajti v insti-

⁶ Branko Kesic, *Život i zdravlje*, Savremenost, Zagreb 1983, str. 463.

⁷ Primerjaj: Anton Fararinc, Nekatera sistemska družbenopolitična izhodišča za organiziranje in delovanje osnovne zdravstvene dejavnosti, XV. podiplomski tečaj iz kirurgije za zdravnike splošne medicine, UKC Ljubljana, 1979, str. 4.

tucionalizirane odnose in na področje urejanje vsebine, ki bi morala biti bolj ali manj samoupravna domena zainteresiranih subjektov, se v našem primeru neposredno in vse bolj odločujoče na vseh ravneh vpleta in vmešava država. Poleg opisanega nasprotja med zdravstvenimi potrebami in možnostmi njihovega zadovoljevanja je to drugi vzrok za nastale težave slovenskega zdravstva.

Da je temeljni vzrok naših težav v vsesplošni gospodarski, družbenopolitični in še kakšni krizi, je znano. Premagovanje tekočih gospodarskih problemov povzroča nenehno in vsestransko (včasih tudi panično in brezglavo) vpletanje države v urejanje splošnih družbenih zadev na vseh področjih. Še vedno prisotno nepravilno obravnavanje zdravstva kot »porabe« se kaže v težnji nenehnega omejevanja skupne porabe, kar se izraža v omejitvah finančnih sredstev. V konkretnem primeru se je zdravstvo znašlo v takem položaju tudi zaradi nesmiselne zakonodaje, ki je po eni strani omejila sredstva zdravstvenih skupnosti, po drugi strani pa z zakonom, da organizacije združenega dela, ki poslujejo z izgubo, refundirajo že vplačane prispevke. Organizacija združenega dela, ki ni sposobna pokrivati tudi skupnih družbenih potreb (na podlagi družbene lastnine proizvajalnih sredstev pa je v socialistični blagovni proizvodnji tudi to eden temeljev družbenoekonomskih odnosov skladno z našo ustavno ureditvijo), mora v stečaj.

Glede težave, zaradi katerih se je znašlo naše zdravstvo v tako nezavidljivem položaju, so torej posledica ukrepanja države; ta je pahnila dejavnost v slepo ulico, iz katere bo po poti, ki jo poskušamo ubirati, zelo težko ali celo nemogoče najti izhod. Opraviti imamo s svojevrstnim pritiskovjem, ko je težave povzročil en družben subjekt (država), drugi (Zdravstvena skupnost) pa naj jih premaguje. Ali povedano drugače: težave povzročajo vse bohotnejši in agresivnejši etatizem, premagujemo pa naj jih samoupravno znotraj samoupravnih interesnih skupnosti. V antagonističnem odnosu med etatizmom in samoupravljanjem slednje iz dneva v dan vse bolj izgublja tla pod nogami, saj smo priče njegovemu nenehnemu suspenzu. V bistvu ga v mnogih pogledih reduciramo zgolj le še na postopke, kajti o vsebini je vse že odločeno v drugih, praviloma državnih institucijah. Iz ljudi domala brijemo norce, ko od njih na podlagi zakona zahtevamo, da z referendumom in drugimi oblikami osebne izjavljanja »odločajo« o že odločenem.

Omejitve, ki jih je pri iskanju »rešitev« iz krize postavila država, so povzročile prevelike težave v našem zdravstvu, da bi jih bilo preprosto mogoče odpraviti zgolj s programom, sprejetim v skupščini Zdravstvene skupnosti Slovenije. Tak program lahko potrebe pomembno omili, ne more pa jih odpraviti. Pa vendar ga neobhodno potrebujemo!

II

Kot rečeno, je bilo v letu 1987 uveljavljenih več novih sistemskih in intervencijskih zakonov, ki so bistveno vplivali na oblikovanje, izkazovanje in razporejanje dohodka ter osebnih dohodkov delavcev v združenem delu. Ti predpisi so močno posegli v pogoje gospodarjenja organizacij združenega dela, še prav posebej pa vplivajo na možnost za zadovoljevanje potreb delavcev, delovnih ljudi in občanov s področja družbenih dejavnosti. V skupnosti so nastali občutni primanjkljaji, ki so ob devetmesečju znašali že 7% vseh prihodkov, da bi se ob koncu leta povzpeli na okoli 10%. Po nepopolnih podatkih so zdravstvene skupnosti v SR Sloveniji končale poslovno leto 1987 s približno 40 milijard novih dinarjev izgub, kar je daleč največji primanjkljaj v zadnjih petnajstih letih. Po predvidevanjih bo zaradi delovanja protiinflacijskega programa intervencijske zakonodaje pri omejevanju sredstev skupne porabe ter izvajanje resolucijskih določil v zdravstvenih skupnosti realno na razpolago za 3% manj denarja, kot ga je bilo v letu 1987. Če k temu prištejemo, da so samo novembrske podražitve (elektrika, naftni derivati, zdravila, hrana, itd.) že povečale materialne stroške zdravstvenih organizacij združenega dela za najmanj 10%, potem ni težko ugotoviti, da se postavljeni račun ne izide in da zavestno silimo v situacijo, iz katere ni izhoda. K temu je treba dodati še težave

z nelikvidnostjo, visoke stroške za obresti, ki jih morajo plačevati zdravstvene organizacije združenega dela za najmanjše premostitvenih posojil za osebne dohodke, da dobimo popolno podobo, ki se zna prej ko slej v posameznem konkretnem primeru končati s popolno nesolventnostjo in bankrotom!

V takih razmerah je sprejetje »nekega programa« gotovo neizbežno. V našem konkretnem primeru so razpoložljiva sredstva za zdravstveno varstvo neodvisna spremenljivka, spreminjata se torej lahko le obseg in struktura pravic uporabnikov; gre torej nujno za omejevanje možnosti zadovoljevanja spoznanih in izraženih potreb po zdravstvenem varstvu. S tega temeljnega vidika pa terja sprejetje »nekega programa«, za kar se je skupščina dokaj enotno odločila, omejevanje pravic oziroma potreb. Kakorkoli že, program, ki je nujno potreben, mora biti omejitven, mora poseči v pravice uporabnikov in mora zagotoviti dosledno izvajanje dogovorjenih prioritet. Z drugimi besedami, ni mogoče sprejeti takega programa, ki naj bi dal pričakovane učinke, ne da bi pri tem ob danih sredstvih za zdravstveno varstvo ne posegli v omejevanje sicer zelo obsežnih in razvejanih pravic uporabnikov. Spoznanje o nujnosti »nekega programa« in odklonitev predlaganega sta v nasprotujočem odnosu, po svoje pa tudi sprenevedanje ob težki situaciji, v kateri smo. Po drugi strani pa je stanje tudi izraz dejstva, da smo uporabnike tako rekoč štirideset let »učili« in spodbujali, da je v socializmu zdravstvo zastoj, da bi se zdaj znašli pred povsem drugačnjo realnostjo.

V kratkem obdobju nekaj desetletij so zdravstveni problemi prerastli iz čisto individualne sfere v prvorazreden družbeni problem, ali, kot pravi M. Škrbić, smo v teh nekaj letih prešli od politike maksimalne družbene stimulacije za koriščenje vseh oblik zdravstvenega varstva do politike energičnih restrikcij na področju zdravstvene porabe.⁸ Če smo torej že opravili restrikcijo sredstev, je nujno potrebno opraviti še restrikcijo pravic uporabnikov. Predlagani program se je pravic komajda dotaknil in že je padel!

Program ukrepov in aktivnosti za uskladitev programov zdravstvenega varstva z materialnimi možnostmi v pretežnem delu ne prinaša praktično nič novega. Nič takega torej, kar bi že vrsto let morala biti stalnost tekoče politike in poslovanja v zdravstvenih organizacijah združenega dela. Najprej posega na področje obvladovanja razvoja zdravstvenih zmogljivosti. Na tem področju terja zmanjšanje števila zaposlenih v zdravstvenih organizacijah združenega dela za najmanj 1%, ob upoštevanju pri tem seveda selektivnost glede na prednostne naloge in glede na stanje v posameznih dejavnostih na določenih območjih. Nadalje se zavzema za zmanjševanje vseh oblik dela prek polnega delovnega časa in dosledno izvajanje 42-urnega delovnega tednika. Ustavijo naj se vse investicije, sredstva zanje pa se s cenami storitev lahko združujejo le tam, kjer je to izrecno določeno s temeljnimi planov. Število bolniških postelj je treba prilagoditi novo ugotovljenim gravitacijskim območjem in zagotoviti preusmerjanje v povečevanje specialističnega ambulantne dejavnosti ob sočasnem zmanjševanju bolnišničnega zdravljenja. Pri nakupu medicinske opreme je treba dati prednost obnavljanju oziroma zamenjavi že iztrošenih aparatov.

V nadaljevanju obsega predlagani program nekatere nujne usmeritve za pripravo programov zdravstvenega varstva za tekoče leto. Pri tem zahteva okoli 3% zmanjšanje stopnje hospitalizacije in temu ustrezno preusmerjanje pacientov v specialistično ambulanto oziroma osnovno zdravstveno dejavnost. Manjši naj bi bil tudi obseg bolniško oskrbnih dni, in sicer za okoli 1,5% v primerjavi z lanskim letom. Postopoma naj bi uvajali nekatere, v tujini že poznane oblike bolnišničnega zdravljenja, kot so tako imenovana »dnevna bolnišnica«, »nočna bolnišnica«, »one day surgery« in podobno. Vzpostaviti in zagotoviti je treba medsebojno povezovanje in sodelovanje organizacij osnovne in bolnišnične zdravstvene dejavnosti zaradi povečevanja obsega zdravljenja in nege na domu. Nadalje program predvideva,

⁸ Milan Škrbić, Uvod u ekonomiku zdravstva, Stvarnost, Zagreb 1983, str. 8.

naj bi izvajalci povečali obseg dela, izražen v relativnih enotah, različno po posameznih ožjih dejavnostih oziroma strokah. Skratka, dosegli naj bi nekoliko večjo delovno storilnost. Zmanjšati bi bilo treba obseg reševalnih prevozov za okoli 10%, predvsem tako imenovanih naročenih ali sekundarnih prevozov. V zobozdravstveni dejavnosti bi bilo treba opraviti določeno prestrukturiranje, in sicer tako, da bi se obseg opravljenih zoboprotetičnih storitev, opravljen v breme skupnosti, zmanjšal za okoli 40% in se za ta del povečal obseg preventivnih storitev pri zdravljenju zob in ustne votline. Zmanjšati bi bilo treba predpisovanje in izdajanje zdravil na recepte za okoli 5%. Dosledno naj bi se s posebnim samoupravnim sporazumom izvajala že dogovorjena delitev dela, zdravstvene organizacije pa naj bi sprejele tudi ukrepe za zmanjšanje neopravičene odstotnosti delavcev z dela zaradi bolezni. Izvajalci bi morali zagotoviti dosledno pobiranje participacije in dosledno izvajanje ter uveljavljanje instituta izbranega zdravnika, ki doslej ni zaživel, čeprav je z ustreznim samoupravnim sporazumom že nekaj let dogovorjen in obvezen. Dosledneje kot je obstoječa praksa je treba zagotoviti redno izterjavo stroškov za zdravstvene storitve, ki jih občani ali organizacije povzročijo drugim osebam iz malomarnosti, nespoštovanj predpisov s področja varnosti in iz drugih razlogov, kot jih določa zakon.

Poleg naštetih nalog vsebuje program tudi druge konkretne napotke, ki naj bi jih upoštevali uporabniki in izvajalci pri sklepanju sporazumov o svobodni menjavi dela za letos, pomenijo pa le bolj ali manj podrobno izpolnitev omenjenih nalog.

Najbolj »sporno« pa je bilo 8. poglavje programa, s katerim so bile predlagane nekatere omejitve pravic uporabnikov. Zmanjšala naj bi se pravica do povrnitve potnih stroškov pri uveljavljanju pravic do zdravstvenega varstva, prav tako manjša naj bi bila tudi poslej posmrtnina. Pravica do očal in očesnih pripomočkov naj bi v bodoče bremenilo uporabnike same, ki naj bi pri kritju stroškov za zoboprotetične nadomestke poslej krili 40 % stroškov, za preostale zobozdravstvene storitve pa naj bi zagotavljali 30 % lastno udeležbo. Povečala bi se participacija za zdravila, večji pa naj bi bil tudi osebni prispevek uporabnikov pri pokritju stroškov specialističnih pregledov.

Tako zastavljeni program v delegatski skupščini ni doživel podpore, kar je gotovo velika, celo nepopravljiva škoda. Pa vendar gre pri tem še za nekaj več, kar je morda še pomembnejše in po svoje še bolj vzbuja skrbi.

Delegatsko razpravo na januarski seji skupščine je prevečala še ena značilnost. Posamezni razpravljalci, ni jih bilo ravno malo, so pripravljenemu programu očitali nestrokovnost oziroma da pri njegovi sestavi ni sodelovala stroka. Od Zdravstvene skupnosti Slovenije je bilo zahtevano, da bi se morala pri pripravi programa ukrepov nasloniti na strokovne institucije. Republiški komite za zdravstveno in socialno varstvo je program načeloma sicer podprl, vendar je hkrati postavil vprašanje strokovnosti nekaterih ukrepov, o katerih bi bila potrebna ocena stroke.

Če odštejemo Univerzitetni klinični center kot našo vrhunsko izvajalsko organizacijo združenega dela, potem sestavljajo strokovno organizacijski vrh slovenskega zdravstva: Zdravstvena skupnost Slovenije, Republiški komite za zdravstveno in socialno varstvo, Univerzitetni zavod za zdravstveno in socialno varstvo in Poslovna skupnost za zdravstvo. Utemeljeno bi bilo pričakovati, da bodo vse štiri institucije ob tako pomembni zadevi, kot sta pripravljanje in sprejemanje programa ukrepov in aktivnosti⁹ izkazale popolno soglasje o vseh najpomembnejših strokovno vsebinskih vprašanjih predloženega programa. V našem socializiranem javnem zdravstvu našeti republiški subjekti o najvitalnejših in strateških vprašanjih razvoja zdravstvenega varstva ne morejo in ne smejo imeti divergentnih stališč. Pa je tako bilo tudi tokrat? Zagotovo ne! V svojih prizadevanjih je osamljena Zdravstvena skupnost Slovenije, katere strokovna služba je bila na seji skupščine delež-

⁹ Primerjaj: Grujica Žarković: ...stroški zdravstva se lahko zmanjšajo s smotno selekcijo programov in boljšo organizacijo upravljanja .... Naučne osnove organizacije zaštite zdravlja, Sarajevo 1980, str. 89.

na le načelne podpore Republiškega komiteja za zdravstveno in socialno varstvo, ob sočasnem izražanju dvoma o strokovnosti posameznih predlaganih ukrepov. Preostali instituciji se na zadnji seji do programa sploh nista opredeljevali, saj nihče od njunih predstavnikov ni nastopil na skupščini. Zlasti je pri tem nerazumljiva neaktivnost Univerzitetnega zavoda za zdravstveno in socialno varstvo oziroma njegovega Inštituta, ki bi bil prvi poklican za temeljito in argumentirano strokovno evalvacijo predlaganih rešitev. Brez strokovno enotno argumentiranih temeljnih, strateških in praktično aplikativnih opredelitev se sodobno zdravstveno varstvo v naši republiki ne more in ne da uspešno usmerjati in razvijati. Največjo strokovno težo in argumentirane utemeljitve bi pred delegati ob predloženem programu morala dati prav Republiški komite za zdravstveno in socialno varstvo in Univerzitetni zavod. Pa je prvi to svojo dolžnost opravil tako, da je v delegatih še povečal dvom o strokovnosti predlaganih ukrepov, drugi pa se pred njimi sploh ni pojavil.

Ocene delegatov o nestrokovnosti posameznih ukrepov je treba jemati z veliko rezervo, saj so sodbe zvečinoma strokovno nekompetentne, mnogokrat povsem voluntaristične, nemalokdaj pa izhajajo iz ocen posameznih izvajalcev v konkretnih okoljih, ki so izraz določenih interesov, torej niso objektivno spoznane in so vsebinsko močno pragmatične in omejene. Vse so namreč ostale le na ravni splošnih ugotovitev, brez navajanja argumentov, kot bi to bilo potrebno.

Resnejši del teh razmišljanj pomeni ugotovitev Republiškega komiteja, da se postavlja vprašanje strokovnosti nekaterih ukrepov in da bi zanje bila potrebna ocena stroke. Tudi v tem primeru ni bilo konkretno navedeno, kateri so tisti strokovno vprašljivi ukrepi, ki usmerjajo komite k takemu razmišljanju. Ob postavljeni zahtevi, naj posamezne ukrepe oceni stroka, se resno postavlja vprašanje, za katero stroko gre v tem primeru. Zdravstveno varstvo že dolgo ni več domena, v naših razmerah pa še celo ne, ene same stroke, to je medicine. Ob njej se pojavljajo v sodobnih razmerah tudi druge, izjemno pomembne znanstvene veje, katerih predstavniki s svojim aktivnim in ustvarjalnim delovanjem pomembno in odločilno vplivajo na načrtovanje in uresničevanje zdravstvenega varstva. V mislih imamo predvsem ekonomiko zdravstva, sociologijo medicine, socialno medicino, pravo in tudi politologijo. Katero od naštetih strok je imel v mislih Republiški komite, ko je od stroke terjal evalvacijo programa ukrepov? Po vsej verjetnosti je imel pri tem v mislih Zdravstveni svet, ki skladno z zakonom deluje pri Zdravstveni skupnosti Slovenije. V tem Zdravstvenem svetu so zbrani ugledni, strokovno uveljavljeni in v medicinskih strokah priznani strokovnjaki – zdravniki, ki so sposobni sleherni trenutek strokovno na najvišji možni ravni odločiti o kateremkoli vprašanju s področja medicine in njenih doktrin. Žal pa zaradi njegove sestave enako ni možno trditi tudi za družbenoekonomske odnose v zdravstvu. Postavljanje zahteve, naj se o programu ukrepov zaradi zagotovitve njegove strokovnosti izreče tudi navedeni svet, je zaradi vsebine ukrepov, ki zvečine posegajo na področje urejanja družbenoekonomskih odnosov pri uresničevanju zdravstvenega varstva, precej neutemeljeno.

Razmere, v katerih smo in tiste, ki so pred nami, terjajo od Republiškega komiteja za zdravstveno in socialno varstvo več kot to, da se načeloma opredeljuje do podpore programu, ki so ga pripravili v Zdravstveni skupnosti Slovenije; pa še ta podpora je bila izražena s pridržkom. Republiški komite mora v razmerah, v katerih je slovensko zdravstvo, imeti svoj program, kako preseči trenutno stanje, kako najti izhod iz krize. Z njim se mora pojaviti pred Izvršnim svetom, ta v Skupščini SR Slovenije, saj gre za prvorazredni vsesplošni problem, ki ne zadeva samo izvajalce zdravstvenega varstva, temveč celotno združeno delo, ves slovenski narod. Gre za vprašanje, ki ima vsestransko globok narodnogospodarski pomen. Kot četrti zbor bi pri obravnavi te problematike morala sodelovati tudi skupščina Zdravstvene skupnosti Slovenije.

III

Programske naloge za reševanje trenutnega stanja, v katerem je slovensko zdravstvo, in tiste, ki so povezane z njegovim nadaljnjim razvojem, je treba razdeliti v dve skupini, in sicer (1) v kratkoročne programske opredelitve in (2) operacionalizacijo dolgoročne strategije razvoja v okviru usmeritev, kot so okvirno in razvojno do leta 2000 že opredeljena.

V okviru kratkoročnih nalog je gotovo najpomembnejša ta, da v občinskih zdravstvenih skupnostih po usmeritvah iz skupnega (nesprejetega) programa takoj pripravijo svoje programe z natančno in konkretno opredeljenimi nalogami in njihovimi nosilci. Pri tem učinkov, ki bi jih dalečasne omejitve pravic uporabnikov, ne morejo doseči, ker pravice urejata zakon in samoupravni sporazum o uresničevanju zdravstvenega varstva, ki pa ga je moč spreminjati le po skupnostih v Zdravstveni skupnosti Slovenije. Če izhajamo iz posebnosti, prisotnih na posameznih območjih, bodo morali biti občinski in medobčinski programi v niansah različni, različni bodo tudi v pričakovanih in realiziranih učinkih. Na podlagi teh – v skupnostih sprejetih programih – morajo takoj pripraviti svoje programe zdravstvene organizacije združenega dela. Stališče, da se v izvajalskih organizacijah združenega dela nič več ne da realizirati in da so vse notranje rezerve že izkoriščene, je seveda daleč od resnice. Pri napotkih in usmeritvah za pripravo in realizacijo teh programov morajo biti aktivni omenjeni osrednji republiški zdravstveni subjekti, ki morajo biti pri tem povsem usklajeni, enotni, vztrajni in dosledni. Brez tega bo pričakovani učinek dokaj pičel!

Poleg teh programov pa bi bilo treba na republiški ravni zastaviti delo tudi za uresničitev naslednjih temeljnih in perečih ter za vse slovensko zdravstvo pomembnih nalog:

1. Organizacijsko, predvsem pa kadrovsko, je treba okrepiti Univerzitetni zavod za zdravstveno in socialno varstvo, ki mora postati strokovna baza za delovanje vseh republiških institucij v zdravstvu, vključno z RK ZSV in Zdravstveno skupnostjo Slovenije. V tem okviru je treba z vso pozornostjo in brez odlašanja sestaviti skupino strokovnjakov za usmerjanje uresničevanja računalniško zasnovanega zdravstveno informacijskega sistema.

2. Podrobno je treba preanalizirati učinkovitost delovanja Poslovne skupnosti za zdravstvo ter zagotoviti, da prevzame dobršen del skupnih nalog, ki jih je moč za vse zdravstvene organizacije združenega dela učinkovito in racionalno uresničevati v okviru SR Slovenije na enem mestu. Če bodo ugotovitve o učinkovitosti delovanja te institucije negativne, je treba povezovanje izvajalskih organizacij združenega dela realizirati drugače.

3. Oblikovati je treba integralno ekipo strokovnjakov, ki naj izdela analizo organiziranosti, tako na področju zdravstvene skupnosti kot zdravstvenih organizacij združenega dela. Tristopenjska organiziranost zdravstvenih skupnosti verjetno ni racionalna, predvsem pa je treba zagotoviti, da se bo na ravni republike zagotovilo uresničevanje tistih sestavin zdravstvenega varstva, ki povsod po razvitem svetu predstavljajo tako imenovan nacionalni program. Gre predvsem za sekundarno in terciarno raven zdravstvenega varstva.

4. Reorganizirati je treba administrativne službe zdravstvenih skupnosti v smislu koncentracije le-teh in zaradi večje racionalnosti. Za kakovostno samoupravno odločanje ni pomembno, kje se strokovne podlage pripravljajo, temveč kakšna je njihova kakovost.

5. Ne glede na neizbežne nadaljnje omejitve in težke čase je treba nosilec ožjih zdravstvenih dejavnosti oziroma strok zagotoviti, da bodo lahko kolikor toliko lovili korak z razvitim svetom skladno z našimi objektivnimi potrebami. Omejitve v to smer bi povzročile nepopravljivo škodo, zato je treba zagotoviti združevanje sredstev na republiški ravni in jih usmerjati uporabnikom na podlagi konkretnih in strokovno verificiranih programov.

6. Proučiti je treba umestnost obstoja diferenciranih prispevnih stopenj, saj je

razlika med najnižjo in najvišjo prispevno stopnjo v občinskih zdravstvenih skupnostih domala 60%. Obremenitev združenega dela ni povsod enaka, večja je v manj razvitih občinah, dohodek, ki ga razdeljujemo, pa je družbena lastnina. V zvezi s tem je treba na novo zasnovati tudi sistem solidarnosti.

7. Pripraviti je treba temeljito prenovu zakona o zdravstvenem varstvu, katerega temeljne usmeritve ne zagotavljajo prepotrebne preusmeritve v tiste dejavnosti, ki edine lahko dajejo z vidika dolgoročnih nacionalnih interesov pričakovane vplive za povečanje stopnje zdravstvenega stanja naroda.

Uresničitev kratkoročnih nalog bo pomagala premostiti obstoječe in prihajajoče težave, izvedba dolgoročnih pa postopno in etapno preusmerjanje naše miselnosti in aktivnosti iz sedanje preokupiranosti z boleznijo v temeljno, izhodiščno usmeritev – v zdravje naše populacije. Temu ustrezno je treba postopno uresničiti tudi realokacijo razpoložljivih virov. Brez tega, brez odločne preusmeritve od bolezni k zdravju, od preokupiranosti s kurativo k vseobsegajoči preventivi, z mnogimi inovativnimi pristopi in novimi programskimi usmeritvami bomo tudi v bodoče v posameznih časovnih intervalih primorani pripravljati in sprejemati »neke programe«, ki pa gotovo ne bodo dali rezultatov, ki jih od njih pričakujemo...

O čvrstosti, krepkosti in vrednosti družbe dela – pogled z roba v center sveta

Kot sociolog bi lahko rekel: »Pokažite mi, kako je poskrbljeno za invalide, pa vam povem, kakšna družba ste.«

Skozi družbenosistemski ustroj oziroma samo formo razmerij, v katerih se izvaja vračanje invalidov v »svet dela«, se namreč na določen način kaže že tudi bistvo družbe, ki invalide ne le proizvaja, marveč jih tudi rabi. Kajti če bi na blagovno-denarnem gospodarstvu temelječa družba lahko kot oseba iskreno spregovorila, potem bi se njene besede glasile nekako takole: »Jaz vas (invalide) potrebujem, da sem sama lahko validna, to je – čvrsta, krepkna, vredna. V zameno za to pa za vas skrbim tako, da vam podeljujem status bitij posebnega družbenega pomena, obenem pa vam tudi omogočam, da še naprej živite v svoji 'naravno-večni' izločenosti, tam, kjer ste, in takšni, kot ste. Zategadelj je vse, kar pričakujem od vas v zameno za svojo dobrohotno naklonjenost, to, da ne načenjate predstave o moji lastni validnosti, notranji koherentnosti, konsistentnosti, celovitosti in neprotislovnosti.«

V duhu tovrstne logike je v zavodu za rehabilitacijo invalidov potekal novembra simpozij o možnostih za razvoj profesionalne rehabilitacije v kriznih družbenih razmerah. Brez politične koreografije in brez samoupravno-socialističnega zdravega razuma, ki se boji kakršnihkoli diagnoz, če že vnaprej nima zdravila za diagnosticirano stanje. Koordinatni sistem za kartografijo tega področja družbe oziroma referenčni okvir za kritično analizo je bil sociološko strukturni in dinamično razvojni koncept profesionalne rehabilitacije kot družbene dejavnosti. Udeležence pa je družila nemoč pri funkcionalno-racionalnem vsakdanjem delovanju in pri strukturalnem prilagajanju vse bolj nestabilnemu ekonomskemu, političnemu in kulturnemu okolju.

Kot da smo družba blaginje

Med tem ko se v okvirih thatcherizma in reaganizma že dalj časa odvijata intenzivna razgradnja in prestrukturiranje programov socialne politike in ko egalitarno distributivni koncept države blagostanja (Welfare state) vse bolj odstopa mesto welfare pluralism in usmeritvi k trgu, se »mi« obnašamo kot bogata družba tako rekoč neskončnih možnosti. Naj v prid takega razmišljanja navedem samo nekaj podatkov, ki smo jih lahko slišali na simpoziju:

- ob tem, ko vemo, da v industrijsko visoko razvitih državah v celotni strukturi invalidov prevladujejo zaposleni, jih je pri nas 80% upokojenih in samo 0,6% jih gre v proces profesionalne rehabilitacije;

- v geografsko osrednji republiki je bilo po podatkih iz leta 1985 od skupnega števila 31.000 delovnih invalidov 29.000 prerazporejenih na druga delovna mesta brez kakršnihkoli ukrepov in samo devet (9!) jih je bilo deležnih »rehabilitacije«;

- po neki raziskavi OZN pa lahko 80% delovnih invalidov dela v običajnem delovnem okolju, 10% jih potrebuje posebne razmere in samo 10% jih ni mogoče zaposliti;

- dovolj zgovoren je tudi podatek, da v 1182 anketiranih TOZD-ih še vedno rešujejo invalidsko problematiko na klasičen socialni način.

Ob tem ko v kapitalsko dominantnem mednarodnem okolju poteka prehod iz industrijske, na organizaciji temelječe družbe v postindustrijsko – učečo se družbo

orientacije, smo »mi« vsi še vedno bolj ali manj v igri konstituiranja in (re)produciranja funkcionalno nizko strukturiranega in ideološko ter sistemskopolitično samozablockiranega tipa družbenosti, ki se zaradi neučinkovitosti, entropije, apatije, mimikrije in tihega odpora vseh vrst vse bolj sprevača oziroma izteka v nevarno civilizacijsko nazadovanje in ne(z)možnost zaresnega strukturalnega prilagajanja spremembam v širšem okolju.

Trdovratnost te(le)ologije dela

Ob tem ko prehod iz industrijske v postindustrijsko družbo poteka tudi s spreminjanjem vloge, funkcije in pomena dela in ko že prihaja do jasnih poskusov redefiniranja oziroma diferencirane interpretacije pojma dela, izhaja pri nas še vedno vse iz Dela, se opravlja vse na način Dela in vanj tudi vse ponika. To velja tudi za invalidsko varstvo. Iz delovnega procesa izhajajo invalidi, iz dela je (pro)izveden pojem invalidnosti, delavci so temeljni nosilci invalidskega varstva, družbena skrb za invalide se opravlja na način dela in končni cilj in smoter rehabilitacije sta vrnitev rehabilitirane delovne sile v »svet dela«. Pri vsem tem pa je delo še ovekovečeno kot organizacijsko načelo, kot načelo systemskega strukturiranja družbe. Družba, v kateri živimo, namreč ni zamišljena kot navadna družba, ki obstaja zato, da bi obstajala, marveč kot eshatološko-teleološka družba, usmerjena v komunizem. Ta cilj, ki naj bi ga dosegla s procesi zavestnih notranjih preobrazb, je opredeljen z ideološko-partijskim delom. Partijsko-ideološki projekt je (samo)upravno operacionaliziran, partija se izteka v državo, ki »izumira« na način delegatskega sistema, integralno samoupravljanje pa kot nekakšno nediferencirano urejanje družbenih razmerij dejansko srka vase voljo, pobude in energijo delovnih ljudi in državljanov.

Rezultat preslikave smotrnostnega, v proizvodnjo uporabnih dobrin usmerjenega dela na medčloveška razmerja in človeka ko »predmet dela« je namreč *revolucionarna te(le)ologija*, katere korelat je te(le)ologizacija posameznih področij družbenega življenja. Tako je skonstruirana apriorno cela, idilično uravnovešena skupnost, v kateri »smo« vsi gospodarji in hkrati hlupci, v kateri »se« vsi bolj ali manj na vse spoznamo in bolj ali manj o vsem odločamo. To je prava »moška« apriorno cela družba, v kateri ni mesta za neenakost, nedolžnosti, neintegritetnost, marginaliziranost ter invalidnost. Tako naravo pa ji zagotavlja systemsko opredeljeno vsakdanje samopodrejanje posameznikov monopolno vladajoči volji partije.

Kot smo ugotavljali na simpoziju, pa je taisti neverjetno razvejan, zapleten in hiperinstitucionaliziran sistem integralnega samoupravljanja tako rekoč celotno družbeno varstvo invalidov (prevenkcijo in rehabilitacijo) povsem *segmentiral*, *deprofesionaliziral* in *pasiviziral* v tekočem reproduciranju visoke stopnje legitimitete delovanja posameznih institucij ter nizkega ali skorajda nobenega konsenza in togosti pri iskanju alternativnih, programsko-delovnih in systemsko-organizacijskih rešitev. Ali z drugimi besedami: gre za to, da so delovne in ustvarjalne zmožnosti izvajalcev storitev na področju profesionalne rehabilitacije zablockirane tudi s strukturnimi lastnostmi sistema. Po eni strani se rehabilitacijski delavci čutijo zablockirane v svojih neposrednih delovnih prizadevanjih, kar se kaže v zapletenosti, dolžini, neuskkljenosti, nekontinuiranosti postopkov; po drugi strani pa ob tako rekoč popolni odsotnosti strokovnega in državnoupravnega uvajanja nismo zmožni nikakršnega zaresnega strukturalnega prilagajanja medinstitucionalno oblikovani in sprejeti skupni razvojni politiki in strategiji.

Še najbolj nazorno pa dejanskost invalidskega varstva kaže naslednja, v uvodnem referatu simpozija navedena *diagnoza stanja v naših delovnih organizacijah*: »podjetje je spolitizirano, kolektiv je kaotiziran, poslovanje je z improvizirano, strokovnost zbanalizirana, vodstvo znevrotizirano, delavci demoralizirani in demotivirani, sindikat pa zdevalviran«.

Tako lahko vidimo, da tistega ideološko-normativno predpostavljenega nosilca invalidskega varstva, ki daje osnovni ton, barvo oziroma naravo vsem drugim sistemskim mehanizmom, empirično pravzaprav sploh nimamo, tako kot *nimamo* zaresnega nosilca socialne etike. In ob tem vsakdo počne natanko to, kar ve in zmore. To počnejo delavci, to počnejo politiki, direktorji, ekonomisti, zdravniki, psihologi, sociologi, kadrovske in socialne delavke in invalidi.

K opiranju na lastne moči

Pri vsem tem pa ni toliko bistvena razlika med normativnim in dejanskim, marveč predvsem način, kako ljudje reagirajo oziroma se prilagajajo obstoječemu analitičnemu stanju.

Ker je *instrumentalno operativni pomen legitimitete* institucij strukturalno zamenjen, ker institucije ne zajemajo motivacijske strukture ljudi, takšnih kot so, se ljudje znotraj njihovega okvirja tudi ne doživljajo kot zgodovinsko-družbeni spoj individualnega in družbenega oziroma kot smotrnostni element v oddaljeni prihodnosti uresničljivega reda. Namesto tega jim je veliko bolj domača *pasivno receptivna drža* v stilu »saj vem, ampak ne verjamem . . .« oziroma da »nikdar ni bilo, da ni nekaj nam bilo, pak nikdar ni, ne bu, da nekaj nam ne bu . . . Kak bu, tak bu, a bu vre nekaj da bu . . .« To je zdravorazumska, nekritična, neanalitična, neproblematizirajoča drža »nevtralne vednosti«, ki nikdar ne zadeva človekovega subjektivnega položaja, s katerega v danih razmerah opazuje življenje in svet v katerem živi. Ali če uporabimo Heglove besede, je ta drža nazoren izraz »carstva suženjske zavesti«, ki temelji na tem, da ljubi življenje bolj kot svobodo. Slednja namreč predpostavlja (z)možnost izbora (med različnim možnostmi), odločitev in odgovornost zanj.

V primerjavi z navedenimi racionalizacijami je problematiziranje naše lastne vloge, pomena in razvojnih možnosti na omenjenem simpoziju potekalo znotraj pojmov strukture, protislovij, konfliktov, avtonomije in individualne odgovornosti.

Ob kapitalsko in družbeno-strukturalno postranski vlogi našega področja družbenega dela smo pri iskanju izhoda iz obstoječega stanja izhajali iz naslednjih premis: da na znanju o razvojnih procesih in zakonitostih temelječih dolgoročnih razvojnih usmeritev *ni mogoče* nadomestiti z nobenim kratkoročnim, ad hoc, voluntarističnim intervencionizmom; da razvojne strategije ni mogoče nadomestiti z nenehnim izmišljanjem novih odrešilnih modelov in sistemov ter da strukturalno prilagajanje te dejavnosti zahteva diferencirano vključevanje in aktivno medsebojno prežemanje različnih, med seboj se nujno razlikujočih (strokovnih, samoupravnih, upravnih, proizvodnih) institucij oziroma delovnih področij.

Vedno znova smo ugotavljali, da če nočemo kar naprej jamrati, navajati vedno novih odgovorov brez vprašanj, oziroma zapadati v racionalizirajočo logiko statusa quo, *ni mogoče* pričakovati nobene rešitve od zunaj. Z drugimi besedami: če hočemo stvari pozitivno razvijati in spreminjati, se moramo najprej sami emancipirati od tradicionalnih vzorcev individualne in kolektivne identitete, kot so regresivna avtoritarnost, podredljiva patriarhalnost in domačijskost oziroma familiarnost. Kajti družbeni razvoj v smislu pozitivnega razvijanja nove kakovosti razmerij zahteva nenehno kritično presojo socialnih odnosov, v katere je človek vključen kakor tudi samorefleksivno demaskiranje navidezne individualnosti, uniformnosti, identifikacij in lažne lojalnosti. Poleg obrata na oseb(nost)ni ravni zaresen razvoj te dejavnosti zahteva tudi spoznavno-teoretičen obrat v smeri kritično analitičnega in problematizirajočega (refleksivnega) vzorca, načina oziroma paradigme mišljenja; v pojmovanju družbe in posameznika pa obrat v smeri necele, temu bi lahko rekli »ženske« notranje diferencirane in imanentno protislovne oziroma razcepljene strukture (razmerij).

In nenazadnje, prehod od pasivnega pričakovanja nekakšne bogom dane rešitve k avtonomno-aktivnemu razvojnemu prizadevanju zahteva opuščanje navidezno nevtralnega in samo za lastno rit se boječega (skrbečega) molčanja. Na njegovo mesto morata stopiti odprto, glasnomišljenjsko problematiziranje vsakdanjega dogajanja in lastnega početja oziroma etike javne besede!

Z vsem povedanim pa smo se na las približali tako kantovskemu konceptu *razsvetljenstva* kot konceptu in strategiji ali bolje prizadevanjem za vzpostavljanje *civilne družbe*. Razsvetljenstvu toliko, kolikor označuje človekov izhod iz nedoletnosti kot nezmožnosti avtonomne uporabe lastnega uma, ki je kriv sam; civilne družbe pa toliko, kolikor pomeni boj proti uniformizaciji, tehnologijo ukinjanja in zmanjševanja vseh oblik strukturnih monopolov oziroma razločevanje in urejanje institucionalizacije razlik – med partijo in državo, med državo in družbo, med ideologijo in pravom, med politiko in gospodarstvom, med oblastjo in vladanjem, med kolektivom in podjetjem, med delavstvom in managementom ter med strokovnostjo in zdravim razumom.

Koliko in kako – če sploh – bo do takšnega obrata in razvoja te dejavnosti prišlo, pa ni odvisno zgolj od aktivnosti tega ali onega zanesenjaškega, v možnost drugačnega stanja stvari verujočega posameznika niti od zgolj objektivnih trendov, marveč od razmerja med: aktivnostjo vseh akterjev rehabilitacijske prakse ter procesi, trendi in aktivnostmi v globalnem družbenem sistemu. Kajti kot pribito drži spoznanje, da se razmere – kot radi poudarjajo revolucionarji – ne ustvarjajo po sebi in da nas čas in drugi svet ne čakata. Zato lahko ob koncu vsem tistim, ki jim je zgolj ali predvsem do tega, da se v imenu majhnih kreposti, kot so pridnost, mirnost, poslušnost itd., čimbolj poceni zmuznejo skozi življenje ter v ta namen rabijo predvsem le parole (ki imajo enostavnost, prepričljivost in sugestivnost molitve) namenim nekaj tolažilnih besed iz svetega pisma: »Maliki poganov so zlato in srebro, rok človeških delo. Oči imajo, a ne vidijo, ušesa imajo, a ne slišijo, pa tudi sape ni nič v njih ustih. Enaki naj jim bodo, ki vanje upajo!«

Starost kot odvisna spremenljivka družbenih razvojnih procesov

1. Zgodovinsko spreminjanje vrednosti starosti

Starost kot družbena kategorija je derivat delitve dela na podlagi produktivne učinkovitosti in izobraževanja na vseh stopnjah. Drugače povedano: upokojevanje je iznajdba industrijske družbe. V predindustrijski družbi so starostniki živeli v razširjeni trogeneracijski družini, kjer so imeli določeno vlogo v družinski delitvi dela. Aktivni so bili do fizične onemoglosti. Kronološka starost sama po sebi ni imela posebnega pomena. Stari ljudje so bili manjšina v celotni populaciji, zato so bili tudi bolj cenjeni. Vendar so tudi v tem okolju živeli neaktivni starostniki, ki so bili fizično oslabei ali pa so živetarili na robu že celo življenje.

Novi načini proizvodnje, ki jih je prinesla industrializacija delovnega procesa, so zahtevali na eni strani večjo izobraženost ljudi, na drugi strani pa čim večjo produktivnost. Prva zahteva je bila rešena z obveznim izobraževalnim sistemom ter z višjimi oblikami izobraževanja, druga pa z izključitvijo človeka iz delovnega procesa, ko ni bil več produktivno učinkovit. Tako so zgodovinsko-socialni dejavniki vplivali na dve novi starostni kategoriji – mladostniki in upokojenci (Rosenmayr, 1979). Obema je skupna značilnost neproduktivnost, le s to razliko, da se ena skupina še le pripravlja na vstop v delovni proces, druga pa je svoje že odslužila.

Staranje je torej odvisna spremenljivka razvojnih zakonitosti družbenih sistemov. S stopnjo tehnicizacije se spreminjajo način poselitve, način življenja, življenjski standard, posledice tega pa so daljša življenjska doba, boljše zdravstvene razmere, nižja naravna selekcija, manjša plodnost. Na današnji stopnji industrijske družbe je starost *element socialne entropije*. Starostna populacija v industrijski družbi je ogromen potencial neizkoriščene energije, ki v povratni zanki vedno bolj bremeni celotni sistem. Upokojenec, ki je izključen iz delovnega procesa pri 60 ali 65 letih, družbi s svojimi sposobnostmi ne koristi več. Po drugi strani pa ravno s svojo delovno neaktivnostjo kot pokojninski zavarovanec postane »breme« aktivne populacije. V vseh industrijskih družbah delež upokojencev hitro narašča in materialne obremenitve aktivne populacije, ki se zmanjšuje, naraščajo. Ta proces pospešujejo še nekateri vsiljeni mehanizmi, kot npr. predčasno upokojevanje, ki kratkoročno usmerjajo kadrovsko politiko. Pri novih generacijah upokojencev ugotavljamo ne samo večjo življenjsko vitalnost, ampak tudi višjo stopnjo izobrazbe (glej razpredelnico 1); Hojnik, 1986.

Razpredelnica 1: Izobrazbena struktura 61 let in več starih prebivalcev leta 1968, 1980 in 1986 (relativni deleži – raziskava Slovensko javno mnenje)

Izobrazba	Časovno obdobje		
	1968	1980	1986
1–4 razrede OŠ	35,0	12,2	3,2
4–8 razredov OŠ	49,4	49,2	28,6
nedokončana ali končana strokovna (pokl.) šola	7,3	18,3	30,2
srednja šola	5,6	12,1	23,0
nedokončana ali končana višja ali visoka šola	0,5	7,1	15,0
neznano	2,2	1,0	

Iz podatkov je razvidno, da narašča delež tistih starostnikov, ki imajo višjo stopnjo formalne izobrazbe kot le osnovnošolsko znanje. Kakšno izobrazbo pa lahko pričakujemo pri upokojencih do leta 2000 in do let 2020, pa kaže razpredelnica 2 (Hojnik, 1986).

Razpredelnica 2: Izobrazbena struktura srednje generacije leta 1968, 1980 in 1986 (raziskava SJM)

Izobrazba	1968		1980		1986	
	51-60 l. %	31-50 l. %	51-60 l. %	31-50 l. %	51-60 l. %	31-50 l. %
1-4 razrede OŠ	19,4	12,3	8,2	8,0	9,9	3,2
4-8 razredov OŠ	53,8	48,0	49,9	30,7	40,6	28,6
končana strokovna poklicna šola	15,6	19,0	21,4	27,0	26,2	30,2
nedokon. ali končana sred. šola	7,2	12,0	14,0	18,0	15,8	23,0
nedokon. ali končana višja ali visoka šola	2,0	7,0	6,0	15,0	17,5	15,0
neznano	2,0	0,7	0,2	0,4	-	-

Pri sedanji srednji generaciji, ki je zaposlena, lahko opazimo bistveno višjo izobrazbeno strukturo kot pri starejši populaciji. To pomeni, da lahko tudi med upokojenci v naslednjih desetletjih pričakujemo višjo izobrazbeno raven in drugačne potrebe. To pa zahteva, da že zdaj razmišljamo o drugačnem teoretičnem in družbenem vrednotenju staranja.

2. Različne teorije o družbenem vrednotenju staranja

Pri vlogi upokojencev v družbi se zastavlja temeljno teoretično vprašanje: vključevanje starostnikov v družbo ali izključevanje na obrobje? Ali so lahko upokojenci vključeni v družbo z novimi oblikami zaposlovanja in socialnih aktivnosti ali jih prepustiti samim sebi in družinskemu krogu ali pa za stare graditi posebna stanovanjska naselja s posebno infrastrukturo, ki je prilagojena starostnikom? Oblikovanih je bilo več teorij o tem problemu. Bolj ali manj so to predvsem teorije o različnih oblikah izključevanja.

2.1 Teorija individualnega staranja in izključevanja

S starostjo se zmanjša človekova participacija, zmanjša se posameznikova aktivnost. Zniža se socialni status in tako se zmanjšajo tudi materialne možnosti za različne oblike aktivnosti. Rene König interpretira omejevanje aktivnosti v starosti kot desocializacijo v nasprotju s procesom socializacije v otroštvu in adolescenci (v: Shanas in drugi, 1968). Do te stopnje pride zaradi socialnih in psiholoških sprememb v starosti. Cumming in Henry (v: Shanos in drugi, 1968) govorita o izključevanju starostnikov iz družbenega sistema. S staranjem se zmanjšuje človekova aktivnost, ozi se njegov manipulacijski prostor, s tem pa se stopnjuje izolacija starostnika tako, da postaja čim manj aktiven. Organizem se pripravlja na smrt. Vendar mnoge raziskave te teorije ne podpirajo. Russell ugotavlja (Russell, 1986), da se človekove sposobnosti ne zmanjšajo do 70. leta starosti, če se ne pojavijo razna bolezenska stanja, ki omejijo tudi psihofizično vitalnost. Nekatere raziskave (tudi pri nas) pa so pokazale, da človek po upokojitvi sploh ne zmanjša

svoje aktivnosti, ampak jo le preusmeri v drugo okolje (Accetto in drugi 1987). Medtem ko je družbena aktivnost upokojencev skoraj zanemarljiva, se zelo poveča aktivnost v družini in za svoje lastno zadovoljstvo. V omenjeni raziskavi (Accetto in drugi, 1987) je več kot tri četrtine oseb odgovorilo, da jim časa vedno primanjkuje oz. da si znajo čas razporediti v celem dnevu. Družbeni prostor je za upokojence odmaknjena realnost, lahko pa živijo zelo aktivno v osebni prostoru, kjer prevladuje komuniciranje s sorodniki, prijatelji in tudi s sosedi.

2.2 Teorija o odnosih med generacijami in socialno izolacijo

Druga izmed socioloških teorij staranja govori o medgeneracijskih odnosih in socialni izolaciji. Z razvojem nuklearne družine se stopnjujeta prostorska izolacija in deprivacija socialnih stikov med starši in otroki. Številne raziskave v drugih deželah in pri nas so to teorijo ovrgle. Rezultati kažejo, da otroci, prijatelji in sosedje starostnikom veliko pomagajo. Njihova pomoč nima zgolj instrumentalne funkcije, ampak hkrati blaži tudi psihično in socialno deprivacijo starostnika. V neki študiji v New Yorku je 45% starostnikov odgovorilo, da jim pomagajo otroci ali sorodniki, 25% pa je omenilo prijatelje ali sosede (Stephens et al., 1986). V raziskavi Organizacija pomoči starim na domu – ugotavljanje potreb po pomoči ter spremljanje in evaluacija akcij uvajanja te pomoči smo ugotovili, da starejši prej prosijo za pomoč otroke in sorodnike kot pa institucijo (Vojnovič in drugi, 1987).

Prav na podlagi medgeneracijskih odnosov se danes v svetu razvijajo razne oblike pomoči starim na domu.

3. Staranje danes in tukaj

Staranje je v industrijskih družbah tako obsežen družbeni problem, da ga ne moremo reševati zgolj z enega ali drugega vidika. Lahko oblikujemo različne modele glede na to, kateri vidik starosti poudarimo. Model ima pred teorijo to prednost, da združuje teoretično in aplikativno naravo problema, ki je poudarjen. Običajno model tudi laže okrepimo z empiričnimi podatki.

Glede na to, kateri so največji problemi staranja v industrijskih družbah, lahko govorimo o naslednjih modelih:

1. ekonomskosocialni model,
2. psihosocialni model,
3. medicinsko socialni model,
4. družbenorazvojni model.

Osnovna paradigma vsakega od omenjenih modelov je komplementarnost dveh temeljnih procesov: izključevanje in povezanost starostne populacije oz. posameznika z okoljem. V preteklih teoretičnih stališčih je prevladovalo, da se procesa izključujeta (to potrjujeta tudi omenjeni teoriji). Številne raziskave pa so odkrile, da procesa potekata komplementarno in na različnih ravneh. Pokazalo se je, da lahko izločanje na eni ravni nadomestita večja aktivnost in povezanost na drugi ravni. Npr. star človek je z upokojitvijo izključen iz delovnega okolja in družbenega življenja. Raziskave kažejo, da je družbena aktivnost upokojencev zelo nizka, na drugi strani pa so zelo aktivni v družinskem okolju. Povezanost z družinskim okoljem se je z upokojitvijo okrepila. Izključevanje na eni ravni je nadomestilo kvalitativno drugačno vključevanje na drugi ravni. Raziskave pa kažejo, da človek potrebuje občasno izključenost tudi iz družinskega okolja, da se posveti sebi. Na kratko bi pogledali, kako se procesa prepletata v omenjenih modelih.

3.1 Ekonomskosocialni model

V tem modelu prevladuje proces izključevanja iz delovnega procesa. V zadnjih letih, ko narašča brezposelnost, vedno pogosteje ureja politiko zaposlovanja zgodnje upokojevanje. (Pri nas se ta mehanizem še ne »zlorablja« v tem smislu.) Na drugi strani pa se globalno s tem procesom povečuje nesorazmerje med aktivnim (zaposlenim) in neaktivnim (vzdrževanim) prebivalstvom. Starostna populacija v tem smislu postaja obremenitev družbenega sistema, predvsem gospodarstva. Kot sem že večkrat omenila, živijo upokojenci po upokojitvi v povprečju 10 do 15 let zelo aktivno življenje. Ravno pri tem problemu se starost najbolj izrazito potrjuje kot socialna entropija v družbenem prostoru. Izključitev starih delavcev iz delovnega procesa v nekaterih razvitih deželah že obravnavajo kot ekonomsko nesmotrno in razvijajo nove oblike zaposlovanja in aktivnosti upokojencev (ZDA, Japonska, tudi SZ). S procesom izključevanja se komplementarno poudarja proces ponovnega vključevanja s svobodno odločitvijo in izbiro aktivnosti.

3.2 Psihosocialni model

Postavlja v ospredje posameznika in njegovo zavedanje o vključevanju oz. izključevanju iz okolja. Raziskave kažejo, da upokojitev ni tolikšen šok in dolgotrajna pasivnost, kot je bilo še pred nekaj leti zelo razširjeno mnenje v gerontologiji. Upokojenci nadomestijo izključitev iz delovnega procesa z večjo aktivnostjo v družini in z zadovoljevanjem svojih interesov. Izredno pomembna determinanta tega modela pa sta izobrazba in kulturna raven posameznika. »Kako človek preživi večer svojega življenja, je odvisno od tega, kako živi jutro in poldne življenja« (Jung, v Tournier, 1980). Kot je omenjeno v prvem delu tega prispevka, je izobrazbena raven novih generacij upokojencev vedno višja, možnosti za kulturno-duhovno bogatenje življenja pa so še vedno precej zamegljene. V razvitem svetu se pojavlja nevarnost, da se s preveliko enostransko profesionalno specializacijo omejujejo oz. zavirajo človekove sposobnosti za celovito zaznavanje obdajajočega okolja. Zato je zelo pomembno, da človek v celotnem življenju poleg profesionalne aktivnosti vzporedno razvija oz. kultivira tudi svojo osebnost. To je najboljšo jamstvo, da se ne bo prestrašil svobode po upokojitvi in občutil le praznino. Na Švedskem intenzivno razvijajo razne izobraževalne tečaje in aktivnosti za ohranjanje fizične kondicije za starostnike. To pomeni napredek za aktivno življenje upokojencev, vendar pa je pomembnejše, da so različni tečaji izobraževanja in osebnostne rasti dostopni vsem, tudi mlajšim in da star človek lahko svobodno izbira. To je pomembna poanta vključevanja (tudi medgeneracijskega), na drugi strani pa se človek lahko sam izključi, kadar to želi in potrebuje.

3.3 Medicinskosocialni model

Pomembna determinanta tega modela je naraščanje odvisnosti starostnika od okolja, ker se stopnjuje njegova fizična onemoglost. Proces izključevanja oz. vključevanja ima v tem modelu zelo pomembno funkcijo, ker je starostnik v pasivnem položaju, potrebuje pomoč okolice, sam pa ne more bistveno vplivati na spremembe. V bližnji preteklosti je v tem modelu prevladovalo izključevanje iz bivalnega okolja v posebne institucije – domove za starostnike. Novejši pristopi (v razvitih deželah, pri nas pa žal šele v zametkih) v gerontologiji zagovarjajo, da star človek ostane čim dlje vključen v svoje bivalno okolje. V tej smeri se razvijajo različne oblike pomoči starostniku in njegovi družini na domu. Institucionalno varstvo starostnikov ohranja komplementarno funkcijo do prvega pristopa. Ko se odvisnost od okolja pri starostniku toliko poveča, da potrebuje stalni nadzor, mu to

lahko zagotovi le institucija, ki ima strokovno usposobljene delavce na enem mestu. Ta izključitev v zadnji fazi življenja je davek, ki ga človeštvo v civilizirani družbi mora plačevati za razvojne dosežke (način življenja, podaljšana življenjska doba). Morda pa to zadnje obdobje za starostnika ni tako trpeče kot za opazovalca. Obdobje »čakanja na smrt« je psihološko neraziskano in zaradi čustvene obremenjenosti opazovalca neprivačno. Verjetno pa bo treba v prihodnosti raziskovanje usmeriti tudi na to področje in odkrivati najbolj intimne vezi v človekovem življenju.

3.4 Družbenorazvojni model

Je globalen in vključuje tudi vse omenjene modele. Ima najširšo prediktivno naravo, na drugi strani pa je najmanj uporaben. V tem modelu so zajete globalne družbene spremembe, kakor jih lahko napovedujemo iz sedanjega trenutka, iz tega pa lahko izpeljemo uporabnejše modele za posamezne probleme staranja. Prav v tem modelu je na globalni ravni najbolj izrazito prepletanje procesov izključevanja in vključevanja. Načelo te paradigme sta svobodna izbira in svobodna odločitev (kolikor dani pogoji okolja dopuščajo svobodo). To pa zagotavlja tudi večjo samostojnost starostniku. Pomembno je poudariti, da mora človek najprej imeti ponudbo, da lahko izbira. Kakšne spremembe lahko pričakujemo v razvitih družbah, sem delno že nakazala, poskušala pa bom bistvo še enkrat povzeti.

1. Demografski trendi kažejo, da bo starostna populacija naraščala še nekaj desetletij, po letu 2030–40 pa bo postopoma začela upadati. Delež aktivne populacije se bo zmanjševal, kar pomeni, da se bo doba zaposlovanja postopoma začela podaljševati. Zgodnja upokojitve je kratkoročni prehodni regulativni mehanizem na prehodu industrijske v poindustrijsko družbo. Lahko pa predvidevamo, da bodo možnosti za zaposlovanje in aktivnosti bolj fleksibilne in podrejene človekovim sposobnostim in interesom. Morda se je ob tem dobro ponovno spomniti Russellove ugotovitve, da sposobnosti bistveno ne upadajo do 70. oz. 75. leta starosti (Russell, 1986).

2. Psihosocialne značilnosti življenja se bodo spreminjale z večjo izobrazbo. Človeku v starosti ne moremo vsiljevati stila življenja, ki ga imamo po strokovnih merilih za določeno kvaliteto, ampak mora človek ohranjati tudi v starosti svoj lasten način, ki ga je živel vse svoje življenje. Bolj pa je treba v človeku razvijati kulturno-moralno sestavino življenja, ki je stvar vzgoje in samovzgoje v celem življenju. Tako bo človek lažje obogatil tudi tretje življenjsko obdobje, da starosti ne bi doživljal kot praznine oz. čakanje na smrt. Človek se mora v življenju naučiti, da psihično izključitev včasih potrebuje zato, da vzpostavi ravnovesje, ne pa da občuti strah pred neznanim. V glavnem pri starostnikih tega strahu ni. Tisti, ki se sami ne znajdejo v novih razmerah, pa bi morali imeti možnosti, da se tega naučijo v tečajih, na različnih predavanjih in v delavnicah.

3. Izključenost zelo bolnih in onemoglih starostnikov iz bivalnega okolja bo nujna tudi v prihodnosti, kot sem že omenila. Institucionalnega varstva ne bo možno popolnoma odpraviti, čeprav se bo spreminjal stil življenja. Nemalo je tistih, ki starost preživljajo sami, brez ožjih družinskih članov. Vendar pa starostnik lahko ostane v svojem bivalnem okolju, dokler sam opravlja najnujnejša osebna opravila. Mreža servisnih storitev na domu se vse bolj širi (žal ne pri nas). Vedno večji pomen v odnosu do starostnikov pa pridobiva družina, predvsem otroci in ožji sorodniki. Odprto ostane še eno vprašanje, ki ga v predstavljeni teoretični zasnovi nisem posebej poudarila – to je materialno stanje upokojenec. V vseh deželah so upokojevci materialno deprivilegirani. Vendar pa so raziskave pri nas pokazale zanimivo ugotovitev, da so na to dejstvo pripravljeni in se nad njim posebno ne pritožujejo (Acceto in drugi, 1987). Bolj nezadovoljni so mlajši upokojevci in tisti z višjo izobrazbo. Med mlajšimi upokojevci je tudi vedno več

upokojenih žensk, kar pri starejših starostnikih ni tako pogosto. S podaljševanjem delovne dobe se bo lahko izboljšal tudi materialni standard upokojencev. Pomembnejše je, da so razne oblike izobraževalnih in interesnih aktivnosti materialno dostopne starostnikom. Morda bi to razpravljanje sklenila z naslednjo mislijo: vse je možno uresničiti, kar je odvisno od človekove volje. Glavno gibalno je človek sam.

LITERATURA:

1. Accetto in sodelavci: Zdravstveno stanje starejših prebivalcev Ljubljane (raziskovalno poročilo še v pripravi), Inštitut za gerontologijo, Ljubljana 1987.
2. Hojnik, I.: Staranje in upokojevanje v zaostrenih družbenih razmerah (raziskovalno poročilo), RI FSPN, Ljubljana 1986.
3. Rosenmayr, L.: Objective and Subjective Perspectives of Life Span Research, paper prepared for the Luxemburg Conference on Ageing and Life Course Transitions in an Interdisciplinary and Cross-Cultural Perspective, 18-20 June, 1979.
4. Russel, P.: Knjiga o možganih, DZS, Ljubljana 1986.
5. Shanas, E. in drugi: Old People in Three Industrial Societies. Atherton Press, N. Y. 1968.
6. Stephens, S. A.; Christianson J. B.: Informal Care of the Elderly. Lexington Books, 1986.
7. Tournier, P.: Učimo starjeti, Biblioteka Oko 3 ujutro, Zagreb 1980.
8. Vojnovič, M. in drugi: Organizacija pomoči starim na domu – ugotavljanje potreb po pomoči ter spremljanje in evalvacija akcij uvajanja te pomoči (raziskovalno poročilo še v pripravi), Zavod za zdravstveno in socialno varstvo, Ljubljana 1987.

Neformalno izobraževanje odraslih v skupnosti

Primer: Izobraževanje za ekološko osveščanje

Ko so se na Švedskem odločali o uporabi jedrske energije, so uporabili za široko ljudsko razpravo in osveščanje svojo posebno obliko izobraževanja – študijske krožke. Študijski krožki (study-circle) so tipična švedska oblika neformalnega izobraževanja; to je skupina 5–20 ljudi, ki se prostovoljno povežejo in se sestajajo, da bi proučili določeno vprašanje ali področje; učijo se drug od drugega brez formalnega vodje (učitelja) in se medsebojno spodbujajo, da bi optimalno izrabili obstoječe vire in možnosti v skupnosti in seveda tudi lastne v povezavi s tem. Študijski krožki so eno od sredstev družbenega spreminjanja na Švedskem. Država ali lokalna skupnost jih materialno podpira. Zato je ta oblika zelo razširjena in se pojavlja povsod tam, kjer nastajajo skupni interesi ljudi. Na Švedskem se je kot učinek delovanja študijskih krožkov uveljavil celo pojem »demokracija študijskih krožkov« (study-circle democracy).

Zgled sem namenoma izbral za uvod v razmišljanje o možnostih izobraževanja za ekološko osveščanje. Dokazuje, da je mogoče začeti reševati družbeno izredno aktualno problematiko varstva okolja in s tem zboljševati kvaliteto življenja z izobraževalnimi akcijami, v katerih sta pomembna predvsem elementa:

- neformalno izobraževanje odraslih in
- organizirana akcija ali aktivnost skupnosti.

Ker menim, da naša družba za takšno dejavnost – skupnostno izobraževanje ali izobraževanje v skupnosti – kljub temu da smo jo obetajoče (očitno pa prenegljuje) poimenovali »samoupravna socialistična družba«, preobrazbo njenega vzgojnoizobraževalnega sistema pa »samoupravna preobrazba vzgoje in izobraževanja«, ni dovolj usposobljena, želim v tem prispevku opozoriti na možnost za neformalno izobraževanje odraslih v skupnosti.

Povezovanje pojmov »skupnost« in »izobraževanje« in določanje posebnih področij dejavnosti iz te zveze sta zelo pomembni z vidika sodobnega razvoja tako skupnosti kot tudi izobraževanja. To povezovanje se neposredno izraža v:

- razvoju skupnosti in
- v razvoju izobraževanja za potrebe skupnosti (ali v skupnosti).

Izobraževanje je pomembna dejavnost in pomembna možnost za razvoj skupnosti. Lahko rečemo, da je izobraževanje:

- pomemben element oblikovanja aktivnosti ali aktivnega odnosa posameznikov (članov, pripadnikov) v skupnosti,
- spodbuda za razvoj in aktivnost posameznika (člana, pripadnika) v skupnosti,

- podlaga za oblikovanje zavesti, spoznanj, akcij in sodelovanja v skupnosti.

Seveda lahko takšne sodbe izrekamo le pogojno. Predpostavljamo, da delovanje skupnosti temelji na (po Stubblefieldu, 1981):

- pravici do aktivne udeležbe posameznika (člana, pripadnika) v razvoju skupnosti,
- sposobnosti posameznikov (članov, pripadnikov) za reševanje vprašanj skupnosti.

Če sta ti dve podlagi dani, potem je dana tudi možnost za razvoj skupnosti. Potrebni sta le ustrezná spodbuda in organiziranost. Če do tega pride, potem tudi ni nobenega dvoma o neposredni vlogi in možnostih za izobraževanje v skupnosti.

Na najkrajši možni način je to izraženo v naslednji formuli, ki jo je razvil R. Kidd (1973):

$$B^3 = B \times B \times B,$$

pri čemer trije B pomenijo: Being (biti), Becoming (rasti, postajati) in Belonging (pripadati). To je dialektična celota, v kateri se vsak element polno uresničuje le tedaj, če se hkrati uresničuje tudi druga dva. Eden od treh elementov – pripadnost skupnosti (Belonging) je pomemben pogoj bivanja in rasti (prav tako pa velja tudi za druga dva – kvaliteta naše pripadnosti skupnosti je pomembno odvisna od stanja našega bivanja ter obsega in kvalitete naše rasti). Če se strinjamo s predpostavko, da je izobraževanje pomemben nosilec razvoja in rasti (te trditve pa gotovo ni treba več posebej utemeljevati), potem lahko soglašamo tudi s tem, da je izobraževanje:

- povezovalni člen med skupnostjo in posameznikom (Mlinar, 1979),
- nujni element samoupravnega povezovanja v skupnosti (Samolovčev, 1970).

Z izobraževanjem nedvomno lahko vplivamo na boljšo udeležbo posameznikov v skupnosti in njihovo povezovanje v skupnosti za uresničevanje skupnih interesov in dinamično spreminjanje skupnosti; z njim lahko povečujemo zavest o danih in možnih alternativah v skupnosti (Mlinar, 1970). V tem smislu lahko najdemo tudi zvezo med izobraževanjem v skupnosti in ekološkim osveščanjem. To je problematika, ki zadeva vsakega posameznika in vsako skupnost in se ne razrešuje sama po sebi, temveč le z aktivnim odnosom (zavestjo, spoznanji, akcijami, sodelovanjem) posameznikov in skupnosti.

V tem prispevku želim posebej poudariti možnost za neformalno izobraževanje odraslih v skupnosti. Kot neformalno izobraževanje odraslih pojmem namerno in organizirano izobraževanje, učenje in usposabljanje odraslih za delo, družbeno delovanje in osebno življenje, ki je po načinu izvedbe gibljivo in ga ne omejujejo zahteve po standardizaciji vzgojnoizobraževalnega procesa in zakonsko predpisani postopki verifikacije. Najbolj značilno za to izobraževanje je, da ni predpisanih vpisnih pogojev in obveznosti postopkov verifikacije učinkov vzgoje in izobraževanja, to je izkazov o pridobljeni stopnji izobrazbe oziroma kvalifikaciji (Jelenc, 1985). S tem pa smo tudi opredelili, da lahko izvajajo neformalno izobraževanje odraslih zelo različni nosilci (organizacije, skupine in posamezniki) za vse ljudi, z vsemi možnimi vsebinami, ki zanimajo ljudi, na najrazličnejše načine, prostorsko in časovno neomejeno, v zelo gibljivi organizacijski izvedbi.

Ker ta prispevek namenjam problematiki izobraževanja v skupnosti, je po dosednji predstavitvi povsem razvidno, da je skupnost lahko zelo zainteresirana in vnet pobudnik, nosilec in uporabnik neformalnega izobraževanja odraslih. Še več: smotrno organizirana in k razvoju naravnana skupnost bi morala biti tisti družbeni dejavnik, ki bi ji bilo neformalno izobraževanje eno temeljnih sredstev pri uresničevanju njenih razvojnih ciljev in nalog. Ne smemo prezreti, da je neformalno izobraževanje, če si ga predstavljamo kot mrežo vseh programov na določenem območju, zelo popolna vzgojnoizobraževalna ponudba za potrebe določene skupnosti.

Da ne bi iskali zgledov kot običajno v bolj razvitih deželah, bom predstavil nekatere naše podatke o ponudbi neformalnega izobraževanja (Jelenc, 1987). V raziskavi sem izhajal iz predpostavke, da imajo v različnih organizacijah mnoge programe namenskega izobraževanja in/ali učenja, ki jih ne zajemamo niti z rednimi statističnimi raziskavami niti s posebnimi raziskavami o vzgoji in izobraževanju (iz preprostega razloga: obremenjeni smo s predstavo o formalnem, šolskem izobraževanju, zato drugih, torej neformalnih oblik izobraževanja sploh ne zaznavamo); po analogiji z »učnimi projekti« odraslih (Tough, 1979) pa sem domneval, da obstaja ekvivalentna možnost tudi v organizacijah, nekakšni učni ali izobraževalni projekti organizacij, ki sem jih poimenoval »učne oziroma izobraževalne programe« (UIP). V raziskavo sem zajel vse organizacije v izbranih (štirih) krajevnih

skupnostih, ker sem želel dobiti popolno sliko o mreži UIP v lokalni skupnosti. V tem prispevku predstavljam naslednje ugotovitve iz raziskave:

– v izbranih krajevnih skupnostih je bilo zajetih skupno 106 organizacij (od tega 59 delovnih in 47 drugih – družbenopolitične, družbene in društva). Le 12% organizacij ni imelo nobenega UIP, povprečno pa pridejo na organizacijo 4 UIP v obsegu 17 epizod in trajanju 10 ur. To dokazuje, da organizacije pretežno imajo učne oziroma izobraževalne aktivnosti in da so organizacije brez teh dejavnosti bolj izjema kot pravilo.

– V UIP se pojavljajo različne oblike izobraževanja – skupno smo jih ugotovili 19. Če UIP razvrstimo po obliki, ki v njem prevladuje, dobimo naslednji vrstni red (v oklepaju so deleži UIP po navedeni prevladujoči obliki v odstotkih): predavanje (21), izobraževalno srečanje, sestanek (17,5), krožek, aktiv (8,2), vaje, praktično usposabljanje (7,9), seminar (6,5), tečaj (6,5), svetovanje, konzultacije (6,3), ogled, ekskurzija (6,1), predstavitev, prikaz dejavnosti (4,9), posvet, strokovno srečanje (3,0), akcijsko učenje (2,8), razstava (1,9), sledijo z manj kot 2% deležem še: kulturne prireditve z izobraževalnim namenom, tekmovanja – kvizi, mentorstvo – instruktaža, samoizobraževanje, družabna srečanja z izobraževalnim namenom, šolske izvedbe izobraževanja in izobraževanja na daljavo.

– UIP so zelo raznovrstni po vsebini, namenu in organizacijski izvedbi, pri tem pa lahko kot najsplošnejšo ugotovitev navedem, da so po teh vidikih prilagojeni potrebam tako organizacije kot tudi udeležencev, ki so z določeno organizacijo nekako povezani, in da so organizacije sposobne izvesti to izobraževalno oziroma učno dejavnost pretežno z lastnimi močmi.

– Bolj kot z dejavniki (organizacijami, dejavnostmi) v krajevni skupnosti so UIP povezani s takšnimi dejavniki po vsebinski ali organizacijski pripadnosti. Krajevna skupnost sama po sebi torej ni pomembnejši spodbujevalni dejavnik izobraževanja ali učne dejavnosti odraslih.

Če bi iz danih, grobo predstavljenih podatkov skušali poiskati zvezo med UIP in ekološkim izobraževanjem, bi lahko ugotovili le, da

– vključujejo UIP tudi ekološke teme, vendar da je te tematike v UIP sorazmerno manj glede na nekatere druge pogostejše vsebine UIP,

– da so UIP po oblikah izvedbe in načinu organiziranosti ustrezna možnost za ekološko izobraževanje.

Iz tega bi lahko sklepali, da so UIP organizacij premalo izrabljeni za ekološko izobraževanje. Dejavniki, ki bi lahko zboljšali to stanje, so zlasti posebne interesne skupine (društva, posebne organizacije, skupine), bolj kot obstoječe formalne organizacije (npr. delovne) in družbenopolitične skupnosti. Seveda bi lahko imele pomembno vlogo tudi te, vendar šele, ko bi sprejele ekološko problematiko kot eno od svojih prednostnih nalog, pri tem pa bi morale bolj kot doslej upoštevati interese svojih članov oziroma pripadnikov (delavci, občani) in ne le funkcionalno zožene interese z vidika svoje temeljne dejavnosti.

Ekološka problematika bi torej morala v programih organizacij dobiti posebno mesto kot tista kategorija družbenih vprašanj, ki presega funkcionalno ozko usmerjenost vsake posamezne organizacije in se kaže in upošteva kot splošnočloveški in družbeni interes in pojav.

Če tega še nismo spoznali, pomeni, da še nismo dovolj ekološko osveščeni in da nam je za takšno osveščanje potrebna posebna animacija, ki jo lahko izvedejo le posebne, dovolj osveščene organizacije.

Sicer pa si še nekoliko oglejmo splošne značilnosti in možnosti t. i. skupnostnega izobraževanja ali izobraževanja v skupnosti, in ob tem, kako bi z njim lahko zadovoljili potrebe izobraževanja na ekološkem področju. Cilji izobraževanja v skupnosti so:

- razvijati dejavnost v skupnosti,
- zboljšati kvaliteto življenja v skupnosti,
- usposobiti ljudi za cilje, ki si jih postavlja ta skupnost, posebno še za pridobi-

tev »procesnih znanj«, to je znanj za razvijanje in vodenje programov ter uresničevanje strategij.

Da sodi ekološka problematika med prednostne razvojne cilje ne le širše, temveč tudi vsake ožje skupnosti delavcev in občanov, ni nobenega dvoma. To so programi, ki neposredno zadevajo vprašanja energetike, zdravstva, naravne in kulturne dediščine, kvalitete življenja ipd., ki veljajo za prednostna vprašanja razvoja skupnosti.

Pri vsaki izobraževalni akciji (programu) v skupnosti je treba izpeljati ciklus:

- ugotoviti potrebe,
- oblikovati cilje,
- pritegniti vire,
- uresničiti načrt.

Zelo velike pa so seveda razlike v načinu izvedbe tega ciklusa. Akcija lahko teče s poudarjeno *vertikalno* izvedbeno strukturo – od ugotovitve potreb, določanja ciljev in načrtovanja uporabe virov do akcije. Tak način je bližji tistim modelom, ki si kot temeljno oporišče za udejanjanje svojega programa izberejo institucionalno središče (šola, delavska univerza, izobraževalni center ipd.), dajejo prednost jasnemu in natančnemu načrtovanju in izvedbi s pretežno formalnim izobraževanjem ali zelo strukturiranim izobraževalnim programom, sicer neformalnim, vendar blizu formalnemu po načinu izvedbe.

Če pa teče akcija s poudarjeno *horizontalno* izvedbeno strukturo, imamo široko mrežo medsebojnih povezav ljudi, skupin in institucij, ki je bolj kot izobraževalni program videti družbena akcija. V njej se pojavlja lokalna skupnost kot agent razvoja, saj gre pri akciji za uresničevanje »modela razvoja skupnosti«, v kateri so obravnavani vitalni problemi razvoja skupnosti, ki zahtevajo visoko stopnjo sodelovanja in interakcije različnih dejavnikov skupnosti – organizacij in populacije, tako mladine kot odraslih.

Z vključitvijo knjižnic, družbenih središč, klubov, prostovoljnih organizacij, delovnih organizacij, večnamenskih centrov, informacijskih centrov, učnih in svetovalnih središč, odborov ter klasičnih vzgojnoizobraževalnih organizacij – vendar z netradicionalnimi pristopi, se ustvarja »model« izobraževanja, za katerega lahko rečemo, da opredeljuje skupnost kot izobraževalni dejavnik samo po sebi, izobraževanje pa je sestavina »modela razvoja skupnosti« (Stubblefield, 1981).

Pri tem gre tudi za skupno uporabo objektov, virov in služb, povezovanje občanov in služb, pritegnitev energije in virov ipd. in načrtovanje izobraževanja, povezano z načrtovanjem razvoja skupnosti. Takšne akcije so možne v sosedskih skupnostih, avtonomnih skupinah in tudi v širših lokalnih skupnostih, pri čemer je bistveno, da se okviru akcije ne postavljajo formalno, npr. kot naloga le krajevne skupnosti kot celote, ne dovoljujoč, da bi akcija stekla v kaki drugi, manjši in družbeno manj pooblašteni skupnosti. Še najbolj smotrna oblika povezovanja v takšnih horizontalno zastavljenih akcijah je prek ustreznega informacijskega, svetovalnega ali usmerjevalnega središča ali odbora za pospeševanje razvoja skupnosti ali razvoja izobraževanja v skupnosti.

Podobna nevarnost kot je nevarnost monopoliziranja pristojnosti za izvajanje akcije, je nevarnost uveljavljanja »pravice verificiranih« (npr. šol, delavskih univerz, izobraževalnih centrov) v skupnostnih izobraževalnih akcijah. Enake pravice kot navedene ustanove s formalno priznanimi pooblastili za izobraževanje morajo imeti tudi organizacije prostovoljnih članov in ljubiteljev na določenem področju – torej društev, klubov, gibanj ipd. Če tega ne zagotovimo, smo blizu temu, da izključno priznavamo vertikalni model – in s tem bolj formalen, šolski, togo organiziran – pred horizontalnim, ki bolj sprošča ustvarjalnost posameznikov in organizacij.

Naj na koncu sklenem razmišljanje o vprašanih ekološkega izobraževanja pri nas in možnosti za njegovo uresničevanje z neformalnim izobraževanjem odraslih z naslednjim:

1. V ekološkem izobraževanju bi bilo treba bolj kot doslej uporabljati model horizontalnih povezav, ne le vertikalni model in priložnostne akcije, ki so značilne za alternativna gibanja in skupine.

2. Poiskati bi bilo treba »povezovalni člen« – za izobraževanje na ekološkem področju ustrezno informacijsko, svetovalno ali/in usmerjevalno organizacijo ali telo.

3. Klasične izobraževalne organizacije bi se morale vključevati v »mreže programov« kot enakopravni subjekti, ki imajo za določene naloge določeno prednost, to je strokovno usposobljenost za izobraževalno dejavnost. Pri tem pa bi morale čimbolj razvijati metode sodobnega neformalnega izobraževanja in opuščati manj učinkovite tradicionalne metode.

VIRI

1. Jelenc, Zoran: Neformalno izobraževanje odraslih – pomemben dejavnik našega družbenega razvoja in stabilizacije. V zborniku s IV. kongresa andragogov Jugoslavije, Beograd 1985; objavljeno tudi v IB – Revija za planiranje, Ljubljana 1984, št. 11–12, str. 37–41.

2. Jelenc, Zoran: Non-formal education in organizations. Research into the learning and educational programmes of organizations. Referat na seminarju: Out-of-school adult education and its development in various countries, UNESCO, Warszawa 21.–26. 9. 1987.

3. Kidd, Roby J.: Relentless verity. Education for being – becoming – belonging. Syracuse University, 1973.

4. Mlinar, Zdravko: Education for development of personality, community and society. Posvetovanje: Adult Education, Involvement and Social Change, Inštitut za sociologijo in filozofijo, Ljubljana 1970.

5. Samolovčev, Borivoj: Adult education and community typology. Posvetovanje: Adult Education, Involvement and Social Change, Inštitut za sociologijo in filozofijo, Ljubljana 1970.

6. Stubblefield, Harold W.: Helping communities through continuing education. V: Continuing Education for Community Leadership. Jossey-Bass Inc. Publishers, S. Francisco 1981, str. 117–123.

7. Stubblefield, Harold W.: Continuing education for community problem solving: A Historical Perspective. V: Continuing Education for Community Leadership, Jossey-Bass Inc. Publishers, S. Francisco 1981.

8. Tough, Allen: Adults' learning projects. A Fresh Approach to Theory and Practice in Adult Education. Ontario Institute for Studies in Education, Toronto 1979.

RAZVOJ NOVIH ENOT DROBNEGA GOSPODARSTVA V DRUŽBENI LASTNINI

Zavzemanje za razvoj drobnega gospodarstva je našlo svojo domovinsko pravico tudi v naši družbi. Po anketi zagrebskega ZIT/CEMA se okoli 85% anketirancev v Jugoslaviji zavzema za spodbujanje hitrejšega razvoja drobnega gospodarstva. Drobno gospodarstvo je vključeno v planskih dokumentih med bistvene razvojne dejavnike, za njegov razvoj so se opredelile tudi družbenopolitične organizacije. V nesorazmerju s tem zavzemanjem za njegov razvoj pa so dejanski rezultati, ki so preveč skromni, posebej nastajanje novih proizvodnih enot v družbenem sektorju.

Razlogi so številni. Vsekakor to zaostajanje izvira predvsem iz gospodarskih okoliščin, ki zavirajo tudi razvoj preostalih delov gospodarstva – iz omejitev pri uveljavljanju tržnega gospodarstva, iz neustreznih rešitev v gospodarskem sistemu. Ob teh razlogih so same ideološke ovire pravzaprav manj pomembne, čeprav se v razpravah pogosto opozarja tudi nanje.

V Sloveniji so družbenopolitične razmere najbolj naklonjene razvoju drobnega gospodarstva. Hkrati pa je še najbolj razširjeno tudi spoznanje, da drobno gospodarstvo ne pomeni le zasebnega sektorja, temveč so z razvojnega vidika še bolj pomembne enote, ki bi zaposlovale 30–100 delavcev, tj. enote v družbeni lastnini. Drobno gospodarstvo tudi ne pomeni le (začasne) izhoda iz gospodarske krize, temveč je oblika gospodarske dejavnosti, ki je vseskozi bistven del gospodarske strukture zaradi vpliva na učinkovitejšo gospodarjenje, hitro strukturalno prilagajanje, pa tudi zaradi usposabljanja novih generacij delavcev in podjetnikov.

Iz diskusije na akcijski konferenci ZK Jugoslavije »o idejnopolitičnih vprašanjih hitrejšega razvoja drobnega gospodarstva«, ki je bila v Celju 22.–24. oktobra 1987, smo izbrali prispevke: dr. Miroslava Glasa, docenta Ekonomske fakultete, dr. Teje Petrin, izredne prof. Ekonomske fakultete in dr. Aleša Vahčiča, docenta Ekonomske fakultete v Ljubljani.

MIROSLAV GLAS

Razvojne poti drobnega gospodarstva in njegove dileme

V naši družbi danes ni več sporna zamisel, da je drobno gospodarstvo nujno za nadaljnji razvoj, zlasti z vidika vnašanja sodobne tehnologije, oblikovanja večje stopnje konkurenčnosti ter za prestrukturiranje gospodarstva in povečanje njegove gospodarske učinkovitosti, končno pa tudi za razvoj samoupravljanja v smislu neposrednejšega vplivanja ljudi na njihov družbenoekonomski položaj.

I. Mislim, da gre v Jugoslaviji, v čemer se do neke mere razlikujemo od razvitosti kapitalističnih gospodarstev, za sklop treh poti razvoja DG. S temi potmi se odpirajo specifične dileme, ki jih niti na teoretski niti na pragmatični ravni še nismo preprosto rešili, kajti zlahka prihajamo v protislovje s prevladujočo koncepcijo družbene lastnine in samoupravljanja. Razvojne poti so naslednje:

a) nastajanje novih enot DG v družbeni lastnini (ne glede na to, kdo je konkretni ustanovitelj),

b) razvoj enot DG v zasebni lastnini, predvsem na področju proizvodne in storitvene obrti in

c) ekonomsko sprejemljiv, spodbuden prehod iz zasebnega v družbeni sektor, tj. lastninska in organizacijska transformacija enot ob proizvodni rasti uspešnih proizvodnih programov v zasebnem sektorju.

Za vsa navedena področja je smiselno, da se zavedamo, da so dileme o njihovem nastajanju, delovanju in razvoju različne, če te enote DG po proizvodni in tržni usmeritvi razlikujemo kot (a) tradicionalni sektor, ki proizvaja nestandardno blago za lokalni trg (največ obrtniki, delno tudi družbeni servisi), (b) odvisni sektor majhnih enot, ki kot kooperanti proizvajajo za večje industrijske ali trgovske sisteme in so uspešne zaradi večje fleksibilnosti pri usmerjanju naporov delavcev ter v nagrajevanju ter (c) neodvisni sektor majhnih inovativnih, tehnološko usmerjenih enot.¹ Te skupine enot se bistveno razlikujejo po svoji tehnološki in inovativni usmerjenosti, po svoji vključenosti v širši sistem družbene reprodukcije, po stopnji rizičnosti oziroma donosnosti, itd. Kadar govorimo o razvojni funkciji DG, se izrazito oziroma ravno na to tretjo skupino enot, ki je v naši družbi pri posnemanju izkušenj hi-tech enot iz Silicijske doline ali okolice Bostona tudi najbolj popularna. Menim pa, da v Sloveniji na sedanjí ravni razvitosti ne smemo nameniti nič manj pozornosti prvima dvema skupinama. Od njiju lahko pričakujemo pomembne učinke na blaginjo (zlasti od prve, ki dopolnjuje lokalno ponudbo in nas počasi oddaljuje od tipične realno-socialistične »družbe pomanjkanja« in dolgih vrst za deficitarne proizvode in storitve) ter na gospodarsko učinkovitost in zaposlovanje. Glede na našo gospodarsko strukturo in širše ekonomske in socialne posledice desetletij netržnega ali celo protitržnega načina gospodarjenja je namreč zelo pomembno, da spodbujamo z vsemi segmenti DG nastajanje gospodarskega sektorja, ki bo fleksibilen in se bo uveljavljal s katerimikoli tržnimi, tehnološkimi ali organizacijskimi prednostmi; šele na takšnem širokem razvojnem procesu pa lahko pričakujemo postopno vse večji delež enot iz tretje skupine, ker so le-te najbolj zahtevne.

Nedvomno sta temeljni predpostavki za pospešen razvoj DG v naši družbi *tržno gospodarstvo* ter *stabilno gospodarstvo*, ki predpostavlja urejen pravni in ekonomski red. Samo nastajanje enot DG tudi pospešuje obe tendenci, vendar pa brez načrtnega oziroma zavestnega preobrata v gospodarski ureditvi ne bomo uresničili potencialnih možnosti pospešenega razvoja DG. Mislim, da se ekonomisti s tema predpostavkama strinjamo, saj sta vključni tudi za razvoj preostalih delov gospodarstva, s katerimi je DG povezano s številnimi reprodukcijskimi tokovi.

Tisto, kar razlikuje problematiko DG v Jugoslaviji od istovrstnih problemov v razvitih tržnih gospodarstvih ali zlasti v novoindustrializiranih deželah, je *nerazrešena dilema stika, povezave med zasebno iniciativo (in morebitnimi zasebnimi sredstvi) ter družbeno lastnino, samoupravljanjem in dokaj togo načela delitve po delu* (s pritiskom egalitarizma, ki ga radikalizira gospodarska kriza s skromno ravnijo realnih osebnih dohodkov ob nekaterih primerih izrazitih, kričečih razlik v dohodkih in premoženju). Poudariti je treba, da problemi mešanih struktur lastnine in odločanja nikjer v svetu niso učinkovito rešeni. Tako se za samoupravna podjetja oziroma proizvodne kooperative v razvitih državah običajno naštevajo naslednji razlogi za neučinkovitost ali vsaj inferiornost nasproti korporacijam:

1. neuspeh v pritegnitvi uspešnih vodilnih delavcev (zato neustrezna znanja in sposobnosti ter slabe metode poslovođenja);

¹ Glej A. Vercelli, Stagflation and the recent revival of Schumpeterian entrepreneurship; v H. Frisch, B. Gahlen (eds), Causes of Contemporary Stagflation, Springer-Verlag, Berlin etc., 1986, str. 166-167.

2. neustrezno financiranje zaradi pomanjkljivega trga kapitala ali pa omejitev v dostopu do trga kapitala;

3. struktura organizacije, kjer ni identičnosti med delavci in lastniki – upravjalci ter

4. delovanje v okolju, ki jim je sistemsko nenaklonjeno in so zato do določene mere izolirane.²

Očitno tudi tržna gospodarstva težko enako kot klasične organizacijske oblike vključujejo netradicionalne oblike proizvodnih enot. Zato dolgotrajni in dokaj dogmatski odnos v naši družbi tudi ne preseneča, pozornost pa je treba posvetiti predvsem prvima dvema vzrokoma neučinkovitosti, nagrajevanju ustvarjalnosti in podjetnosti ter financiranju.

II. Pri enotah DG v družbenem sektorju se postavlja vprašanje nosilca ideje – projekta oziroma programa (ali pa v splošnem nekega »generatorja« idej v obliki posameznikov, skupin, inovacijskih enot), organizatorja produkcije, financiranja in trženja ter inicialnih sredstev, hkrati s tem pa vprašanje udeležbe v poslovnem uspehu oziroma riziku ob neuspehu. Mislim, da še nimamo niti posebnih izkušenj z ustanavljanjem teh enot, vrsta vprašanj, ki se v vsakem primeru posebej pojavijo pa je pravno, ekonomsko in končno tudi idejnopolitično nedorečena. Naj evidentiram nekaj dilem:

2.1 Vprašanje nosilcev idej (Schumpetrovih inovatorjev) in njihove motivacije: v nekaj desetletjih netržnega gospodarjenja in dušenja individualne iniciative smo, žal, zelo osiromašili možni potencial nosilcev inovacij, zamisli, mnogo jih je odšlo, ob sorazmerno skromni industrijski in obrtniški tradiciji pa bi se itak težko primerjali z zahodnimi državami. Sistem usmerjenega izobraževanja ni usmerjal v ustvarjalno, inovativno, nekonvencionalno razmišljanje in ravnanje in tudi ni dal dovolj podlage v praktičnem delu, zato so inovatorji predvsem »samorastniki« v naši družbi, neke vrste sodobni uporniki proti konvencionalnemu delovanju. Njihova motivacija je zato neznačilna, nesistematična, izvira iz težnje po ustvarjalnosti in svobodi dela, iz težnje po begu iz utesjenosti ali nerazumevanja ustvarjalne svobode v večjih OZD, manj pa je v tradicionalnih materialnih motivih. To seveda pomeni, da moramo takšnim nosilcem projektom ustvariti organizacijsko okolje, ki v ničemer ne bo omejevalo ustvarjalne svobode, temveč jo bo v realizaciji projekta podprlo na vseh točkah, od pravne, finančne, organizacijske pa do tehnološke. Takšne organizacijske mreže, ki bi podprla tehnično usmerjenega inovatorja, pa še nismo ustvarili, saj so sedanje institucionalizirane oblike, od združenj, komitejev do bančnih služb, po oceni samih inovatorjev preveč toge, uradniške. Prav zato se nosilci projektov spotikajo ob:

- številne pravne ovire, ki izvirajo iz prenormiranosti in pogostega spreminjanja pravne ureditve,
- pomanjkanje lastnih organizacijskih in podjetniških sposobnosti in zanj ter
- pomanjkanje prostih finančnih sredstev, ki bi podprla projekte v njihovi najbolj tvegani začetni fazi.

Denarna spodbuda sicer ni ključni element za nastajanje novih idej, vendarle pa je problem, da nismo rešili dileme nosilca rizika, zlasti v tem smislu, da bi posamezniku omogočili večkratne poskuse realizacije raznih idej, ne da bi ga ob prvem neuspešnem poskusu izločili. Hkrati ni pravih razmer za prisvajanje rezultatov uspešnega projekta (v družbenem sektorju). Pri nosilcih idej je dokaj prisotna težnja, da prisvojijo ekstradohodek od uspešne zamisli, v družbi pa temu nasprotuje restriktivni egalitarizem, odpor do večjih nagrad za uspešne posameznike (v inflacijskih razmerah so ti problemi še bolj prisotni, ker večina ni psihološko

² Glej C. W. Sperry, What makes Mondragon work?. Review of Social Economy, 43 (1985), 3, str. 346–347. Te razloge navaja npr. R. Oakeshott, A Co-operative Sector in a Mixed Economy, V. A. Clayre (ed.), The Political Economy of Co-operation and Participation, Fairlawn, N. J., 1980, podobno pa velja npr. za M. Poolea in J. Thornleya.

prilagojena hitro rastočim denarnim zneskom). V naši družbi tako preprosto ni neke družbene norme ali sprejete konvencije o delitvi rizika in nagrade med nosilce ideje ter nosilca sredstev. Zato vidijo nosilci idej možnosti predvsem v osamosvojitvi v zasebnem sektorju, drugi, ki pa niso nagnjeni k prevzemanju rizika in individualizmu, pa svojih zamisli ne uresničijo.

2.2 Drugo je *vprašanje podjetnikov*, oseb, ki bi ideje oziroma projekte s svojimi organizacijskimi sposobnostmi in znanjem prenesle v produkcijo in na trg in so zato za operativno ustanovitev novih enot in njihov razvoj bistvenega pomena. Zanje so ekonomske spodbude verjetno bolj bistvene, čeprav spet ne edine, nimamo pa razvitih ustreznih metod spodbujanja za kratkoročno poslovno uspešnost in zlasti ne za dolgoročni razvoj nove enote, saj nimamo koncepcije solastništva. Pomembno je, da podjetništvo ni imelo ustreznega družbenega statusa, ki si ga šele postopno spet pridobiva, zlasti kot koncepcija »inovativnega podjetništva«, čeprav tudi gospodarske razmere niso naklonjene strokovnemu, dolgoročno zasnovanemu odločanju. S podcenjevanjem vloge podjetništva smo v preteklosti zanemarili tudi širši proces izobraževanja dovolj številnega sloja sposobnih posameznikov, z dosedanjo kadrovsko politiko tudi nismo spodbujali ustrezne selekcije, zato so trenutne slovenske zmožnosti za DG in preostalih delov gospodarstva skromne in bo zahtevalo daljši čas za svoje širjenje.

V kasnejšem razvoju enote DG je pomembno, da se spodbudno nagrajujejo tako *tehnični strokovnjaki*, ki so v inovativnih enotah ključne osebe za uspešen razvoj enote v konkurenčnem okolju kot *poslovodni delavci* oziroma strokovnjaki na finančnem in tržnem področju. Fleksibilnost enot DG in organizacije dela v njih zahteva odmik od togih analitičnih ocen ter opisov del in nalog, večjo interno mobilnost, pospešeno izobraževanje, usposabljanje in prekvalifikacijo za *neposredne proizvodne delavce*, kar zahteva tudi sodobnejše oblike nagrajevanja, ki so bolj usmerjene skupinskemu nagrajevanju za kakovostno delo, učinkovito uporabljanje sodobne proizvodne opreme in njeno inoviranje. Zato je treba tudi pri tej skupini delavcev premagati njeno sedanjo inertnost.

Družbene razmere niso naklonjene takšnim oblikam nagrajevanja, ki so značilne za sodobne proizvodne enote v tržnih gospodarstvih, kjer se spodbujajo dosežki strokovnjakov:

- z velikim deležem stimulativnih izplačil v celotnem paketu nagrajevanja,
- za razvijanjem oblik solastništva delnic,
- s posebnimi nagradami in spodbudami za ključne strokovnjake in
- z razvijanjem dvojnih, paralelnih poti kariere, napredovanja, ki jim omogoča promocijo in ustrezno višje dohodke na temelju strokovnih dosežkov, ne pa le prevzemanje vodstvenih funkcij, za katere tehnični strokovnjaki pogosto niso predisponirani ne usposobljeni.³

2.3 Tretje je vprašanje *oblikovanja družbenih sredstev* za inicialne naložbe v DG in zlasti konkretne modalitete združevanja individualne (skupinske) iniciative (projekta) in družbenih sredstev. Pri samem oblikovanju sredstev so razmere naslednje:

- trenutne razmere v poslovnem bančništvu, zlasti z načinom zaračunavanja obresti, pomenijo praktično, da so bančna posojila (vsaj brez izjemnega družbenega beneficiranja obresti) izločena kot možni vir,
- sredstva OZD v družbenem sektorju so najbolj angažirana zaradi nizke akumulativnosti in številnih OZD v težavah v obstoječih enotah družbenega sektorja in zato ne nastopajo kot prosta sredstva, ki bi po ekonomski logiki iskala možnost najbolj donosnih naložb.
- V zadnjem času se pogosto omenjajo sredstva prebivalstva, npr. v obliki

³ Glej podrobnosti v D. B. Balkin, L. R. Gomez-Mejia, Compensation practices in high-technology industries, Personnel Administrator, 30 (1985), 6, str. 111-123.

obveznic, po mnenju nekaterih pa tudi delnic.⁴ Po moji oceni ta sredstva v bližnji prihodnosti ne morejo pomeniti večjega vira inicialnih sredstev, kajti (a) po eni strani tvegane naložbe v nove projekte, ki nimajo širšega družbenega jamstva, niso privlačne za varčevalce, ki imajo vendarle možnost čeprav z določenim kršenjem predpisov, da vlagajo likvidna sredstva v prihranke v konvertibilnih valutah (ali dolgoročne dinarske vezane vloge), (b) po drugi strani pa obstajata sicer omejeni bančni potencial ter »sivi«⁵ trg denarja, ki še ne zahtevata vselej realno pozitivne obrestne mere. To seveda destimulira povpraševanje potencialnih podjetnikov po sredstvih prebivalstva, ki zahtevajo večje garancije, (praviloma) realno pozitiven donos in po možnosti tudi obliko neproblematične konverzije v likvidna sredstva ob nenadni potrebi.

Vidimo, da je v ozadju angažiranja teh virov vprašanje pokrivanja rizika (garancije). Prav zato lahko ugotovimo, da je v praksi načelno nerešeno vprašanje, kako povezati nosilce projektov in družbena sredstva in ponovno se dogaja, da se nosilci projektov preprosto odločajo za vključevanje v zasebni sektor. Več možnosti imajo seveda dejavnosti, ki ne zahtevajo velikih začetnih naložb, razne inženiriške in svetovalne organizacije, manj pa proizvodne enote. Zato menim, da moramo model nastajanja novih družbenih enot razviti do mnogo bolj operative ravni, zlasti z razvijanjem oblik naložbe družbenih sredstev brez pretiranih formalnosti, v obliki razvijanja podporne mreže institucij, ki bodo preverjale, sooblikovale in kasneje nadzirale izvajanje projektov, po drugi strani pa z uveljavljanjem določenih konvencij o pokrivanju rizika oziroma delitvi pozitivnih dosežkov.

III. Na nek način je zaradi preteklih izkušenj manj dilem s samim zapiranjem zasebnih obratovalnic, medtem ko ni zadovoljivega napredka pri rasti zaposlovanja (v isti obratovalnici) ter proizvodnje. Po eni strani je vrsta ovir, ki se povezujejo s sedanjimi gospodarskimi razmerami, zlasti sama gospodarska nestabilnost, znižana kupna moč prebivalstva ter uvozne omejitve. Po drugi strani gre za celotnost tradicionalnega obravnavanja zasebnega sektorja z ekonomskega vidika:

– zlasti v davčnem sistemu družba premalo upošteva (in nagrajuje) pomen podjetniških funkcij obrtnika – lastnika in ustrezno večjo zahtevnost oziroma rizično pri rastočem obsegu dejavnosti ter zaposlovanja. Prav zato ni dovolj spodbud za zaposlovanje večjega števila delavcev in za večji del siceršnja omejitev zaposlovanja niti ni pomembna;⁵

– premalo se upošteva celovitost gospodarjenja s sredstvi, tako z osnovnimi sredstvi kot s finančnimi sredstvi za tekoče poslovanje in razvoj. Mislim, da to jasno kaže značilno zapostavljanje financ v našem sistemu, pri čemer pa enote DG in zasebni sektor nimata ekonomske in politične moči velikih OZD, da bi to premoščala z bančnimi posojili.

Tako pravzaprav sistemsko potiskamo zasebni sektor v razmere, ko ekonomsko ni zainteresiran za rast proizvodnje in zaposlovanja, temveč ga prepuščamo opiranju na lastne moči ali celo številne manipulacije, s katerimi mora presežati nelogične ovire. Zasebni sektor je tudi močno prizadet z gospodarsko nestabilnostjo in družbeno prizanesljivostjo do finančne nediscipline družbenega sektorja.

IV. Bistvena dilema pa se kaže v tem, kako brez posebnih motenj ob rastoči proizvodnji preseči omejitve v obsegu zaposlovanja. V tem je specifičnost našega ekonomskega sistema, saj se za enote zasebnega sektorja v kapitalističnih gospo-

⁴ V razpravi o obveznicah in delnicah nekateri ne vidijo nobenih problemov z eno ali drugo obliko. Tako je Z. Pjanić izjavil, da moramo iti do konca, do delnic in borze vrednostnih papirjev, če želimo racionalno gospodarstvo (Intervju v reviji *Danas*, 6 (1987), 277, dne 9. 6. 1987, str. 12).

⁵ Še vedno prevladuje stališče, da mora biti obrtnik predvsem proizvodni delavec, torej ga zaposlovanje delavcev ne sme »osvoboditi«⁵ neposredne proizvodne funkcije, ne sme postati le podjetnik (to stališče je jasno zapisal B. Horvat, *O individualnom i društvenom vlasništvu u socializmu*, Pogledi, 1966, 2 (ponatis v B. Horvat, *Ekonomska nauka i narodna privreda*, Naprijed, Zagreb 1968, str. 256–257), ki pravi: »V tistem trenutku, ko postane prvenstvena funkcija lastnika podjetništvo, torej organiziranje tujega dela, on po definiciji ni več delavec, temveč postane kapitalist«⁵). To stališče pa smo operativno privedli tako daleč, da nismo priznali posebnega pomena podjetniški funkciji lastnika – obrtnika.

darstvih ta dilema ne pojavlja, ker se enota razvija kontinuirano v enaki lastninski in organizacijsko-upravljalški strukturi. Osnovna koncepcija učinkovite gospodarske ureditve bi morala biti v zagotavljanju takšnih oblik prehoda, ki za obrtnika – podjetnika ter za delavce ne bi pomenila večje psihološke ovire (kar je deloma vprašanje družbenega statusa privatne lastnine oziroma podjetništva kot pomembne družbene in ekonomske funkcije), zagotoviti pa bi morala ekonomsko ekvivalenten status, tj. ta prehod ne bi smel prejšnjega lastnika prikrito (inflacijski) ali neposredno razlaščati (razvrednotiti njegove naložbe). Prehod iz zasebnega v družbeni sektor itak običajno pomeni, da bi se ustrezno ovrednotila proizvodna sredstva, medtem ko podjetnik svoj podjetniški know-how vnaša v podružbljeno enoto bolj zaradi družbenega statusa poslovodje te enote, manj pa zaradi visokega zaslužka.

Mislím, da v naši družbi ne bomo v kratkem sprostili omejitev v zaposlovanju, zato moramo posvetiti pozornost

– izgrajevanju ustreznega koncepta *zadružne lastnine*, kjer je po moji oceni sedanja zasnova s stališča upravljanja, gospodarjenja s sredstvi in delitve ustvarjenega dohodka preveč zapletena (če imamo zadrüge, v katerih so člani-ustanovitelji, delovna skupnost ter delavci, zaposleni pri članih, pa še razni kooperanti), nagnjena pa je tudi k pristranski delitvi dohodka v korist družbenega dela;

– v oživljanje pogodbenih organizacij združenega dela ali pa podobne oblike, ker so se pač pogodbene organizacije v preteklih letih kot organizacijska oblika v praksi diskreditirale kot ekonomsko spodbudna oblika prehoda.

Pri tem vprašanju, ki je glede na sedanjo nagnjenost nosilcev idej, da jih realizirajo v zasebnem sektorju zaradi številnih ovir za ustanavljanje družbenih enot v DG, zelo pomembno za hitrejši razvoj DG, je perspektiva po moji oceni predvsem v razvijanju različnih oblik zadružništva, kajti ob skupnih naložbah zasebnih in družbenih sredstev je najlažje povezati zasebni in družbeni ekonomski interes, ker se tedaj tudi riziko lahko razporeja oziroma je pri nosilcu idej že izjemno prisoten materialni interes za uspešno gospodarjenje.⁶ Seveda pa bi morale te zadrüge postajati predvsem proizvodne enote v obsegu DG, ne pa zgolj obrtne zadrüge, ki zaradi naše ureditve obračunavanja prometnega davka igrajo za zadružnike pomembno posredniško funkcijo, ne pa tudi drugih, pomembnejših poslovnih funkcij.

V. Poleg splošnih predpostavk za učinkovito gospodarjenje, stabilnega tržnega gospodarjenja kot edinega pravega »miljeja« za sodobno drobno gospodarstvo se v naši družbi srečujemo še z dvema vprašanjema, ko gre za povezovanje individualne spodbude in družbenih sredstev – za oblikovanje virov družbenih sredstev (ne deklarativno, marveč v operacionalizirani obliki, kjer bi bila ta sredstva povezana z organizacijsko, pravno in drugo obliko podpore in hkrati kontrole) ter za vprašanja nagrajevanja tistih oblik delovnega – podjetniškega prispevka, ki presejajo osnovno proizvodno funkcijo, in sicer kot individualnega nagrajevanja (ne v smislu drugega osebnega dohodka, kakršnen se pojavlja za vse delavce v novi koncepciji delitve). Medtem ko pri prvem problemu manjkajo organizacijske oblike in specializirane institucije, pri drugem manjkajo družbene norme, konvencije, pravila, kajti ta vprašanja nagrajevanja presegajo možnost tradicionalnih družbenih dogovorov in samoupravnih sporazumov. Hkrati zasebni sektor utesnjujemo z necelovitim obravnavanjem njegove ekonomike, kjer se spet srečamo s podjetništvom kot sestavino dela obrtnika ter s finančnimi dilemami, z družbeno podcenjenimi problemi gospodarjenja s sredstvi v vseh oblikah, od finančne do produktivne. Podobni problemi se pojavljajo tudi pri tretji razvojni poti, pri prehajanju iz zasebnega v družbeni sektor, saj gre spet za vprašanje podjetniške funkcije prejšnjega lastnika ter ekonomskega vrednotenja njegovih vloženi sredstev. Brez reši-

⁶ Mislím, da bi morali zelo pozorno spremljati izkušnje nekaterih naših zadrug, zlasti Lestra, dosti sugestij pa lahko nudijo tudi proizvodne kooperative v razvitih državah ali v nekaterih deželah v razvoju na podobni razvojni fazi.

tve teh vprašanj je zato pričakovati zaviralno delovanje teh dilem na razvoj DG, s čimer se pravzaprav zmanjšujejo dosegljivi ekonomski rezultati tako z vidika posameznikov, ki bi se vključevali v DG, kakor tudi družbe. Mislim, da lahko rešitve najdemo s proučevanjem naših in tujih izkušenj ter z dejansko naslonitvijo na ekonomsko logiko tržnega gospodarjenja v sistemu s pluralizmom lastninskih oblik.

TEA PETRIN

Podjetništvo

(dejavnik prestrukturiranja neučinkovitega družbenega sektorja v učinkovit družbeni sektor)

Počasi prodira spoznanje, da je razvoj drobnega gospodarstva, ali bolje rečeno, masovno nastajanje novih fleksibilnih in inovativnih delovnih organizacij tehnološko in organizacijsko nujno za uspešno prestrukturiranje sedanje neučinkovite gospodarske strukture v učinkovito gospodarsko strukturo, v kateri trg učinkovito deluje. Ključ učinkovitega trga povsod, pa tudi v socialističnih gospodarstvih, je namreč konkurenca, a konkurenca ni možna brez konkurenčne tržne strukture, ta pa ni možna brez masovnega nastajanja novih podjetij, nastajanje novih podjetij pa ni možno brez podjetnikov.

Družbeni položaj podjetnika je v naši družbi zelo nizek, čeprav v zadnjem času tudi k nam prodira spoznanje, da je podjetništvo centralni dejavnik gospodarskega razvoja države. Ta nizki družbeni status je delno posledica nepravilnega pojmovanja pojma podjetništva pri nas, delno pa posledica mišljenja, da je samo lastnik kapitala lahko podjetnik in da zaradi tega podjetništvo ni združljivo s socializmom. Namen tega prispevka je seznaniti se s pojmom podjetništva oziroma funkcijami podjetnika in zakaj brez ustrezne ponudbe podjetništva prestrukturiranje neučinkovitega družbenega sektorja v učinkovit družbeni sektor ne bo možno. Iz prispevka bo razvidno, da funkcija podjetništva obstaja v vsakem gospodarstvu, tudi v najbolj birokratskem, vprašanje je le, kdo in kako kakovostno jo izvaja.

Podjetništvo v najširši opredelitvi pomeni spremembo ekonomskega donosa danih produkcijskih faktorjev. Ta opredelitev je skoraj enaka opredelitvi inovacije, zato se v ekonomski literaturi pogosto inovacija in podjetništvo uporabljata kot sinonima. Podjetništvo ali inovacija je precej širši pojem od tehnološke inovacije ali invencije. Podjetniške funkcije so: 1. investiranje in akumuliranje, 2. prevzemanje rizika, 3. poslovodna in proizvodna koordinacija, ki vključuje tudi razvoj novih organizacijskih oblik, 4. invencija, skupaj z raziskavami in razvojem in 5. strateško planiranje in strateško odločanje, posebno kar zadeva nove trge in nove vire produkcijskih faktorjev.

Podjetnik je torej tista oseba, ki je sposobna uspešno opravljati navedene funkcije, oziroma tista oseba, ki je sposobna realocirati dane produkcijske faktorje iz nizko donosnih v visoko donosne naložbe. To so tiste osebe, ki imajo idejo o novem proizvodu ali novem proizvodnem postopku, oziroma sposobnost, da oblikujejo ekipo, s katero bodo nov proizvod oziroma postopek razvile v najkrajšem času. Zaradi tega je nepravilno misliti, da je vsak kapitalist ali lastnik podjetja ali obrtne delavnice tudi že podjetnik (morda je takšno izenačevanje veljalo pred 200 leti), čeprav seveda podjetniki potrebujejo kapital za organiziranje ekonomske aktivnosti. Podjetniki tudi niso investitorji niti niso najemniki delovne sile. Podjetniki so največkrat delavci, in to delavci s posebnimi značilnostmi obnašanja: so

nagnjeni k spremembam, hitro reagirajo na spremembe in jih izkoristijo kot dano možnost. Prav zaradi tega jih v literaturi navadno označujemo kot ustvarjalne uničevalce, ki so v stalnem konfliktu s svojim okoljem, zaradi česar svoje ideje o spremembah najlaže realizirajo z ustanovitvijo novega podjetja.

Pri nas je zaradi ideološke samocenzure, podobno kot pri številnih drugih pojmi, ki smo jih prevzeli iz zahodne literature, prišlo do transformacije pojma inovacija, ki je v ekonomski literaturi nedvomno opredeljen kot družbeni in ekonomski pojem, skoraj identičen s pojmom podjetništva, v invencijo, ki je tehnični pojem in poleg tega le ena izmed petih funkcij inovacije oziroma podjetništva. Ta transformacija kaže, da je s statusnega kot družbenega vidika psihološko sprejemljivo, da je nekdo inženir – inovator, ki je po možnosti uveljavljen v svetu in ima patente, da pa ni sprejemljivo, če je nekdo inovator podjetnik, ki invencije drugih kombinira z denarjem, ljudmi, stroji, marketingom in na ta način ustvari organizacijo, ki prinaša visok dohodek. Ni še dolgo nazaj, ko ekonomisti niso imeli naziva ekonomist, temveč inženir, zanemarjanje pomena podjetništva pri nas pa se kaže tudi v tem, da še danes v Jugoslaviji nimamo poslovnih šol (business schools), ki bi šolale poslovodne delavce s podjetniškim načinom poslovanja. Imamo samo ekonomske šole, ker je še vedno družbeni status višji, če je nekdo ekonomist, ki se na ravni podjetja ukvarja z makroekonomskimi vprašanji, kot pa če uspešno izvaja podjetniške funkcije.

Transformacija pojma podjetništva pri nas v tehnološko inovacijo ne preseneča, najdemo jo v vseh socialističnih gospodarstvih, kajti v teh gospodarstvih je podjetniška funkcija v rokah birokracije. To pomeni, da v teh gospodarstvih, vključno z Jugoslavijo, ozka elita usmerja ključni del akumulacije v velika monopolizirana podjetja in tako onemogoči številnim potencialnim ustvarjalnim ljudem organiziranje lastne proizvodnje. Posledica je kronično pomanjkanje podjetništva, ki se predvsem izrazi v primanjkljaju visoko organiziranih malih in srednjih podjetij, katerih razvoj zahteva ogromno človeškega kapitala v smislu organizacijskega, poslovnega in tehničnega znanja. Njihovo nastajanje je možno samo v sistemih, ki odpirajo možnost dostopa do kapitala in organiziranja inovativne proizvodnje najširšim slojem ljudi, pa naj bo to v družbenem ali privatnem sektorju.

Pomanjkanje podjetništva, ki je v socialističnih gospodarstvih, vključno z Jugoslavijo, predvsem posledica pomanjkanja konkurence za dostop do družbenega kapitala, ima negativne učinke na gospodarski razvoj zaradi naslednjega. Nezadostna konkurenca za dostop do družbenega kapitala povzroča njegovo netržno racioniranje, to pa njegovo neučinkovito uporabo, česar posledica je nižja gospodarska rast od možne. Značilnost netrznega racioniranja družbene akumulacije je, da ne investira tisti, ki ima uspešno na trgu preverjeno investicijo, to je tisti, ki bi bil sposoben plačati realno obrestno mero. Sredstva dobi tisto podjetje, ki ima največjo politično moč, ta pa je odvisna od velikosti podjetja, pogoji pa so seveda tako določeni, da jih uporabnik sredstev pri nizkem donosu tudi zmore – ponavadi daleč od pozitivne realne cene za uporabo teh sredstev. Po drugi strani pa administrativno in birokratsko vodenje gospodarstva duši razvoj podjetniškega vodenja v obstoječih podjetjih. Takšen sistem gospodarjenja spodbuja razvoj poslovnih delavcev, ki je predvsem učinkovit pri izpolnjevanju administrativno določenih nalog, delavcev z omejeno iniciativo, delavcev, ki so v glavnem usmerjeni v iskanje načina, kako obstoječo regulativo koristno uporabiti v korist svojih podjetij. Preokupacija poslovnih delavcev postane vzpostavljane dobrih zvez s politiko. Posledica je usmerjenost razvoja gospodarstva v tiste proizvodne procese, ki so konsistentni z birokratskim podjetništvom. To pa so procesi, ki ustrezajo koncentraciji gospodarske dejavnosti v maloštevilnih velikih podjetjih, ki so usmerjeni k masovni proizvodnji nizko kakovostnih proizvodov in storitev za potrebe zelo zaščitene domače trgov. Posledica je takšna gospodarska struktura po velikosti gospodarskih organizacij, ki ne omogoča, da bi gospodarstvo sledilo tehnološkemu napredku in trendom svetovne konkurence.

Tudi dežele v razvoju, v katerih je podjetniška funkcija omejena na ozko elito, to je na finančno ali zemljiško oligarhijo ali nacionalno birokracijo, ki nadzira naravno bogastvo in akumulacijo kapitala preko javnih podjetij, zaostajajo tako kot socialistične države v gospodarskem razvoju za deželami, ki institucionalno podpirajo razvoj podjetništva. Skupno obema oblikama elite je, da usmerjata investicijska sredstva v izkoriščanje naravnih sredstev in v druge gospodarske aktivnosti, za katere pričakujejo visoke, a lahko zaslužene profite pod njihovim nadzorom in omejevanjem konkurence z ustvarjanjem ovir za razvoj malih in srednjih podjetij. V teh gospodarstvih je problem neuravnotežene gospodarske strukture v odnosu do socialističnih gospodarstev obrnjen: podjetniške aktivnosti so skoncentrirane v prevelikem številu malih podjetij suboptimalnega obsega zaradi omejenega dostopa do investicijskega kapitala in pomanjkanja političnih vzvodov.

Ko razpravljamo o pojmovanju podjetništva v Jugoslaviji, je treba opozoriti še na dvoje. Prvič, nekateri menijo, da zavzemati se za razvoj podjetništva pri nas, je kakor uvajati kapitalizem v naš družbenoekonomski sistem. Takšno pojmovanje je seveda zgrešeno. Teza, da je podjetništvo združljivo samo s kapitalističnim načinom gospodarjenja, v bistvu pomeni, da v socialističnih gospodarstvih ne obstajajo ljudje, ki so gledano dinamično, sposobni preusmeriti produkcijske faktorje iz nizko, podpovprečno donosnih v visoko, nadpovprečno donosne naložbe. To dalje pomeni, da pristaši in zagovorniki te teze v resnici obsojajo socialistične države na nizko rast, na večno zaostajanje in nerazvitost v odnosu na kapitalistične države, kar nadalje pomeni znatno zaostajanje družbene blaginje. S tem dokazujejo, da imajo prav zagovorniki kapitalističnih produkcijskih odnosov, ki trdijo, da je socialistični način gospodarjenja neučinkovit in zaradi tega nesposoben, da sam sebe preživi. S tem ko zaradi nekakšne ideološke dogme preprečujejo razvoj podjetništva, ne koristijo socializmu niti ljudem – delavskemu razredu, nasprotno, pomembno prispevajo k odmiranju ideje o socializmu kot zaželenem alternativnem sistemu.

Drugič, čeprav je podjetništvo eden od centralnih dejavnikov ekonomskega razvoja kapitalističnih in tudi socialističnih držav, obstaja razlika med podjetnikom v socialističnem samoupravnem sistemu in podjetnikom v kapitalizmu. V samoupravnem socialističnem podjetju se podjetnik dogovarja o delitvi podjetniškega dobička z delovnim kolektivom, v kapitalizmu pa z lastniki kapitala. Zaradi tega socialistično samoupravno podjetništvo lahko doprinese več k razvoju, ker je v izvajanje podjetniških funkcij vključenih več ljudi, ker se veliki del podjetniškega dobička deli na delavce, ki so zaradi tega zainteresirani in imajo koristi od podjetniškega obnašanja. To pa ni le teoretična domneva! Svetovna izkustva namreč kažejo, da imajo konkurenčne prednosti na svetovnem trgu danes tiste države in tista podjetja, ki so se prilagodila novi konkurenci. Ta temelji na inovacijah in novih proizvodih, to pa na integraciji strateškega vodenja v sam delovni proces, ki omogoča, da se z inovativnostjo ukvarja najširši možni krog ljudi v podjetju, a ne neka izolirana skupina ljudi v tako imenovanih razvojnih oddelkih.

Na koncu je treba še enkrat poudariti, da dokler ne bomo spoznali, da je podjetništvo (znanje), kako iz danih sredstev izvleči čim večjo korist, ki se potrjuje predvsem na trgu, tako dolgo ne bomo razumeli, zakaj se ene države uspešno razvijajo in vklaplajo v svetovni trg, zakaj pa Jugoslavija stagnira in izgublja položaj na svetovnem trgu. Zaradi tega sedanja ekonomska politika, ki je predvsem usmerjena k obvladovanju inflacije, ne bo rešila vprašanja nizke gospodarske rasti in gospodarske krize. Obvladovanje inflacije samo po sebi še ne pelje v povečanje naložb, nasprotno, zaradi zaostrenih finančnih možnosti navadno povzroči padec investicij in ničelno stopnjo rasti. Za povečanje investicijskih aktivnosti je treba veliko oseb, ki bodo sposobne generirati ideje o novih proizvodih in novih proizvodnih postopkih, ki imajo tolikšne donose, da se bodo investicije izplačale tudi v finančno zaostrenih razmerah investiranja, ki jih s seboj prinese pozitivna

realna obrestna mera. Potrebni so podjetniki, ki bodo zaradi pomanjkanja malih enot v strukturi našega gospodarstva našli takšne projekte prav v drobnem gospodarstvu. Potrebni so tudi tisti podjetniki, ki bodo sposobni učinkovito decentralizirati in prestrukturirati obstoječa neučinkovita velika podjetja in jih spremeniti v številne učinkovite manjše enote, ki se bodo samostojno glede na potrebe konkurence združevale in povezovala s preostalimi enotami v sistem združenega dela. Zato sta pozitivna realna obrestna mera in realni tečaj samo potrebna, ne pa tudi zadostna pogoja za spremembo, potrebna je še institucionalna podpora, družbene razmere, stimulatívno dohodkovno vrednotenje podjetništva in konkretne akcije za masovno in ustvarjalno uporabo najredkejšega ekonomskega dejavnika v neki deželi, to je, podjetniškega talenta.

ALEŠ VAHČIČ

Gospodarska struktura, drobno gospodarstvo in socialistično podjetništvo

Znano je, da imata pomanjkanje majhnih podjetij in pomanjkanje vstopa novih podjetij v jugoslovanskem gospodarstvu negativne družbenoekonomske učinke. V tem prispevku bi želel pokazati, kakšne so kvantitativne razsežnosti tega problema in kolikšno je delo, ki ga moramo opraviti, če želimo jugoslovansko gospodarstvo prestrukturirati tako, da bi ga v določenem času prepeljali na takšno strukturo, kot jo najdemo v učinkovitih razvitih gospodarstvih.

Ko gledamo na problem drobnega gospodarstva z makroekonomskega stališča, ne govorimo o obrtnikih ali skupinah ljudi, ki imajo poseben interes v drobnem gospodarstvu, ampak govorimo o jugoslovanskem gospodarstvu kot celoti in se vprašamo, kako Jugoslavijo kot gospodarstvo spremeniti v moderno gospodarstvo. Z makroekonomskega stališča je drobno gospodarstvo tisti bistveni del gospodarske strukture, ki ga v Jugoslaviji zdaj praktično ni. Gre za del gospodarstva, ki ga predstavljajo podjetja s približno 10 do 100 zaposlenimi in v katerem je v razvitih tržnih gospodarstvih delež delovne sile najmanj 30-odstoten. Brez tega dela gospodarstva ne more učinkovito delovati nobeno tržno gospodarstvo in ne more učinkovito delovati niti jugoslovansko.

V Jugoslaviji je dobro znan podatek, da je delež zaposlenih v drobnem gospodarstvu, to je v podjetjih od 1 do 100 zaposlenih, v skupnem številu zaposlenih zunaj zasebnega kmetijstva okoli 10%, medtem ko je v razvitih tržnih gospodarstvih ta odstotek med 30 in 60. Takoj moramo dodati, da je 60-odstotni delež zaposlenosti v drobnem gospodarstvu v nekaterih državah previsok in da takšna gospodarska struktura prav tako ni optimalna, kot ni optimalna gospodarska struktura s premajhnim deležem drobnega gospodarstva. Švedska in Nemčija imata v primerjavi z nekaterimi drugimi državami, recimo Japonsko, razmeroma majhen delež delovne sile v drobnem gospodarstvu in se ta delež pri njih giblje na spodnji meji, to je okoli 30%. Nasprotno pa na Japonskem drobno gospodarstvo zaposluje nad 60% delovne sile. Ekonomisti, ki se ukvarjajo s problemom industrijske strukture, se strinjajo, da ima Japonska preveč delovne sile v drobnem gospodarstvu, kar pomeni, da Jugoslaviji ni treba jemati japonske strukture za zgled.

Zamislimo si, da bi v naslednjih 10 letih v Jugoslaviji želeli prestrukturirati gospodarstvo tako, da bi delež zaposlenih s sedanjih 10% povečali na 30%. Če upoštevamo, da je absolutno število zaposlenih v drobnem gospodarstvu družbe-

nega in privatnega sektorja okoli 600.000 in da je skupno število vseh zaposlenih zunaj individualnega kmetijstva okoli 7 milijonov in če želimo v 10 letih zaposliti vse nezaposlene, naravni prirastek delovne sile, tisti presežek delovne sile, ki bi ga dala nadaljnja deagrarizacija, in še povratnike iz tujine, potem bi v jugoslovanskem gospodarstvu v naslednjih 10 letih morali imeti približno 10 milijonov zaposlenih zunaj individualnega kmetijskega sektorja. To implicira agregatno stopnjo rasti zaposlovanja v višini 3,6%. Ker bi namesto sedanjih 10% zaposlenih v drobnem gospodarstvu tedaj morali imeti 30%, bi to pomenilo povečanje zaposlenih v drobnem gospodarstvu s sedanjih 600.000 na 3 milijone. To pomeni, da bi skoraj ves neto prirastek zaposlovanja v naslednjih 10 letih moral biti v drobnem gospodarstvu in da bi morala biti stopnja rasti zaposlovanja v drobnem gospodarstvu okoli 17%, medtem ko bi bila stopnja rasti zaposlovanja v preostalem delu gospodarstva le 1%. Iz tega vidimo, kakšne so razsežnosti, o katerih je govor. Gre za 17-odstotno letno stopnjo rasti zaposlenih v drobnem gospodarstvu. Ob predpostavki, da bi te organizacije imele povprečno 30 zaposlenih, to pa so organizacije, ki jih Jugoslavija zdaj praktično nima – niti privatnih niti družbenih – bi morali v 10 letih ustvariti okoli 80.000 novih podjetij, to je 8.000 na leto. To pomeni, da bi morali povprečno v vsaki občini ustanoviti 15 novih podjetij na leto, pri čemer bi bilo seveda število novoustanovljenih podjetij v velikih občinah sorazmerno večje, v manjših občinah pa manjše.

Tukaj moramo imeti pred očmi vrsto stvari. Prvič, v Jugoslaviji ni pomanjkanja podjetij z 1 do 5 zaposlenimi. Ko primerjamo Jugoslavijo z drugimi gospodarstvi, ugotovimo, da imamo takih »mikro« podjetij še preveč. Z ekonomskega stališča to pomeni, da vzrok mnogih težav v obstoječih majhnih podjetjih v privatnem sektorju ni samo davčna politika in neugodna politika obrestne mere, ampak je to tudi rezultat tega, da je v mnogih vejah že preveč takih »mikro« podjetij. Z ekonomskega stališča ne more biti v neki panogi več podjetij, kot jih veja prenese. Če se pogovarjamo z vozniki taksijev, vidimo, da pri sedanjih cenah taksi storitev mnogi od njih ne morejo amortizirati svojih avtomobilov, posebej če imajo dražje avtomobile. Toda cene taksi storitev so tržne cene. To pomeni samo eno – taksistov je že preveč. To zdaj ni vprašanje dovoljenj in davka, tu gre enostavno za to, da posamezne veje drobnega gospodarstva v določenem velikostnem segmentu ne prenesejo več novih proizvajalcev. Kar jugoslovanski strukturi primanjkuje, so večje organizacije z okoli 10 do 100 zaposlenimi. Take organizacije pa niso obrtne delavnice oziroma »mikro« podjetja. Tu gre za velika majhna podjetja z moderno organizacijo, razvitim trženjem in z visokimi deleži prodaje v svojih tržnih segmentih. Ni možno natančno vnaprej predvideti, kakšna bodo ta majhna podjetja in v katerih gospodarskih vejah bodo nastajala, toda gotovo bo mnogo več takih podjetij v trgovini, gradbeništvu, turizmu, pa tudi v financah, športni rekreaciji in celo v administraciji. Tukaj je treba omeniti, da bi verjetno v Jugoslaviji morali pospeševati nastajanje franšiznih sistemov na vseh področjih, kjer je to racionalno, ker je to hiter, učinkovit in dokaj enostaven način ustvarjanja velikega števila majhnih podjetij.

Druga stvar, na katero je treba opozoriti, je, da ustvarjanje majhnih podjetij ni vprašanje izdelave proizvodnih programov. Izkušnje kažejo, da uspešnega programa ni mogoče kupiti niti ga ni mogoče naročiti pri kakšni raziskovalni instituciji ali podjetju. Tržno uspešni programi so navadno stvar podjetnika ustanovitelja. V Jugoslaviji bi morali pri tem mnogo bolj upoštevati izkušnje pri ustanavljanju novih, tržno uspešnih podjetij v državah z učinkovitim tržnim gospodarstvom. Taka podjetja ustvarjajo podjetniki ustanovitelji ali inicialne skupine, ki imajo zamisel, znanje in vztrajnost, da ustvarijo tržno uspešno organizacijo. Če ne vložimo sredstev v formiranje podjetnikov oziroma inicialnih skupin, ne bomo dobili kakovostnih programov, ker je osnovna funkcija podjetnika ravno to, da ustvarja tržno uspešne programe. Zavedati pa se moramo, da je lahko vlaganje v formiranje podjetniške skupine ali podjetnika ustanovitelja investicija, ki je lahko zelo

draga. Treba je namreč zagotoviti plačo ustanoviteljem, pokriti njihove stroške, jim dati denar za raziskovanje trga, za vlaganje v lastno znanje in denar za pripravljane poizkusne proizvodnje. Mnogokrat so takšni ljudje dragi in je njihov oportunitetni strošek visok zaradi tega, ker so to običajno sposobni ljudje z mnogimi možnostmi za zaposlitev. Čeprav so lahko vlaganja v podjetnike oziroma inicialne skupine precej velika, se te naložbe rentirajo, ko podjetnik oziroma inicialna skupina ustvari tržno uspešno organizacijo, ustvarijo nova, visoko plačana delovna mesta in pričnejo plačevati prispevke, davke in pozitivne realne obresti na vložena družbena sredstva.

Tretjič, treba je poudariti, da s stališča učinkovite gospodarske strukture ne gre za to, ali so podjetja privatna ali družbena, ampak gre za to, da nam primanjkuje določen tip podjetja, to so podjetja z 10 do 100 zaposlenimi. Gotovo je, da bo v primeru, če privatni sektor začne zapolnjevati to tako imenovano »socialistično črno luknjo«, le-ta v začetku ustvarjal visoke profite, ker so tu velike možnosti za visoke donose. Toda to prav tako pomeni, da bo v primeru, če gre družbeni sektor v ustvarjanje tega tipa podjetja, družbeni sektor v tem delu učinkovit. Jugoslavija ne more postati učinkovito tržno gospodarstvo brez zapolnjevanja tega dela tržne strukture, seveda pa je političnoekonomsko vprašanje, ali bo ta del strukture izpolnil privatni ali družbeni sektor. Ker po mojem prepričanju tako teoretično kot empirično ni nikakršnega razloga, da pravilno koncipirano samoupravno podjetje ne bi moglo biti učinkovit tržni proizvajalec, menim, da je treba najprej dati možnost za zapolnjevanje tega dela tržne strukture samoupravnemu podjetju.

Zdaj je čas, da začnemo v Jugoslaviji odkrito razpravljati o dilemi privatni – družbeni sektor. Iz navedenega je očitno, da bo pri prestrukturiranju jugoslovankega gospodarstva imelo ključno vlogo tako imenovano drobno gospodarstvo. Toda v razpravah o drobnem gospodarstvu obstaja težnja, da ga enačimo s privatnim sektorjem ali pa zaradi strahu, da ne bi načenjali fronte tistih, ki se zavzemajo za tržno gospodarstvo, vprašanje o relativni vlogi privatnega in družbenega sektorja porivamo na stranski tir. Mislim, da v interesu pospeševanja izhoda iz gospodarske krize ignoriranje tega vprašanja iz kakršnihkoli razlogov ni konstruktivno. Iz kvantitativnih razsežnosti nerazvitosti drobnega gospodarstva popolnoma jasno izhaja, da bo drobno gospodarstvo odigralo ključno vlogo pri prestrukturiranju jugoslovankega gospodarstva in da bodo majhna podjetja imela prevladujočo vlogo v generiranju gospodarske rasti. Zato vprašanje, ali bodo novo nastajajoča majhna podjetja pretežno družbena ali pretežno privatna, niti najmanj ni postransko.

Če se bomo odločili za razvoj drobnega gospodarstva preko privatnega sektorja, to je privatnih podjetij z vsemi značilnostmi privatnega kapitala (to ne bodo nikakršne organizacije samostojnega osebnega dela, ker bodo zaposlovale do 100 delavcev), bomo dali ključno razvojno vlogo privatnemu sektorju. To je mogoče samo z uvajanjem mešanega sistema, kjer bo v predhodnem obdobju vsa družbena podpora dana privatnemu sektorju. To pomeni, da bomo največji del družbene akumulacije, največji del zaposlovanja in celotno institucionalno infrastrukturo za podporo drobnemu gospodarstvu postavili v funkcijo razvoja privatnega sektorja. Brez take podpore privatni sektor ne bo mogel odigrati razvojne vloge. Če bomo to podporo dali družbenemu sektorju drobnega gospodarstva, potem bo to razvojno vlogo odigral družbeni sektor, pri čemer bodo novoustvarjena podjetja v družbenem sektorju imela malo skupnega z obstoječim družbenim sektorjem, ki je zdaj v resnici nič drugega kot neučinkovit državni sektor. To dilemo moramo čimprej razrešiti, če je naš cilj, da se končno začne proces prestrukturiranja našega gospodarstva in s tem izhod iz krize. To je potrebno tudi zaradi tega, da jasno opredelimo perspektivo tistih, ki želijo delati v privatnem sektorju, in da jim v dogovorjenih okvirih priznamo njihovo vlogo enakopravnih proizvajalcev v našem sistemu.

Če se odločimo za mešani sistem, s čimer bi priznali, da je samo privatna proizvodna organizacija sposobna izvleči Jugoslavijo iz gospodarsko-politične kri-

ze, potem je treba vprašanje mešanega sistema vključiti v proces ustavnih sprememb in ustvariti tako ustavo, ki podpira mešano gospodarstvo. To pomeni popolno revizijo ustavnih načel. Če smo se odločili, da ustvarimo demokratično, učinkovito in solidarno družbo na samoupravnih načelih, potem je skrajni čas, da se lotimo tega resno, racionalno in brez predsodkov, vključno predsodka, da je bodočnost Jugoslavije v rokah privatnega sektorja.

FRANC MALI

Povzetek strokovne razprave

V sekciji za filozofijo in znanost pri MC CK ZKS je bila v začetku junija 1987 strokovna razprava z naslovom Meje znanosti in njene možne družbene, kulturne in tehnološke implikacije. Pogovora so se udeležili ugledni slovenski znanstveniki in filozofi.*

Kot je bilo rečeno uvodoma, je tema ne samo intelektualno privlačna, temveč tudi družbeno potrebna, saj se problemi, ki se odpirajo znotraj horizonta tega razmišljanja, najbolj neposredno nanašajo na praktično razsežnost človekovega življenja. Torej je provokativnost, ki bi jo morda kdo zasledil v naslovu teme – danes pri nas običajno pogovorov o znanosti res ne začnemo pri vprašanju njenih možnih meja – samo navidezna. To je potrdila tudi razprava. Posebno živahno se je sukala okrog vprašanja družbenih implikacij znanstvenega delovanja, velikih tveganj za človeka in naravo, ki spremljajo sodobni znanstveno-tehnološki razvoj in odgovornosti, katere del mora prevzeti tudi znanost. V zvezi s tem so bila dragocena razmišljanja praktično delujočih naravoslovnotehniških raziskovalcev.

Uvodna razprava o zgodovinskih etapah razvoja problema meja znanosti je bila izhodišče za premislek o sodobnih teoretskih in praktičnih razsežnostih tega vprašanja. Problem ni več na stopnji začetnega intuitivnega spraševanja, temveč razvite hipoteze, ki išče svojo empirično potrditev v vsakdanji znanstveni praksi. Posamezne zgodovinske etape v tem smislu izražajo različne načine reflektiranja tega problema: prvobitno si je vprašanje o mejah znanosti zastavila teologija, kasneje filozofija, danes največ pobud za tovrstna vprašanja prihaja iz vrst raziskovalcev naravoslovcev. Ravno ti so prispevali najbolj utemeljene sintetično-empirične poglede na materialno-kadrovske in motivacijsko vrednostne predpostavke možnih meja razvoja znanosti (model prehoda eksponencialne rasti znanosti v fazo zasičenosti, zakon padajočega donosa v znanosti glede vlaganja v znanost, asimetrična krivulja znanstvene produktivnosti itd.).

Četudi nobeno izmed omenjenih reflektiranj ni izgubilo legitimitete (ima mesto v sodobnem intelektualnem vedenju), pa je očitno, da se danes, to je pokazala tudi razprava, večji del razmišljanj usmerja k vprašanju zunanjih omejitev znanosti. Te niso vezane na notranjo spoznavno razsežnost znanosti, temveč na njene družbene predpostavke.

Prisotni naravoslovci so bili enotnega mnenja, da za doseganje uspešnih rezultatov v praktičnih postopkih raziskovanja problem imanentnih spoznavnih omejitev ni pomemben. Ta vprašanja se pojavljajo zunaj obstoječih meril veljavnosti posameznih znanstvenih disciplin.

Ali naj jih potemtakem pripišemo zgolj plodoviti miselni spekulaciji? Nikakor ne. Takšnim sklepom so se izogibali tudi prisotni naravoslovci, praktični raziskovalci. Priznavali so različne ravni problemov, res pa je, da so vztrajali pri natančni opredelitvi svojega lastnega znanstvenega prostora. Praktična znanost ne more odgovoriti na vsa vprašanja. Ta vidik njene omejenosti je eden izmed prisotnih

* V razpravi so sodelovali: dr. Janez Lapajne, dr. Boris Sket, dr. Vekoslav Grmič, dr. Matjaž Potrč, mag. Bogomir Novak, Tadej Bajd, dr. Milan Kac, dr. Milan Čopič, dr. Andrej Kirn, dr. Andrej Ule, dr. Janez Strnad, mag. Bojan Borstner, Jože Urh, Zvone Filipovič, dr. France Križanič.

matematikov predstavil z naslednjim Godelovim matematičnim izrekom: noben dovolj zmogljiv formalni sistem ne more v celoti reproducirati vseh pravilnih izjav tiste teorije, ki jo ta model manifestira in kateremu je prvotna teorija interpretacija.

Ti in podobni problemi, ki so se v razpravi odprli, so spodbujali izmenjavo pogledov med filozofi in naravoslovci. Najmanj, kar bi lahko trdili, je to, da so si filozofi vzeli pravico do »velikih« resnic o vprašanju spoznavnih (ne)meja znanosti. Prej nasprotno. Izrečeno je bilo opozorilo, da so danes meje filozofije meje znanosti. Na filozofiji je, da jih uspešno prebije. V tem smislu, da se mora sodobni filozof spoznati s strukturo problemov sodobnih praktičnih znanosti (kljub povečani specializaciji in z njo povezani ezoteričnosti). Ne more ostati zgolj pri pojmovni analizi, četudi je logika *conditio sine qua non* filozofije kot stroke. Zato poziva k »naturalizaciji« filozofije ne smemo razumeti drugače kot zgolj predlog vsebinskega povezovanja filozofije in praktične znanosti.

Nekatera razmišljanja naravoslovcev so se nagibala k prepričanju, da se vzpostavlja meja med znanstvenim in neznanstvenim diskurzom na naslednji ločnici: racionalno-iracionalno. Ker takšna razmišljanja lahko hitro vodijo k slepilu, da je attribute kot racionalno, objektivno možno pripisovati samo znanosti, so bile digresije filozofskih teoretikov, da globalna racionalizacija znanosti, ki se je razvila v zahodnem tipu civilizacije, pomeni ravno sposobnost samospraševanja lastnih predpostavk, ne njihove absolutizacije, na mestu. Mistifikacija znanosti je nasprotje paranznanstvenim načinom mišljenja. Znanost ni racionalni prostor per se, vzpostavlja se v odnosu do zgodovine, sociokulturnih predpostavk, lastnega paradigmatičnega razvoja. Naveden je bil naslednji zgled za dokaz trditve, da so v metateoretskih refleksijah pomembni hevristični nastavki za praktično naravoslovno znanost: zgodovinski tip mišljenja, ki je gradil na subjektivno predikatni logiki, je imel neposredne ontološko-spoznavne posledice za raziskovalna prizadevanja sodobne jedrske fizike (spoznanje vedno manjših delcev).

Zunanje meje znanosti se postavljajo iz etičnih razlogov v najširšem pomenu besede. Z aplikacijo znanosti v tehnologijo in njenimi možnimi zlorabami, najbolj brutalnimi posegi v naravo, ki smo jim že priča (ekološke katastrofe), se je začetni optimizem človeštva nad razvojem, ki ga je ponujala znanost, prenehal. Ljudi vedno bolj prežema pesimizem in dvom o sodobni znanosti, tako da se je ta sama znašla v ambivalenci med zahtevo po svobodnem raziskovanju in nujnim nadzorom nad njo. Človek ni več kos današnjemu razvoju. Njegovo gospodarstvo nad naravo je okrnjeno, saj na eni strani nima popolnega nadzora nad pojavi, ki jih je odkril, na drugi strani tudi nima gospodarstva nad samim seboj. Takšno je bilo razmišljanje teologa, ki je sodeloval v razpravi. Dopolnilo ga je stališče enega izmed filozofov, ki je s kritično zgodovinsko analizo skušal odgovoriti na vprašanje o izvoru ideje neomejenega materialnega napredka (permissivna vzgoja v prevladujočih vrednotah kapitalistične družbe).

Praktično usodno se vprašanje meja znanosti pokaže pri tistem tipu problemov, ki jih označujemo kot transznanstvena. (Po Weinbergu gre za probleme, ki se epistemološko nanašajo na dejstva, a so zunaj znanosti; npr. napovedovanje redkih dogodkov oziroma t. i. Thomovih »katastrof«.)

Število teh problemov in njihova delikatnost glede usode človeštva narašča. Tudi pri nas. Zato strokovnjakom, ki so se udeležili razgovora, ni bilo težko iz izkušenj lastne raziskovalne prakse opisati primere, pri katerih so naleteli na te probleme. Ali kot je potožil eden izmed njih, geofizik, češ da se je ves čas svoje znanstvene prakse srečeval ne samo s transznanstvenimi, temveč tudi »podznanstvenimi« in celo »paranznanstvenimi« zahtevami. Resda so znanstveni problemi najbolj pereči. Javnost oziroma politika jih zlasti v zvezi z ekološko problematiko vedno bolj sprejema. Zahteva odgovore, ki jih znanost ne more dati. In neredko ustvarja vtis, da je za vsa možna tveganja odgovorna ravno znanost. V zvezi s tem se je zavzemalo za skupno družbeno odgovornost za ohranitev čistega okolja.

Potreben bi bil nov civilizacijski obrazec obnašanja ljudi. Takšnega pa je mogoče doseči le, če si bodo drugačne cilje zastavili tudi vsi socializacijski dejavniki. O tem, kako daleč je od takšne vizije vzgojnoizobraževalni program našega šolstva (od najnižje pa do najvišje stopnje), ni treba izgubljati besed.

V razpravi je bila tudi večkrat poudarjena zahteva po bolj interdisciplinarnem oziroma holističnem pristopu znanosti, kolikor se le-ta hoče uspešno spopasti z vsemi izzivi, ki se pojavljajo v tej zvezi. In kje je pravzaprav meja odgovornosti sodobne znanosti za vse škodljive posege v družbo in naravo, do katerih je že prišlo oziroma do katerih bo, morda v še bolj grozeči obliki, v prihodnosti še prišlo?

Mnenje, ki je bilo izraženo o tem vprašanju na začetku, češ da znanost ni v ničemer odgovorna za uporabo svojih rezultatov, zanimati jo mora samo proces odkrivanja, je bilo kaj hitro kritično presojsano.

Misel o »ekološki nedolžnosti« znanosti ne vzdrži kritike. Tudi če bi si zamislili, da bodo odpravljene vse zunanje ideološkopolične predpostavke, ki lahko vodijo k zlorabam znanosti, pa imanentna struktura znanstvenega spoznavanja (raziskovalni proces je vedno aplikacija nekega modela na original, na naravo) predpostavlja to večno možnost zlorabe. Zato mora svoj del odgovornosti prevzeti tudi znanstvenik.

Razpravljalci so se dotaknili še nekaterih zanimivih vprašanj, kot na primer posredovanja znanstvenih spoznanj v učne procese, v zvezi s tem razlike med »trdimi« in »mehkimi« vedami. Četudi so sodelujoči znanstveniki včasih kar preveč časa porabili za pojasnjevanje svojih izrečenih misli, kar pa je bilo zaradi medsebojnega razumevanja nujno potrebno, je razprava vsebinsko zaokrožila temo. Dokazala je, da so takšna strokovna srečanja potrebna za znanstvenike vseh področij. In tudi zanimiva za širšo javnost – ta bi morala biti seznanjena vsaj s temeljnimi sklepi – saj se lotevajo družbeno izredno perečih problemov.

ANDREJ KIRN

UDK 001.1

Meje znanosti kot mnogodimenzionalni, teoretični in praktični problem

Tematika v »mejah znanosti« se občasno obnavlja, ostaja v ozkih okvirih »mejah spoznanja« ali pa se povezuje s širšim kontekstom meja družbenega in zlasti tehnološkega materialnega napredka. Vsak znanstveni zakon je v bistvu neka omejitev, implicira poleg spektra možnosti tudi neko sfero nemožnega. To je bolj mikro, parcialni vidik splošne zastavitve problema. Možno bi bilo celo reči, da takšne »omejitve v znanosti«, ki se neprestano odkrivajo, ravno delajo znanost za brezmejno v svoji celovitosti kot zgodovinski razvijajoči se »sistem« znanja. Za nekatere sama zastavitev vprašanja o »meji znanosti« nima smisla, češ, saj ves dosedanji razvoj dokazuje ravno nasprotno. Toda nobena ekstrapolacija iz preteklosti v bodočnost ni zanesljiva. Pogosto na različnih področjih trčita skupaj dve profesionalno-filozofski ideologiji: ena, ki povsod vidi same načelne neprekoračljive omejitve, in druga, ideologija nenehnega napredka, ideologija brezmejnosti. Ali je možen še kakšen tretji spoznavno produktivnejši pristop k tej problematiki? Poskušajmo ga iskati! Novi vek, ki je odkril odprti univerzum, ter nenehni tehnični in ekonomski napredek je odkril tudi odprtost, brezmejnost znanosti. Omejitve znanosti so glede drugih možnih načinov razumevanja sveta postavljale vsekoli filozofija, religija in umetnost. Če abstrahiramo omejitve, ki jih postavljata umet-

nost in religija, ki pa znanosti v bistvu ne prizadene, je možno iskati meje znanosti najmanj na naslednjih ravneh:

– ontološki (npr., ali gre za omejeno ali neomejeno število znanstvenih zakonov (Feynmann, Baraščenkov). Nekateri imajo to vprašanje za nesmiselno. Sodim, da je smiselno, samo da nanj ni možno odgovoriti. Problem je podoben Kantovim antinomijam čistega uma, ki jih ni mogoče niti empirično niti logično ovreči ali potrditi. Mnogi težijo k temu, da vse, na kar ni mogoče enoznačno odgovoriti, strpajo v krog nesmiselnih vprašanj. Na ta najlažji način zožujejo področje smisla. Če nimamo dovolj informacij za razrešitev antinomije, to še ni argument in dokaz, da je nesmiselna;

– spoznavni (ali obstojijo načelne omejitve zaradi spoznavnih možnosti človeka, njegove sposobnosti za vse višjimi abstrakcijami in omejenimi možnostmi tehničnih sredstev, in ali te vrste omejitve izhajajo iz samih fundamentalnih zakonov?);

– ekonomski (znanost postaja vse dražja in postaja v ekonomskem smislu nesprijemljivo breme za družbo);

– družbeno motivacijski (družba lahko izgubi interes in motivacijo za znanost. Razlogi za takšno motivacijsko spremembo pa bi lahko izhajali iz destruktivnih ekoloških, militarističnih, humanističnih, politično-ekonomskih možnosti znanosti). Družbeni interes in motivacija za znanost naj bi ugasnila ravno z dosežki znanosti, njeno tehnološko uporabo in iz nje izhajajoča ekonomska stabilnost in socialna varnost. Norme znanstvene ustvarjalnosti naj bi se približale ali celo izenačile z normami umetniške ustvarjalnosti. Svojo vrednost naj bi izgubila norma znanstvene objektivnosti. Znanstvena dejavnost naj bi postala predvsem izraz potrjevanja, izražanje osebnosti, ne pa originalnega prispevka k objektivnemu znanju (Gunther S. Stent);

– kadrovski (znanost postaja vse manj kakovostna, ker vključuje vse več ne dovolj talentiranih ljudi – zgodovinar znanosti Derec de Solla Price. Sodim, da znanost ne bo odpovedala zaradi pomanjkanja in izroditve človeškega potenciala, ampak zaradi družbenih in ekoloških ovir njegovega uveljavljanja).

Nedvomno je, da se tudi znanost kot specifična družbena dejavnost za proizvodnjo znanja zapleta v težka strukturna in razvojna protislovja, ki nam upravičeno vsiljujejo tudi razmišljanje o »mejah znanosti«. Minula sedemdeseta leta so sploh bila »plodna« pri odkrivanju raznih meja, na primer Meje rasti (1972, poročilo Rimskega kluba), »steady state economy« (ZDA, Herman Daly in drugi), eksponencialna rast znanosti in njena preobrazba v stanje saturacije (Derec de Solla Price idr. 1956), debata o končnem ali neskončnem številu naravoslovnih, fizikalnih zakonov (Feynmann, Baraščenkov), »meje medicine« (Illich). V Sloveniji je leta 1974 Mohorjeva družba izdala zbornik razprav Meje spoznavanja, v katerem so sodelovali naravoslovci, tehniki, matematiki in teologi. Pozitivna vrednost vsake debate o skrajnih »nemogočih problemih«, vendarle znanstveno resnih in legitimnih je v tem, da v bistvu osvetli mnoga druga vprašanja in probleme znotraj teh skrajnih robov človekove zavesti in spoznanja.

O temi, ki je predmet naše obravnave, bi se lahko reklo, da je kot vroči kostanj, ki vsakogar opeče, kdor ga dolgo valja po rokah.

Meje znanosti je dolgo časa postavljala teologija v tem smislu, da se znanosti izmikajo prvobitni vzroki in razlogi stvari in sveta sploh, ki ima svojo poreklo v samem bogu. Kant je postavil filozofske meje znanosti v naravo človeka, ki prekoračuje meje možnega izkustva in pri tem naleti na antinomije čistega uma, ki jih ni mogoče rešiti niti po empirični niti po logični poti (gre za problem končne ali neskončne deljivosti materije, svobode in nujnosti, ali ima veriga vzrokov in učinkov svoj začetek ali ga nima, ali je duša umrljiva ali neumrljiva). V 20. stoletju je nemški filozof Martin Heidegger provokativno meje znanosti postavil z izrekom: Znanost ne misli in ne more misliti. To bi lahko razumeli tudi na ta način: znanost vedno misli neko konkretno bivajoče, nikoli pa ne misli bit, kar naj bi bila izvorna

naloga filozofije oziroma pristnega, izvornega mišljenja. Bit je znanosti nedostopna. V tem je po Heideggerju meja znanstvenega mišljenja. Takšna omejitev znanosti ne računa z zgodovinsko preobrazbo znanstvenega mišljenja. Z nepremostljivim prepadom razdvoji disciplinarno znanstveno mišljenje bivajočega in filozofsko mišljenje biti. Biti gotovo ni mogoče reducirati na bivajoče, pa tudi bivajoče ni mogoče povzdigniti v bit. Toda dejstvo, da bivajoče ne obstoji zunaj biti in da ne obstaja bit mimo in zunaj vsega bivajočega, utemeljuje povezanost, ne pa načelno razdvojenost filozofskega in znanstvenega mišljenja.

Kako pa so nekateri naravoslovci dojeli meje znanosti? Angleški fizik in kemik George Gor (1826–1908) je sklepal, da mora biti končno število zakonov, ki obvladuje končno število substanc ali sil, toda bodoče meje človeškega znanja so še neskončno oddaljene. Nemški fiziolog, filozof in zgodovinar znanosti Rene Du Bois je leta 1880 v svojem delu Meje naravoslovnega znanja – sedem svetovnih uganek, meje znanosti izpeljal iz njenega nujnega mehanističnega pristopa, ki se mu znanost ne more odreči. To pozicijo je napadel Ernest Haeckel že leta 1889 v svoji knjižici Uganke sveta. Kar ostaja nerešeno, so za Haeckla metafizični, to je filozofski, ne pa znanstveni problemi. Pozicija obeh je dokaj podobna, razlika je v tem, da eden sodi, da znanost naleti na meje, ki jih ne more prekoračiti, Haeckel pa je trdil, da jih znanosti ni treba prekoračiti.

Novo poglavje v debati o možnih mejah znanosti je odkritje eksponencialne rasti finančnih in kadrovskih vložkov v znanost in njenih rezultatov. To odkritje seže že k Engelsu v letu 1844. Samostojno pa sta ga na začetku 20. stoletja odkrili Thomson William (Lord Kelvin) in ameriški zgodovinar Henri Adams. Moderno empirično utemeljitev pa je dal sedaj že pokojni ameriški zgodovinar znanosti Derec de Solla Price leta 1956. Splošna sklepna ugotovitev je bila, da se znanost kot družbena dejavnost bliža fazi saturacije, in to okoli leta 2020. Komaj pet let zatem, ko je Vannevar Bush leta 1945 s svojo knjigo Znanost: brezmejno področje najavil povojni razcvet znanosti, je nobelovec Wigner 1950 objavil članek Meje znanosti.

Po moji vednosti pa najbolj pomembno prelomnico v sintetičnem empiričnem načinu pri proučevanju različnih kontradiktornih količinskih procesov v znanosti pomeni delo Nicholasa Reshera: Znanstveni napredek. Filozofski esej o ekonomiji raziskovanja naravoslovnih znanosti 1978. V neko celoto je strnil različne procese, načela in podatke in empirično podkrepil zakon padajočega donosa v znanosti. Glede na vlaganje je npr. v ZDA 10% rasti finančnih sredstev ustrezala 6% rasti pri kadrih in 5% rast objavljenih člankov. Analize so tudi pokazale, da novo znanstveno opremo z novimi lastnostmi in zmogljivostmi spremlja eksponencialna rast stroškov za to opremo. Že leta 1916 je R. A. Lehfeldt v članku Normalni zakon napredka razglasil preoblikovanje eksponencialne rasti v logistično krivuljo kot normalni zakon materialnega napredka družbe.

Realni stroški na znanstvenika v ZDA so naraščali s stopnjo 4% letno, medtem ko je produktivnost znanstvenikov rahlo upadala.

Število znanstvenikov je naraščalo 6% letno, medtem ko se je število vrhunskih znanstvenikov povečevalo le za 3% letno.

To razmerje je povezano z relativno upadajočo produktivnostjo, saj je znano, da 10% vrhunskih znanstvenikov napiše 50% vse literature, preostalih 90% znanstvenikov pa objavi toliko kot 10% najbolj produktivnih. Obseg visoko kvalitativnih dosežkov upada glede na enoto investicij. To potrjuje znano Planckovo načelo naraščajočega navora, ki je formulirano takole: »Gotovo je, da se z vsakim napredkom v znanosti povečuje težavnost naloge, vse večje zahteve so postavljene pred dosežke raziskovalcev in potreba za ustrezno delitev dela postaja vse bolj nujna« (Resher 1978, str. 8). Ekonomsko vsebino tega trenda pa je odkril že leta 1878 ameriški filozof znanosti Charles Sanders Pierce. Prispevki k znanju stanejo vse več in več, a hkrati so vse manj vredni (Resher 1978, str. 89). Razrašča se količina in upada kakovost. To naj bi izrazilo statistično utrjeno razmerje, da

število pomembnih rezultatov ustreza kvadratnemu korenu iz celotnega števila rezultatov. To razmerje pa v bistvu ustreza tako imenovanemu Rousseaujevemu zakonu elite, da je namreč število eminentnih posameznikov v neki populaciji kvadratni koren iz celotne populacije. Ko so to primerjali s številom oseb, vključenih v ameriški Who is Who za leto 1974/75 z obsegom populacije (211 milijonov), je število eminentnih osebnosti 3–5-krat preseglo Rousseaujev standard. Nekateri so to prekoračenje razlagali tudi s komercialnimi motivi, ki povečujejo število vključenih oseb tudi zaradi večje možnosti prodaje publikacije.

Nekatere zgodovinske študije o znanstveni ustvarjalnosti trdijo, da se število genijev na neko enoto prebivalstva v zadnjih stoletjih ni spremenilo. Iz tega je razvidno, da so znanosti in zlasti obsegu njene kakovosti postavljene meje s strani limitiranih možnosti kadrovskega potenciala.

Obči zaključek je, da znanost neizbežno hiti svoji logaritmični upočasnitvi naproti. Resher odkriva meje znanosti zgolj v ekonomski sferi in da je z njo povezano nujno poslabšano razmerje med količino in kakovostjo. Vprašljiva je njegova izključitev družbenih in humanističnih znanosti iz teh kontradiktornih procesov, zgolj zato, ker po Rescherju te znanosti niso tako tehnološko odvisne. Abstrahiraj je tudi popolnoma vprašanje: kako se bo družba vrednotno in praktično obnašala do znanosti, če bo njena tehnološka uporaba povezana z rastočimi ekološkimi, medicinskimi in drugimi tveganji. Globoko sem prepričan, da so ti kontradiktorni procesi prisotni tudi v naši znanosti, kot specifičnem področju družbenega dela za proizvodnjo znanja in verjetno še mnogo bolj drastično kot v razvitih državah, kar pa je posledica naših posebnosti. Kako se bosta družba in celotna kultura začeli obnašati do znanosti, ko bo vse bolj očitno neugodno razmerje med vložki in rezultati, med dobrotitjo in neugodnimi ter nezaželenimi posledicami?

Ekonomske meje razvoju znanosti bi se začele kazati v tistem hipu, ko bi se začela uveljavljati trajna negativna vzvratna povezava med praktičnimi prispevki znanosti in njenimi rastočimi eksponencialnimi stroški. Teoretsko ni nesmiseln problem, kolikšen najvišji delež družbenega proizvoda je možno trošiti za znanost. Upoštevati moramo razliko med zunanjimi družbenoekonomskimi, psihološkimi mejami znanosti, ki izhajajo iz njene nerazvitosti, in med tistimi bodočimi, ki izhajajo iz njene razvitosti. Šele v tej situaciji bodo morebitne meje znanosti izstopile v svoji čisti obliki, ne pa v svoji zavrtosti, in ki izhajajo iz njene nerazvitosti in nerazvitosti širšega družbenega okolja. Naše konkretne zgodovinske meje so posledica narazvitosti. Akcija 2000 raziskovalcev je pomemben prispevek k premagovanju kadrovske meje. Čeprav je umestno razlikovanje med zunanjimi družbenimi mejami znanosti in njenimi notranjimi ontološko-spoznavnimi, se vendarle obe ravni med seboj pogojujeta. V fazi nerazvite znanosti so odločilne zunanje družbene omejitve, v fazi zrele znanosti pa notranje spoznavne zahteve in omejitve zadevajo vse bolj na omejitve zunanjih pogojev in sredstev, oziroma obratno, zunanje možnosti hitreje vodijo do uvida ontoloških in antropoloških ter tehnoloških omejitev znanosti. To seveda velja za znanost kot svetovni sistem.

Za našo znanost kot lokalni nacionalni sistem so trenutno najbolj usodne zunanje omejitve in kontradiktorni procesi med količino in kakovostjo, ki so bolj zaostreni kot v razviti znanosti.

IZBRANA LITERATURA:

1. Baraščenkov, V. S.: Suščestvujut li granici nauki? Moskva, Mysl 1982, 1 a; Fynmann R.: Osobitosti fizikalnih zakona, Školska knjiga, Zagreb 1977.
2. Du Bois Reymond Emil, Über die Grenzen des Naturerkennens. Die Sieben Welträtself, 11. izdaja, Leipzig 1911.
3. Busch, Vannevar: Science: The Endless Frontier, Washington 1945.
4. Derc de Solla Price: The Exponential Curve of Science, Discovery, vol. 17, 1956.

5. Goran Morris: *Can be Science Saved?*, Palo Alto, California 1981.
6. Heidegger, Martin: *Wissenschaft und Besinnung, Vorträge und Aufsätze*, Neske, Tübingen 1967.
7. Illich, Ivan: *Limits to Medicine*, Penguin Books 1978.
8. Lehfeldt, R. A.: *The Normal Law of Progress*, Journal of the Royal Statistical Society, vol. 79, 1916, 329–332.
9. Medawar Peter: *The Limits of Science*, Oxford University Press, England 1985.
10. McMullin, Ernan: *The Limits of Scientific Inquiry*, v *Science and the Modern World*, ed. J. Steinhardt, New York 1968.
11. Pierce Charles Sanders: *Economy of Research 1878*, Collected Papers, vol. VII, Cambridge Mas. 1958.
12. Planck, Max: *Sinn und Grenzen der Exakten Wissenschaften*, Verlag Leipzig 1958.
13. Rescher, Nicholas: *The Limits of Science*, Berkeley, Los Angeles, London, University of California Press 1985.
14. Rescher, Nicholas: *Scientific Progress. A Philosophical Essay on the Economics of Research in Natural Science*, University of Pittsburgh Press 1978.
15. Stent, Gunther S.: *The Coming of the Golden Age*, Garden City 1969.
16. Stent, Gunther S.: *Paradoxes of Progress*, Freeman and Co, San Francisco 1978.
17. Weisskopf, Victor F.: *The Frontiers and Limits of Science Limits of Scientific Inquiry*, Daedalus vol. 107, No. 2, 1878.
18. Wigner, Eugen P., *The Limits of Science*, *Proceedings of the American Philosophical Society*, vol. 94, No. 5, 1950.
19. *The Education of Henry Adams*, Boston 1918.
20. *Meje znanosti (zbornik)*, Mohorjeva družba 1974.

JANEZ STRNAD

Meje fizike

Fizika se kot osnovna znanost o naravi ukvarja s ponovljivimi pojavi, katerih izid je mogoče napovedati. Pri pojavih v naravi in poskusih, ki jih posnemajo v nadzorovanih okoliščinah, meri količine in išče povezave med njimi. Postavlja teorije in primerja njihove napovedi z merjenji, zavrača neustrezne teorije, a iz ustreznih izvaja zakone narave. Izdatno si pomaga z matematiko, brez katere ni mogoče zapisati zakona z enačbo, ki edina omogoči, da napovemo izid. Iz tega izhaja prednost fizike: moč, da napove izide poskusov in celo pojave, ki jih iz gole izkušnje še ne poznamo, in da nam ponudi notranje usklajeno nepovršno sliko narave. Iz tega pa izhaja tudi nemoč fizike: kar ne zadošča naštetim zahtevam, ni njen pravi predmet. Fizika sicer lahko uporablja abstraktne količine, ki nimajo vzporednic v naravi, a navsezadnje mora vsako teorijsko napoved primerjati z izkušnjami, se pravi z merskimi izidi.¹

V posebnih primerih ne vztrajamo pri ostri omejitvi predmeta fizike. Pri velikih in zelo počasi se spreminjajočih sistemih, na primer pri Zemlji v geofiziki, ne moremo izvajati poskusov, pri katerih bi lahko po volji spreminjali okoliščine. To velja tudi za Sonce, Osončje, galaksije, jate galaksij v astrofiziki (in astronomiji) in za vesolje v kozmologiji. V teh primerih se moramo pač zadovoljiti s tem, da teorijsko napoved na osnovi zakonov narave, do katerih smo prišli pri poskusih v laboratoriju, uporabimo na območju, na katerem ne moremo vplivati na okoliščine. Teorija velja za ustrezno, dokler se njena napoved sklada z opazovanji v okoliščinah, na katere ne moremo vplivati. Če imamo o vse večjih in vse bolj oddaljenih sistemih vse bolj skope podatke, se s tem manjša število možnosti, pri katerih bi lahko primerjali napovedano z izmerjenim. Poseben sistem je vesolje, pri katerem ne moremo ločiti opazovanega sistema od okolice in vpeljati od sistema neodvisnih okoliščin.

Tudi na strani vse drobnejših delcev nas čakajo posebnosti. Najprej, ni mogoče delati ponovljivih poskusov s posamičnimi elektroni in sorodnimi delci; ponovljive

¹ J. Strnad, *Del narave ali matematična abstrakcija*, Anthropos (v tisku).

poskuse lahko delamo le z množico enako pripravljenih elektronov ali drugih delcev. O posamičnem delcu lahko govorimo, če si pomagamo z verjetnostjo. Poleg tega potrebujemo vse večjo energijo, se pravi vse večje in dražje naprave, da bi prodrli k vse manjšim razdaljam in vse bolj drobnim delcem. Tako se lahko primeri, da bodo v teorijah nastopale vse manjše razdalje, na voljo pa ne bo naprav, s katerimi bi mogli pospešiti delce do dovolj visoke energije, da bi mogli z merjenji podpreti napovedi. Če bo na voljo vse manj podatkov, se bo zmanjšalo število možnosti za primerjavo napovedanega z izmerjenim.

Tako nekateri napovedujejo, da se bo prodiranje k vse manjšim razdaljam in vse bolj drobnim gradnikom snovi zaustavilo zaradi omejenega denarja za raziskovanje. Na drugi strani pa sodijo nekateri, da se bo teorijska fizika končala, ker bo odkrila osnovni zakon za vse vrste sil med delci.²

Napovedi o prihodnosti fizike ležijo zunaj njenih meja in jih je treba sprejeti zadržano. Ni pa mogoče odgnati misli, da bo v dveh osnovnih smereh fizike, pri prodiranju v vesolje in pri prodiranju v zgradbo snovi, vse manj možnosti za primerjanje teorijskih napovedi z merskimi podatki. Vendar so se vsaj po dosedanjih izkušnjah vedno pojavile nepričakovane dodatne možnosti in so se odprla nova vprašanja. Tudi če bi se primerilo, da bi odkrili osnovni zakon za delovanje delca na delec, bo ostalo še dovolj nerešenih vprašanj, na primer tako imenovani problem več delcev, v katerem je treba pojasniti lastnosti sestavljenega sistema iz več delcev z lastnostmi posamičnih delcev in silami med njimi. Utegnejo se pojaviti nova praktično pomembna vprašanja, na primer v fiziki trdnim superprevodnost pri sobni temperaturi.

Na drugi strani se razvija tudi merilna tehnika in postajajo mogoča dotlej neizvedljiva merjenja in pri enakih stroških zmogljivejše naprave. Vsaj še nekaj časa se odpirajo možnosti za mednarodno sodelovanje pri graditvi velike naprave, ki si je posamezna država ne bi mogla privoščiti.

Četudi bi postajali podatki o vse bolj drobnih delcih in o vesolju vse bolj skopi, raziskovanje na teh območjih ne bi zamrlo. Poiskati bo treba teorije, ki so sploh primerne za opis pojavov v naravi. Od teorij, ki se obe skladata z vsemi obstoječimi eksperimentalnimi podatki, je v splošnem primernejša preprostejša in bolj simetrična teorija.

V razglabljanju o mejah fizike bi težko obšli mejno območje zunaj naravoslovja, filozofijo fizike ali metafiziko. Ta se ukvarja z vsem, »kar leži pred, nad, pod fiziko in onstran in okoli nje«.³ Meja med njima ni čisto ostra in na mejnem področju se srečujejo fiziki s filozofsko žilico med sabo in s filozofi, ki jih zanima fizika. Razpravljajo, na primer, o pomenu zakonov narave in o interpretaciji količin, ki nimajo vzporednic v naravi. Spomnimo se na razpravo o interpretaciji kvantne mehanike, ki še zdaj ni zamrla. »Zdi se, da sta dobro razumevanje fizike in izkušnja z načinom njenega dela bistvena za metafizika in je to, da se znajde v metafiziki, lahko prav koristno za fizika.«³ Medtem ko fizika zavrača vse, kar ne ustreza njenim zahtevam, sprejme metafizika domala vse, kar ne nasprotuje fiziki in kar je notranje usklajeno. Tako sta v metafiziki nadvse pomembna osebni okus in nagib, v primerjavi s fiziko, v kateri naj bi bila brez pomena. Zato pa trditev v metafiziki ni mogoče ovreči kot v fiziki, v kateri ovrže eksperimentalni podatek teorijo, ki ji nasprotuje.

Na območje metafizike sodi tudi osebni pogled na svet, od katerega je samo korak do drugega sosednjega območja, do ideologije. Fizika meji na metafiziko predvsem na osebni ravni, a na ideologijo predvsem na družbeni ravni. Za fizika je koristno, če se zaveda sosedstva svoje stroke in obeh območij, a upošteva meji med stroko in območjema. Ta ugotovitev ne sodi v fiziko. Razmejitve med stroko in metafiziko in med stroko in ideologijo je le koristen dogovor, katerega drugi del

² S. Hawking, Is the end in sight for theoretical physics? *Physics Bulletin* 32 (1981) 15.

³ J. Rosen, No rumors of transcendence in physics, *American Journal of Physics* 54 (1986) 700.

je v veljavi od I. Kanta. Fizik, ki se ne zaveda meje proti metafiziki, pride prej ali slej do strokovno napačnih ali spornih sklepov. Filozof, ki se ne zaveda te meje in poseže v fiziko, tvega trditve, nasprotujoče izkušnjam o naravi. Fizik, ki seže v ideologijo, lahko zabrede v hude težave, spomnimo se Galileja Galileja. Na srečo takšnih primerov ni več že nekaj časa.⁴ Številnejši pa so posegi v nasprotni smeri. V spomину je odnos totalitarnih ideologij do nekaterih fizikalnih teorij, predvsem do Einsteinove teorije relativnosti. Še bolj kričeč primer je bilo vsiljevanje Lisenkovega dednostnega »nauka« pod Stalinom. Na drugi strani pa ne kaže zamolčati sicer manj bolečih teženj, da bi izkoristili »težave« sodobne fizike in novejše predloge teorij o razvoju vesolja, kar smo omenili na začetku, za verske spodbude.⁵ Fizik se nerad loteva teh vprašanj, a najbrž bi jih bilo dobro načeti; morda bi koristila že razprava o njih.

Končajmo z večkrat ponovljeno mislijo, da je fizika kot osnovna znanost o naravi samo ena izmed številnih človeških dejavnosti. Ponuja veliko: napovedovanje pojavov v določenih okoliščinah in razumevanje narave. Ima pa pomembne meje in omejitve. Obojega se kaže zavedati in od fizike in od drugih znanosti o naravi ne pričakovati ne premalo ne preveč. Zdi se, da je slednje nevarnejše.

ALVIN M. WEINBERG*

Meje znanosti in transznanost

Znanost je omejena na mnogo načinov, največ jih je med znanostjo in religijo, ali splošneje, med dejstvom in vrednoto, med znanostjo in umetnostjo; prav tako pa so znanosti postavljene sociološke meje, saj je že preobširna in preobsežna, da bi jo zaobjel posamični duh. Na teh straneh pa raziskujemo drugo področje, ki leži onkraj znanosti: transznanstvena vprašanja bomo imenovali tista, ki se epistemološko nanašajo na dejstva, a so zunaj dometa znanosti. Transznanstvena vprašanja so sestavljena iz zelo redkih dogodkov in ‚katastrof‘ v Thomovem pomenu. Dokazano pa je, da transznanstvena vprašanja, na katera ni mogoče odgovarjati, naslavljajo na znanost običajno tvorci politike. Zato mora znanstvenik priznati, da njegovo sposobnost omejujejo prav te transznanstvene meje, ki so postavljene znanosti.

Znanost je omejena v različnih smereh. Že odkar je nastala, so določali nekateri od teh meja znanstveniki, filozofi, umetniki in teologi. Naš trenutni namen je na kratko preleteti tradicionalne ‚meje znanosti‘, in kar je še bolj pomembno, opisati nekatere transznanstvene meje, saj so pomembne v današnjih razpravljanih o prepletanju znanosti in družbe.

Znanost in religija

Teologom znanost ne more odgovarjati na »poslednja« vprašanja: lahko jim pove, kako in kaj, ne more pa odgovoriti na vprašanje »zakaj«. Kemija nam lahko pove, kako se atomi spajajo, ne more pa nam povedati, zakaj se spajajo. Za tako

* Alvin M. Weinberg je doktor fizike, nekdanji direktor Oak Ridge Laboratory; opravljal je vrsto odgovornih funkcij na področju nacionalne politike znanosti v ZDA.

Vir: *Interdisciplinary Science Review*, vol. 2, No. 4, 1977. Prevod je oskrbel Peter Srakar.

⁴ M. v. Laue, *Kratka zgodovina fizike*, DMFA, Ljubljana 1982, str. 12.

⁵ J. Polkinghorne, *The faith of a physicist*, *Physics Education* 22 (1987) 12;

B. Josephson, *Physics and spirituality: the next grand unifications*, *ibid.* str. 15;

M. W. Poole, *Cosmogony and creation*, *ibid.* str. 20.

spoznanje je treba pač poseči više v znanstveno hierarhijo – v kvantno mehaniko, ki nam odgovori na ta zakaj, in sicer s stališča elektronske strukture atomov in načel elektrodinamike. Če pa bi kdo vrtal še dlje, bi verjetno segel preko znanosti. Zakaj elektron? Verjetno zaradi nekaterih vplivov med elementarnimi delci. Toda zakaj vplivi med elementarnimi delci? Morda zaradi notranje prostorske časovne strukture. In zakaj notranja prostorska časovna struktura? Dejansko lahko postavljamo podobna končna vprašanja tako dolgo, kolikor hočemo, če ne odgovorimo nanje tako, da pokličemo na pomoč religijo.

S to mejo znanosti pa je povezana tudi dihotomija med dejstvom in vrednoto: znanost se ukvarja z dejstvom, druge panoge, bodisi religija, filozofija, pravo ali politika, pa z vrednotami. Prav gotovo lahko izpeljemo vrednotni sistem, ki izhaja iz nekaterih znanstvenih načel – na primer, da lahko večjo vrednoto pripišemo človeškemu delovanju, ki tekmuje z znanstvenikovim iskanjem resnice, kot sta povedala Jacob Bronowski¹ in Anatol Rapoport.² Po drugi strani pa lahko to vrednoto spet izpeljemo iz nekega znanosti lastnega imperativa – iz imperativa po poštenju, popolni doslednosti in splošnosti. To bi lahko z drugimi besedami opisali s pripombo, da išče znanost red v raznovrstnosti in da človeške dejavnosti, ki so v nekem smislu preveč nedoločne, težijo k redu in jih je treba zato vrednotiti v primerjavi s temi, ki delujejo v nasprotni smeri.^{3,4} Prizadevanja, da bi iz znanosti dobili etiko, so samovoljna, saj kaj malo storijo, da bi spremenili naše prepričanje, kako se znanost ni zmožna ukvarjati z vprašanji vrednot, ter da so takšna vprašanja »dokončna« in onstran znanosti.

Znanost in umetnost

Pogosto slišimo trditev, da se znanost ukvarja z urejenim in poenotenim človeškim izkustvom, medtem ko se ukvarjajo umetnosti z enkratnostjo in raznovrstnostjo slednjega. Do te mere, kolikor so predmeti, ki jih opazujemo, poenoteni, znanost pokaže tudi svojo moč, če pa postane populacija heterogena in raznovrstna, pa je znanost bolj nemočna. Fizikalne vede, na primer fizika ali kemija, se ukvarjajo s popolnoma homogenimi razredi, kot jih imenuje Elsasser⁵: vsak vodikov atom je enak vsakemu drugemu vodikovemu atomu. Fizikalne znanosti so zato vplivnejše, njihove napovedi pa bolj obvezujoče kot biološke, kjer je raznovrstnost zelo pomembna; glede družboslovja pa, kjer je razred, ki ga opazujemo, zelo nestalen, pa vse to še bolj otežuje pojav zavesti.

Skrajen primer je vsekakor umetnost, ki se ne ozira na pravilnosti, saj so zanjo nepomembne, kadar se ukvarja s homogenimi razredi, namesto tega pa si predvsem izmišlja posamezne in posebne primere. Preprosto si ne moremo predstavljati, da bi *Hamleta* napisal kdo drug kot Shakespeare ali pa *Emperor Concerto* kdo drug kot Beethoven; v nasprotju s tem pa sta relativnostna teorija in kvantna mehanika nekako neizogibni – če ne bi bilo Einsteina ali Heisenberga, bi ju odkrili drugi, ki so takrat raziskovali v tej smeri.

Čeprav visoka umetnost pogosto uporabi poseben primer, s katerim ponazori univerzalno gledanje in občutja, pa teh univerzalnosti nikakor ne raziskuje sistematično kot znanost. S tega stališča je meja med znanostjo in umetnostjo neostra in je nekakšen postopen *ordon sanitaire*. Vplivne fizikalne znanosti s svojo neizmerno napovedovalno močjo na eni strani kulminirajo prek manj učinkovite napovedovalne biološke znanosti, družboslovja in psihologije in umetnosti, ki je na drugi strani tega traku, in ne namerava ničesar napovedovati – ker vsebuje posebnosti, ki jih ni mogoče podvajati.

Meje, ki jih postavlja znanosti lastna notranja struktura, in notranje meje humanistične pameti je raziskoval E.P. Wigner v svojem eseju *The Limits of Science*.⁶ Ker znanost narašča, je nemogoče, da bi posameznik obvladal kaj več kot majhen del kakega področja. Wigner je sprožil vprašanje, da če ni nikogar, ki bi intelektualno nadzoroval obseg znanosti, ali ni potemtakem nevarno, da bo postala znanost notranje neskladna. Navedel je Fierzov primer: psihologija in fizika skušata zaobjeti celoto znanosti – psihologija na ta način, da je vsa znanost manifestacija človeškega intelekta, ki ga psihologija namerava opisati in razumeti. Fizika zatrjuje, da bi morali biti vsi pojavi, vključno s psihološkimi, načelno zvedljivi na zakone, ki vladajo v kvantni mehaniki. Trenutno bi bilo nesmiselno trditi, da imajo gledanja na svet, kot jih predstavljata psihologija in fizika, mnogo skupnega, četudi pustimo ob strani vprašanje, ali se ti pogledi med seboj ujemajo. Wigner pa še dokazuje, da bi znanost stežka obstajala, ko ne bi bili njeni raznovrstni deli skladni, in če bi postala tako celovita, da ne bi mogel nihče vedeti, ali so različna področja znanosti konsistentna, mar ne bi bila to meja znanosti.

Opredefitev transznanosti

Obstaja pa še neka druga meja znanosti, ki jo moramo razumeti, če hočemo racionalizirati obširna razpravljanja, ki obdajajo znanost in javno politiko.⁷ Je mnogo vprašanj, ki se nanašajo na dejstva in so epistemološko enaka kot veljavna znanstvena vprašanja, le da zazdaj presegajo zmogljivosti znanosti. Ta vprašanja so »transznanstvena«. Nekaj teh vprašanj sem že vključil v svojo tipologijo meja znanosti – na primer napovedovanje, kako se bo obnašal posameznik v posebnih okoliščinah, je že preko znanosti, medtem ko je obnašanje trdnega telesa, ko so dani začetni pogoji in sile, ki delujejo nanj, znanstveno lahko napovedati.

Posameznikovo obnašanje v specifični situaciji je v znanosti »redko«, in sicer zato, ker je vsako posameznikovo dejanje enkratno ter nanj dozdevno močno vplivajo slučajni dogodki. Slednje zatorej predstavlja vse značilnosti vprašanja, ki vključuje to, kar je preko znanosti; napovedovanje redkih dogodkov v skupinah, ki so sicer običajen predmet znanstvenega raziskovanja in dogodkov, pri katerih izhajajo obširne posledice iz majhnega, po možnosti slučajnega začetnega premika. Takšna napovedovanja presegajo znanost.

Učinek izjemno nizkih stopenj poškodb v biosferi in verjetnost katastrofalnih dogodkov, ki se še niso nikoli zgodili, sta primera redkih dogodkov, ki jih znanstveno ne moremo napovedati. Če hočemo biti natančnejši, lahko brez nadaljnjega domnevamo, kakšna bosta genetični in somatični učinek na človeka pri nizki stopnji sevanja, recimo 1 milirem na leto, ali verjetnost in posledice resnih poškodb na reaktorju ter vpliv na ozon pri naraščajoči koncentraciji dušikovega oksida na velikih višinah ali da bo porasla koncentracija ogljikovega dioksida zaradi izgorevanja fosilnega goriva, kar bo povzročilo katastrofalne spremembe v ozračju.

Ta vprašanja imajo enako strukturo kot vprašanja, na katera je mogoče odgovoriti: prav zlahka vprašamo, kakšen je učinek 500.000 miliremov, enako lahko vprašamo po učinku enega milirema, le da na prvo vprašanje lahko odgovorimo, medtem ko drugo vprašanje meri na zelo redek pojav, če sploh gre za dogodek. In še en primer, zlahka se vprašamo po oceni, kakšno bo število avtomobilskih nesreč ob koncu tedna, saj obstajajo obširne statistike, enako se lahko tudi vprašamo po cenitvi števila nesreč na reaktorju, kjer domala nimamo neposrednih statistik; pri tem pa je na prvo vprašanje lahko odgovoriti, na drugo pa le stežka, če je sploh mogoče.

V nekaterih primerih pa napovedovanje redkih dogodkov presega sposobnosti

znanosti, vendar ne načelno, pač pa, ker bi bil odgovor predrag ali ker znanost še ni dovolj napredovala. Zatorej bi potrebovali, če bi hoteli ugotoviti jasen genetični vpliv na miši pri enem miliremu na leto (verjetno, da velja linearna hipoteza), nekaj tisoč milijonov miši ali pa bi morali za statistiko reaktorskih nesreč, ki bi bila po zanesljivosti primerljiva s številom avtomobilskih nesreč, zgraditi nesmiselno število reaktorjev.

Lahko si predstavljamo, da bomo z boljšim razumevanjem medsebojnih vplivov sevanja in živih celic nekega dne z gotovostjo sposobni povedati, in sicer z ekstrapolacijo iz poskusov na mikroorganizmih, kjer lahko uporabimo poljubno število celic, kakšen učinek bi bil učinek na človeka pri izjemno majhnih dozah radiacije. Toda v mnogih primerih utegne biti pomanjkanje načelo – če je, na primer, pojav »katastrofa« v Thomovem^{8,9} pomenu, saj tedaj neznatne spremembe v začetnih ali mejnih pogojih priključijo izjemno velike končne učinke. Podnebje utegne imeti lastnost, ki jo klimatologi imenujejo »neprehodnost« (intransitivity), in če jo ima, ne moremo prav nikoli prepričljivo napovedati, kakšne bodo posledice na podnebje pri povečani količini ogljikovega dioksida in drugih onesnaževalcev.

Transznanost in javna politika

Če povemo odkrito, ima znanost dve stališči: teži za pravilnostjo in napovedujo. Postopek iskanja pravilnosti je običajno pred napovedovanjem, »namen« iskanja pravilnosti je pravzaprav napovedovanje. Znanost je glede sposobnosti napovedovanja zelo raznovrstna: kjer so razredi, ki jih raziskujemo, homogeni, so pravilnosti bolj očitne in napovedi bolj zanesljive. Inženiring je vsestransko izvedljiv, kajti inženir opira svoje ocene glede izvedljivosti na znanost – predvsem na matematiko, fiziko in kemijo – ki se ukvarjajo s homogenimi razredi. Nasprotno pa biolog, katerega raziskovalni objekti so manj homogeni, nima tolikšne možnosti za napovedovanje. Družboslovec, ki se ukvarja z najmanj homogenim razredom, pa ima temu ustrezno najmanj te možnosti.

Thom je v svoji teoriji o katastrofah ugotovil pojave, ki so diskontinuirani, na primer upogibanje mostu, lomljenje vala, nestabilnost v ekosistemu ali v ekonomskem sistemu, ki jih lahko uvrstimo med pravilne arhetipe – zaradi tega pa so tudi znanstveni – vendar niso napovedljivi. Takšni pojavi so običajno izredno celoviti, »katastrofe« pa povzročijo neznatne spremembe zunanjih spremenljivk, ali pa mejni in začetni pogoji. Naj citiram iz njegove knjige *Structural Stability and Morphogenesis*: »... procesi so že po definiciji strukturno nestabilni, zato ni možna nikaka posamezna napoved«.

Tu razlikujemo med znanostjo kot napovedovanjem in znanostjo kot opazovanjem, saj javna politika na splošno zahteva od znanosti bolj napovedovanje kot pa opazovanje, hkrati pa javna politika zahteva od znanosti več, kot more slednja storiti.

To pa ne pomeni, da so znanstvene napovedi vedno tako šibke, da ne bi mogle oblikovati javne politike. Nobenega dvoma ni, da obstaja cela vrsta prednostnih vprašanj, o katerih more znanost z vso pristojnostjo dati svojo napoved – to bi bil na primer fizikalni učinek vodikove bombe nad New York Cityjem in kako bi vplivala polovična količina vode na namakalne površine Pandžaba in za koliko bi skrčila tamkajšnji pridelek žita in, ali bi odpravili poliomelitis, če bi masovno uvedli program imunizacije?

Vendar bolj kot se javna politika ukvarja s škodljivimi učinki tehnologije, bolj zahteva znanstvene napovedi glede redkih dogodkov iz Thomovih »katastrof«, to pa so stvari, ki prekašajo znanstveno moč. Sprašujemo se po učinkih majhnih poškodb ali po verjetnosti redkih dogodkov in posledicah v notranje celovitih neprehodnih sistemih, ali pa se sprašujemo o dogodkih na globalnih območjih,

kjer bi bilo eksperimentiranje preveč tvegano. Vse to pa so predvsem zadeve, ki so transznanstvene, ne pa znanstvene.

Odločitve v soočenju z negotovostjo

Ukvarjamo se z odločitvami, ko nastopi negotovost, kar je pogost pojav v sistemskih analizah. Negotovost nastopi, ker zastavljena vprašanja in zahteve po napovedi prekoračujejo sposobnosti naše znanosti. Raje kot iskanje pomoči pri sistemski analizi bi preprosto predlagal pristop k sprejemljivi javni politiki, v posebnih primerih pa določanje standarda odstopanj, ko se ocena tveganja nahaja na področju, ki presega znanost. Upam, da primer takšnega preskriptivnega pristopa, to je pristopa, ki predpisuje, kaj storiti, lahko posplošimo tudi na druge primere, kadar presežemo sposobnost znanosti.

Pri določanju standardov za sevanje odpadkov, denimo iz jedrske elektrarne ali za termoelektrarne na premog, in sicer zaradi žveplovega dioksida, utegnemo pretehtati koristi in tveganja. Najprej na primer ocenimo število rakastih obolenj, ki jih povzroči žarčenje; ta ocena je vsekakor nezanesljiva, ker so doze sevanja nizke, tako nizke, da na splošno ne moremo jasno ugotoviti učinka. Kadar ni podatkov, se običajno lotimo linearne hipoteze; iz slednje izračunamo reme človeške izpostavljenosti (vsa izpostavljena populacija v določenem času, pomnoženo s številom remov), od tod pa pričakovano število rakastih obolenj. Celo na tej stopnji so ugotovitve, ki presegajo znanost, še posebej pa veljavnost linearne hipoteze pri tako nizkih dozah.

Denimo, da lahko izračunamo število rakastih obolenj ali celo smrti, ki so jih povzročile majhne doze sevanja. Kako bo potemtakem določevalec standarda dejansko postavil sprejemljivo dozo? Stara ameriška Atomic Energy Commission uporablja izraz 'tako nizko, kot je še praktično' – kar pomeni nadzor nad dodanim sevanjem, ki bi bil 'še izvedljiv'.

Nekdo drug pa spet skuša kvantificirati vrednost človeškega življenja – denimo po zmožnosti, ki jo ima nek posameznik za zaslužek – in potem z večanjem nadzora nad sevanjem glede na porast slednjega, vse dokler celoten strošek v dolarjih dodatne opreme za nadzorovanje, pa tudi za človeško življenje ne postane minimalen. Takšen pristop je nedavno uporabil D. Sparks¹⁰. Lahko bi rekli, kot je zapisano v Delaneyjevem amandmaju za U.S. Pure Food and Drug Act, da človek ne sme biti izpostavljen ničemur, kar je rakotvorno, četudi je nezatno – saj je dejansko človeško življenje neprecenljivo.

Vsi ti pristopi so samovoljni. Vsekakor, vsak pristop k pretehtavanju koristi in stroškov je omejen na odvisnost od predhodnega vrednostnega sistema, ki pa je stvar politike, ne pa znanosti. S tem opozorilom pripravljam nov pristop k določanju standardov, posebno kadar je sevanje tako nizko, da njegovih učinkov ni možno izmeriti. Temeljna zamisel je spraviti v zvezo sevanje, ki ga povzroča človek, z obstoječim sevanjem v naravnem okolju. Standard se zato postavi na raven, ki je 'majhna' v primerjavi z naravnim okoljem. Razumno v tem načelu je to, da že dolgo od tega, kar se je človek prilagodil okolju, ne glede na to ali je bilo okolje po sebi nevarno, gre za nevarnost, s katero živimo in smo se pripravili na življenje z njo – vsekakor pa imamo le nekaj izbire in jo tudi sprejmemo.

Zato pa moramo poiskati definicijo za 'majhno' v primerjavi z naravnim okoljem. H.I. Adler¹¹ je predlagal, da bi lahko vzeli standardno deviacijo naravnega okolja kot definicijo za 'majhno'. V primeru nizke LET radiacije¹⁵ v Združenih državah, gre za kakih 20 miliremov na leto, in sicer od celotnih 120 miliremov na leto. Slučajno pa je to zelo blizu tistim 5–10 miliremov na leto, ki jih je kot standard za lahkovodne reaktorje določila Atomic Energy Commission – kar pa je seveda stopnja, ki so jo določili samovoljno.

In tako navedena misel ustreza za sevanje, izgleda pa, da je ni mogoče uporabi-

ti za poškodbe, ki nimajo naravnega ozadja. Vendar ima presenetljivo veliko število poškodb, ki jih je povzročil človek, svoje naravno ozadje. Poleg sevanja (kjer je naravno ozadje tako za nizko LET sevanja kakor za visoko, četudi naravni viri sevanja ne smejo pripadati isti kemični zvrsti, kot je tista, ki jo je ustvaril človek). Pri tem mislim na SO_2 , CO_2 , CO , NO in težke kovine. Za nitrit, ki povzroča, da pordi meso, so odkrili, da se tvori v ustih, ko jemo špinačo ali kako podobno zeleno povrtnino. Bolj eksotične sestavine, na primer DDT, pa skoraj nimajo dvojnika v naravi; vseeno pa bi bilo treba vprašati, ali smo dodobra preiskali naravo tudi glede kloriranih aromatičnih ogljikovodikov.

Adlerjeva shema pa ne velja za poškodbe, ki se kopičijo, in katerih kopičenje preti s katastrofo. Katastrofa utegne biti družbena – denimo jedrska vojna, ki sledi neposredno iz kopičenja jedrskega orožja, lahko pa gre tudi za naravno katastrofo; recimo za kopičenje ogljikovega dioksida. Ti primeri povzročajo, kar je razumljivo, največje dileme, s katerimi smo se dozdaj srečali: naše izkoriščanje fosilnih goriv povečuje koncentracijo ogljikovega dioksida, kar lahko občasno privede do segrevanja zemeljske oble. Po drugi strani pa spet težko z gotovostjo trdimo, da se bo to kdaj zgodilo. Sam problem je zazdaj bolj onstran znanosti in utegne biti za vselej takšen.

V vsem tem tiči misel o vsesplošnem tveganju. Če mora družba sprejeti kako novo tveganje, potem naj bi bilo slednje primerjano z drugimi tveganji, tako naravnimi kakor onimi, ki jih povzroča človek, ker ima družba z njimi že izkušnje in se jim je že prilagodila. Gre za logiko primerjanja tveganja pri okvari na reaktorju z avtomobilsko vožnjo, strela ali s potresom. Izhajajoč iz Adlerjeve zamisli, utegne nekdo *a priori* trditi, da bi bilo tveganje z novo tehnologijo, ki se ji še nismo privadili, majhno v primerjavi s tehnologijo, na katero smo navajeni.

Težave pa nastanejo nemudoma: če je namreč tehnologija nova, kot na primer jedrska energija, ali lahko presodimo tveganje? Če gre za tveganje nove zvrsti – na primer velike količine radioaktivnosti – ali ga je upravičeno primerjati s popolnoma drugačnim tveganjem? Tveganje, ki vključuje nov način smrti – na primer predolga izpostavljenost sevanju – je treba vselej natančneje pretehtati, kot pa kaj takega, ki ne vsebuje teh novosti.

Priznamo, da te domneve niso lahke in zadovoljujoče. Celo Adlerjev bistroumni predlog, da je treba omejiti tveganje na nekaj, čemur so se že prilagodili, je težko razširiti. Vedno bodo obstajali elementi samovolje v politični presoji pri ocenjevanju tehnologije, in sicer ne glede na to, ali so vprašanja, ki tičijo v ozadju, znanstvena, in ali je nanje sploh možno odgovoriti, ali pa morda ne spadajo na transznanstveno področje.

V resnici najbrž ni zadovoljivega načina, niti konceptualnega, kako presojati koristi in tveganja; slednje bo vseeno politično in samovoljno.

Načelno pa obstaja vendar neka rešitev, sicer obširna, vendar se moramo vselej boriti zanjo: toliko izboljšati tehnologijo, da bo odpadkov čimmanj, in to za katerokoli ceno. Vendar celo to ni dovolj, saj dokler bodo preostajali odpadki, bo ostajalo tveganje. S tem pa se bomo končno spopadli tako, kakor predlaga Adler, namreč z zdravljenjem obolenj, ki jih utegne povzročiti izpostavljenost tem odpadkom. Ko bi bilo možno rakasta obolenja zdraviti tako kot tuberkulozo in ko bi se bilo možno pred njimi enako zaščititi, predvsem pa ko bi bili bolj sposobni popraviti gene, ki jih je poškodovano sevanje, mar ne bi imeli popolnoma drugačnega stališča do tveganja pri jedrski energiji? Mar so takšni znanstveni čudeži manj verjetni, kot pa so nekatera razdejanja, ki jih opažamo ob novih tehnologijah?

Nihče ne more zanikati, da pogosto govorimo, kako je nujno treba varno izolirati radioaktivne odpadke za kakih tisoč let. V tej naši skrbi pa tiči podmena, da v tako dolgem obdobju človek ne bo mogel spodbuditi imunosti glede izpostavljenosti sevanju ali pa vsaj razviti načina zdravljenja obolenja, ki jih je povzročilo sevanje. In tako se v skrbi za generacije, ki bodo živele v daljni bodočnosti in ki se

včasih vrinejo v javne razprave o jedrski energiji, zdi, da dosledno podcenjujemo verjetnost, da bodo bodoče generacije vedele dosti več kot mi.

Razprave, ki presegaajo znanost

Ob opredelitvi transznanstvenega, češ da gre za vprašanja, ki so onstran znanosti, posebno pa pri napovedovanju redkih dogodkov ali Thomovih katastrof, utegnemo dobiti vtis, da znanost za to ne odgovarja. Kaj takega seveda ne drži.

Kot prvo je tu predvsem odgovornost, da kolikor je mogoče jasno povemo, kaj je področje znanosti in kje se začena to, kar presega znanost. Ko prisostvujemo obširnim debatam o tehnologiji – jedrski energiji, pesticidih, izginjanju ozona – spoznamo, da se o nekaterih stvareh vsi strinjajo, o drugih pa ne. Med slednje spadajo redki dogodki – učinki majhnih koncentracij zelo toksičnih snovi ali možnost, da izčrpamo ozon, pa tudi veliki dogodki, ki so jih sprožila manjša ali prenagljena dejanja. Jasno je, da morajo znanstveniki povedati, kaj vemo o tem in česa ne vemo. Ker pa so čustva zelo razburkana, znanstveniki v takšnih debatah pogosto le s težavo uporabijo podobna merila znanstvenega poštenja kot jih v strogo znanstvenih debatah: često se namreč sklicujejo, da vedo več, kot je znanstveno upravičeno, da pa njihovi nasprotniki vedo manj. To pa seveda ne pomeni, da znanstvenikom med premlevanjem znanstvenih zadev ne manjka razburjenje ali da nikoli ne povedo več, kot je upravičeno. Vseeno pa, kadar govori znanstvenik pred znanstvenim forumom, ga presojaajo vrhunski strokovnjaki, ki zahtevajo dokaze; ko pa govori javnosti, ga imajo njegovi znanstveni kolegi le stežka za poštenega. Zato razgovor, ki presega znanost, in sicer javno, pred neznanstvenim občinstvom, cikla na neodgovornost.

Ali so lahko znanstvene debate zunaj običajnih znanstvenih forumov bolj odgovorne? Obstaja mnogo predlogov, najbolj upoštevanja vreden je Science Court (znanstveno razsodišče) Arthurja Kantrowitza.¹² Glavni namen Science Court je z dozdevnim razsojanjem začrtovati ločnico za posamezne primere med znanstvenim in transznanstvenim, pa tudi preveriti znanstvena dejstva. Zagovorniki in nasprotniki naj bi predložili svoje trditve, samo zadevo pa bi razsodili za znanstvenim omizjem. O tem, da zmore takšno razsodišče v resnici presojati zahtevno vprašanje, kot je na primer: »Ali izpuh pri SST (supersonic transport – nadzvočni promet) izčrpava ozon?«, ne moremo reči nič gotovega, dokler te zamisli ne preizkusimo. Zdi se, da znanstveniki zunaj sistema (establishment) gledajo na vse to kot na poskus sistema, da bi bila podprta institucionalizirana stališča. Nasprotno pa bi bilo treba gledati na tak poskus bolj dobrohotno: namreč kot na vreden poskus, kako vključiti odgovornost v pogosto kaotične debate, ki presegaajo znanost.

Druga razsežnost znanstvenikove in tehnologove odgovornosti pa je vključena v predlagani pristop k javni politiki. Če je treba rešiti lastno tehnološko nezadostnost, bomo to storili le stežka, nikakor pa ne avtomatično. In tako je tehnolog hkrati odgovoren, da opozori na nevarnosti v svoji tehnologiji – kot je storil leta 1948 Edward Teller, ki je prvi vztrajal pri zahtevi, da se osredotočimo na varnost pri jedrski energiji – hkrati pa si mora tudi prizadevati, da ublaži to nevarnost. Slednje pogosto vključuje odkrivanje raziskovalnih področij, ki zahtevajo veliko napora, tu pa tam pa vključujejo še osebnostno žrtvo, še zlasti tedaj, kadar se počuti administrativna struktura ogrožena zaradi raziskav tega, za kar sodi, da je v redu. Do neke mere se je to zgodilo v zvezi z varnostjo jedrskih reaktorjev. The Atomic Energy Commission in vsekakor Joint Congressional Committee on Atomic Energy sta očitno podcenjevala množico raziskav, ki naj bi bile posvečene pojasnjevanju problemov jedrske energije.

Končno pa mora tehnolog spoznati breme odgovornosti, ki si ga je naložil, ter reči novi tehnologiji »ne«, kar je poudaril Freeman Dyson.¹³ Nekako modno je že,

da v nekaterih tehnoloških okoljih zavračajo jedrsko energijo, češ, da je nevarna in nepotrebna. Vendar so ti, ki zavračajo ta vir energije, mnogo preveč ošabni pri presojanju alternativ. Če se bo svetovna populacija povzpela, recimo, na deset milijard ali še več, bomo vsekakor potrebovali mnogo več energije kot jo zdaj, in sicer nekako desetkrat več. Alternativa bi utegnila biti tudi Heilbronnerjeve Vojne za ponovno razdelitev¹⁴, ko se reveži borijo z bogatimi za svoj delež presihajočega kolača.

Tudi alternative za jedrsko energijo niso brez graje: fosilna goriva lahko povzročijo katastrofo z ogljikovim dioksidom, lahko se primeri, da do fuzije ne bo nikoli prišlo, sonce pa le s težavo oskrbi s toliko energije, kot jo potrebujemo, predvsem glede transporta in elektrike. Zatorej se pri zavračanju jedrske energije, kjer je nevarnost proučena in jo razumemo, morda oklepamo alternativ, katerih nevarnost še ni znana ali pa sploh niso prave alternative: morda silimo našo družbo v obdobje družbene nestabilnosti ali pa v družbene spremembe, ki so vsaj tako velike, kot so bile one, ki jih je povzročila industrijska revolucija.

Vse to pa je v nekem smislu negotovo: znanost lahko z gotovostjo kaj malo pove o posledicah izogrevanja naših fosilnih goriv – ali o verjetnosti, da bo fuzija delovala, ali da bomo razvili izredno poceni celice na sončno energijo. Tvegano je reči »ne«, in sicer v trenutku, ko je tvegano reči »da«. Avtomatično sprejeti, češ, da je neka odločitev boljša ali varnejša od druge, pa ni niti znanstveno niti odgovorno. Iztreznujučo realizacijo morajo sprejeti znanstveniki na obeh skrajnostih teh številnih debat, ki presegajo znanost in mučijo naš tehnološki razvoj.

Navedena literatura

1. J. Bronowski, *Science and Human Values*, predelana izdaja, Harper and Row, New York (1965)
2. A. Rapoport, *Science and the Goals of Man*, str. 232, Harper and Brothers, New York (1965)
3. R.B. Lindsay, Entropy Consumption and values in Physical science. *Am. Sci.* 47., 376 (1959)
4. A. M. Weinberg, *Reflections on big Science*, str. 119, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts (1967)
5. W.M. Elsasser, *Atom and Organism*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey (1966)
6. *Proc. Am. Philos. Soc.* 94, 422 (1950) Ponatisnjeno v E.P. Wigner, *Symmetries and Reflectons*, Indiana University Press, Bloomington (1967)
7. A.M. Weinberg, Science and trans-science. *Minerva* X, 209–222 (april 1972)
8. R. Thom, *Structural Stability and Morphogenesis, An Outline of a General Theory of Models*, W.A. Benjamin Reading, Massachusetts (1974)
9. H. Brooks, *Minerva*, 484, (1972)
10. Osebnе zveze
11. H.I. Adler in A.M. Weinberg, Approaches to Setting Exposure Standards for Environmental Agements Present in Low Concentrations Over Long Periods of Time, Researc Memorandum IE (M) – 75-8, Institute for Energy Analysis, Oak Ridge Associated Universities, Oak Eidge, Tennessee (november 1975)
12. A. Kantrowitz, Controlling technology democratically, *Am. Sci.* 63, 505–509 (1975)
13. F.J. Dyson, The hidden cost of saying no, *Bull. At. Sci.* XXXI, 23–27 (junij 1975)
14. R.L. Heilbroner, *An Inquiry Into the Human Prospect*, W.W. A Norton, New York (1974)
15. LET (linear energy transfer /direktni prenos energije: op. prev./) je merilo za gostoto ionizacije vzdolž poti energetskega delca ali žarka. LET je visok za težke delce, kot so na primer alfa, in nizek za lahke delce, kot so beta ali gama žarki.

Nekateri problemi sodobnih analitičnih raziskovanj znanosti

1. Metrika znanosti – temelj sodobnih analitičnih preučevanj znanosti

Metrika znanosti, ki je temelj sodobnih analitičnih preučevanj znanosti, je doživela izreden razmah po drugi svetovni vojni z nastopom tako imenovane velike znanosti (big science). Danes si ne moremo predstavljati uspešnega vodenja znanstvene politike brez predhodnih analiz in medsebojnih primerjav raziskovalne aktivnosti, učinkovitosti in razvoja.

Metrika znanosti skuša s kvantitativnimi kazalci določiti splošne zakonitosti razvoja znanosti. Njena metodološka specifičnost, ne pa specifičnost v predmetu raziskovanja, ji omogoča večji prodor v smeri horizontalno interdisciplinarnega povezovanja. Zanimivo je, da bomo v nekaterih temeljnih delih, ki se ukvarjajo z občimi problemi kvantitativnega merjenja znanosti, naleteli na zahteve po eklektičnem pristopu.¹ Zdi se, da je takšna raba tega izraza s poudarjeno zahtevo po pluralizmu pristopov in zoper kakršenkoli teoretski monizem upravičena.

Kvantitativen pristop se veže na dve temeljni intelektualni usmeritvi pri preučevanju znanosti: na družbeno preučevanje znanosti in preučevanje znanstvene politike.²

V družbenih preučevanjih znanosti je večji poudarek na kognitivnih problemih, v študijah znanosti na operacionalnih problemih.

Metrika znanosti deluje izrazito povezovalno tudi v vertikalni smeri: je osnovni pogoj uspešnega vodenja znanstvene politike. Moč vertikalnega povezovanja ni odvisna samo od stroke. Na to opozarjajo kritične pripombe o neskladju med teoretsko analitskim razvojem kazalcev znanosti in uporabo teh kazalcev za namene znanstvene politike. Celo tam, kjer je institucionalna podpora razvoju kvantitativnih kazalcev znanosti zelo močna. Davidson Frame je že pred leti ugotavljal, da v ZDA namenjajo več sredstev za zbiranje in analitično obdelavo podatkov o znanosti kot kjerkoli drugje na svetu. Kljub temu pa naj bi bila njihova uporaba za namene znanstvene politike skromna.³

Ne glede na posamezne pomanjkljivosti in kritike teh pomanjkljivosti je razumljivo, da največ pozornosti kvantitativnim analizam v zvezi z znanstveno tehnološko politiko posvečajo v razvitih deželah. V teh okoljih organska povezanost znanosti in tehnologije s socio-ekonomskim sistemom omogoča bolj kompleksne in formalizirane analitično kvantitativne pristope. Nekateri avtorji skušajo tradicijo teh preučevanj sistematizirati po posameznih stadijih.⁴

Prvo stopnjo naj bi tako na primer predstavljale študije Bernala, drugo, ki sega v šestdeseta leta, obdobje vzajemnega oplojevanja Bernalove tradicije z natopajo-

¹ *Toward A Metric of Science: The Advent of Science Indicators*, edited by Y. Elkana, J. Lederberg, R. Merton, A. Thackery, H. Zuckerman, John Wiley Sons, New York, 1978.

² J. Spiegel-Rösing: *The Study of Science, Technology and Society Recent Trends and Future Challenges*, v: *Science, Technology and Society – A Cross-Disciplinary Perspective*, ed. by J. Spiegel-Rösing and Derek de Solla Price, Sage Publications, London, 1977.

³ Zoper Framejevo kritiko (glej: J. Davidson Frame: *Science Indicators in Science Policy Formulation – The Case of United States, Scientia Yugoslavica*, 6/1980/1-4) govorijo nekatere novejšje diskusije o dolgoročnih raziskovalnih programih v ZDA. Pomembno vlogo je odigralo stališče, da morajo tudi pri njih izhajati iz prioritarnih ciljev raziskovanja, pri čemer naj bi se finančna sredstva koncentrirala na tiste težiščne točke raziskovanja, v okviru katerih imajo ZDA – ustrezno rezultatom bibliometričnih analiz – prednost pred drugimi državami. (glej: *Task Force on Science Policy, Report for the Committee on Science and Technology, U.S. Hous of Representatives, December 1984*).

⁴ M. Anadakrishnan/Hiroko Morita-Lou: *Indicators of Science and Technology for Development*, v: *Science and Technology for Development*, Westview Press, Boulder and London, 1986.

čo bibliometriko, tretjo stopnjo, z začetkom sedemdesetih let, razmah ekspertnih pristopov v okviru številnih za te namene specializiranih organizacij (OECD, UNESCO, NORDFORSK, itd.).

II. Različne ocene o vlogi kvantitativnih kazalcev znanosti za namene znanstvene politike

Predvsem v sami znanstveni skupnosti naletimo na stališča, ki so dokaj skeptična do smiselnosti raznih kvantitativnih merjenj in preučevanj znanosti. Če se skušajo tovrstni pristopi fetišizirati, potem so takšni odpori upravičeni. Vprašljivo pa je kar načelno odklanjanje metrike znanosti.

Izdajatelji mednarodne revije za vprašanja metrike »Scientometrics« so se od vsega začetka zavedli odporov zoper svoje početje. V uvodu k prvi številki so zapisali, da se zavedajo iluzornosti pričakovanja, da bo metrika znanosti podobno kot znanost o znanosti nasploh dobila neko večjo podporo med znanstveniki.⁵ Za večino aktivnih raziskovalcev naj bi bila kvantitativna preučevanja znanosti še vedno nesmisel. Izvor takšnih predstav je treba iskati v apriornih predsodkih, ignoranci in nasploh napačnem razumevanju ideje znanstvene metrike. Podcenjevanje je toliko bolj močno, kolikor bolj se hoče preiti od merjenja posrednih kazalcev strukture in razvoja znanstvene dejavnosti (kadri, financiranje, oprema) k neposrednim (rezultati znanosti).

Odpori zoper kvantitativne kazalce se napajajo pogosto iz dveh povsem nasprotnojučih stališč. Na eni strani se je uveljavilo mnenje, da nimamo uporabnih kvantitativnih kazalcev raziskovalno-razvojne dejavnosti. Z druge strani leti občutek, da preveč neuporabnih in nerelevantnih deskriptorjev zamegljuje pravo podobo raziskovalno-razvojne dejavnosti. Naš odgovor tako enemu kot drugemu stališču je, da sedaj še nimamo enotnega modela vmestitve do sedaj razvitih kazalcev znanosti v koncept spoznavnega napredka in v zvezi s tem v optimalno strategijo upravljanja znanstvene politike – imamo pa predpostavke za vzpostavljanje zvez med izbranimi raziskovalnimi koncepcijami in uporabnimi metodologijami na tem področju.

Pri uporabi kvantitativnih kazalcev znanosti se še vedno bolj opiramo na t. i. input-output model. Ta model v glavnem služi tudi statističnim zbiranjem podatkov o raziskovalno-razvojni dejavnosti. Predvsem kritiki ga označujejo kot »black box« model. Analitično ločimo v tem pristopu tri kategorije kvantitativnih kazalcev znanosti: kazalce inputa (raziskovalno-razvojni potencial), kazalce outputa (rezultati raziskovalno-razvojne dejavnosti), kazalce vpliva (vpliv raziskovalno-razvojne dejavnosti na družbeno-ekonomski razvoj).

Težava tega modela je v tem, da za raziskovalno-razvojno dejavnost ne obstaja skupna merska enota. Znanstveno védenje prav gotovo ni ekonomska kategorija, ki bi jo lahko enolično, brez preostanka kvantificirali. Medtem ko serijo kazalcev »inputa« v glavnem lahko izrazimo kot strošek vlaganja, pa kazalce »outputa« oziroma »vpliva« težje izrazimo v finančnih parametrih.⁶ Razen tega se enote »outputa« – gre za drug nivo problema – pomembno razlikujejo.

Je na temelju dejstva, da ne obstaja enotna merska enota, upravičeno sklepanje, da ne obstajajo nobene zveze med inputom in outputom? Zoper takšna sklepanja se je že zelo zgodaj uprl znan teoretik s področja kvantitativnih raziskovanj raziskovalno-razvojne dejavnosti Christopher Freeman.⁷

⁵ Editorial Statments by M. T. Beck, G. M. Dobrov, E. Farfield, D. de Solla Price, *Scientometrics – An International Journal for all Quantitative Aspects of the Science of Science and Science Policy*, vol. 1/1987, No. 1.

⁶ Najnovejši kazalci, ki se nanašajo na tehnološko plačilno bilanco ali pa prikazovanje odnosa med tehnološko performanco in zunanjo trgovinsko konkurenčnostjo posamezne dežele, so bolj sofisticirani ekonomski parametri, ki temeljijo na »cost-benefit« analizi.

(Glej: *Competitive Position Indicators of Manufacturing Industries*, DSTI/SPR/85.14, OECD, Paris, 1985; *The Notion of International Competitiveness – A Discussion Paper*, DSTI/SPR/81.32, OECD, Paris, 1981).

⁷ C. Freeman: *Measurement of Output of Research and Development*, UNESCO, Paris, 1969.

Freeman je podvrzel sistematični kritiki dvoje stališč, ki zanikajo možnost obstoja relevantnih zvez med inputi in outputi znanosti.

1. Prvo stališče apriorno zavrača možnost definiranja in merjenja znanstvenega outputa. Govorjenje o kakršnikoli kvantifikaciji znanstvenih rezultatov se mu zdi nesmiselno, s tem tudi trditev, da obstaja zveza med inputom in outputom. Freemanov odgovor apriornemu zavračanju možnosti merjenja rezultatov raziskovalno-razvojne dejavnosti je bil, da težave še niso opravičilo, da to delo odvrnemo z nedokazano trditvijo, da merjenje ni mogoče. Res pa je, da je merjenje izredno težko izvedljivo. Predlaga definiranje znanstvene dejavnosti kot tok informacij, katerega končni produkt so »inovacije« (v najširšem pomenu besede). Podobno metodologijo zagovarjajo tudi nekateri drugi avtorji.⁸

2. Drugo stališče ni apriorno zavračujoče, saj priznava delno možnost kvantifikacije inputa in outputa znanosti, vendar meni, da je razmerje med njima tako naključno, da ne moremo v odnosu med njima iskati nekih trdnih zakonitosti.

Freeman je menil, da je takšno stališče že s samim priznanjem, da je razmerje med inputom in outputom preveč naključno, da bi lahko izražalo kakršenkoli napor za izboljšanje učinkovitosti te dejavnosti, hkrati tudi priznanje določenega poznavanje inputov in outputov vsaj nekaterih dejavnosti raziskovanja in razvoja. V naprotnem primeru bi bilo nemogoče govoriti o povezanosti (tudi naključni ne) med tema dvema elementoma. Logično gledano, obstaja napaka v predpostavki, da zaradi prisotnosti elementov naključja v določenih posameznih primerih ni mogoče izdelati splošne veljavne statistike, ne samo za znanost, temveč za vse naravne družbene pojave. Naključni faktorji so pri raziskavah in razvoju vsaj toliko prisotni kot v katerikoli drugi človeški dejavnosti. Na primer: posamezniki, ki sodelujejo pri nekem odkritju ali izumu, so vedno impresionirani nad številnimi najbrž naključnimi elementi in pogosto upravičeno mislijo, da bi brez naključij nikoli ne prišlo do odkritja ali izuma. To pa ne more biti ovira sociologom za postavitev koristnih posplošitev o posameznih vrstah podatkov o odkritjih oziroma izumih.

Mehanicistično povezovanje inputa in outputa znanosti ravno tako temelji na napačni predpostavki kot poprej kritizirano stališče, le da gre za logično napako z drugačnim predznakom. Ponazorili bi ga lahko z modelom, ki dela analogijo med rastjo znanstvenih disciplin in širitvijo infekcije.⁹

Michael Moravcsik je v kar nekaj svojih prispevkih o problemu merjenja inputov in outputov znanosti izpostavil vlogo multidimenzionalnega pristopa.¹⁰ Bistvo njegovega razmišljanja je, da spoznanje tako kompleksnega pojava kot je raziskovalno-razvojna dejavnost, ne more izhajati iz predpostavke enodimenzionalnega metodološkega pristopa, ki se zadovolji z enostavnimi pojasnitvami »vzrok-posledica«, tako imenovane igre »ničelne vsote« oziroma modela »postavitev hipoteze-testiranje s pomočjo korelacije«. V okviru multidimenzionalne spoznavne koncepcije, ki gradi na kompleksni mreži odnosov, bolje rečeno součinkovanj med posameznimi elementi (če skušamo najti ponazoritev v geometriji, potem bi dejali, da elementi niso razporejeni vzdolž posamezne premice, temveč v celotnem prostoru, pri čemer obstaja kompleksna mreža povezav med temi elementi), postane pomen vzroka v najboljšem nebitven (trditve tipa »A je vzrok B« nimajo pomena), podobno igra »ničelne vsote« oziroma enostavni verifikacijski model.

Ob bolj razčlenjeni predstavitvi metodologije multidimenzionalnega pristopa, kakršno je predlagal Moravcsik, se na tem mestu ne nameravamo ustavljati, tudi ne ob njeni aplikaciji pri posameznih primerih. Kljub temu pa naj še enkrat poudarimo, da ne glede na kar nekoliko preveč deskriptivni prikaz posameznih primerov

⁸ Glej: G. M. Dobrov: *Wissenschaft. Grundlagen ihrer Organisation und Leitung*. Academie Verlag, Berlin, 1980.

⁹ Glej v M. Kochen: *Models of Scientific Output*, v: »Toward a Metri of Science – The Advent of Science Indicators«.

¹⁰ Glej: M. J. Moravcsik:

– *The Classification of Science and The Science of Classification*, *Scientometrics*, 10(1986)3–4.

– *Life in a Multidimensional World*, *Scientometrics*, 6(1984)2.

– *The Assessment of Scientific Output*, OECD, DSTI/SPR/85, 24-07A Paris, 1985.

nobeno teoretično in empirično raziskovanje raziskovalno-razvojnne dejavnosti ne more iti mimo splošnih napotil, ki jih je podal Moravcsik.

V luči Moravcsikove metodologije – ni pomembna njena označba, temveč vsebina – postane potem razumljivo tudi dejstvo, da kazalci raziskovalno-razvojnne dejavnosti sami po sebi še ne pomenijo ničesar. Svoj analitični pomen dobijo šele v kontekstu, ki mu ga daje definicija pojava, na katerega se nanaša, s položajem v tej definiciji in z odnosi do drugih elementov te definicije, ki predstavlja mikroteoretski kontekst.¹¹

III. Akademski tip raziskovanja kvantitativnih kazalcev znanosti in njihova praktična uporaba za namene znanstvene politike

V uradni literaturi naletimo na nekaj vrst kazalcev znanosti glede na tip uporabnika: kazalci znanstvene politike, analitični kazalci znanosti, interni kazalci znanosti.¹²

Na splošno je torej sprejeto razlikovanje kvantitativnih kazalcev znanosti kot predmeta znanstvenega interesa na eni strani, in sredstva znanstvene politike na drugi strani. Na tem mestu nas zanimajo politično administrativne in tehnično funkcionalne omejitve uporabe kazalcev znanosti za namene znanstvene politike, kot jih je predstavil Yaron Ezrahi.¹³

Če različni cilji določajo meje med različnimi vrstami informacij in utemeljujejo različne strategije in kriterije za njihovo selekcijo in oblikovanje, potem je razumljivo, zakaj v znanstveni politiki težko vzpostavimo kriterije za sistematični izbor uporabnih od neuporabnih informacij. Mnogovrstni in heterogeni cilji namreč vsiljujejo meje spoznavanju možnih racionalizacij sredstev za doseganje postavljenih ciljev. In če se glede tega vprašamo, koliko teoretska dela o znanosti kot sociokulturnem pojavu lahko dejansko prispevajo k racionalizaciji znanstvene politike, je odgovor negativen.

Obstajata dve vrsti omejitev: prva je kompleksna struktura procesov odločanja v okviru znanstvene politike, druga pa premajhna operaciabilnost temeljnih teoretskih konceptov na področju znanosti o znanosti. Odločitev in akcij v okviru znanstvene politike ne moremo usmerjati in usklajevati z jasno hierarhijo interno konsistentnih ciljev. Upravičeno se zastavlja vprašanje, ali znanost sploh je take vrste družbeni »subsistem«, ki ga upravljamo tem bolj racionalno, čim več informacij imamo o njemu. Kajti celo če imamo dovolj uporabnega vedenja o njem, pa politična narava procesov, s katerimi se določata količina in način distribucije resorjev, omejuje njegovo racionalizacijsko funkcijo.

Politične limite, ki se postavljajo aplikaciji racionalnega vedenja na različnih področjih družbenega življenja (tudi v znanstveni skupnosti) so zgolj manifestacija konfliktnih družbenih vrednot in različnih ciljev posameznih interesnih skupin. V okviru konfliktnih vrednot ne moremo izoblikovati nekega nevtralnega temelja za sistematično pridobivanje in selekcijo informacij. Tako na mikro- kot makronivoju političnega odločanja poteka alokacija resorjev v okviru med seboj si tekmujočih interesnih skupin. Ker si vsaka izmed teh skupin prizadeva, da bi odločitve, ki bistveno zadevajo to alokacijo, temeljile na merilih, ki bi pripomogli k okrepitvi njihovega lastnega položaja, postane proces oblikovanja teh meril (in alokacijskih

¹¹ Koristno je razlikovati med kazalci in podatki. Kakšna je razlika med podatki in kazalci? Lahko si pomagamo z naslednjo analogijo: merjenja rapidno upadajočega krvnega pritiska pacienta ostajajo podatki, dokler nekdo, ki dovolj pozna fiziologijo, ne pripozna tega upadanja krvnega pritiska kot kazalca spremembe zdravstvenega stanja pacienta. Kazalec je mera, ki eksplicitno testira neko postavko, hipotezo ali teorijo, ki običajno ostajajo implicitne. Kazalci so bolj formaliziran rezultat kompleksne interakcije med teorijo in merjenjem.

¹² Science-Technology Indicators – A Background to the Discussion, OECD, DSTI/SPR/80.29, OECD, Paris, 1980.

¹³ Y. Ezrahi: Political Context of Science Indicators; v *Toward a Metric of Science – The Advent of Science Indicators*.

mehanizmov) sestavni del interesnega spopada. Gre za politični model odločanja (pritiski, kupčije, kompromisi itd.), ne pa za racionalni model odločanja (relativno jasni, na konsenzu utemeljeni, prioritarno funkcionalno-tehnični standardi).

Vendar pa dejstvo, da imajo politične variable – izbira akcij ne temelji izključno na racionalnem vedenju, ker številni konfliktni elementi igrajo pomembno vlogo – centralni položaj, ne pomeni kar enostavno, da v selekciji informacij o raziskovalno-razvojni dejavnosti prevladujejo nerazložljivi faktorji.

V kontekstu znanstvene politike recepcija posameznih parametrov znanosti ni odvisna samo od njihove spoznavno-teoretske veljavnosti in tehnične preciznosti, temveč tudi od tako imenovanih komunikativnih in instrumentalnih vsebin. V prvem primeru gre za njihovo skladnost z uveljavljenim družbenim kontekstom, v drugem primeru za praktične posledice njihove integracije v družbeno akcijo. Analiza teh vsebin kazalcev znanosti v okviru znanstvene politike omogoča razumevanje vloge različnih socio-političnih mehanizmov pri (ne)uporabi, se pravi, pri njihovem sprejemanju ali zavračanju. Upoštevanje različnih neznanstvenih funkcij kazalcev znanosti v procesih političnega odločanja šele omogoča razumevanje dejstva, da se v okviru velikega možnega števila kvantitativnih mer uporabljajo samo nekatere ter da jih različne interesne skupine znotraj in zunaj znanstvene skupnosti različno vrednotijo.

Ezrahi je predlagal elemente za raziskovanje odnosa med profesionalnimi in politično-organizacijskimi faktorji. Kazalce znanosti opisuje tako, kot da se simultano nanašajo na tri dimenzije procesov odločanja v okviru znanstvene politike. Te dimenzije označuje kot kognitivno, normativno in funkcionalno komponento. V prvem primeru predstavljajo kazalci relevantne aspekte dejanskosti (učinkujejo na racionalnost znanstvene politike), v drugem primeru vplivajo na prioritete cilje in normativne parametre (določajo akceptibilnost znanstvene politike), v zadnjem primeru učinkujejo na interakcije med posameznimi subjekti, ki so vključeni v procese odločanja (potencialno povečujejo ali zmanjšujejo funkcionalno zmožnost znanstvene politike).

Cilj tako vzpostavljene analitične delitve je bila konceptualizacija odnosov med kazalci znanosti in procesi odločanja v okviru znanstvene politike. V skladu s temi tremi tipi odnosov je možna klasifikacija kazalcev znanosti glede na njihov profil: različni kazalci znanosti, ki se nanašajo na isti proces odločanja, se lahko različno nanašajo na njegove kognitivne, normativne in funkcionalne sestavine.

Posebna težava naj bi izhajala iz dejstva, ki ga Ezrahi označuje kot navzočnost dvojne vloge znanstvenikov. Na eni strani so kot profesionalna skupina ekspertov posebno zainteresirani za objektivne standarde opisovanja dejanskosti, na drugi strani pa imajo kot interesna skupina specifične interese glede uporabe različnih vrst kazalcev znanosti.

IV. Velika merjenja – raziskovanja mikrostruktur

Skušali smo prikazati nekatere specifičnosti, ki izhajajo iz uporabe kazalcev znanosti za namene znanstvene politike. Ne glede na te specifičnosti, ki smo jih skušali zajeti z Ezrahijevo paradigmo raziskovanja, ne moremo mimo kritičnih pripomb na račun prevelike agregiranosti posameznih kazalcev znanosti. Gerald Holton je razvil tezo o koliziji med »prostorninskimi« merjenji raziskovalno-razvojne dejavnosti in globinsko usmerjeno »spektroskopijo«. ¹⁴

Prevelika agregiranost oziroma predimenzioniranost naj bi bila posledica nekritičnega zgedovanja po načelih formiranja ekonomskih kazalcev, ki so jim blizu velika merjenja. S tem pa je prisotna nevarnost popolnega razhajanja med nekaterimi globalno usmerjenimi kazalci znanosti, ki izražajo uradna stališča (akterjev znanstvene politike) in tistimi, ki se nanašajo na mikrostrukturo znano-

¹⁴ G. Holton: Can Science be Measured? v: »Toward a Metric of Science: The Advent of Science Indicators«.

sti. Tveganje, da bo znanost, ki se izraža z uradnimi kazalci, pomenila neko samostojno entiteto, neodvisno od realnih dogajanj v znanosti, je res veliko.

To tveganje je toliko večje tam (na primer pri nas), kjer ob sicer ekstenzivnih sistemih znanstvene politike obstaja skromna zgodovina sociologije znanosti.¹⁵

Detaljno raziskovanje mikrostruktur znanstvenega sistema vključuje predpostavko o spoznanju vrste pojasnjujočih variabel posameznega pojava v znanosti, ki igrajo v uveljavljenih shemah povsem marginalno vlogo. Ravno zaradi poudarjenega makropristopa se zna zgoditi, da se predstave o razsežnostih raziskovalno-razvojnih dejavnosti funkcionalizirajo v statične in nespremenljive sheme. Tem nevarnostim se lahko izognemo samo ob upoštevanju celotnega teoretskega konteksta, na temelju katerega gradimo posamezne kazalce znanosti. In ker tudi ta teoretski okvir ni nespremenljiv, temveč se po svojih spoznavno-metodoloških pristopih v času razvija, moramo posamezne sisteme kazalcev znanosti ob sicer njihovi še tako popolni operacionalizaciji preverjati v okviru novih spoznanj na področju disciplinarnih ali interdisciplinarnih raziskovanj znanosti o znanosti.

Samo navidezno zato izstopamo iz problemskega horizonta naše obravnave, če se – ob upoštevanju vseh pomanjkljivosti našega prikaza – usmerimo na nekatere mikroraziskovanja v okviru sodobne sociologije znanosti. V tem kratkem prikazu nas zanimajo samo nekatere splošne implikacije takšnega pristopa, nikaikor se nimamo namena pomuditi ob vsej množici empiričnih raziskovanj, ki so se odvijala v paradigmatem okviru stroke.

Zanimajo nas preučevanja mikrosocialnih predpostavk individualne znanstvene učinkovitosti, tako kot so se razvila konec sedemdesetih in v začetku osemdesetih let (tudi prej) zlasti v sociologiji znanosti anglosaksonskega izvora. Širši teoretski okvir je med drugim prispeval tudi Richard Whitley z analizo organizacijske strukture delovanja sodobne znanosti in vloge posameznih znanstvenikov v tej strukturi.¹⁶

Whitleyev pristop k obravnavi znanosti kot oblike organiziranosti dela v raziskovalnih organizacijah je odgovor na pretirano poudarjanje koncepta znanstvene skupnosti v sociologiji znanosti. Ta temelji na predpostavki »prostolebdečih« mislecev, ki niso vezani v svoji raziskovalni dejavnosti na znanstvene institucije in njihovo notranjo organizacijsko strukturo.

Whitleyev raziskovalni program je omogočil kompleksnejšo analizo v okviru t. i. hipoteze kumulativnih prednosti (accumulative advantage hypothesis). V tej koncepciji so subsumirani vsi tisti pristopi, ki pojasnjujejo razlike v znanstveni učinkovitosti v prvi vrsti z družbenimi mehanizmi. V nasprotju s t. i. hipotezo »posvečenih duhov« (sacred spark hypothesis), kjer je poudarek na predhodno definiranih razlikah v sposobnostih in motiviranostih za znanstveno delo.

Hipoteza o kumulativnih prednostih (položaj znanstvenika v raziskovalni instituciji vodi h kulminaciji obstoječih prednosti: lažji pristop k finančnim sredstvom, izvajanje kontrolne funkcije, dostop do pomembnih informacij, itd.) je postala ena pomembnejših tem v sociologiji znanosti. Številna dela so izpostavila idejo kumulativnih prednosti kot centralno eksplanatorno načelo razlikovanja znanstvene učinkovitosti. V ta namen so bila opravljena mnoga empirična raziskovanja.¹⁷

¹⁵ D. Čengić, N. Rašić: Indikatori znanosti, Institut za društvena istraživanja sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1984.

¹⁶ R. Whitley: *The Sociology of Scientific Work and History of Scientific Development*, v: S. Blume: *Perspectives in the Sociology of Science*, New York, 1977.

R. Whitley: *Social Processes of Scientific Development*, Routledge Kegan Paul, London, 1974.

¹⁷ Glej: – J. Cole/S. Cole *Social Stratification in Science*, Chicago University Press, Chicago, 1973.

– H. Zuckerman: *Scientific Elit*, Free Press, New York, 1977.

– B. Raskin: *Productivity among Scientists: a replication and elaboration*, *American Sociological Review*, 42/1977.

– L. J. Scott: *Productivity and the academic position in scientific career*, *American Sociological Review*, 43/1978.

– L. Hargens/N. Mallins/P. Hecht: *Research areas and stratification processes in science*, *Social Studies of Science*,

10/1977.

P. Allison navaja naslednje razloge za tako široko sprejetje ideje kumulativnih prednosti:¹⁸

1. Ima pomembno vlogo pri pojasnjevanju razlik v produktivnosti in priznanih posameznih znanstvenikov. Te razprave potekajo od takrat, ko je A. Lotka odkril, da lahko v okviru izbranega vzorca znanstvenih člankov v fizikalnih revijah izrazimo frekvenčno distribucijo znanstvenikov glede na število objavljenih člankov aproksimativno s funkcijo $F(n) = k/n^2$ (n = število člankov, $F(n)$ = število znanstvenikov, ki publicirajo n -člankov, k = konstanta). Po tej funkciji je frekvenčna distribucija znanstvenikov močno asimetrična, tako da v najbolj tipičnih primerih manj kot 6% znanstvenikov, ki publicirajo, objavi polovico svojih prispevkov.

2. Na idejo se sklicujejo tako zagovorniki kot kritiki stratifikacijskega pristopa k obravnavi znanstvene skupnosti. Na eni strani so Cole, Zuckerman in drugi trdili, da stroga privrženost načelom univerzalističnega vrednotenja dejansko povečuje kumulativne prednosti v znanosti, s tem omogoča koncentracijo sredstev med najbolj usposobljene raziskovalce. Na drugi strani so avtorji, kot na primer Turner ali Chubin,¹⁹ poudarjali pomembno vlogo naključnih faktorjev v procesu pridobivanja kumulativnih prednosti. Zastavljali so si vprašanje, ali je obstoječa distribucija sredstev skladna z distribucijo talentov.

K. D. Knorrjeva in R. Mittermeier sta empirično raziskovala odnos med stopnjo publicistične učinkovitosti, povezane z raziskovalnorazvojnimi deli v znanstveni instituciji in položajem znanstvenika v organizacijski strukturi institucije.²⁰

Prednost Knorr/Mittermeierjeve analize je v tem, da uporablja podatke iz mednarodne primerjalne študije o organiziranosti in delovanju znanstveno-raziskovalnih organizacij v šestih evropskih državah.²¹

Njena predpostavka, da moramo publicistično učinkovitost znanstvenikov, če jo preučujemo v okviru organizacijskih variabel, pojasnjevati tudi s profesionalno pozicijo znanstvenika v organizacijski hierarhiji, se je empirično potrdila. Položaj v formalni in neformalni hierarhiji je povezan z različno možnostjo pristopa k resorjem in različnim funkcijam v procesu znanstvenega raziskovanja, kar vpliva na razlike v kvantiteti publiciranja.

Omenjena analiza ni pomembna samo zaradi konkretnih raziskovalnih rezultatov, temveč tudi kot koristno praktično metodološko napotilo drugim tovrstnim preučevanjem. Prostor nam ne dovoljuje, da bi jo obširneje prikazali. Je pomemben legitimacijski okvir sklepnim ugotovitvam o povezanosti variabel mikroorganizacijske strukturiranosti znanstvenega sistema in individualne publicistične produktivnosti. Da bi se izognili poenostavljenim interpretacijam, moramo hkrati poudariti, da ne gre za nobene ugotovitve, ki bi jim morebiti pripisovali »nadzgodovinskost«, temveč za ugotovitve, ki zahtevajo stalno preverjanje v »času in prostoru«. Ob upoštevanju te njihove lastnosti je, če se povrnemo k osrednji temi našega razpravljanja, sploh smiselno opredeliti njihovo vlogo pri konstrukciji sodobnih kazalcev znanosti v povezavi z znanstveno politiko.

¹⁸ P. Allison: Cumulative Advantage and Inequality in Science, *American Sociological Review*, 47/1982.

¹⁹ S. Turner/D. Chubin: Chance and Eminence in Science, *Social Science Information*, 18/1979.

²⁰ K. D. Knorr/R. Mittermeier: Publication Productivity and Professional Position. Cross-National Evidence on The Role of Organisation, *Scientometrics*, 2/1980/2.

²¹ Podatki so se nanašali na naslednje države: Avstrijo, Belgijo, Finsko, Madžarsko, Poljsko in Švedsko (glej: Scientific Productivity – The effectiveness of research groups in six countries, ed. by Frank M. Andrews, Cambridge University Press/UNESCO, Cambridge, 1979).

Na koncu našega razpravljanja se bomo dotaknili nekaterih problemov kvantitativnega spremljanja raziskovalno-razvojne dejavnosti pri nas. Znano je, da imamo veliko objektivno razpoložljivih virov informacij o znanosti (statistika, služba družbenega knjigovodstva, patentne službe, specialni informacijski centri strokovnih služb, itd.), vendar ti viri ne dobavljajo podatkov, ki bi lahko služili kot spoznavna osnova procesov odločanja znanstvene politike.

Celo če bi ostali pri najbolj splošnem prikazu vprašanj, ki se pojavljajo v zvezi s to problematiko, bi bila potrebna samostojna obravnava. Ker to ni naš namen, naj se ustavimo samo ob enem primeru. Je dovolj tipičen, da omogoča spoznanje obče strukture problema, namreč vprašanje izhodiščnih definicij raziskovalnih pojavov. Idealno bi sicer bilo, da bi konstrukcijo kazalcev in model zbiranja podatkov vzpostavili potem, ko bi nam bil pojav, ki ga hočemo meriti, že jasno predstavljen. Ker v praksi ni tako, se težave začnejo takoj, ko skušamo postaviti izhodiščne definicije.

Informacijski sistemi spremljanja raziskovalno-razvojne dejavnosti so pomanjkljivi v zvezi z merjenji njenih rezultatov, ki so vezani na t. i. inovacijsko-razvojno razsežnost. Prav tako ne izhajajo iz mednarodno standardiziranih merjenj.

Naš statistični sistem vključuje v metodologijo spremljanja znanostno kategorijo izuma.²² S tem se že na konceptualni ravni sproži cela vrsta vprašanj, za katera se zdi, da niso zadovoljivo rešena. V tradicionalnih klasifikacijskih sistemih OECD-ja izum ni točno določena kategorija. Ti sistemi izhajajo iz že dlje časa ustaljene delitve znotraj definicije raziskovanja in razvoja, tako da kategorija »izum« ni samostojno locirana v tem kontinuumu, temveč se nanaša tako na aplikativno kot razvojno raziskovanje in tudi na dejavnosti, ki so zunaj definicije raziskovanja in razvoja.

Ne glede na to, da so predvsem s strani ekonomskih znanosti prihajale pobude za drugačen tip klasifikacij, kar je zelo razumljivo, saj je bilo treba zaradi poudarka na povezavi med znanostjo in industrijo (širše: ekonomskim subsystemom) vzporedno gojiti več konceptualnih pristopov ob koncepciji, ki daje poudarek verigi invencija, inovacija, difuzija (transfer), pa se danes vedno bolj opušta merjenje outputa znanosti s kategorijo izuma.²³

To opuščanje pa ni toliko posledica konceptualnih razhajanj glede na uveljavljene definicije raziskovanja in razvoja, temveč bolj spoznanja, da so potrebne izčrpnije tehnološke spremembe, s katerimi sta izum oziroma invencija (Schumpeter je vpeljal razlikovanje med invencijo in inovacijo) nujni, ne pa zadostni pogoj za inovacijo. Hkrati je šele inovacija tisto ustrežnejše merilo končnega rezultata raziskovalno-razvojne dejavnosti.

Kritično pripombo naslavljam na našo statistiko znanosti, ker ne zbira podatkov o inovacijah, ne toliko na račun dejstva, da z uvajanjem kategorije izuma skupno z njeno ohlapno definicijo premalo upošteva vse pojmovne težave, ki so povezane z njo. S povečanjem teh težav, ki spremljajo nek kazalec znanosti, se zmanjšuje relevantnost zbranih podatkov. Gre za povezanost: na eni strani imamo

²² Statistika (NIRO-obrazec) v navodilih za spremljanje števila izumov povzema naslednjo uradno zakonsko definicijo: izum je nova rešitev določenega tehničnega problema, ki jo je mogoče uporabiti v industrijski ali kakih drugih gospodarskih dejavnostih.

²³ Zanimivo je, da so nekateri ekonomisti, ki so se ukvarjali z ekonomskimi preučevanji raziskovalno-razvojne dejavnosti (Machlup, Ames, Schmookler), izhajali iz takšnih sistemov klasifikacije, v katerih je kategorija izuma povsem natančno opredeljena. Ames je objavil tabelo inputov in outputov znanosti (=Research, Invention, Development and Innovation», American Economic Review), kjer je upošteval naslednjo razčlenitev: bazično raziskovanje, izumiteljsko delo in uporabno raziskovanje, eksperimentalno-razvojno delo, nov tip proizvodne konstrukcije.

ohlapno definicijo kategorije izuma, na drugi strani ni strogo vzpostavljenih kriterijev razlikovanja med invencijo in inovacijo (v izvornem pomenu, po Schumpeterju, je temeljni kriterij za razlikovanje inovacije njena komercialna aplikacija). Možnost za napačne interpretacije je velika. Ta problem v naši statistiki tudi ni rešen s takšnimi kazalci, kot so število prodanih izumov oziroma številom izumov, uporabljenih prvič v praksi.

S podobnimi težavami in pomanjkljivostmi bi se srečali tudi pri preostalih kompleksnejših kazalcih merjenja raziskovalno-razvojnega outputa (npr. patenti, tehnološka plačilna bilanca, itd.), če bi se lotili njihove natančnejše analize. Zato je logičen zaključek, da moramo tudi pri nas posvečati pozornost metriki znanosti, razvoju kvantitativnih kazalcev raziskovalno-razvojne dejavnosti in njihovi aplikaciji, tako da bodo služili kot sredstvo racionalizacije družbenim procesom upravljanja znanosti.

RENEÉ FREGOSI*

Stanje stvari

Že nekaj let smo pričé vse večjemu prodoru pojavov religiozne narave na politično prizorišče. Nastajajo ali razvijajo se politično-religiozna gibanja (pri katerih je pogosto zelo težko ločiti ti dve komponenti, politično in religiozno): od Indije, s Sikhi in odcepitvenimi težnjami v Pandžabu, do Združenih držav Amerike z fundamentalističnimi svetovnimi nazori, ki vplivajo vse do Bele hiše, pa seveda prek islamističnih gibanj na Bližnjem Vzhodu in v Afriki, in do obnove katoliškega integrizma v Evropi in židovska integristična gibanja v Izraelu.

Odtod izvira tudi raba izrazov kot so: »vrnitev religioznega«, »valovi integrizma«, »povratek iracionalnega« itn. Ali so to ustrezni izrazi, ali sploh omogočajo razumevanje takšnih pojavov? Tu smo, da bi o tem razpravljali.¹ Ali vse te pojave lahko legitimno povežemo med seboj? Takšni izrazi namreč implicirajo določene zveze, toda: katere so v resnici njihove skupne točke, se pravi, ali so zveze med vsemi temi pojavljanji bolj ali manj religiozne oziroma bolj ali manj politične narave? Vprašanje je bilo tu že zastavljeno; tisti, ki so sprožili to pobudo, so imeli besedo že na začetku.

Že naslovitev teme bi utegnila sama po sebi skorajda pomeniti zavzetje stališča o tem vprašanju; izbira regij v svetu, na katere usmerjamo našo pozornost – Bližnji Vzhod, Vzhodna Evropa in ZDA – pa nemara še podkrepljuje poudarek, ki ga dajemo strastnemu in anti-racionalnemu integrističnemu vidiku različnih religioznih pojavov, ki so trenutno v samem vrhu aktualnosti.

Da ne bi naredili vtisa, da smo zašli v takšno smer, je bilo pač primerno, da smo se lotevali vse večjega in bolj odločilnega vprašanja o angažmaju različnih cerkvenih hierarhij ali eminentnih elementov teh hierarhij za pravično stvar: v Latinski Ameriki, Poljski, Južni Afriki ali pa tudi v Evropi (v zvezi z emigracijo) ali s četrtim svetom. Toda temu regijskemu načelu smo se končno odrekli prav zato, da bi se izognili zmedi: tu nas zanima prostor, ki ga zavzemajo različne neegalitarne pa tudi anti-humanistične in antiprogresivne ideologije.

Tudi Colette Audry opozarja, da pobudnikom te razprave nikakor ne gre za to, da bi zavrgli po eni strani religijo, vse iracionalno in vse ekstremizne, po drugi strani pa popolnoma združili politiko, racionalnost in humanizem: sleherni politični angažma vsaj deloma poteka iz iracionalnih in nezavednih opredelitev, po drugi strani pa je humanistični postulat o svobodi, ki utemeljuje posameznika kot nosilca moralne zahteve in kot akterja življenja v družbi, samo po sebi že iracionalno dejanje, ki je prvi vzgib racionalističnega in materialističnega postopka.

Najbolj iracionalni vidiki religije

Tu ne gre za to, da bi znova začenjali veliko razpravo, ki je postavila na oder Religijo, Filozofijo in Znanost; veliko bolj gre za to, da poskušamo razumeti, kako in zakaj je lahko religija v svojih najbolj iracionalnih oblikah in najbolj nasilno

* R. Fregosi, direktorica I.S.E.R. (Institut socialiste d'études et de recherches)

¹ Z mednarodnega seminarja o »povratku religije v politiko« (gradivo je objavila francoska revija RPP (Revue politique et parlementaire) v št. 928, marec-april 1987) smo prevedli za naše bralce tri prispevke.

reakcionarnih pojavih osvojila ali ponovno osvojila v teh zadnjih letih tako zelo pomembno mesto na političnem polju.

Izhodišče je seveda v tem, da prepoznamo globoke podobnosti med različnimi integrizmi. Najprej je potrebno ugotoviti, da se le-ti razvijajo v kontekstu ekonomske krize, ki povečuje neenakost in ustvarja plodna tla za iracionalne in nasilne pojave. Ugotovimo tudi, da militantna integristična gibanja nimajo nujno svojih najboljših zaveznikov v revnih deželah, ampak predvsem tam, kjer je obstajalo pa potem zbledelo upanje v ekonomski, politični in družbeni razvoj. Ko se perspektive za racionalizacijo ekonomskega in družbenega življenja, do katerega naj bi prišlo zaradi ekonomske rasti in institucionalne stabilizacije, porazgubijo ali uvenejo, tedaj nastopijo fantazmatične kompenzacijske perspektive: manihejske vizije, moralni red, strogost življenjskih pravil, hierarhija in neenakost, pojmovane kot »naravne«.

Vsi integrizmi ali fundamentalizmi namreč opravijo vrnitev k črki besedila, k nesprenemljivosti dogme, k integriteti zapovedi, da bi na teh načelih utemeljili politično in socialno organizacijo sveta. Njihov aktivizem prehaja postopoma od očiščenih posameznikov na dejavne skupine gorečih vernikov in na države, ki izvajajo religiozna pravila in imperative kot božjo voljo. Sektaški, do seksualne obsedenosti puritanski, neegalitarni integristi, ne glede na to, ali gre za evangeliste, žide, katolike ali muslimane, vsi integristi se strinjajo v tezi: »žene morajo biti podrejene svojim možem. Takšen je zakon. V skladu z naravnim redom je, da žene povsod služijo moškim, in otroci staršem, zakaj nikakor ni v skladu s pravico, da bi višji služil nižjemu (. . .). Ženska mora nositi pajčolan, ker njen obraz ni podoba boga in zato, da pokaže, da je podrejena možu« (Slovar inkvizitorjev, 1494, črka F, geslo Femme/ženska).

Po drugi strani pa fundamentalisti utemeljujejo in združujejo to, kar prihaja iz privatnega in iz javnega; posameznika s kolektivom, racionalno in iracionalno; seveda ne moremo in ne smemo radikalno ločevati teh zvrsti, lahko pa jih vsaj razčlenimo tako, da individualno in privatno nista ločena, da politika ohranja določeno avtonomnost in da iracionalno ne dobi oblike racionalnega in ga ne nadomesti.

Razvoj integrizmov ustrezno degradaciji države

Pravzaprav je presunljivo, ko vidimo na delu te različne racionalizacije integrizmov: postavijo se v obliko političnih ideologij (si od njih pogosto izposodijo terminologijo razrednega boja, da bi tako okrepili svoj moralizatorski vpliv), opravičujejo arhaične pravne zakonike in z vso močjo uveljavljajo vrednote tradicije; uporabljajo znanost in moderne tehnike, zlasti oboroževalne in medijske.

Potrebno je potemtakem dobro razločevati vse te izraze: racionalno, racionalnost, racionalizacija, racionalizem.

Racionalizirati pomeni dati racionalno, logično in urejeno obliko celoti različnih elementov; racionalizacija je torej preprosto lahko ozaveščanje in konceptualna formalizacija, ki je v dobrednem smislu razumna ali racionalna, pa tudi opravičevanje za nazaj, intelektualna konstrukcija z natančnim strateškim ciljem (prikriti nezavedne motivacije v psihoanalizi, braniti nečedne interese na področju politične ideologije). Racionalizem je odločitev, ki teži h kar najbolj popolni ukinitvi teh racionaliziranih oblik, da bi zaščitili hkrati izražanje iracionalnega (umetnost, strasti, vero itn. . . .) in napredek racionalne misli prek tistih znanstvenih in filozofskih poti, ki se jim je včasih reklo Razum (Raison).

Ta dvojna obramba racionalnega in iracionalnega poteka prek nekakšne participacije – zveze dveh vrst. To je razmerje iste vrste, kakor ga je mogoče opaziti med posameznikom in kolektivom: kadar eden velja za drugega, je pravi individualizem v tem, da povzdiguje posameznike zlasti v njegovem angažmaju v državi in

ne v tem, da ga razkraja v nekem konformizmu in podrejenosti skupini, klanu, ki si med seboj nasprotujejo.

To vprašanje posameznika in skupine je nedvomno povezano tudi z drugim konstitutivnim elementom integrističnih gibanj: povsod, kjer se razvijajo integrizmi, je namreč mogoče ugotavljati degradacijo države ali ideje o državi, in sicer v različnih stopnjah v posameznih deželah.

In končno ni mogoče zanikati, da je potreba ali ponovna potreba po religioznem v politiki povezana tudi z oseko levih ideologij zadnjih deset let. Določeni humanistični progresizem so razvrednotile kolonizacije, ki so se pogosto dogajale v njegovem imenu, in že dolgo je tega, kar je vodstvo prepustil klasičnim ali tretjesvetnim marksistično-leninističnim ideologijam.

Danes pa je poraz leninskega dogmatizma v Tretjem svetu očiten in njegov zaton je, kot vse kaže, dokončen tudi na evropski levici. Prav v tej praznini, ki jo je postopoma puščala za seboj levica, so korak za korakom nastajali novi ideološki alkimistični zvarci, ki so združevali staro in moderno, mešali elemente tradicionalne kulture in uvožene miselne sheme – tako je nastala nekakšna »nezavedna oksidentalizacija« kot je dejal Daryus Shayegan, kar pa pomeni, da gre za formulacije starih tem, ki so zopet postale modne; njihove skupne točke so predvsem: njihov puritanizem, njihova globoka mržnja do svoboščin posameznika in njihovo vztrajno nasprotovanje enakosti spolov, njihova mišljenjska ortodoksija, kar pomeni, da gre za prepoved slehernega političnega pluralizma in vsakršne strpnosti.

V Tretjem svetu so to predvsem »nove« ideologije, ki temeljijo na islamu, bolj na obrobju pa še drugi antimodernistični in protizahodni tokovi kot so *Sentier Lumineux* v Peruju; v razvitih državah pa gre za vrnitev neegalitarnih ideologij, ki se opirajo na različne integrizme (katoliškega, židovskega, evangelističnega).

Pomen laičnega boja

Razločiti takšne podobnosti med vsemi temi integrizmi je, po mojem mnenju, dvojno koristno:

1. zato, da ne postavljamo religij drugo nasproti drugi, v duhu kakšne svete vojne,

2. zato, da opozorimo na pomen sedanjega laičnega boja.

Zakaj, če se lotimo tega vprašanja, je to dobro tudi za nujno potrebno laično obnovo. Glede na današnje stanje levih ideologij in njih žalostne posledice smo nekateri na levici prepričani o izjemni nujnosti laične protiofenzive, ki se mora neizogibno dogajati v kritični refleksiji velikih humanističnih tem, o pravicah človeka, pa tudi o državi in posamezniku. (Takšno gibanje smo vzpostavili, tega bo že dve leti, v ISEK, na kolokviju z naslovom *Liberté, égalité, fraternité: aktualnost idealov republike.*) To razpravo bomo nadaljevali z kolokvijem, ki se bo ukvarjal predvsem s knjigo Maxa Galla *Lettre ouverte à Maximilien Robespierre...*

Ta temeljni koncept laičnosti je vse prepogosto kar preprosto združen z bojem za ločitev cerkve in države v III. republiki in z obrambo »laične, brezplačne in obvezne« šole. Dandanes, ko se zdi, da so ti vidiki laičnosti države ali samoumevni ali zastareli, se nekateri s tem okoriščajo, da bi potisnili v preteklost tudi samo idejo laičnosti. Vendar pa laičnost države v Franciji še ni do kraja izvedena, celo ne s stališča laične francoske tradicije: mar ni doyen diplomatskega zbora še vedno tudi apostolski nuncij? in – kar je še huje – duh laične šole, ki zbira vse otroke v isto intelektualno skupnost, brez razločevanja glede filozofskih ali religioznih stališč njihovih staršev, je znova vprašljiv zaradi partikularističnih zahtev v smislu »vsaki skupnosti svojo šolo«, kar pa lahko pripelje do opozicije, se pravi do nasprotovanja med različnimi skupnostmi. Sicer pa laičnost na splošno, kot globalna filozofsko-politična vizija stvarnosti doživlja poraze prav po takšnih poteh.

Laičnost pa je še prav posebej tudi orodje razcepa, ki naj omogoči razločevati in opredeliti razmerja med tistim, kar izhaja iz zasebnega, in tistim, kar prihaja iz javnega; to, kar je racionalne vrste, od tistega, kar je čisto druge vrste – iracionalno in neizrekljivo; to, kar obvladujejo zakoni, od tega, kar je samó stvar individualnega. Laičnost je določena koncepcija posameznika nasproti klanu, plemenu, družini, skupini ali narodu, ki mu vsi poskušajo vsiliti definicijo njega samega, ki mu odrekajo, da bi bil v svojem življenju posamično in enkratno človeško bitje. Toda zopet se vrača tudi tista opredelitev zakona, ki hkrati štiti posameznika in ga vključuje v skupnost enakih v svobodi, ki jo konstituira.

Kot politična filozofija, filozofija prava, pojmovanje človeka je laičnost, filozofija v dogajanju; zaradi racionalističnega angažmaja, ki ga laičnost udejani, jo zamenjujejo z demokracijo, ki skozi svojo zgodovino in svoja protislovja pripelje do boja za takšno organizacijo družbe, ki se izkaže za nepopolno po naravi in se le mukoma izboljšuje, s postopnimi popravki, pogosto tako, da se udinja logiki manjšega zla. Laični duh se udeležuje boja proti slehernemu mišljenju ortodoksije in enoznačnosti (kot je na primer marksizem-leninizem) in njegove mu udejanjanju v političnem redu.

Ta obramba in reaktualizacija koncepta laičnosti se mora potemtakem absolutno izogniti dogmatizmu. Kar nas na tem mestu zanima, je naslednje: če je kakšna past, ki bi se ji hoteli izogniti, potem je to prav gotovo praksa amalgamiranja in zavračanja kar »en bloc«. Zakaj, če obstajajo podobnosti, primerljivosti in razločki tako na ravni vzrokov kot na ravni stopnje učinkov, potem je prav toliko pomembno, da jih poudarimo, kot da proučimo njihovo posamično zakoreninjenost v vsakem fundamentalizmu, da bi na tej podlagi lahko merili možnosti, spoznali maneverski prostor progresivnih sil v vsakem primeru. To pa seveda nujno implicira razumevanje razlogov, ki so pripeljali do uspeha teh gibanj – uspeha, ki ni enakomeren po regijah – in poznavanje tradicij okolja, kjer so nastala.

Ne da bi si domišljali, da je mogoče tudi samo dovolj izčrpno naštetii vse konstitutivne elemente vsakega tipa integrizma, bomo poskušali opozoriti na nekatere črte oziroma značilnosti, ki so se nam pokazale kot odločilne v novem valu fundamentalizmov.

Kar zadeva različna integristična gibanja – muslimansko, islamistično – je potrebno vsekakor upoštevati hkrati:

- zelo živo ljudsko tradicijo religiozne prakse;
- psihološke travme kolonizacije (poleg, seveda, ekonomskega in družbenega strukturiranja in destrukturiranja, ki ga je kolonizacija lahko povzročila);
- nesposobnost postkolonialnih režimov, da bi zmanjšali neenakost, ukinitii korupcijo in uveljavili realni razvoj.

Kar zadeva židovski integrizem, ki zastavlja vse več in več problemov izraelski državi, se ni mogoče izogniti vprašanjem, kot so:

- »židovska identiteta« v vsej današnji kompleksnosti;
- sama opredelitev izraelske države.

Evangeljski fundamentalizem v ZDA pa se utemeljuje zlasti na:

- stari tradiciji, ki izhaja iz 18. stoletja in je prav toliko puritanska kot konservativna;
- samem pojmu ameriške države, ki je včasih pojmovana kot »novi Izrael« in od katere je odvisen blagor drugih narodov.

Katoliški integrizmi v Evropi pa, navsezadnje, ponovno najdejo svoje poti v nasprotjih med Belimi in Modrimi.²

Fundamentalizmi imajo potemtakem svoje korenine globoko v preteklosti, zdaj pa jih je najti na strani določenih »novih religij« (ki jih je več kot tri tisoč

² »Beli«: restavracijski rojalisti, »modri«: revolucionarni republikanci – npr. v Vendeji za časa francoske revolucije; podobno kot »rdeči« in »beli« med Oktobrsko revolucijo in pri nas med vojno – op. pr.

sort), zlasti mislimo na Cerkev enotnosti MOON ali na Božje otroke, v popolnoma političnih dejavnostih ultrakonservativne barve.

To razmišljanje bi bili morali začeti z Bližnjim Vzhodom oziroma natančneje, z Iranom. Zakaj iranska revolucija je bila za Evropo nekakšen detonator: medtem ko so dežele, kot sta denimo Pakistan ali Saudova Arabija, živele pod koranskimi zakoni, v skoraj popolni ravnodušnosti do Zahoda, pa je dejstvo, da je to politično-religiozno gibanje prevzelo oblast v Iranu – po eni strani potisnilo levico v zmedo in jo zbegalo, potem ko je padeč šaha vlival tolikšna upanja, po drugi strani pa se je na desnici zbudil križarski duh »Krščanskega Zahoda« proti islamu. Ko je tako odgovarjala privržencem džihada na njihovem lastnem terenu, je ta desnica nemara izzvala bojazen, da bo prišlo do spopadov, ki bi presegli zaprti libanonski prostor, kjer se različne vere spoprijemajo za delitev ozemlja.

Objektivne motivacije in iracionalni nagoni se prepletajo, križata se uničevalna racionalnost oboroževanja in mistični zanos. Tu smo hoteli samo skromno poskusiti določiti stanje stvari.

FRANCESCO DEMITRY*

Katoliški novi integralizem in komunistična »laičnost« v Italiji

Minilo je že dvajset let, odkar so očetje II. vatikanskega koncila z odlokom o laičnem apostolatu pozvali laike, naj »sodelujejo z vsemi ljudmi dobre volje, da bi opogumili vse, kar je resnično, vse, kar je pravično, vse, kar je zdravo, vse, kar je ljubezni vredno.«

Namen koncila

Katoliška prisotnost v politični in civilni skupnosti bi morala, trdi Koncil, prispevati določeno specifično težo usmeritvi k sodelovanju med vsemi državljani – »dobre volje«, seveda –, angažmaju za splošno blaginjo – »resnično«, seveda – k izvajanju stalnega pritiska na oblasti, da bi delovale v skladu s pravico in moralnimi zakoni.

V resnici gre tu le za ponovno opredelitev tradicionalnega cerkvenega nauka, ki zadeva naloge in »poslanstvo« katoliškega laicizma. Prav s pristnostjo laikov se namreč hoče cerkev uveljaviti in delovati v civilni družbi ali, če uporabimo cerkveni jezik, »posvetnem redu«. Po mnenju II. vatikanskega Koncila se izraz »laičen« nanaša na »vse verne, razen posvečenih«.

Toda, če se katoliki nasplošno strinjajo glede tega, da je primerno in potrebno nadomestiti hierarhično cerkev zato, da bi obravnavali »posvetne zadeve«, da bi jih »uredili po božji volji«, pa se stvari dogajajo precej drugače v zvezi z načini in oblikami tega delovanja. Italijanska cerkvena skupnost tako rekoč že od vekomaj razpravlja – in se ob tem vprašanju pogosto razhaja – o načinu, kako živeti ta angažma v »svetu«; zavzema stališča, ki gredo od maksimalnega klerikalizma ali integralizma, ki meni, da je posvetna stvarnost integralno zajeta v religioznih in cerkvenih kategorijah (samo na ta način se lahko ta skupnost odkupi in odreši) in meni tudi, da laik potemtakem ni nič drugega kot podaljšek »cerkvenega« reda

* F. Demitry, član direkcije KP Italije.

oziroma reda klerikov; zavzema se za popolno laičnost (pojmovana kot deklarikalizacija), glede na katero katolik seveda vnaša svojo specifično religiozno etiko v posvetni red, toda ne kot katolik, marveč kot državljani med državljani, v nekakšni diaspori med različnimi socialnimi, kulturnimi in političnimi skupinami. Razvozljati je treba vozle odnosov s hierarhijo, s cerkveno institucijo v pravem smislu besede; elementi v igri – dejansko, ne pa vedno tudi teoretično eksplicitno – so naslednji: težnja, da bi naredili vero ideološko in težave s »priznavanjem« sveta kot realnosti, »ki ima svoje lastne zakonitosti«, »lastne vrednote«, realnost, katere eshatološka usoda – kakor zatrjuje krščanska vera – ji ne jemlje »avtonomnosti ciljev, zakonov, njenih lastnih oznanil, njenega pomena za človekov blagor«. Od tod izhaja težnja mnogih katolikov, da bi iz vere naredili ideologijo, saj iščejo v njej koordinate, s katerimi bi lahko dosegli neko kulturo, zarisali neko družbeno linijo, zgradili politični sistem; od tod izhaja zavzemanje mnogih katolikov za takšno ureditev posvetnega življenja, ki v vsem in za vse odseva krščansko etiko, celo tedaj, ko bi neumestno istovetenje med legalnim in moralnim utegnilo škodovati blaginji skupnosti; od tod izhaja, navsezadnje, obotavljanje in muka, s kakršno so se katoliki doslej odpovedovali specifični kulturni in politični identiteti, skoraj kot da bi »krščanska prisotnost« v svetu, »krščanska animacija« posvetnega reda segla v samo specifično »identiteto«; kot da bi odsotnost katoliške navzočnosti (ki bi bila v sebi homogena in drugačna od ostale politične in kulturne skupnosti) navsezadnje utegnila spraviti v nevarnost krščansko vero in njene možnosti vplivanj na srca ljudi.

»Nova« prisotnost

Ko je bil Karol Wojtila nadškof krakovski, je izjavil, da so »gibanja« oblika samouresničevanja Cerkve. In v resnici je najbolj opazno gibanje v katoliškem življenju v zadnjih letih tisto, ki predstavlja razvoj »cerkvenih gibanj«, ki so z Wojtilovim papeževanjem dobila – ali si vzela – vlogo »najljubšega otroka« cerkve. V uvodu poročila na Kongresu o »gibanjih v Cerkvi« beremo naslednje: »Kristusova Cerkev je veliko gibanje ljudi, ki si prizadevajo priti do utelešenja Človeka. Velikonočna pot Cerkve pelje prek ljudi: v *Redemptor hominis* lahko beremo, da je človek pot Cerkve. Bogastvo »Novega človeka«, ki se rojeva med ljudmi, ki živijo v cerkvi, cerkvi, ki se rodi v »bolečini«, se izražajo skozi preprostost gibanj, v katerih, v optiki časa in prostora, odseva gibanje izvirne stvaritve. Konvergenost v Transcendenci – realni transcendenci, ker je istovetna z Milostjo božjo in ne s katero od tisočih mogočih konceptualnih konstrukcij in je torej vedno prisotna »tu in zdaj« – je merilo resnice teh gibanj. Zunaj Milosti božje izdelane konceptualne konstrukcije predstavljajo »legijo« demonov, ki je opisana v Evangeliju; gibanja, ki iz njih izhajajo, postopoma ugašajo – razen če kdo ali kaj, zoper kar nastopajo, ne izzove trenutne koalicije: toda celo v takšnem primeru gibanja – individualna ali kolektivna – izolirajo svoje pripadnike drugega od drugega.«

Tudi konceptualna sugestivna in izrazna moč tega diskurza ne uspe prikriti terminus a quo, ki je značilen za sodobna gibanja, ki se v celoti utemeljujejo na radikalnem manihejstvu, ki »te« (tiste, ki se konvengirajo v Transcendenci, tiste, ki podaljšujejo kreativno božjo dejavnost, tiste, ki se v njih cerkev »samouresničuje«) postavlja nasproti »drugim« (se pravi, nasproti rezultatom »konceptualnih konstrukcij«, nasproti vsemu, kar se objektivno ali »zanje« realizira zunaj Milosti božje, zunaj, toda tudi v Cerkvi).

Ti »drugi« naj bi bili kar preprosto idioti ali idiotai – kot besedilo precizira v grščini –; ta definicija naj bi zajemala »v privatnost vklenjene individue, ki so še nevarnejši, kadar si nadenejo obličje skupnosti«.

Nato sledi še dopolnilo, da idiotia (za skupine in posameznike) pomeni, da »vidijo stvari le na podlagi konceptualnih iluzij, ki posnemajo arché«.

Če namreč arché, »počelo« ni nič drugega kot človek tak, kakršen je bil zamišljen v trenutku stvarstva, se pravi bitje, poklicano, da živi z nekom in za nekoga, potem je temeljna idiotologija tista privatizacija bivanja, ki oropa človeka sleherne vrednosti, ga naredi »idiota«. Sklep se zdi povsem očiten: če se človek ne uresniči v cerkvenih »gibanjih«, ki samouresničujejo Cerkev, potem je edini izbor, ki mu preostane, pač »idiotia«. To je idiotia, ki izvaja pritisk na Cerkev zaradi »napačne vizije zgodovinskega časa« ali zaradi »zmotne vizije karizme in *charis*. O »idiotii« in o hereziji v cerkvi se govori vedno, kadar se zabiše vez, ki obstaja med institucijo in karizmo. Kdor je izdelal to doktrino in se ima za njenega nosilca, torej zelo enostavno – in kaj hitro tudi arbitrarno – pripiše posameznikom ali skupinam atribut »idiotov«, in s tem ljudi, ki so »oropani vrednosti« ali tudi ljudi, od katerih izvirajo herezije, ki niso vedno religioznejša značaja; pogosto so to ateistična gibanja.

Pojav Comunione e liberazione

Z doktrinarskega stališča pomeni »Comunione e liberazione« eksplikacijo zgoraj navedenih načel. Krščanstvo kot »dogodek« (Bog, ki vstopi v zgodovino po Kristusovi zaslugi); Cerkev, kot edina točka srečanja »dogodek«/Kristus, »gibanje« kot podaljšanje in množitev Cerkve. »Comunione e liberazione« mora potemtakem dopustiti Cerkvi, da je povsod prisotna (predvsem v šolah in na delovnih mestih) tako, da lahko človek povsod sreča Kristusa, odrešenika in osvoboditelja. Zakaj tudi če ni mogoče izključiti, da »zunaj Cerkve obstajajo želje in dejanska prizadevanja za resnico in svobodo«, pa se ta prizadevanja vendarle lahko dokončno izrazijo in izpolnijo samo znotraj Cerkve. Zato, izjavljajo pripadniki »Comunione e liberazione«, je naloga in dolžnost Cerkve, »da izpodbija naduto misel sveta, da lahko s svojimi rokami, in po zaslugi analiz in strukturnih sprememb celostno in izčrpno odgovori na najbolj globoka vprašanja človeka«.

Sredstva, ki zagotavljajo uresničitev in učinkovitost te prisotnosti so predvsem dvojna:

- enotnost katolikov, razumljena kot »globalna komunitarna struktura«,
- cerkvena avtoriteta, ki ji je treba vse podrediti in če treba tudi žrtvovati, zato, da lahko jamči za cerkveno avtentičnost. »Avtoriteta« kot poroštvo in referenca, ki je za člane »Comunione e liberazione« ne predstavljajo škofi – ki niso prav nežni do organizacije, ki poskuša vsiliti svojo prisotnost v Cerkvi in svojo religiozno skušnjo vsiliti kot absolutno, predvsem pa so zelo oprezni, kadar podeljujejo cerkveno priznanje – ampak predvsem papež, s katerim jih vežejo kulturne vezi ter enaka »globalna« vizija razmerja Cerkev/Svet. Ni naključje, da je Camisasca, eden od voditeljev »Comunione e liberazione« v poslanici papežu zapisal: »Vaše besede in vaše pričevanje pomenita novo obdobje. Neposredno po Koncilu je veter Cerkve stresel in očistil drevo Cerkve: uvelo listje je odpadlo in lubje je razpokalo. In zdaj vaše papeštvo napoveduje veliko evangelijsko mašo... da bi izpolnili obljubo, ki smo jo dali Svetemu duhu. Z vami delimo mogočno skupnost usode«. Sodelovanje, ki ga je »Comunione e liberazione« uresničila »geografsko« in »kulturno«, saj je – od začetka papeževanja Karla Wojtila – obdržalo privilegirani odnos s Poljsko in njenimi družbenimi in religioznimi strukturami (Luč in Življenje, Solidarnost, Znak itn.). Poljsko izkušnjo prikazujejo katolikom vsega sveta kot primer, ki mu kaže slediti, če zares hočemo spremeniti krščansko vero in Cerkev v »družbeno silo« (kakor je tudi papež večkrat predlagal italijanskim škofom). V reviji *Incontri* lahko preberemo, da bo poljski primer »rešil Latinsko Ameriko«; poljski delavci so tisti – beremo v tedniku *Sabato* – ki bodo dokazali, da je revolucija mogoča tudi brez zatekanja k marksističnim parametrom.

Člani »Comunione e liberazione« so užaljeni, če se jim oponese njihov »inte-

grizem« in trdijo, na primer Giussani, da jim »ni do tega, da bi iz Evangelija deducirali za kulturni, družbeni in politični prostor potrebne formule in projekte, ker menimo, da je za vernike nepotrebno uporabljati takoimenovane »mediacije«,¹ posredništva.

Morda. Toda vprašanje je drugačno. Ali dejavnost vernikov v svetu – ali če uporabimo njihov jezik – »dejavnost subjektov, ki so zaradi vere resnično in globoko sposobni« za to dejavnost glede na »naključne kulturne, družbene in politične pojave« – v resnici terjaja, da katoliki vzpostavijo »komunitarno globalno strukturo«, ki kot takšna poskuša prodreti v tekmi z vsemi drugimi silami in kulturami v vse pore družbenega in v vse koticke človeškega življenja, da bi tako dosegla celovito odrešitev človeka? Ali drugače rečeno: ali res mora vse postati »Cerkev«, da bi človek sploh postal človek, in sicer ne samo v metazgodovini, ampak tudi v zgodovini? Ali je to krščanska dolžnost? Ali zares obstajajo nepresegljive meje – v okvirih koherentnega verskega življenja – ki jih predstavlja spoštovanje drugega in avtonomnosti stvari, ki preprečujejo (v imenu pravičnosti in milostljivosti) da bi v mejah zgodovine veljalo sporočilo, ki bi bilo predvsem metafizično? To spoštovanje predstavlja krščanska laičnost; ko premagamo to mejo, naletimo na integrizem. Odveč se mi zdi opozarjati, da je Jezus rekel »Moje kraljestvo ni od tega sveta«; kakor tudi, da je Cerkev, kadar je mislila, da lahko evangelizira s tem, da je gradila velika in majhna zemeljska »kraljestva« (sveta carstva, katoliške narode in stranke) zašla v slabe čase, tako s stališča svoje verodostojnosti kot s stališča vere.

Navzočnost in posredništvo

Vendar pa se le ne smemo dati zapeljati analizi italijanskega in evropskega katolicizma, ki se omejuje le na pritisk te integristične težnje, za katero se zdi, da obnavlja nepopustljivost in nespravljalnost tipa kakega De Maistra (navedli pa bi lahko tudi Pija IX. v *Syllabus*, Bonifacija VIII, Inocenta III, Gregorja VII itn.). V italijanski cerkvi razvidno delujejo in se razvijajo izjave, koncepti, aspiracije in prizadevanja pomembnih katoliških (in evangelijskih) struktur, za katere je značilna avtentična »laičnost«, do katere so se dokopali z velikimi težavami (ta opazka, kot okrasni vložek, je tu zato, ker je Italija že dva tisoč let gostitelj države Svetega Petra). To pa pomeni, da se novointegristični procesi ne dogajajo brez bolečin in zdi se mi, da je že opaziti znamenja utrujenosti. Poteka namreč *diskusija* brez precedensa med dvema znotraj katolicizma nastopajočima kulturama: med kulturo »prisotnosti« in kulturo »mediacije«. Za zagovornike »prisotnosti« (predvsem, vendar ne edino, za »Communione e liberazione«) je naloga kristjanov, da si znova pridobijo – vedno in v vseh primerih – še zlasti v času sekularizacije in v Evropi, ki je pozabila na svoje »krščanske korenine« – avtonomne prostore v zgodovini, tako da zgradijo »sveto zgodovino« vzporedno »posvetni zgodovini«. Zaradi današnje (nepreklicne) krize ideologij, krize modernosti, krize politike, je to absolutna nujna. Krizne razmere štejejo za plodne, ker da lahko povzročijo ponovno zcvetenje vere in s tem tudi graditev nove kulture, ki bo resnično humana, ker bo krščanska. Privrženci »mediacije« (med njimi najdemo Katoliško akcijo, Gibanje za kulturni angažma, skavta Fuci, ki je zdaj vodja tega krila, intelektualce maritanske tradicije, politike katoliško-demokratskega porekla) so prepričani, da kriza modernosti pomeni tudi krizo humanizma in potemtakem izgubo določenih vrednot krščanske skušnjaje; zato trdijo, da je dolžnost kristjanov, da od znotraj razgibajo zgodovino, v duhu globoke solidarnosti kristjanov in Cerkve s človeško zgodovino (edino zgodovino). Po mnenju prvih je posredništvo vedno izdaja vere; po

¹ Izvir. médiation.

² V izvir. présence.

mnenju drugih je posredništvo ozavedenje zgodovinskosti in relativnosti človeškega gibanja in izkušnje, in zato tudi vsake religiozne izkušnje. Če torej politika, pravijo, poskuša predvsem obnoviti zgodovino, potem sedanja politične krize nemara ne razume in ne sprejema kot pogoja za očiščenje vere in za kulturno prenavo; v tej krizi je tudi nevarnost krize vere ali tveganje, da utegne vera privzeti vlogo psihološke kompenzacije za razdruženo človeštvo, ki je izgubilo sleherno upanje v razvoj.

Naloga Cerkve potemtakem ni več, da spodbuja težnjo k »begu od zapletenosti«, ampak je zdaj njena naloga, da se uveljavi kot oporna točka, ki naj pomaga ljudem, da bodo spet z veseljem in nostalgijo ustvarjali nova nebesa in nove svetove.

Po eni strani imamo opraviti z nekakšno vrnitvijo h katoliški »prisotnosti«, ki presega civilno in politično skupnost, ali pa se – kadar to ni mogoče – postavlja tej skupnosti po robu (ali pa se v njej multiplicira) kot v sebi homogena realiteta in hkrati ločena od ostalega družbenega telesa, ki ga zaznamuje z vzporednimi strukturami in institucijami. Cerkvena skupnost v svoji celoti in prav kot takšna se ne meša s »politiko« v dobesednem smislu besede, čeprav jo lahko – in pogosto mora – usmerja in pogojuje. Vse to se odraža v »poljskem modelu« Cerkve: cerkev (ki se zamenjuje z družbo; ki zagotavlja družbeno) se postavlja nasproti državi (ki deluje na politično) in dela skupaj z njo (z vsakim tipom države – kapitalističnim ali socialističnim, ateističnim ali religioznim) ne da bi si zastavljala kakršenkoli ideološki problem, marveč se uveljavlja kot moč nasproti moči, kot trdnjava glede na drugo trdnjavo; krščansko občestvo mora torej biti homogeno v sebi, neoskrunjeno, nekompromitirano, brez nepotrebnih »pluralizmov«. Poglavitna naloga katoliške laičnosti je, da je krotko in pokorno sredstvo v rokah teh pogajalcev, tudi če mora zato prehoditi pot od dialektične komparacije do boja. Edina izbira, ki ostane »Katoliškemu gibanju« je, da ponovno postane transmissijski člen hierarhi-
je.

Na strani »mediacije« pa, narobe, ponovno odkrivajo pomen teme o »laičnosti« za angažma kristjanov v družbi, zato zelo dosledno razvijajo lastno refleksijo dokumentov II. vatikanskega koncila (*Lumen gentium, Gaudium et Spes*).

Kristjan mora igrati vlogo posredovalca vere v različnih kulturah, različnih družbenih stvarnostih, v političnih institucijah, pri čemer se od drugih razločuje samo po osebnem in doslednem pričevanju o specifični vsebini svoje vere.

Tudi v tem primeru pristajajo na to, da so zgolj manjšina, ki pa ji zato še ni treba živeti v ghetu. In zato so se odločili, da bodo skupaj z drugimi – v pogojih enakosti – zgradili družbo, ki ne bo humana kolikor bo krščanska, ampak ki bo dejansko humana in kot takšna gostoljubna do kristjanov.

Problem laičnosti

Italijanski komunisti so postopoma pristali na koncepcijo laičnosti politike. V razmeroma dolgotrajnem procesu je komunistična partija vzpostavila drugačen odnos s posamezniki, skupinami in strankami, ki pripadajo drugačnim kulturam. To je plod laičnega dozorevanja. Pridevnik »laičen« se ne nanaša več na neki liberalni laicizem jakobinskega tipa, temveč na odklonitev ideologije v politiki. To pa pomeni, da je zmogla zavest o jasnem razlikovanju med ideologijo in politično akcijo: ista politična akcija lahko temelji na različnih ideologijah; določeno družbo in zgodovino je mogoče zgraditi po človeških merilih, tudi če izhajamo iz medsebojno različnih filozofskih elementov. (Morebitna) izmenjava med ideologijami ne temelji več na metafiziki, na vzrokih in ciljih; temelji na zgodovini in kot kriterij menjave in sodelovanja uporablja popolno zvestobo človeku. Rekli bi lahko, da popolna zvestoba človeku ni mogoča brez jasnega zavedanja in predpostavljanja njegove poslednje usode, ker pa je poslednja usoda človeka, *eshaton*, predmet cele

vrste filozofskih spekulacij in ker iz teh različnih religiozних »prepričanosti« lahko izide takšna ali pa drugačna podoba, jih mora politična akcija odmisлити: kar pomeni, da mora ostati v mejah zgodovine in mora tu zgraditi posvetno in zemeljsko življenje človeka, ki kar najbolj zvesto ustreza celoti zahtev, potreb in hotenj posameznika. Prav na podlagi te zvestobe človeku, konkretnemu človeku, na zgodovinsko raven postavljenemu človeku, je mogoče uresničiti nujno kooperacijo med različnimi kulturami – vključno s sodelovanjem med ateisti in verniki – ki bo preseгла običajni pragmatizem in bo lahko vzpostavila skupno etiko ali pa bo priznala skupne vrednote, na podlagi katerih je mogoče zgraditi novo družbo.

Linija KPI

KPI je že nekaj časa tako usmerjena: danes je politična sila, katere dejavnost se navdihuje v marksistični analizi družbe in zgodovine in v kateri se borijo – brez vsakršne razlike med seboj – v marksistični kulturi zrasli člani in krščansko verujoči člani. Združuje jih isto prizadevanje za preobrazbo družbe in tako eni in drugi legitimno razvijajo svoje teoretske, filozofske, teološke raziskave po kulturnih poteh, ki so njihove.

Izredna rast naše stranke – je pisal Enrico Berlinguer leta 1978 – bi ne bila mogoča, če se ne bi sčasoma v KPI uveljavila doktrina in praksa politične laičnosti (se pravi razločevanje in avtonomnost politične razsežnosti glede na ideološko), o čemer italijanski komunisti niso samo izrekli novih misli in predvideli spremembo Italije in zahodne Evrope v duhu socializma, ampak so celo začeli proces kritičnega razvijanja načinov in političnih akcij, ki terja korenito kulturno in politično posodobitev drugih strank. Zdi se nam, da organiziranost našega diskurza o laičnosti, ki ga je treba še dodatno poglobiti in opredeliti v vseh njegovih posledicah – dopušča, da opredelimo identiteto KPI. (...) Od tod sledi laično ponašanje italijanske komunistične partije do religiozних dejavnikov: to je ne-agnostično ponašanje (saj komunistična partija priznava religiozno verovanje kot avtonomno vrednoto, ki lahko, če je avtentična, pozitivno vpliva na prenovo družbe) in ravnanje, ki ne omejuje vere na zasebno zadevo in ne samo, da spoštuje javne manifestacije, ampak prepoznava tudi posledice političnega in socialnega delovanja, ki spodbuja in navaja k soudeležbi pri graditvi nove družbe, narejene po človekovih merah.

Italijanski komunisti so prepričani, da je čas ideologij minil; in šicer tako za religiozne fundamentalizme, ki so s svojim nastopom na zgodovinskem odru povzročili samo tragične cepitve znotraj človeštva, pa tudi za določene laične integralizme, ki so tako škodili usodi človeške skupnosti, ki zlasti danes tako zelo potrebuje vso svojo enotno moč, skladje vseh svojih energij, da bi oddaljila od zgodovine jedrsko grožnjo in da bi ozdravila trajne in pogubne rane, bolezni, lakote, bede. Prepričani smo, da se ni mogoče vkopati v ideološke okope zato, da bi opravičili odsotnost volje po dialogu, po komuniciranju in sodelovanju z drugimi. Delavsko gibanje ve, da potrebuje delo vseh (vseh »ljudi dobre volje«, če naj se zatečemo k temu evangelijskemu izrazu), da bi dovršili delo, ki se je začelo z Oktobrsko revolucijo. Toda ta politični, etični in vrednotni namen se ne more uresničiti skozi ideologije.

Naj mi bo dovoljeno, da navedem Berlinguerja: »Če menimo, da je jalovo vztrajati na starih ideoloških disputih, tega ne počnemo zato, da bi se skrili, ne iz taktičnih koristi, ne iz licemerja, marveč zato, ker na polju ideologij ni mogoče vzpostaviti sodelovanja, razumevanja, sožitja. Tu ni mogoč kompromis med ideologijami, vendar pa je lahko in mora biti, povsod kjer je mogoče, vzajemno spoštovanje in izmenjava. Danes je v naši družbi globoka kriza; danes so stotine milijonov ljudi in novih rodov v dramatičnih razmerah: živimo dejanski epohalni prehod na svetovni ravni in grozi nam nevarnost, da bomo strmoglavili v stanje

sodobnega in pogubnega barbarstva. Temu katastrofalnemu izteku se lahko izognemo – v to smo globoko prepričani – s skupnim prizadevanjem, na isti ravni, vseh strank, držav, idejnih, filozofskih in religioznih gibanj, ki se borijo za svobodo, pravičnost, demokracijo in mir. Toda, če resnično hočemo, da temelji tega prizadevanja, se pravi razumevanje in sodelovanje, h kateremu smo pozvani tako verni kot neverujoči ljudje, ne bodo stali na pesku, moramo vsekakor spoštovati en pogoj: odreči se moramo vsiljevanju lastne ideologije in skupaj iskati poti, ki bi pripeljale do tega, da bi v vsem človeštvu zmagale vrednote miru, demokracije, pravičnosti, svobode, solidarnosti. Samo tako naš cilj – izgradnja družbe resnično po človeški meri – ne bo utopičen« (Benny Lai, *La seconde conciliation*, Vallecchi 1978, str. 27–28).

Že pred časom je bil v Budimpešti mednarodni sestanek med marksisti in kristjani – v mnogočem je izpostavil podobna stališča kot pričujoče besedilo – ki je ugotovil, da »dandanašnji nihče ne more sam rešiti sveta«.

MARIO TELÒ*

Integristični val v Italiji: »Communione e liberazione«

Historična metoda diferencirane analize zastavlja prvo vprašanje: ali obstajajo v Evropi integristična in fundamentalistična gibanja na tej stopnji množične sekularizacije, ki se po drugi vojni dogaja na vseh straneh?

Velika večina kristjanov v Zahodni Evropi je sprejela demokracijo in načelo, imenovano »maritainsko«,¹ o ločitvi religiozne in politične sfere. To velja za velike demokrščanske stranke, ki so v Italiji, Nemčiji, Belgiji in Avstriji pomembno prispevale k integraciji kmečkih ljudskih množic in srednjih slojev v sistemu politične demokracije, čeprav gre za pglavlitne konservativne stranke v omenjenih državah.

Prav tako pa to velja tudi za številna krščanska leva gibanja, ki so na sindikalnem, kulturnem pa tudi političnem področju v mnogih državah doprinesla k politični krepitvi in kulturnemu napredku levice, prek meja etatizma in golega ekonomizma. Nikakor ne kaže pozabljati te pozitivne podobe evropske demokracije.

Seveda pa je res tudi, da so se v katoliškem svetu razvila minoritarna integristična gibanja. To se je dogajalo zlasti v kriznih obdobjih in sicer ne samo ekonomsko kriznih, ampak v obdobjih krize delovanja demokracije in tradicionalnih idej o napredku. Gre za zapletene pojave, ki se močno razlikujejo glede na nacionalno zgodovino; na primer: Maurrasova *Francoska akcija*, *Opus Dei* v Španiji, reksistično (klerofašistično) gibanje v Belgiji, Dollfussov korporativizem v Avstriji. Gre za reakcionarna gibanja, ki pa so poskušala dati religiozni in politični odgovor na krizo demokracije in socializma v njihovem času.

* Mario Telò, Študijsko središče za proučevanje reforme države, Rim.

¹ Po J. Maritainu (1882–1973); franc. filozof, prof. na katoliškem inštitutu v Parizu in na univerzi Columbia v ZDA, eden najvidnejših predstavnikov sodobne neosholastične filozofije.

V Italiji je gibanje »Comunione e liberazione« hkrati zelo moderno in »reakcionarno«. To gibanje nima ničesar skupnega s para-lepenističnim² reakcionarstvom kardinala Lefebvra v Franciji. Čeprav gre za minoritarno gibanje znotraj katoliškega sveta (ki je, s svoje strani, odkrito minoritarno po sedemdesetem letu v Italiji) pa je vendarle izredno zanimiv pojav, ki utegne postati organizacijski vzorec tudi v drugih državah.

To gibanje je nastalo v Milanu pred tridesetimi leti na pobudo župnika Don Giussanija in sicer kot reakcija na »šibko prisotnost katoliških organizacij v šolah«, cerkveni status pa je dobilo leta 1982, ker ustreza pojmovanju »militantne cerkve« in »celostne interpretacije vere«.

Gre za močno in organizirano gibanje, čeprav je – v izogib vsakršni birokratizaciji – raje ohranilo strukturo tipa »oseminšestdeseta leta«. V 150 mestih vključuje od 60.000 do 100.000 ljudi, ki jih vodi 500 »superkadrov« (njihov evropski poslanec je Formigoni), ki so opravili zaobljubo čistosti. Gibanje je razširjeno predvsem po šolah in univerzah, toda s posredovanjem različnih dejavnikov in socialnih služb (dobro financiranih) dosega tudi druge družbene skupine: delavce, brezposelne, vodilne kadre itd.

Zadnje desetletje poskuša gibanje odigrati tudi pomembno politično vlogo in sicer z osvajanjem medijev, ustanovitvijo političnega gibanja (Ljudsko gibanje) in z nastopom na demokršćanski listi kandidatov, ki so dosegli opazen uspeh na krajevnem, nacionalnem in evropskem planu.

Od izvorov...

Zgodovina gibanja »Comunione e liberazione« od leta 1954 do danes, analiza njegovih posebnosti, pregled predpostavk o lastnih perspektivah (okrepitev prevlade gibanja v nacionalnem in evropskem prostoru ali začetek zatona, tako v razmerju s hierarhijo kot s krščansko demokracijo) – to je podlaga, iz katere si lahko naredimo skoraj popolno podobo tega pojava. Kar zadeva njegov vsebinski značaj so se pogosto varali, ko so »Comunione e liberazione« označevali kot fašistično ali pa kar kot oboroženo roko krščanske demokracije, ali pa ga uvrščali med nova množična gibanja, ki so vseh zadnjih dvajset let v šolah usmerjala zahtevo po soudeležbi. Velike razvojne etape gibanja potrjujejo, po mojem mnenju, definicijo, ki jo je dal S. Bianchi v knjigi iz leta 1975: *Sredinski skrajneži* (Ekstremisti centra). Reš gre za skrajneže, če mislimo na njihov fanatični angažma, na globalni vpliv vere na družbeno in politično življenje, pa vse do področja znanosti. Toda gre za skrajneže *iz sredine*, ker so se izvorno umestili med nosilce spreminjanja na eni strani in čiste konservativce na drugi strani.

Izvori

Začeti je treba pri rojstvu organizacije *Gioventu Studentesca* leta 1954. Don Giussani je nedavno orisal glavne poti svojega teološkega formiranja in razkril, da je ustanovil to skupino v opoziciji do tradicionalnih katoliških organizacij, zlasti *Katoliške akcije*.

Njegova knjiga o ameriški protestantski teologiji (1969) razkriva vpliv, ki ga je nanj imela misel Reinholda Niebuhra, antiintelektualizem in antiracionalizem Johna Henryja Newmana, pa tudi radikalne kritike ideje napredka, ki so bile tako značilne za ZDA v obdobju velike krize v tridesetih letih.

² Po Le Pen-u.

Drugi vpliv prihaja iz teologije De Lubaca in Daniélouja, kjer je poudarek na eksistencialni negotovosti, na absolutni prednosti »dela« in na identifikaciji s krščansko skupnostjo. Medtem ko so tradicionalne katoliške skupnosti doživljale hudo krizo, katere jedro je bila tako imenovana »maritainska« problematika, pa *Gioventu Studentesca* uveljavlja ponos zaradi svoje krščanske identitete, ki ga ima za temeljno merilo pri razumevanju zadev sveta in za posege v družbeno življenje. Aktivisti tega gibanja nastopajo v šolah kot agresivna manjšina, ki izjavlja resnico, ki se upira sekularizaciji in vzdrži pred »laicistično« državo. Doživeli so velik uspeh (5000 članov v Milanu).

Nastanek v trenutku krize

Dogodki leta 1968 so tudi v *Gioventu Studentesca* izzvali hudo krizo, ki je izbruhnila v naslednjem protislovju: na eni strani je organizacija zavrгла sleherno sodelovanje s študentskim gibanjem: »Hoteli bi nas prisiliti, da bi dali našo krščansko identiteto v oklepaj«, pravi Don Giussani. Po drugi strani pa je organizacijo pogojevalo okolje, »oseminšestdesetost«. Krščansko pojmovanje kritike države je naletelo na antiinstitucionalizem množic, na kritiko strank, politizirane politike in birokracije. Temu pa je treba dodati še kritiko nevtralnosti znanosti in tehnike, pomen stališč izkušenosti nasproti intelektualizmu, nekakšen skupni humus: določen populizem, voljo po služenju katoliškemu ljudstvu, družbeno prakso tipa 1968. Toda del organizacije *Gioventu Studentesca* se je bal, da ne bi šla enotnost s študenti na roke marksistom in radikalom kot nadaljevalcem »laičnega razsvetljenstva«. Znato število vodilnih kadrov in aktivistov je tedaj pristopilo k gibanjem iz leta 68 in zapustilo organizacijo.

Drugi dejavnik krize: vodstvo »*Communione e liberazione*« iz leta 1969 je prišlo navzkriž s pontifikatom Janeza XXIII. in z Koncilom. Drža omenjene organizacije glede tega se je na tej točki močno razlikovala od države večine drugih katoliških organizacij in skupin. Predlagali so namreč rez, ločitev, diverzifikacijo krščanske skupnosti. In tako se je organizacija zatekla v sovražni molk – tako pod Janezom XXIII. kot pod Pavlom VI, ki ni priznal novega gibanja. Toda polemika se ni dogajala neposredno. Postavila se je po robu sekularističnim interpretacijam Koncila, italijanskim razlagam Maritainove misli, in dialogu med kristjani in nekristjani. Don Guissani je v tem obdobju izgubil precej bitk in njegov vpliv je močno upadel.

Oživitve

Leta 1969 se je *Gioventu Studentesca* spremenila v »*Communione e liberazione*«. »*Communione*« naj bi pomenila kontinuiteto, »*liberazione*« pa naj bi na začetku ponudila lepšo podobo o sebi v študentskih krogih, vendar pa pomen izraza ne ustreza videzu. »Mi se zavzemamo za osvoboditev sveta«, izjavlja Don Guissani, »toda osvoboditev ne bo prava in ne dokončna, če ne bo prišlo do srečanja s to novo obliko življenja, ki se imenuje Krščanska skupnost. Odgovarjamo na potrebo po družbeni in politični preobrazbi in na potrebo po nastopu novega človeka, vendar pa izhajamo od ideje, da je edino osvobodilno dejanje izgradnja krščanske skupnosti in sicer tako, da se v družbenem okolju uresniči prisotnost cerkve prav v vseh kapilarah.«

Razmeroma velik uspeh, zlasti v šolah, je pripisati krizi študentskega gibanja, njegovi razdrobljenosti na majhne skupine, krizi tradicionalnih katoliških organizacij in fašistični strategiji napetosti.

– Da, za politiko javne šole, ki je preveč ločena od življenja, zatrjuje »*Communione e liberazione*«, toda z namenom, da bi prišlo do privatizacije pouka;

– da, za prodor družbe v šole, vendar družbe, razumljene v smislu krščanske kulture, ki je bila zatirana in žrtvovana laicizmu;

– da, za ure »samovodenja«, toda z namenom, »da bi že od tega trenutka stopila na delo krščanska skupnost znotraj šole, se pravi: da, za pravo šolo.« Vprašanje vzgajanja je vprašanje spreobrnjenja, je vprašanje propagande vere. Zakaj začasni in vmesni cilj je »uveljaviti stališče, da je treba deinstitucionalizirati šolo in da država nima pravice vzgajati, ampak ima dolžnost preskrbeti strukturo in sredstva, ki jih družbene sile lahko uporabijo. Takšen je naš program, povsem neodvisen od logike državne šole« (1974).

V sedemdesetih letih se je »Communione e liberazione« razvila prek okvirov šole in Univerze. Vzgoja je prvi temelj, vzgoja v družini in vrtcih; namen je izogniti se nasprotnim vzgojnim modelom. Po letu 1972 začnajo nastajati tovarniške skupine te organizacije. Začenja se tudi politika medijev: pojavi se založniška hiša *Il Sabato*, izhajata začne katoliški dnevnik *L'Avenire*. Ideološki boj zoper nasprotnike je bil najprej naperjen proti radikalnemu in socialističnemu laicizmu, pozneje pa se je prusmeril na leve katolike in na komunistično partijo. V presenetljivi zmeski so vsi – Regis Debray, Douglas Bravo, Rosa Luxemburg, Buharin, ideologije Tretjega sveta – uporabljani proti KPI.

Spremembe v odnosih s cerkvijo

Čeprav so se nadaljevale težave s Pavlom VI, ki je, kljub srečanju s predstavniki »Communione e liberazione« leta 1975, ohranjal do gibanja vso distanco, pa sta dva dogodka dopuščala pričakovati določene spremembe:

– neki dokument iz leta 1972 uveljavlja dve temeljni načeli, katoliško enotnost in pokorščino oblastem. Med drugim obtožuje obtoževalce gibanja, ko izjavlja, da izhajata kriza cerkve in katolicizma iz ločitve med vero in življenjem. »Vera je obzorje naše zgodovinske praxis, in ni človeška zgodovina tista, ki sodi krščanski modrosti, ampak je prav narobe: krščanska modrost presoja vso človeško zgodovino«.

Dva referendumata – leta 1974: zakon o ločitvi in leta 1980: zakon o ureditvi splava – sta dokazala pokornost organizacije »Communione e liberazione« na polju množične praktične politike, pa tudi vdanost cerkvi v trenutku, ko se je v Italiji prvič znašla v minoritarnem položaju. Zakaj v tem odlomku zgodovine so ne le levi katoliki, ampak tudi mnogi voditelji in aktivisti katoliških uradnih organizacij kazali veliko hladnost do križarskega duha cerkve. Zanimivo je pogledati, na kakšen način je organizacija »Communione e liberazione« vodila omenjeni dve kampanji:

– po eni strani je napadala ločitev in svobodno odločanje o splavu kot meščanska zakona, kot tipične zahteve privilegirane razreda; v tem so tudi videli dokaz, da so komunisti izdali ljudske množice;

– po drugi strani so kritizirali krščansko demokracijo, katere vladna politika da je skozi vseh trideset let prispevala h krepitvi procesov laicizacije in sekularizacije dežele. Kar pa zadeva KPI, so jo šteli za tako rekoč ukinjeno, ker da se je podredila ali liberalizmu ali pa individualističnemu in radikalnemu modelu družine.

To je popolni prelom na levisi, ki ga implicitno spremlja samokritika starega levičarstva v gibanju, kot posledica potrebe, da je treba strniti svoje vrste v deželi, ki se je skrčila na radikalno družbo.

Novi odnosi z demokrščansko stranko

Nobeno naključje ni, da je do velikega srečanja s krščansko demokracijo prišlo leta 1974, ko je bil sekretar stranke Fanfani, leader tradicionalnega integrizma

krščanske demokracije. Ta integrizem, ki je bil leve narave in zelo dajaven v povojnem obdobju, zlasti z Dossettijem in La Piro, se je potem usmeril h konservativnim stališčem, prav ko je šlo za zakon o institutu ločitve. Tudi ni presenetljivo, da odnosi z Aldom Moro niso bili nikoli prav zadovoljivi, saj je organizacija »Communione e liberazione« močno nasprotovala vsakršnemu zavezništvu s KPI in seveda tudi zgodovinskemu kompromisu.

Bolj zapleteno pa je razmerje, ki se je nedavno vzpostavilo s samim predstavnikom kontinuitete moči krščanske demokracije, Giulio Andreottijem. Rezultat te zveze je bil, da je bilo več kandidatov iz »Communione e liberazione« izvoljenih na lokalnih volitvah. Za aktiviste, ki so se postavili na stališče antikapitalizma, antiimperializma in antikomunizma je bilo v začetku seveda presenečenje, da naj bi volili za krščansko demokracijo. Mar ni prav ta prispevala k integraciji KPI v družbo in v vrednostni sistem radikalnega liberalizma? Toda izhodišče je bila ideja, da krščanska demokracija lahko zagotovi svobodno iskanje neke tretje poti med kapitalizmom in komunizmom in da jo je zato treba uporabiti zgolj kot sredstvo. »Partija nima razloga za obstoj, če ne poveže vere in politike.« Dejstvo, da so v trenutku poraza krščanske demokracije leta 1976 kandidati organizacije »Communione e liberazione« dosegli lepo število glasov, je tej organizaciji okrepilo možnost za neke vrste izsiljevanje: ali naj krščanska demokracija zares igra vlogo katoliške stranke, ali pa tvega, da bo nastala še ena katoliška stranka.

Stališča te stranke, popolnoma nasprotna levi, je izrazil Buttiglione v svoji kritiki zgodovinskega kompromisa, ki, po njegovem mnenju:

- pelje v protestantizacijo katolicizma, krščansko demokracijo pa v podrejen položaj;

- vodi KPI v to, da nudi določena zgotovila ZDA;

- poskuša integrirati to zadnjo s kapitalizmom in imperializmom, in to proti Tretjemu svetu. Tako dobiva KPI značaj socialdemokratske stranke, z neko dodatno razsežnostjo, namreč s težnjo po kulturni diktaturi (Gramsci).

Cvetoče obdobje: pontifikat Wojtila

Organizacija »Communione e liberazione« je že dolgo poznala Wojtilo in je bila v prijateljskih odnosih s poljskim katoliškim gibanjem »Luč in življenje«. Analogije med njima so velike. Potemtakem je naravno, da se je »Communione e liberazione« ponudila kot orodje, ki uboga avtorja enciklike »redemptor hominis«: cerkev, ki se v tem dokumentu predstavlja kot izvor zanesljivosti in varnosti, je smelo izzvala druge kulture, zlasti laicizem in marksizem. »Ta papež,« je zapisal Don Giussani, »je dogodek, ki ga je izzval bog, da bi pred naše oči postavil trpljenje poljskega ljudstva. To je konkretna zadeva, ki nas sili, da jo gledamo, poslušamo, ji sledimo, da se istovetimo z njenim duhom.« Že se zarisuje kult osebnosti: »Služili bomo Kristusu v velikem človeku ves čas našega bivanja.«

Wojtila pa s svoje strani leta 1982 prizna »Communione e liberazione« kot »Bratovščino«.

Zavezništvo se je začelo s svetim bojem zoper splav, ki se je dogajal v znaku in pod pokroviteljstvom minoritarne cerkve, ki jo obdajajo sovražniki in jo zatira laična država. In v tej perspektivi je 32% glasov, ki jih je ta organizacija dobila na referendumu leta 1980, kar lep uspeh. Nadaljuje pa se z internacionalizacijo »Communione e liberazione«, ki jo označujejo naslednji mejniki:

- mednarodni kolokvij, ki so ga pripravili skupaj z gibanjem »Luč in življenje«;

- napadi na Gutierrezovo teologijo osvoboditve;

- mednarodno srečanje kot priprava na evropske volitve v letu 1984, čemur je sledila izvolitev mladega vodje R. Formigonija.

1. Ali je organizacija »Communione e liberazione« dosegla svojo najvišjo točko, od koder se bo začel njen zaton? Ali pa njeno najpomembnejše obdobje – zlasti na političnem polju – šele prihaja?

V primerjavi z drugimi katoliškimi organizacijami ni nobenega dvoma, da je bil kongres v Loretu aprila 1985 dokaj uspešen: »Odločitev za integralno vero, ki presoja in zajema vse vidike življenja«, je papež potrdil in sicer nasproti kulturnemu modelu, ki ga je predlagala Monticonejeva Katoliška akcija. Toda zdi se, da institucionalna moč in sila »Communione e liberazione« danes prihajata v protislovje z možnostmi za mobilizacijo množic. To dokazuje, na primer, nemoč nedavnih manifestacij v podporo uvedbe katoliškega verouka v šole, če jih primerjamo s 500.000 privrženci, ki so manifestirali v okviru Mirovnega gibanja, v katerem so se znašli ob mladih aktivistih Katoliške akcije tudi zeleni in komunisti.

Moč organizacije »Communione e liberazione« je seveda realna moč in njena organiziranost je zelo trdna prav na podlagi privatistično-korporativističnega pojmovnja socialnih dejavnosti: ima 220 krajevnih oziroma lokalnih odborov, ima svoje avtonomne šole, službe za univerzitetne študente (110.000 članov), restavracije, gradbene zadruge, vpliv v množičnih medijih, kakih sto kulturnih centrov, solidarnostne centre za brezposelne, domove za drogirance, pohabljenе in za mlade matere. Vsakoletni mitingi pritegnejo 2300 mladih, ki prostovoljno delajo, in za teden dni zbudijo pozornost množičnih medijev. Toda v velikem novem študentsko-mladinskem gibanju so ostali člani te organizacije precej na obrobju. Na univerzitetnih volitvah sicer dobivajo glasove, toda v Italiji voli samo 10% študentov. Moramo se potemtakem vprašati o mejah ekspanzije te organizacije. Zakaj je celo akcija za privatno šolo daleč od tega, da bi dosegla takšen uspeh kot v Franciji leta 1984? V tem je določeno specifično italijansko protislovje. Kaže, da »Communione e liberazione« pozablja, da je italijansko »državo blaginje« zgradila krščansko demokratska stranka in da je italijanska javna šola, za razliko od francoske, praktično v rokah katoliških učiteljev, nadzoruje pa jo ministrstvo, ki ga upravlja krščanska demokracija. Tu je verjetno tudi razlog za previdnost krščanske demokracije in cerkve, kadar gre za identificiranje njihove politike s politiko privatizacije – tako v reaganovskem smislu kot v inačici »Communione e liberazione«. In od tod, navsezadnje, izhaja tudi nedavna grožnja te organizacije, da bo podprla predlog za privatizacijo 50% šol, ki ga je sprožila Socialistična stranka oziroma Claudio Martelli. Vendar pa me tudi ta nihanja potrjujejo v prepričanju, da je »Communione e liberazione« po svojem značaju manjšinsko gibanje.

2. Drugo vprašanje zadeva odnos s krščansko demokracijo. Novi generalni sekretar krščanske demokracije Mita ne skriva, da je skušnjava velika, če gre za to, da bi se oprli na 100.000 privržencev »Communione e liberazione«. Toda to bi pomenilo, da se krščanska demokracija odreka nadvladi v italijanskem političnem sistemu, ki jo ima že štirideset let. Od tod njeno nelagodje.

V okviru medsebojne in vzajemne uporabnosti, kakršno izvaja Andreotti, je lahko »Communione e liberazione« čisto koristna, vendar pa ne more umestiti svoje politične vloge v okvir politične partije, ki ima večinske ambicije in ki hoče predstavljati široke družbene sloje in vse ekonomske interese. Fundamentalizem in cinizem gresta kar dobro vštric, toda to ni pot za obnovo krščanske demokracije.

Tako bi pravzaprav uspeh organizacije »Communione e liberazione« na politični ravni pripeljal v Italijo do konca sistema krščanske demokracije. To pa nikakor ne pomeni, da bi morala tudi »Communione e liberazione« priti do svojega konca. Kajti modernost in moč tega gibanja postavljata levici karseda resna vprašanja.

NORBERTO BOBBIO

Pravilo večine: meje in aporije (I)

1. Pravila večine in demokracija

Postavka, da so politični sistemi, ki jih običajno imenujemo demokratični ali pogostejše, zahodne demokracije, sistemi, v katerih velja pravilo večine tako za izvolitev tistih, katerim je dana moč sprejemati odločitve, veljavne za celotno skupnost, kot za oblikovanje odločitev vrhovnih kolegijskih organov, ne implicira: a) da je pravilo večine izjemna značilnost demokratičnih sistemov; b) da so kolektivne odločitve v teh sistemih sprejete izključno upoštevajoč pravilo večine. Z drugimi besedami, kljub splošnemu mnenju, da je pravilo večine značilnost demokratičnega sistema v primerjavi z avtokratskim – kakor da imata pojma demokracije in načelo večinskosti enako razsežnost in se torej prekrivata – ni res: a) da velja pravilo večine samo v demokratičnih sistemih; b) da se kolektivne odločitve sprejemajo *samo* po pravilu večine. Izkaže se, da pojma demokracije in pravila večine nimata enake razsežnosti, kajti skupen jima je samo del njune razsežnosti in le toliko se tudi prekrivata. Obstajajo namreč lahko nedemokratični politični sistemi, ki poznajo pravilo večine tako za volitve vrhovnega organa odločanja kot za oblikovanje vrhovnih kolektivnih odločitev. Po drugi strani pa poznamo kolektivne odločitve znotraj demokratičnih sistemov, ki se ne sprejemajo po pravilu večine, ne da bi zato te sisteme nehali šteti za demokratične.

To prekrivanje izhaja iz napačne interpretacije klasične definicije demokracije – demokracije kot vladavine večine – ki je v skladu z naukom klasikov postala običajna. Ko je v klasičnem tridelnem ločevanju oblik državne ureditve demokracija definirana kot vladavina večine v nasprotju z oligarhijo in monarhijo, pomeni, da je politična oblast v rokah »več« (dei più) in mnogih v nasprotju z oblastjo enega ali nekaterih. To pa nikakor ne pomeni, da se politična oblast izvaja po pravilu večine. Za Aristotela je demokracija vladavina mnogih, kadar je vladavina revnih, ki so na splošno večina prebivalstva, medtem ko je oligarhija vladavina nekaterih, kadar je vladavina bogatih, ki so na splošno manjšina.¹ V tem kontekstu naj se le govori o demokraciji kot vladavini večine, mora pa biti jasno, da je »večina« kolektivni subjekt politične oblasti v opoziciji do drugih subjektov: monarha, bogatašev, plemstva, itd. Nikakor pa večina ne pomeni oblike vladavine, temelječe na nekem proceduralnem pravilu o izvajanju oblasti. Kaže na to, *koliko* jih vlada, ne pa *kako* vladajo.²

¹ Aristotel definira tri oblike vlade kot vlado enega, nekaterih in mnogih, *Politica*, 1279/a. Zmeda pogosto izvira iz prevodov: »mnogi« prevajajo z »večino prebivalstva« v prevodu založbe Laterza, str. 87; z »več« -(i più, op. prev.) v prevodu založbe Utet, str. 144. Kar ne izključuje, da v demokratičnih vladavinah odločitve sprejemajo z večino. Ne izključuje, a tudi ne implicira. Npr. klasični termin, ki pomeni sočasno a) število, veliko število, količina, b) ljudstvo, ljudska množica in c) demokratični režim; glej R. Roncali in C. Zagaria, *Lessico politico*, v »Quaderni di storia«, št. 12, julij–december 1980, str. 213–227.

² Aristotelu je bilo to popolnoma jasno, kar je razvidno iz znanega pasusa, kjer, potem ko je govoril o aristokraciji, oligarhiji in demokraciji, pravi: »Večina kot pravilo vladanja je prisotno v vseh vrstah ureditve, ker je v aristokraciji, oligarhiji in v demokraciji to, kar misli večina onih, ki sodelujejo pri vladanju, sankcionirano z avtoriteto.« (*Politica*, 1294/a). Za te zgodovinske reference sem uporabil temeljne prispevke E. Ruffinija. Il principio maggioritario (1927), nova

Vrednostno negativno označevanje vladavine večine, ki spremlja zgodovino demokracije od antike do današnjih dni, ne izvira toliko iz odklanjanja pravila večine, kolikor iz podcenjevanja vladavine nesposobnih množic. Celo antidemokratski avtorji brez kakršnihkoli težav sprejemajo pravilo večine, kadar gre za formiranje odločitev aristokratskih organov, kot so rimski senat, vrhovni svet beneške republike, konklave za izvolitev papeža. Tako je zaradi nezaupnice velikega fašističnega sveta, utemeljene na pravilu večine, moral pasti Mussolini, in veliki fašistični svet prav gotovo ni bil organ demokratičnega režima. Nasprotno, bil je temeljni konstitucionalni organ režima, ki mu je bila borba proti demokraciji poglaviti motiv eksistence in uspeha. Kvečjemu lahko rečemo, da antidemokratski avtorji odklanjajo formalno pravilo večine takrat, kadar to pravilo omogoča prevlado dejanski večini. To pa še ne pomeni obsodbe pravila večine kot takega. Da bi pravilo večine postalo formalno načelo, s katerim večina prevzame oblast, so potrebne posebne zgodovinske okoliščine. Te pa v glavnem niso odvisne od določitev, sprejetih na podlagi načela večine. Temu torej ne moremo pripisovati zadreg vladavine večine, ki so jo – ponavljam – vselej razumeli kot slabo obliko vladavine, pa ne zato, ker v njej velja pravilo večine, ampak zato, ker vlada večina *tudi* s takim tehničnim pripomočkom, kot je pravilo večine, ki se ga, kadar je potrebno, poslužujejo tudi vladavine manjšine.

Zgodovina načela večine se ne ujema z zgodovino demokracije kot oblike vladavine. O tej zgodovini so že večkrat govorili in odveč bi bilo ponavljati že znane in očitne stvari. Koristno pa bo, če nekatere informacije ponovimo. V splošnem lahko rečemo, da že od rimskega prava naprej velja pravilo večine kot nujen oziroma najprimernejši postopek pri oblikovanju kolektivne odločitve v *universitates*, to je, skupnostih ljudi, v katerih združeni posamezniki oblikujejo totaliteto, različno in nadrejeno svojim delom, in izražajo svoje soglasje – ne *uti singuli*, ampak *uti universi* – *collegialiter*, ne pa *separatim*. (Rimsko pravo je bilo stoletja in je pri pravnikih s kontinenta še danes izhodišče vsake refleksije na to temo.) Prav tako so pravilo večine uporabljali le v skupnostih javnega prava na podlagi načela »*refetur ad universo quod publice fit per maiorem partem*« (C.5,17,160,1) in ne v zasebnem pravu, kjer je veljalo načelo absolutnega spoštovanja posameznikove avtonomije; zato maksima »*quod omnes similiter tangit ab omnibus comprobetur*« (C.5,59,5). Tudi v germanskem pravu je po znani Gierkejevi interpretaciji veljalo pravilo »*quod maior pars facit totum facere videtur*« samo v *Körperschaften* in ne tudi v *Genossenschaften*. In še v modernem pravu so nenehno razpravljali, ali lahko pravilo večine – vselej v nasprotju s pravilom enoglasja, ki vsakemu posamezniku podeljuje *ius prohibendi* – priznamo le skupnostim, pripoznamim za pravne osebe, ali tudi drugim.³

V te probleme se na tem mestu ne moremo poglobiti, ker so za naš namen irelevantni. Dejstvo pa je, da vsa ta razpravljanja kažejo, kako se stoletni besedni boj o naravi, funkcijah in modalitetah pravila večine razvija popolnoma neodvisno od razpravljanj o demokraciji in oblikah vladavine, in da aplikacijsko polje tega boja zadeva izključno naravo, funkcije in modalitete delovanja kolegialnih teles, katerih eksistenca ni niti v najmanjši meri povezana z obliko političnega režima, tako da je povsem združljiva z nedemokratskimi režimi. Tudi v času principata se ohranijo rimski kolegialni organi, vključno s senatom, kjer se kolektivne odločitve sprejemajo z večino. Razvoj *Körperschaften* v germanskem srednjem veku se dogaja v takšnem zgodovinskem kontekstu, da se problem demokracije, razumljive kot oblike vladavine, ki je drugačna od monarhije in aristokracije, sploh ne postavlja. Postopni prehod od enoglasnih volitev cesarja Svetega rimskega cesarstva, utemeljenih na *liberum veto*, k večinskim volitvam volilnih knezov in škofov,

izdaja, Milano, Adelphi, 1976 in La ragione dei più, izbor tekstov, pisanih med 1925–1927, ponovno izdani z novim predgovorom, Bologna, Il Mulino, 1977 ter obsežno, tu citirano bibliografijo.

³ Za te vesti sem uporabil delo F. Galgana, Il principio di maggioranza nelle società personali, Padova, Cedam, 1960.

dokončno potrjenimi, z Zlato bulo (1356), sploh ne pomeni, da je postal celotni politični sistem cesarstva bolj demokratičen (in sicer v smislu demokracije, kakor so jo razumeli od Aristotela dalje, namreč kot vladavino večine in ne le kot vladavino, v kateri so nekateri organi izvoljeni in odločajo z večino). Isto lahko rečemo za prehod od enoglasnih volitev (z aklamacijo) k posrednim volitvam doža Beneške republike.

2. Argumenti za in proti

Kot dokaz tega, o čemer govorim, vzemimo argumente, ki so jih sprejemali, da bi racionalno upravičili navidez iracionalno pravilo večine (pravilo, ki izbor, kot je izvolitev ali odločitev, torej stvar globoko kvalitativne narave, zaupa kvantitativnim kriterijem). Te argumente bi lahko delili v aksiološke in tehnične; ali če sprejmemo znano weberjansko delitev, argumente, s katerimi se skuša dokazati, da je pravilo racionalno glede na vrednoto in argumente, ki dokazujejo racionalnost pravila glede na smoter.⁴ Med prve sodijo tisti, s katerimi se pravilo večine utemeljuje kot pravilo, ki bolj kot katerokoli drugo zagotavlja zadovoljevanje nekaterih temeljnih vrednot, kot sta svoboda in enakost. Med druge pa sodijo tisti, ki upoštevajo smoter, ki ga želimo s pravilom večine doseči, ta pa je predvsem v tem, da tako omogočamo kolektivno sprejemanje odločitev ljudi različnih mnenj. Za tiste, ki argumentirajo na prvi način, je pravilo večine veljavno zaradi vrednote ali vrednot, ki jim služi, drugim velja kot koristen tehnični pripomoček.

Glede na različno naravo motivov utemeljevanja pravila večine je treba najprej pripomniti, da tako prvi kot drugi veljajo v različnih kontekstih, saj imajo različne polemične namene. Kdor argumentira v prid pravila večine in se sklicuje na vrednoti svobode in enakosti, brani pravilo predvsem kot sredstvo zoper izvolitev ali odločitev avtokrata, ki sam ne spoštuje svobode izbora drugih in jih tudi nima za enakopravne. Kdor pa pravilo utemeljuje tako, da ga pojmuje kot koristen, celo nepogrešljiv tehnični pripomoček vsakega kolektivnega telesa, ga brani predvsem kot sredstvo zoper enoglasnost. Da sta aplikacijski polji obeh vrst argumentiranja različni, lahko dokažemo *e contrario* iz naslednjega opažanja: tako kot se zdi – glede na vrednoto – pravilo večine bolj racionalno od avtokratskega načela, pa je slednje – glede na smoter – racionalnejše od pravila večine; po drugi strani se zdi pravilo večine z ozirom na smoter racionalnejše od pravila enoglasja, to pa je racionalnejše od pravila večine glede na vrednoto. V nobenem od obeh primerov nismo daleč od resnice. In res, če obravnavamo problem zgolj z vidika smotra, odnosa sredstvo-cilj, to je z vidika najhitrejšega doseganja kolektivne odločitve, ni dvoma, da je avtokratski princip funkcionalnejši od večinskega; prav tako pa pravilo enoglasja bolje zagotavlja vrednoti svobode in enakosti od pravila večine.

Druga pripomba je, da aksiološke argumente raje sprejemajo demokratični avtorji, torej tisti, ki zagovarjajo tesno povezanost med demokratičnim političnim sistemom in pravilom večine ter pravilo večine razumejo kot bistveno, če ne celo izključno značilnost demokracije kot oblike vladavine. No, če dobro pogledamo, so ti argumenti najšibkejši in v celoti manj prepričljivi od tehničnih oziroma argumentov organizacijske tehnike, ki utemeljujejo pravilo večine ne toliko kot temeljno pravilo demokracije, temveč kot najboljše pravilo za oblikovanje kolektivne volje v sleherni organizirani skupini.

Zaradi avtoritete pisca in ker se poziva na obe demokratični vrednoti par excellence, bom kot zgled vzel Kelsenovo argumentacijo. In res, v sklepu razprave pravi Kelsen, da »je načelo večine, in zato tudi ideja demokracije sinteza idej

⁴ Analizo in kritiko argumentov v prid pravila večine nekaterih sodobnih avtorjev najdemo v W. Fach, *Demokratie und Mehrheitsprinzip*, v »Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie«, LXI, 1975, str. 201–222. Glej tudi B. Leoni, *Decisioni politiche e regole di maggioranza*, v »Il politico«, 1960, št. 4, str. 711–722.

svobode in enakosti«.⁵ (Kakor vidimo, je ideja demokracije odvisna od načela večine.) Pomudimo se najprej pri drugem argumentu, to je razmerju med načelom večine in demokratično vrednoto enakosti. Med načelom, da imajo, kot pravi Kelsen, vsi posamezniki »enako politično vrednost«, in načelom večine ni nujne zveze. Tako razmerje obstaja samo v demokratičnih državah s splošno volilno pravico moških in žensk (pa tudi tam, kjer velja splošna volilna pravica, se zmeraj najdejo izjeme). Tudi če v neki državi velja splošna volilna pravica, a le za moške, je prav lahko načelo večine temeljno načelo političnih volitev in poglobitnih kolektivnih odločitev, ne da bi zato veljalo tudi načelo o enaki politični vrednosti posameznikov. Pa še bi lahko navedli nešteto primerov, ko se načeli večine in enakosti ne ujemata: gre za vse tiste primere, kjer upoštevajo večino glasov, niso pa vsi glasovi enakovredni. Tako v veliki skupščini delniške družbe kot v skromni skupščini kakega kondominija ima vsakdo glas, ki je v sorazmerju z vloženo vrednostjo, kar pomeni, da večino oblikujejo neenaki glasovi. Celo hipotetične politične volitve s pluralnim votumom, to je neenako pravico glasovanja (največkrat pa velja pravilo, da v primeru enakega števila glasov šteje predsednikov glas dvojno), ne bi bile v nasprotju z načelom večine, čeravno ne bi spoštovale demokratičnega načela o enakovrednosti posameznikov. To pa ne pomeni, da ni zveze med demokratično idejo enakosti in načelom večine. Zveza je ravno v tem, da ko smo enkrat sprejeli idejo enakosti, postane nujna uporaba načela večine, ne pa narobe, da bi načelo večine impliciralo idejo enakosti. Prav to pa je bilo treba dokazati: ideja enakosti ne more biti sprejeta kot razlog, ki utemeljuje načelo večine.

3. Aksiološki argumenti

Diskurz je povsem drugačne narave – čeprav pripelje do enakih rezultatov – ko gre za razmerje med pravilom večine in idejo svobode. Kelsenov argument je na kratko tak: če svobodo razumemo kot samodoločevanje (autodeterminazione), potem ne bi mogla obstajati nobena družbena ureditev z najvišjo stopnjo samodoločevanja, to je, da se vsak posameznik samodoloča, ne da bi upošteval samodoločanj vseh drugih. Nujno je torej omejiti samodoločevanje, da bi omogočili katerokoli obliko družbe. Načelo večine omogoča omejitev samodoločevanja in obenem zagotavlja najvišjo možno stopnjo svobode, politične svobode, razumljene kot »dogovor med individualno in kolektivno voljo znotraj družbene ureditve«.⁶ Z jezikom ekonomije, ki ga Kelsen ne uporablja, bi danes rekli, da je načelo večine pravilo, katerega aplikacija omogoča »maksimizacijo svobode«, ali z analognim izrazom, »maksimizacijo soglasja« (če že svobodo razumemo kot samodoločanje, pomeni »biti svoboden« pokoravati se zakonom, ki smo jim dali svoje soglasje). Načelo večine maksimizira svobodo kot samodoločanje ali soglasje in kot tako ga lahko uporabljamo zoper avtokratski princip; sprejmemo ga lahko torej kot aksiološki argument, ki, kot sem maloprej povedal, utemeljuje racionalnost načela večine glede na vrednoto. Kljub temu pa ni razvidno, kaj ima ta argument skupnega z demokracijo kot političnim sistemom. Kvečjemu lahko rečemo to, da ni demokratičnega sistema brez načela večine, medtem ko avtokratski sistem običajno shaja brez njega. Ker pa demokracijo razumemo kot samodoločanje oziroma soglasje *največjega števila*, to je, ponavljam, da je najpoprej vladavina večine in šele nato vladavina, ki uporablja načelo večine, nimata demokracija in načelo večine ničesar skupnega. Z drugimi besedami: da lahko o nekem sistemu govorimo kot o demokratičnem, ni dovolj vedeti, da načelo večine maksimizira samodoločanje in torej soglasje, temveč je treba vedeti, koliko je tistih, ki uživajo prednosti (če so to seveda prednosti, a mislimo, da so) načela večine, koliko je

⁵ H. Kelsen, *Teoria generale del diritto e dello stato*, Milano, Edizioni di Comunita, 1952, str. 292.

⁶ *Ibidem*, str. 292.

tistih, ki se lahko samodoločajo ali izražajo svoje soglasje po načelu večine. Na kratko rečeno: to, kar označuje demokratični politični sistem, ni princip večine, ampak splošna volilna pravica, ali če hočemo, aplikacija principa večine na glasovanje, v katerem velja splošna volilna pravica.⁷ Ko enkrat velja splošna volilna pravica, je seveda neizbežno štetje glasov in da ti glasovi postanejo učinkoviti, je nujna aplikacija pravila večine. Toda tako pravilo večine razkriva svojo naravo tehničnega pripomočka, s katerim si navadno pomagamo pri štetju glasov, pa če jih je malo ali veliko, če gre za desetine milijonov kakor pri političnih volitvah kake velike države ali če je glasov le sedem, kolikor je bilo volilcev cesarja Svetega rimskega cesarstva.

Ali je potemtakem res, da načelo večine zagotavlja svobodo kot samodoločanje, razumljeno kot »sporazum med individualno in kolektivno voljo v neki družbeni ureditvi«? To bi bilo res, le če bi se lahko individualna volja, ki se izraža z glasovanjem in tekmuje z drugimi voljami v oblikovanju večine, svobodno odločala. Toda svobodno odločanje (determinazione) individualne volje (»svobodno odločanje« razumemo kot odločanje med različnimi možnimi alternativami s tehtanjem argumentov »za« in »proti« in ne določanje v položaju brez alternativ, sploh pa ne, če odločanje spremlja strah pred posledicami, ki bi utegnile ogroziti osebo ali njeno lastnino) zahteva vrsto ugodnih preliminarnih okoliščin (priznanje in zagotovitev pravic svobode, pluralnosti političnih tvorb in svobodnega boja med njimi, svobode obveščanja, tajnosti glasovanja itd.) katerim šele sledi glasovanje in torej tudi uveljavitev pravila večine kot povsem preprostega pravila o štetju oddanih glasov. Za pravilo večine kot tehnični pripomoček je popolnoma brez pomena, ali so bili glasovi oddani bolj ali manj svobodno, iz prepričanja ali iz strahu, iz naklonjenosti ali s prisilo. Dejstvo, da je neka kolektivna odločitev večine, ne dokazuje prav ničesar o večji ali manjši svobodi, s katero je bila sprejeta. Zatorej pravilo večine ne moremo pripisovati, da maksimizira svobodo ali soglasje, ker bi mu tako pripisovali vrlino, ki je nima. Pravilo večine maksimizira samo tiste, ki volijo tako in ne drugače. Največkrat pa, žal, večine ne tvorijo najsvobodnejši, temveč največji konformisti. Praviloma celo velja, da bolj ko so večine številne, zlasti tiste, ki se približujejo enoglasju, bolj je utemeljen sum, da glasovanje ni bilo svobodno. V tem primeru je pravilo večine ustreglo vsem uslugam, ki jih je od njega moč zahtevati, vendar družba, katere zrcalo je, zagotovo ni svobodna.

4. Tehnični argumenti

Potemtakem bi bilo povsem odveč pripomniti, da so tehnični argumenti načela večine prepričljivejši od aksioloških. Lahko pa pripomnimo naslednje. Pravilo večine je nastalo zato, da bi omogočilo oblikovanje kolektivne volje v skupščini na podlagi maksime »universi facile consentire non possunt«, ali če hočemo, na podlagi nasprotna maksime, po kateri edino alternativno pravilo – pravilo enoglasja – ovira, če ne kar preprečuje, oblikovanje kolektivne volje. V tem primeru je oblikovanje kolektivne volje možno samo izjemoma, ko gre za izvolitev z aklamacijo ali s tihim konsenzom (»če nima nihče nič proti, je odločitev sprejeta enoglasno«), pa še takrat – kakor je bilo že večkrat omenjeno – ni možno povsem izraziti svobode nesoglašanja. (Nedvomno je res, da tako v primeru aklamacije kot tihega konsenza, kdor ne soglaša, pač nima enakih možnosti, da bi izrazil svoje nesoglašanje, kakor tisti, ki izražajo svojo voljo s pritrevanjem.) Ker ideala enoglasnega soglasja praktično ni mogoče udejaniti (poudarjam, »praktično«) oziroma ga je moč udejaniti le v izjemnih primerih, pa še takrat je nesoglašanje skoraj vedno zadržano, je pravilo večine sprejeto kot tehnično ali instrumentalno pravilo – pra-

⁷ To, zaradi česar je republika Italija vsaj formalno demokratična, je člen 48. Ustave, po katerem »so volilci vsi državljani, moški in ženske, ki so polnoletni«.

vilo tipa: »če hočeš X, moraš Y«, katerega veljavnost je odvisna izključno od tega, da je primerno, celo edino primerno sredstvo za doseganje želenega, še več, objektivno nujnega cilja. Kjer ni mogoče popolno, temveč le delno soglasje, nas pravilo večine zavezuje, da presojava kot popolno soglasje delno soglasje *maior pars*, in sicer na podlagi preproste in očitne ugotovitve, da bi z zahtevo po popolnem soglasju nikoli ali skoraj nikoli ne prišli do kolektivne odločitve, to je do potrebnega rezultata, ki je pogoj za existenco kateregakoli kolektivnega telesa. Kolikor pa bi bilo zahtevano delno soglasje manjše od soglasja minifistirane večine, odločitve ne bi mogli šteti za kolektivno, vsaj v tisti meri ne, ko je kaka odločitev potrjena z večino glasov. V dokaz navedimo, da je prehod od pravila enoglasja k pravilu večine vedno povezan s konstituiranjem nekega kolektivnega telesa: v primeru enoglasja, utemeljenega na *liberum veto*, gre za to, da se volilni upravičenci odpovedo pravici voliti *uti singuli* (kakor še danes glasuje pet velikih sil v varnostnem svetu OZN) in pripoznajo nujnost voliti *uti universi*, kot del celote; v primeru enoglasja z aklamacijo gre za spremembo neformalne skupine v institucionalizirano skupino; njena moč odločanja pripada torej skupščini, ko je ta, kot so rekli stari juristi, »legitime congregata et convocata«. V obeh primerih vidimo, da je pravilo večine tesno povezano z delovanjem kolektivnega telesa.

Možen je sicer ugovor, da te pripombe ne upoštevajo dveh plati pravila večine: 1. da gre za nasprotovanje pravilu enoglasja in 2. za nasprotovanje monokratski oblasti, ter da velja upoštevanje pravila večine kot tehničnega pripomočka predvsem v prvem, ne pa tudi v drugem primeru, kjer aksiološki argument ohrani svojo težo. Ugovor je pravilen, le če ne pozabimo, da je vsesplošna prednost »oblasti od spodaj« pred »oblastjo od zgoraj« temeljni ideal, na katerem sloni demokratični sistem. Da bi se ideal uresničil, je nujno, da se »oblast od spodaj« razširi na kar največje število ljudi. Ali z drugimi besedami: tudi tisti, ki sodijo, da je maksimiziranje soglasja vrednota, morajo vedeti, da ravno število oseb, ki so poklicane, da izrazijo svoje soglasje (ali nesoglasje), razločuje demokratični sistem od oligarhičnega.

5. Kontraktualna metoda

Druga točka, na kateri se kanim zaustaviti, zadeva neujemanje pravila večine in demokracije, in sicer ne z vidika veljavnosti pravila v sistemih, ki se razlikujejo od demokratičnega, pač pa z vidika drugačnih načinov formiranja kolektivne volje v demokratičnih sistemih.

Predvsem se sklicujem na razreševanje socialnih konfliktov s pogajanjem, ki se zaključi (če se zaključi) s sporazumom.⁸ Medtem ko pravilo večine opravlja svojo funkcijo znotraj kolektivnega telesa, v katerem je kolektivna volja rezultanta vsote delov, ki sestavljajo organsko totaliteto in so kot taki odvisni od celote, pa se pogodba sklepa med relativno neodvisnimi stranmi (posamezniki ali skupinami), ki jim z recipročnimi koncesijami na podlagi principa *do ut des* uspe oblikovati skupno voljo. Pogodba je torej način razreševanja zunanjih konfliktov med skupinami. Medtem ko je med političnimi pisci, ki s svojimi teorijami spremljajo oblikovanje moderne države (od Hobbesa do Locka, od Rousseauja do Hegla), in kasneje med pisci javnega prava v obdobju pravnega pozitivizma (od Jellineka do Kelsen) prevladovala ideja o primatu zakona, to je, prevladi izražene kolektivne volje, do katere pridemo z uporabo pravila večine, ko parlamentarna skupščina postane vrhovni organ odločanja, pa pogodba (razumljena v pravem pomenu kot dvostranski sporazum formalno enakih partnerjev) v sodobni demokratični državi razvite industrijske družbe, ki jo označujejo velike organizirane skupine v spopadu, ni

⁸ O tej temi sem obširneje pisal v članku *Le contrat social aujourd'hui*, v *Le public et le prive*, Roma, Istituto di studi filosofici, 1979, str. 62–68 ter v tekstu *Il contratto sociale oggi*, Napoli, Guida, 1980.

izgubila svoje učinkovitosti kot instrument razreševanja konfliktov. Tradicionalno nasprotje med pogodbo kot institucijo zasebnega prava, izvorom pravil *inter partes*, in zakonom kot institucijo javnega prava, izvorom pravil, veljavnih *super partes*, je shematično in zavajajoče. V pluralistični družbi se velike organizirane skupine obnašajo kot kvazisuverena bitja, ki ne pripoznavajo drugačnih načinov za reševanje medsebojnih konfliktov kot so recipročna pogajanja, pri čemer opravlja vlada le funkcijo posrednika, arbitra in ko so pogajanja končana, vloga (največkrat nemočnega) poroka za učinkovitost pogajanj.

Ideja o primatu zakona je bila nujen zaključek monocentričnega pojmovanja države in je že v Hobbsovem Leviathanu našla svojo najpopolnejšo formulacijo. Takrat je monocentrično pojmovanje države izhajalo iz prepričanja, da je namen države dominiranje in celo zatiranje podrejenih sistemov (Hobbes), parcialnih družb (Rousseau), posrednih teles. Politični razvoj pa je bil ravno nasproten. Parcialne družbe, ne samo da niso bile absorbirane, ampak so celo narasle tako po številu kot po moči. Bolj ko so se sodobne države ekonomsko in družbeno razvijale, bolj so postajale policentrične (da ne rečemo polikratske). Čeprav nekoliko pretiravamo, lahko rečemo, da se kolektivna volja v monokratski državi izraža v zakonu, ne glede na to, ali je zakon izrekel in razglasil vladar ali ljudstvo (oboje je sicer pravna fikcija), v policentrični državi pa v pogodbi.

Potem, ko Kelsen pojasnjuje teorijo večine, uvede, kakor je znano, kompromis kot bistveni modus vivendi demokracije. Dobesedno: »Svobodna razprava med manjšino in večino je bistvena za demokracijo, ker se s tem ustvarja ugodno ozračje za kompromis med večino in manjšino, kompromis pa je del same narave demokracije.«⁹ Če lahko pripomnim: kolikor je kompromis nujen, potem pride do njega prej znotraj same večine kot med večino in manjšino, in sicer takrat, ko se večina ne oblikuje spontano (večina pa se na tak način zelo težko oblikuje) oziroma se oblikuje na ukaz, ki ga nalaga, na primer, partijska disciplina (to pa je način, ki nasprotuje »bistvu« demokracije).

Temu približevanju med načelom večine in kompromisom, ni mogoče z ničimer ugovarjati, moramo pa priznati, da gre za dva različna postopka oblikovanja kolektivne volje. Ko pravi Kelsen, da pomeni kompromis rešitev nekega konflikta z normo, ki »ni popolnoma skladna z interesi ene niti popolnoma nasprotna interesom druge strani«, sugerira odgovor – ne da bi ga natančno opredelil – na vprašanje, kakšna je razlika med kolektivno voljo, ki se oblikuje z uporabo pravila večine, in kolektivno voljo, ki se formira s kompromisom. Odgovor nam ponuja teorija iger, ki razločuje igre z izidom vsote $\emptyset$ in igre z izidom vsote, ki odstopa od $\emptyset$, ki pa je lahko pozitivna ali negativna. Večinska odločitev je tipična odločitev z vsoto $\emptyset$, odločitev, kjer obstajajo zmagovalci in poraženci, kakor pri kockanju: glede na zastavljeno vsoto v igri zmaga večina, medtem ko manjšina zgubi, in to ravno tisto, kar si priigra večina. Če je, kakor pri referendumu, vložek v igro monarhija ali republika, potem pravilo večine odloča med monarhijo ali republiko. Izid ne more biti republikanska monarhija niti monarhična republika.

Drugačen pa je izid s kompromisom, katerega tipična pravna oblika je pogodba. Največkrat je to izid s pozitivno vsoto, to je, oba partnerja nekaj pridobita, kakor pač v katerikoli pogodbi o menjavi, ki se sklene ravno zato, ker obe pogodbeni stranki najdeta svojo korist (pravim »največkrat«, ker bi bil lahko izid tudi negativen, če bi se pogodbeni stranki recipročno varali).¹⁰ Če izbora oblike vladavine ne zaupamo funkcioniranju pravila večine, ampak – kar je seveda banalen zgodovinski primer – kompromisu med absolutnim monarhom in novimi sloji, ki zahtevajo participacijo v vladanju, potem prav nič ne izključuje možnosti,

⁹ Kelsen, op. cit. str. 293.

¹⁰ O tem glej G. Sartori, *Tecniche decisionali e sistemi di comitati*, v »Rivista italiana di scienza politica«, IV, 1974, str. 22.

da bi bil izid republikanska monarhija (ustavna monarhija) ali monarhična republika (predsedniška republika).

Ce se znova vrnemo h Kelsenu, ki pravi, da je »kompromis del narave demokracije«, se lahko končno vprašamo, ali je bolj »demokratičen« princip svobodnega pogajanja ali princip večine. Povedal sem že razloge, zakaj mislim, da je za demokracijo princip večine nujen, ne pa tudi optimalen kriterij. Isto lahko rečemo o principu svobodnega pogajanja. Kakor je princip večine demokratičen pod pogojem, da ga uporabljamo za največjo možno število državljanov, tako je princip svobodnega pogajanja demokratičen pod pogojem (kar je skrajni in torej težko uresničljiv pogoj), da imata partnerja enako moč (razumljeno kot količino primer- nih sredstev za vplivanje na nasprotno stran). To pa ne zmanjšuje pomena tega načina oblikovanja *kolektivne volje* (hotel sem ga ravnó poudariti), ki se ga ne da reducirati na pravilo večine in je istočasno povsem združljiv s celoto vrednot, ki jih običajno povezujemo s pojmom demokracije. Še več. Ideal demokracije je neločljiv od načela družbene pogodbe, to je, od ideje sporazuma vsakogar z vsemi o nekaterih temeljnih pravilih sožitja, pa četudi gre za eno samo pravilo – pravilo večine. Že v drugih študijah sem imel priložnost razpravljati o vztrajnosti kontrak-tualističnega ideala v sodobni politični misli (ni naključje, da danes govorimo o neokontakuralizmu) in to kljub kritiki v 19. stoletju in zanikanju tega ideala po združenem napadu konservativnih in revolucionarnih avtorjev. Razlog za to trdoživost je v dejstvu, da je težavno, če ne kar nemogoče ločevati ideal svobodne družbe od prakticiranja načela večine, razširjenega na največje število, kot tudi od pogajanj med formalno svobodnimi in enakimi posamezniki ali skupinami.

6. Meje veljavnosti

Z dosedanjimi pripombami ne oporekamo pomembnosti principa večine za dobro delovanje demokratičnega političnega sistema. Z njimi želim samo opozori-ti na dejstvo, da je načelo večine samo eden od elementov dobrega delovanja demokratičnega sistema; poudarjam le to, kar bi lahko imenovali meje pomemb- nosti principa. Sedaj pa je potrebno storiti korak naprej in analizirati druge vrste meja, ki to načelo utesnjujejo. Ločujemo lahko med tremi vrstami meja, in sicer glede njegove veljavnosti, aplikacije in učinkovitosti.

Z mejami veljavnosti razumem omejitve, ki izhaja iz negativnega odgovora na vprašanje: »Ali je dovoljeno sodelovati v kolektivni odločitvi na podlagi principa večine tudi tistim, ki ga odklanjajo, torej tistim, ki bi se principa večine poslužili zato, da bi ga odpravili, če bi seveda dosegli večino?« Ta tip omejitve imenujem mejo veljavnosti, ker se problem v glavnem zatavlja z vprašanjem: »Ali ima prin- cip večine absolutno veljavnost (»absolutna veljavnost« pomeni, da princip večine velja v vsakem primeru, torej tudi takrat, ko hočejo z večinsko odločitvijo ukiniti sam princip večine) ali pa je podrejen kakemu višjemu pravilu, ki večini prepreču- je ukinitvev principa večine, in torej njegova veljavnost ni absolutna?« Na tako vprašanje so dajali nasprotujoče si odgovore. Kot se vselej dogaja, so tudi tu različni odgovori odvisni od različnih izhodišč. Nekaj drugega je, če problem vidimo kot problem politične oportunisti ali če ga postavimo kot principialen problem, čeprav drži, da oboji sebi v prid pogosto uporabljajo praktične argumen- te. Politično naj bi bilo oportuno, da pravilo večine velja tudi za nasprotnike večine, ker je samo tako mogoče spoštovati načelo svobode, ki je podlaga pravila večine; drugi spet trdijo, da mora, gledano principialno, pravilo veljati zgolj za večino, kajti če bi veljalo tudi za nasprotnike, bi bile praktične posledice katastrofalne. Nasprotujoči si tezi so oboji zagovarjali s praktičnimi in teoretičnimi argu- menti, kar ponovno dokazuje, kako vprašljivo je področje argumentacije, ko gre za vprašanja vrednot. Kar zadeva praktične argumente, pomislimo samo na to, kako različne so rešitve, ki jih sprejemata režim liberalne demokracije ali režim

dirigirane, vodene demokracije. V liberalni ureditvi, kot je italijanska, v izvajanju političnih pravic državljanov ni eksplicitnih omejitev, ki bi se nanašale na soglašanje s pravilom večine, medtem ko 18. člen ustave ZRN predvideva, da se odvzamejo temeljne pravice vsem tistim, ki zlorablajo te pravice v smislu »boja proti načelom svobodne demokratične ureditve«, med katera spada tudi princip večine. Različne rešitve so odvisne od različnega vrednotenja zgodovinskih razmer, nevarnosti prevrata, razmerja sil ipd. Gre torej za to, da damo na tehtnico težave, ki lahko izhajajo iz kratenja ugodnosti pravila večine tistim državljanom, ki so osumljeni, da pravila ne bi spoštovali, če bi postali večina, in težave, ki lahko izvirajo iz neomejene svobode, s čimer bi bila ogrožena svoboda sama. Nekateri s teoretičnimi argumenti zagovarjajo tezo, da pravilo večine ne more absolutno veljati, ker »je prava narava vsakega načela v tem, da prepoveduje lastno negacijo« drugi pa, narobe, trdijo, da je kontradiktorno omejevati pravilo večine, ko ga enkrat sprejmemo za absolutno avtoriteto.¹¹

Soočeni z različnimi in nasprotujočimi si stališči menim, da edini, kolikor toliko prepričljivi argument ni tisti, ki temelji na vsebini pravila, temveč na njegovem statusu pravila igre, oz. metapravila. V nasprotju z vsemi drugimi pravili morajo biti pravila igre sprejeta enoglasno iz preprostega razloga, ker zavračanje pravil, čeprav le enega od igralcev, onemogoča potek igre. Se pravi, da pristanek na sodelovanje pri odločanju ali glasovanju na podlagi pravila večine implicira tudi pristanek na pravilo kot način, kako doseči odločitev ali izvolitev. Drugače povedano, če nekdo sprejme odločanje ali izbiro po pravilu večine, ne pomeni, da s tem sprejema neko odločitev o kakem specifičnem problemu; lahko namreč odločitev tudi odklanja, prav tako kandidaturo osebe, ki ji morda ni naklonjen, pomeni pa, da sprejema določen postopek odločanja ali izbora. Lahko še dodamo, da je za pravila igre – v nasprotju z drugimi pravili – najbolj značilno to, da sleherni igralec v razmerju med partikularnimi in splošnimi interesi deluje tako, da ob določeni specifični odločitvi zmaga njegova stran.

(nadaljevanje sledi)

---

¹¹ Pozivam se zlasti na dva članka H. McClosky, »The Fallacy of Absolute Majority Rule« v »The Journal of Politics« XI, 1949, str. 637–654 in W. Kendall, Prolegomena to any Future Work on Majority Rule v »The Journal of Politics«, XII, 1951, str. 694–714, od katerih prvi zagovarja prvo tezo, drugi argumentira v prid nasprotne.

GIUSEPPE CHIARANTE

Kultura spreminjanja

Zakaj leвица danes lahko sprejme neokonservativni izziv in predlaga lasten projekt?*

Prehod od sedemdesetih v osemdeseta leta je bil zaznamovan predvsem s prvim in resničnim spopadom za nadvlado – in to ne velja samo za Italijo. Ta spopad je zadeval razmerje sil na ekonomskem, političnem in družbenem področju, čeprav je bilo njegovo privilegirano polje – če govorimo o kulturnem in idejnem spoprijemu – polje modernosti, spreminjanja, inovacij.

Ideološka ofenziva, ki je spremljala (in v več kot enem primeru napovedovala in pripravljala) kapitalistično restrukturacijo, se je začela s krizo v sedemdesetih letih, vendar pa ni razvila prapora z napisom »vrnitev v preteklost«, ampak se je prav na tej točki razlikovala od konservativnih tradicionalnih ideologij. Če pa se je o »vrnitvi v preteklost« sploh kdaj govorilo, je bilo to samo v smislu pozivanja k dinamičnim in propulzivnim sposobnostim, k tekmovalnemu duhu, k sli po tveganju in po novotah, kar so bile tipične značilnosti izvirnega kapitalizma, pa so jih ovire javnega vmešavanja, skrbniške države in socialni ter solidarnostni odnosi postopoma zatirali in zatrli. Toda prapor, ki so ga razvili, je bil ravno prapor modernosti, inovativnosti, učinkovitosti, varstva pravic državljana nasproti državi, ki so jo ocenili za neučinkovito in hkrati sleparsko. Ni naključje, da se je lahko – ne samo v najbolj surovi in neotesani propagandi, ampak tudi v bolj dodelanih spisih politične publicistike – uveljavila, in to celo kot kar utemeljena teza, ki je bila tako pri srcu mnogim apologetom neoliberalizma – da je namreč preseženo klasično razločevanje med levo in desno in da je mogoče šteti, da je dokončno iztrošena vsa progresivna in reformatorska tradicija, na kateri so leve sile desetletja gradile svojo politiko in svoja zavezništva.

Toda, če za zdaj zanemarimo to ideološko instrumentalizacijo (pa posledice te politike, okvare, ki jih je izzvala, protislovja in neravnovesja, ki jih je poglobila), ni dvoma, da so ideje, ki so podpirale restrukturacijo v teh letih, uspele – vsekakor so se vsidrale v širokih plasteh javnega mnenja in so odločilno prispevale k temu, da so se politična neravnovesja (ne samo v Italiji) prenesla v tem desetletju na desno – uspele so nedvomno tudi zato, ker so takšne ideje naletele – ali menile, da so naletele – na dvojni sprejem v stvarnost.

Prvi vidik je bolj razjasnjen; da so namreč te ideje črpale moč iz krize določene leve politične izkušnje (izkušnje socialne države, možnosti reformizma v okviru nacionalne države, če sploh ne govorimo o krizi držav s planskim in centraliziranim upravljanjem, v Vzhodni Evropi) in so torej lahko razpoznavale meje in težave politične kulture, ki je bila v temelju teh izkušenj.

Toda te ideje so se potrdile, ali pa so vsaj tako verjele, tudi v dejstvu (tu pa mislim predvsem na Italijo), da so restrukturacijski procesi v tem desetletju dejansko pomenili – čeprav v oblikah, ki bi jih lahko v besedju, ki je naši tradiciji tako milo, imenovali modernizacijo in pasivno internacionalizacijo – globoko spremembo obličja dežele in vsebinsko homologizacijo Italije in sicer v takšni meri, kakor se to v prejšnjih desetletjih ni zgodilo niti v bolj razvitih zahodnih državah.

* Prevedeno iz »Rinascite« št. 1, januar 1988, str. 36–38.

V resnici ne bi mogli razumeti, kaj se je v teh letih spremenilo v italijanski družbi (in torej tudi ne, kateri so resnično pravi problemi, ki se postavljajo pred našo stranko), če se ne bi docela zavedali dejstva, da je v tem stoletju zapihal čez deželo močan veter neokonservativne modernosti. To pa je pomembno vplivalo na ekonomsko in socialno strukturo in na politični sistem, saj je potisnilo v krizo in v proces destrukcije celo vzpostavljeno omrežje razmerij med razredi in strankami; nemara pa je še bolj vplivalo na ideologijo in naravnost množične kulture, s čemer so kapitalistični vzorci dobili novo legitimnost, hkrati pa pogojili proces izenačevanja in homologizacije.

Moderna protislovja italijanske družbe

Najbolj ilustrativen primer je iz mnogih razlogov primer Juga. Jasno je, da vprašanje Juga ni izginilo: dovolj, če pomislimo, da se je prepad med Severom in Jugom celo poglobil, da je v veliki meri prav na Jugu jedro problema brezposelnosti, da neegalnost v najrazličnejših oblikah – od kriminalnih dejanj vlade do upravljanja javnih zadev v okoliščinah nenehnega izrednega stanja nemara nikoli ni bila tako razširjena. In vendar je očitno, da je prav na ravni navad, obnašanja, življenjskih slogov, najbolj razširjenih ideologij tudi na Jugu zelo hitro napredoval proces unifikacije in homologizacije – in to ne samo v primerjavi z drugimi deli Italije, ampak celo glede na evropske standarde.

In tako nemara lahko izpeljem prvi sklep, ki se mi zdi, da ga moram poudariti, če naj dosežem namen tega razmišljanja. Ni dvoma: Italija je danes država, kjer so na delu številna protislovja in je mnogo razlogov za napetosti in konflikte. Vendar pa gre zdaj za napetosti in konflikte moderne kapitalistične družbe, ki je na stopnji svojega največjega razvoja; ne gre več za neravnotežja, ki bi bila posledica nedovršene meščanske revolucije ali ostanka obsežnih zaostalih področij in stanj, ali pa nesposobnosti italijanske buržoazije, da bi bila dosledno moderna in kapitalistična. Tudi zaradi teh sprememb v razvojni stopnji se je – ob izkušnji iz sedemdesetih let – izčrpala velika togliattijevska strategija, ki je do tedaj odigrala bistveno vlogo v demokratični rasti države: to je bila strategija, ki je tudi na neravnotežju med modernostjo in zaostalostjo in tudi na reformatorski nesposobnosti utemeljevala možnost demokratične in napredne politike, ki bi združila delavski razred, ljudske sloje, široke plasti izobražencev in sam produktivni svet. Vse to potrjuje, kakor je bilo rečeno tudi na zadnji seji Centralnega komiteja, da gre za veliko novost v problemih, ki se danes pojavljajo pred našo partijo, strategijo in kulturno politiko.

Seveda se lahko vprašamo, zakaj je ta ideološka ofenziva, ki se je dogajala v imenu kapitalistične modernosti, naletela v Italiji in zunaj nje na, kompleksno gledano, neustrezen odmev levih sil, tudi na polju idejnega in kulturnega spoprijetja.

Dejstvo, da to vprašanje zadeva – čeprav različno močno – ves splet zahodne levice (pa tudi sile, ki niso leve v pravem smislu besede, ki pa so v preteklosti odigrale napredno vlogo, kot na primer ameriška demokratska stranka), očitno opozarja na to, da gre za strateško težavo, katere globoke korenine segajo v objektivne procese tega zadnjega krajca našega stoletja.

In prav zato se je mogel prehod od politike zgodovinskega kompromisa ali od demokratične solidarnosti do predloga o alternativni, kljub vsemu nasprotnemu dokazovanju, pokazati predvsem kot odločitev za določeno stran. To, kar je manjkalo, je razvoj politične kulture in programatska analiza, ki bi bili na višini novih problemov, kakršne so navrgle spremenjene okoliščine. Povedano drugače: poraz politike demokratične solidarnosti ni pomenil samo propada poskusa, da bi uveljavili novo večino, vsidrano v drugačnem razmerju med največjimi silami v državi, ampak je potisnil v krizo mnogo več: namreč idejo o demokratičnem razvoju,

o kulturi socialnosti in solidarnosti, ki je pomenila prostor, kjer naj bi prišlo do nameravanega srečanja med temi silami; bila je tudi sama problematika reform, načrtovanja, socialne države, ki je dopuščala prostor tudi za izziv h kapitalističnemu prestrukturiranju, za zahteve po tem, da se deželna vlada homogenizira s cilji takšnega prestrukturiranja, prek katerega se je oblikovala kompleksna podoba rušenja moči in zmag delavskega gibanja in prerazporeditve bogatstva in oblasti v korist najbolj močnih.

Če se torej predlog za alternativo v teh letih ni zdel ravno verjeten, to ni bilo samo zaradi težav, ki so nastopile pri premagovanju razlik s KPI (težav, ki sploh niso bile naključne) in tudi ne zato, ker bi navsezadnje tudi seštevek glasov komunistične in socialistične partije ne dal v nobenem primeru večine. Ni dvoma, da so tudi te vrste težav: toda tako tedaj kot zdaj so izrazi globlje resničnosti. Pravi razlog, da se predlog za alternativo ni zdel dovolj verjeten je v tem, da se je v osemdesetih letih močno razširilo mnenje – tudi na levici, in včasih prav v naši sredini in sicer zaradi političnih in socialnih porazov, ki jih je utrpelo delavsko gibanje in zaradi ideološke ofenzive, ki je spremljala te poraze – da je Italija poslej pač stopila na novo zgodovinsko etapo, za katero je značilna kriza ideje socializma in realnost zmagovitega kapitalizma: dinamičnega in agresivnega kapitalizma, ki je razdejal tiste družbene temelje, ki so bili tradicionalna oporišča naše partije, ki je destruktural državo in politiko in vsilil nova ravnotežja in nova pravila, spreminjal razmerja sil in lomil davne solidarnostne vezi, dokler ni uspel prvič v štiridesetih letih republikanske Italije – komuniste izolirati, nevtralizirati, jih izločiti iz igre. In prav ta občutek osamljenosti in nemoči je zajel, nasproti zmagoslavnemu nasprotniku, še zlasti po zadnjih volitvah – vsaj za nekaj časa – široke dele stranke, njenih aktivistov, njenih voditeljev.

Vrednost novot, ki so se v zadnjem času zvrstile na svetovnem prizorišču, je prav v tem, da pomenijo poziv k realnosti, da opozarjajo, da je kapitalizem daleč od tega, da bi bil zmagovit, da še zdaleč ni rešil svojih problemov in svojih protislovij – zato na nov način in v novih smereh predlagajo perspektivo socializma in komunizma. Dejstva, ki se nanje sklicujem, so znana: cena kapitalističnega prestrukturiranja, naraščajoča brezposelnost v najbolj razvitih državah, dramatično zadolževanje in tragedije revščine in lakote v deželah v razvoju, pa še vse očitnejša težava v obvladovanju finančne in valutne anarhije, krize in borznih verig, privid recesije, ki sicer ne dobiva dramatičnih barv krize iz leta 1929, vendar pa razgalja globoka protislovja kapitalizma, njegovo nesposobnost, da bi ponudil projekt za prihodnost, ki bi mu verjelo vse človeštvo. Skratka, ko se je plegla evforija let, ko se je zdelo, da je kar na dosegu roke ekonomska prenova širokega zamaha, zlasti zaradi zaobrnitve mednarodnih odnosov menjava na škodo Juga sveta, tedaj se je hitro razblinil ali pa se razblinja tudi val optimizma, ki ga je poskušala negovati neoliberalistična ideologija. In zdaj, ko se je ta piš utišal, je tako, kot bi spet prišli na svetlo ne samo stari problemi, odrinjeni v stran, nerešeni, ampak tudi nova neravnovesja, nova protislovja, ki jih je rodila etapa konservativne obnove. Ni naključje, da država, ki je najbolj zvesto uporabljala neoliberalistični recept, Velika Britanija, ni uspela zaustaviti svojega nazadovanja, ampak je danes, kakor je prepričljivo poudaril Eric Hobsbawm v nedavni lepi študiji v *Marxism Today* – v resnično regresivnem stanju, z nastajanjem marginaliziranih socialnih slojev, česar tod že ni bilo več kot stoletje.

Po drugi strani pa politični preobrat, ki se je začel v ZSSR z razgreto razpravo in živahnim soočanjem z vprašanji radikalne prenove sovjetske družbe, potrjuje vrednost kritične politične analize, ki jo je z Berlinguerjem začela naša partija v zvezi z težo stagnacije, do katere je prišlo v tej državi in z nujnostjo globokih sprememb in je zajela vprašanja od demokracije in boja proti centraliziranemu birokratskemu vodenju; to pa dokazuje, da vprašanje socializma nikakor ni izčrpano, ampak se silno inovativno zastavlja tudi v vzhodnih državah.

Poleg tega pa je tu še obrat v težnjah, ki so se zlasti zaradi dejanj novega

sovjetskega vodstva vzpostavila v odnosih Zahod–Vzhod in pripeljala do rezultata (dogovor o odstranitvi in uničenju euroraket), ki dokazuje, kako zmoten je bil realizem tistih, ki so menili, da je za ravnotežje Vzhod–Zahod neizogibna ravno oboroževalna tekma za izdelavo vedno bolj prefinjenega orožja; razkrilo se je, tudi zaradi čustev, ki jih je razgibalo po vsem svetu, kako velika je lahko zanosna moč mirovnega gibanja, ki si zastavlja vse bolj in bolj ambiciozne cilje v zvezi z uravnoteženim in nadzorovanim zmanjševanjem oboroževanja, tako jedrskega kot konvencionalnega, in ki terja, da se ogromne tako dobljene vsote nameni za graditev v celoti bolj civilne družbe, zlasti pa za vzpostavitev novih odnosov z Jugom sveta, z ogromnim področjem lačnih in nerazvitih ljudstev.

Ob vseh teh spremembah na svetovni sceni postane razvidnejši tudi odgovor na vprašanje, kaj so pomenila osemdeseta leta za Italijo. Seveda pa je treba izhajati, kot sem že rekel, s stališča popolnega zavedanja vseh sprememb, ki so se zgodile v državi in moči modernizacijskih procesov, ki so jih izzvale.

Toda za kakšno modernost je šlo ali gre? To vprašanje si je treba zastaviti – ne sme zadoščati govorjenje o inovacijah in spremembah. Tu ne bom povzegal tistih točk, glede katerih je naša analiza v zadnjem času že opazno napredovala, kar je bilo dovolj priznано tako v partiji kot zunaj nje. Zadržal se bom posebej pri institucionalnem vprašanju: se pravi pri načinu, kako je bilo v osemdesetih letih destrukuirano staro ravnotežje, tradicionalno razmerje med institucijami in strankami, ne da bi ga nadomestilo karkoli novega – posledica je pač bila pospešena kriza demokracije in političnega sistema.

Iz analize sprememb, ki so se zgodile v tem desetletju, izhaja neko temeljno protislovje: protislovje družbe, ki je postala na zunaj bogatejša in modernejša, ki pa ni znala doseči enake kulturne, civilne in socialne stopnje, kakršno bi bila mogla in kakršno vsekakor terjamo. Glede na takšen razvoj italijanskih in tudi svetovnih razmer, je potemtakem mogoče razumeti opreznjšo držo, ki je danes značilna tudi za tiste predstavnike večinskih strank (zlasti krščanske demokracije in socialistične stranke), ki si še pred kakšnim letom niso nič obotavljali razglasiti za svoje – mislim, denimo, na De Mita ali na Martellija – razne liberalistične in privatistične rešitve. Ta previdnost je še bolj razumljiva, če upoštevamo, da se negotovosti glede ekonomskih in socialnih perspektiv države prepletajo z vsemi vidnejšimi alarmnimi znamenji krize demokracije, institucij, političnega sistema.

Zakon neoliberalistične apologetike

Zlasti v krščanski demokraciji in katoliškem svetu – kjer so se nekatere sile sicer odločile, da bodo šle do konca v revalorizaciji apologetike kapitalizma (kot se je zgodilo na zadnjem zborovanju v Riminiju), so zelo pomembni segmenti vendarle močno zavzeti za ponovno uveljavitev – tudi z novimi oblikami politične vzgoje – socialne in solidarnostne kulture, ki je tako pomemben del katoliško-demokratske tradicije.

Na socialistični strani pa je, po drugi plati, zdaj, ko je minila sezona petstrankarske vlade pod vodstvom socialistov, mnogo ljudi, ki zaznavajo nemoč tako imenovanega »moderne reformizma« (ki je bil v resnici samo zamisel o neki spremljevalni politiki modernizacije brez programiranja in brez reform) in se sprašujejo o možnostih drugačne perspektive.

Tudi to so znamenja zatona velike konservativne ofenzive iz prve polovice tega desetletja. Toda – v dokumentih firenškega kongresa smo to že zapisali – ta zaton se ne prevaja kar avtomatično v naskok levih idej in stališč. V Italiji, kakor sicer na vsem Zahodu, v celoti gledano, so okoliščine še vedno nenaklonjene silam reforme in napredka. To je seveda pripisati mnogim dejavnikom: predvsem težkim udarcem, ki so v tem času zadeli delavski razred in sindikalno gibanje in dejstvo, da za levico problem ni v tem, da zbrise prah s starih odločitev in jih znova

predlaga, ampak v tem, da bi na nove probleme in nove okoliščine ustrezno odgovoril na ravni politične kulture in programske analize. Obremenilno pa je bilo in je še tudi dejstvo, da smo zelo slabotno reagirali na ideje moderne desnice: kot da bi to, da smo premagali dogmatski shematizem nekdanjih časov, pomenilo, da smo zapustili tla idejnega in kulturnega spoprijema, se odpovedali ciljem prenove in pristali na skrčitev politike zgolj na upravljanje obstoječega. Prav ponovna uveljavitev vloge kritičnega znanja, kritike ideologije je tista, ki lahko razkrinka in potolče oblike kulture, ki so v Italiji spremljale in omogočale razcvet neokonservativističnih teženj; izhodišče mora biti kritična analiza razvojnih poti sedanje družbe, če hočemo posodobiti interpretativne kategorije, razkriti nasprotja in probleme, izdelati predlog za drugačen možen razvoj. Tudi na tem področju je zmeraj mogoče uporabiti Marxov in Gramscijev metodološki nauk.

Na tej točki pa ni mogoče drugače, kot da se lotimo vprašanja intelektualcev, njihove vloge, njihovega položaja.

V zadnjih letih je bilo spet mnogo govora o razmerju med KPI in intelektualci. V zvezi z referendumom, na primer, so pisali o odtujenosti, o uporništvu, o protestu – spominjali so se seveda časov, ko je naša partija gospodovala – kot se reče – v stvareh kulture. Človeku se zahoče, da bi opozoril, da so bili odnosi med intelektualci in partijo v resnici vedno zelo problematični in da je – prav v letih, ki jih zdaj proglašajo za zlato dobo naše prevlade – bila prisotnost intelektualnosti v KPI, če vse seštejemo, bolj omejena, kot pa je danes.

Če pa seveda mislimo na prvo povojno obdobje, na čas med leti 1945 in 1955, potem ni dvoma, da se je politična odločitev tedaj kazala kot odločitev za »tabor«; za intelektualce, ki so se odločili, da se bodo bili kot komunisti, je bilo razmerje s partijo globalno razmerje, razmerje pripadnosti in celo istovetenja. Toda – če zanemarimo, da je bilo tako totalizirajoče videnje politike in partije že tedaj močno vprašljivo in da je danes vsekakor zgodovinsko preseženo – pa je dobro, da ne pozabimo, da je le obstajal močan partijski vpliv v teh letih, zlasti ga je bilo čutiti med intelektualci umetniške, kinematografske in literarne produkcije, ali splošneje na humanističnem področju: bil pa je komaj opazen na drugih področjih, zelo bistvenih, na primer na področju znanstveno-raziskovalnega dela in na univerzah. In prav je tudi, da se spomnimo, da so bile prav v teh letih tudi na področju umetnosti in književnosti partijske odločitve v zvezi s kulturno politiko takšne, da so ustvarjale prepade, oddaljevanja, ločitve, kar je ustvarjalo praznine, ki niso bile nikoli zapolnjene ali pa so se zapolnjevale zelo počasi.

Ne mislim samo na primer kot je bil *Politecnico* z vsemi svojimi bližnjimi in bolj oddaljenimi reperkusijami, in tudi ne na sprejem ene same estetske in kulturne smeri – realizma – kot kulturnopolitične linije partije, kar je neizogibno moralo izzvati nasprotje med figurativnimi umetniki in zagovorniki abstrakcije, med realisti in privrženci avantgarde, kar je končno pripeljalo do ločitve KPI od širokih intelektualnih slojev. Tudi ni nobene potrebe, da bi danes še vztrajali na kritiki takšnih zmot, saj so zdaj pač že dovolj znani škodljivi produkti vseh vrst, ki so nastali zaradi kratkega stika med kulturo in politiko. Če pa upoštevamo nedvomno mnogo bolj domišljeno odločitev – kakršno je bilo privilegirano razmerje, ki ga je Togliatti vzpostavil z historicizmom in južnim idealizmom in rekonstrukcija tradicije demokratične misli, ki je od De Sanctisa prešla na Labriolo in Gramscija – lahko prav dobro razumemo, da so hoteli na takšen način odkriti zakoreninjenost v italijanski kulturi, kar je bilo dragoceno za uveljavitev avtonomnosti KPI tudi glede na zahteve sovjetskega marksizma. Toda ta odločitev je tudi veliko stala: v sami partiji je pomenila, da so bile v senco potisnjene vse druge proučevalne smeri (kot na primer Banfijeva milanska skupina ali firenška skupina okrog Società), ki so se bolj ukvarjale z veliko evropsko kulturo tega stoletja. Lahko je razumeti, kako je negativno obremenilo razvoj kulturne politike – in ne samo politike komunistov – dejstvo, da ni bilo poglobljenega raziskovalnega projekta, ki bi mnogo bolj neposredno pripeljal do soočenja z vozličnimi vprašanji sodobne

kulture. Če si torej stvari ogledamo bolj od blizu, opazimo, da obdobje, ki ga slikajo kot zlato dobo kulturne nadvlade KPI, v resnici ni bilo zlata doba; pokaže se tudi, da dejansko ni mogoče govoriti o nadvladi. Dovolj je že, če pomislimo na jasno protikomunistično opredelitev, za katero so se takrat odločili ljudje, ki so nam danes dovolj blizu ali nam nikakor niso sovražni, na primer Alberto Moravia ali Norberto Bobbio. Toda tudi v naslednjem obdobju je bilo razmerje z intelektualci slej ko prej problematično in težavno. Spomnimo se, kaj se je zgodilo leta 1956 v zvezi z razpravo o Hruščevem referatu in v zvezi z madžarskimi dogodki; ali pa na vplivanje – tudi na leve intelektualce – reformistične podobe, ki se je zdelo, da se zarisuje; ali pa se spomnimo leta 1968, polemik, ločevanj, razpotij, ki so vsa izhajala iz tega trenutka, iz te poglavitne prelomnice zadnjih štirideset let. Ni mogoče pozabiti, da je ravno leto 1968 zaznamovalo začetek krize predstavništva strank; da je postavilo vprašaj pod razmerje med predstavniško in neposredno demokracijo; da je postavilo na sceno tudi druge možnosti za izražanje političnih pobud, tistih, ki jih odtlej imenujemo »gibanja«. In jasno je kajpak, da so ta vzporedna gibanja zadevala tudi našo partijo, predvsem pa razmerje z intelektualci iz množic, z »množičnim izobraženstvom«, ki so se prav tedaj začeli močno razširjati.

Toda tudi če vzamemo v misli sedemdeseta leta, ki ne veljajo brez razloga za čas, ko je naša partija najmočnejše vplivala na intelektualne plasti, se nam pokaže zgodba tega desetletja še prav posebej mučna. Spominjam se polemik okrog zgodovinskega kompromisa in napadov na našo politiko s strani stare in nove leve; na to, kar so označevali kot revizionizem in oportunistem KPI. Predvsem pa se spominjam tistega resnično prelomnega trenutka, ki se je zgodil na elizejskem zborovanju in z znamenitim govorom E. Berlinguerja o strogosti. Mislim, da je danes povsem jasno, da je ta govor napovedoval teme, ki so pozneje postajale vse pomembnejše; kot na primer osrednjost vprašanja razmerja med Severom in Jugom sveta; nujnost pretehtane rabe naravnih virov in potreba po neuničevalskem odnosu do narave in okolja; za doseg te ciljev pa je potrebno takšno vodenje razvoja, ki ne bo le enosmerno naravnani k kvantitativnemu širjenju blagovne produkcije in k množični potrošnji. Toda tedaj je ta govor – seveda tudi zaradi političnega in kulturnega vzdušja, v katerem se je pojavil in zaradi meja politične kulture, ki so tedaj veljale – naletel na nezaupanje in celo na sovražen odnos pri širokih plasteh levih intelektualcev, tudi komunistov. To je bil začetek zelo viharnega obdobja. Sledile so polemike, ki so jih izzvali dogodki okrog gibanja 77, potem razprave o krizi ideologij, ki so jih kar *tout court* poistovetili s krizo marksizma, pa še napadi na model asociativne demokracije in na bolj ali manj prikrito avtoritarno podobo, ki je bila po mnenju nekaterih v ozadju politične odločitve za demokratično solidarnost. In spomniti bi se veljalo tudi nelahkega procesa, v katerem je naša politična kultura poravnala račune (čeprav gre deloma za še vedno odprta vprašanja) z novimi zahtevami, ki jih je postavljalo žensko gibanje.

Če sem, bežno, pregledal zgoode in nezgoode v razmerju med intelektualci in partijo v teh štiridesetih letih, tega prav gotovo nisem storil zato, da bi zmanjševal vprašanja, ki se zastavljajo danes. Prav narobe, prepričan sem, da je med najpomembnejšimi vprašanji, ki stoje pred partijo, prav vprašanje prisotnosti in pobude zdaj že tako močno razširjenega področja intelektualnega dela. Toda tega vprašanja se je treba lotiti na podlagi zavesti, da so v njem za nas velike možnosti; še zlasti kar zadeva visoko razumništvo je treba reči, da je njegovo politično soglasje z našo partijo na volilni ravni zanesljivo obsežnejše kot pa je bilo v štiridesetih, petdesetih ali šestdesetih letih.

To nam je potrdila širina privrženosti ob zadnjih političnih volitvah, ko so izrekle glas za KPI tudi takšne osebnosti iz področja kulture, ki v preteklosti niso glasovale za našo listo. Sicer pa zadošča že, da pomislimo na Univerzo, kjer je bila včasih prisotnost KPI med učitelji omejena le na nekaj osamljenih osebnosti, (v Rimu, na primer, je bilo še pred dvajsetimi leti mogoče na prste ene roke prešteti

redne profesorje – komuniste), medtem ko je danes – in že to je dovolj, da vidimo, kakšne spremembe so se zgodile – zelo veliko število učiteljev in med njimi kar pet rektorjev komunistov. Vprašanje torej ni v odmiku ali v »begu« intelektualcev: ni pomembnejših osebnosti, ki bi prešle od naše partije v katero drugo. Vprašanje je bolj blago, čeprav zapleteno. Gre za nekakšno popuščanje, pojemanje, za krizo razmerij, ki ni odvisna samo od tega, da ne živimo več v času, ko je pristop k stranki pomenil pripadnost, identifikacijo, kar še posebej velja za intelektualce. Gre za pojemanje razmerja, ki izraža, odvisno od primera pač, marsikaj: izraža razočaranje, izgubo zaupanja, nezadovoljstvo zaradi nezadostne preнове partije in njene politike ali zaradi neustrezne in nekorektne rabe možnosti in pristojnosti; toda izraža tudi težnjo po tem, da bi se posvetili lastnemu individualnemu delu in lastnemu raziskovanju, kar je deloma odgovor na krizo politike deloma pa posledica družbenih okoliščin, ki so iz »privatnosti« naredile eno značilnih lastnosti modela ravnanja, kakršnega same predlagajo. Poleg tega je v zapletenem vrvežu tega desetletja prišlo do določene razcepitve tudi v polju komunističnega razumništva – in sicer na cepitev med stališči, ki zagovarjajo minimalistično, novo zmernejšo interpretacijo nalog reformatorske partije in med stališči, ki zahtevajo neke vrste radikalizem v razkrinkavanju popuščanj neokonservativnemu modernizmu in v teoretizaciji trdnje vlog opozicije do avtoritarnih pasti, ki jih postavlja kriza demokracije. Zato je toliko pomembnejše, da zgradimo in učvrstimo enotno polje soočanja in skupnega angažmaja okrog projekta reform političnega sistema in institucij, ki naj bi bil takšen, da bo zagotovil ponovno demokratično rast v državi, pa tudi okrog alternativnih ciljev ekonomskega in družbenega razvoja ter kulturnega in civilizacijskega napredka.

Sposobnost vlade za reformatorsko politiko

Ta težavna razmerja so se razkrila tudi ob nedavnem referendumu o jedrski energiji in o pravosodju: pomemben del intelektualcev se je eksplicitno ali implicitno distanciral od napotkov za glasovanje, ki jih je dala partija. Sledila je polemika, ki so jo podžigali nekateri časopisi, ko so napihili nesoglasja in govorili o upornih proti partiji ali pa jim je bilo to priložnost za govorjenje o krizi intelektualcev v komunističnih vrstah, ki da so zdaj izgubili stik z deželo ali pa vsaj izgubili sposobnost – nekoč precej retorično pripisano intelektualcem – da so namreč posebno občutljiva »antena« javnega mnenja. Osebno sodim med tiste, ki menijo, da razlike v volivnih odločitvah ne kaže dramtizirati, še manj pa bi jo smeli razlagati kot neke vrste novo »vprašanje intelektualcev«.

To pa ne pomeni, da problema ni. Toda resnični, pravi problem je v tem, da je nastala določena razpoka v soglasju med najnaprednejšim demokratičnim razumništvom in med najbolj bojevitim delom ljudskih sil: v soglasju, ki je bilo vseh teh štirideset let ena najmočnejših opornih točk italijanske demokracije, zmeraj tudi eno temeljnih oporišč angažmaja takšne partije, kot je naša. Ena naših poglavitnih nalog mora zato biti rekonstruirati to soglasje, zdaj, po referendumu, še s posebnim ozirom na ljudi, ki delajo na področju prava in znanosti.

Bilo pa bi močno omejevalno in dandanašnji tudi primerno, če bi govorili o intelektualcih, pa bi pri tem mislili samo na tako imenovane »proizvajalce kulture« in ne bi upoštevali stvarnosti, namreč mnogo obsežnejšega intelektualnega dela in izobraženih množic. Svet intelektualnega dela zajema danes nekaj milijonov ljudi in pomeni vse večji odstotek aktivnega prebivalstva. Seveda to ne pomeni, da je v zatonu lik velikega intelektualca, kompleksnega intelektualca, ki ga je klasična slika kazala kot imetnika ključa do razmerja med politiko in védenjem. Resnici na ljubo pa je le treba reči, da nekateri izrazi preteklosti veljajo vsak dan manj in tudi veliki intelektualec je danes prisiljen, da poglobi svojo specialnost. Zato ne gre zaupati trditvam – ki pa sem jih prav nedavno bral v našem tisku – da

je namreč »tradicionalno poslanstvo« intelektualca v tem, da je »kompleksna zavest in vodja družbenega procesa«. Važno pa je predvsem, da je vprašanje intelektualcev dobilo neslutene razsežnosti in je postalo pomembna sestavina vsakršne množične politike.

In prav na tem terenu – na terenu razprostranjene intelektualnosti – beležimo danes hude težave, ki izhajajo iz mnogih razlogov: deloma iz objektivne dvoumnosti vloge in družbene umestitve intelektualcev, ker je intelektualni delavec tudi odvisni delavec, ima pa takšne funkcije in življenjske navade, ki ga ločijo in pogosto postavljajo nasproti delavskemu razredu; v veliki meri pa iz naših subjektivnih slabosti, zaradi nezadostne analize, ki smo jo namenili spremembam v družbeni strukturi in nastajanju novih poklicev, ali pa zaradi ohranjanja economicističnih pojmovanj, ki peljejo k podcenjevanju vloge intelektualnega dela. Primera za to sta šola in univerza, ki sta v mnogih urbanih sredinah, ne samo južnih, poglavitni agregacijski središči, pa ju naše partijske organizacije pogosto skoraj popolnoma ignorirajo.

Vendar pa je bistvena težava v tem, da je v sedemdesetih letih obstajal trden, homogen, borben delavski razred, ki je imel tolikšen vpliv, da je velik del te množične intelektualnosti premeščal na najbolj napredna politična in idejna stališča; danes pa te referenčne točke ni več ali je vsaj mnogo manj vplivna. Tako je prišlo do procesa drobitve skupnosti, kar se včasih prav obupno kaže v skupinah – kot so učitelji ali tehnični in upravni uslužbenci v javnih službah – ki imajo zelo skromne dohodke in so frustrirani v svoji vlogi, zato ker reform ni bilo in zaradi neučinkovitosti struktur, v katerih delujejo.

Prav v svetu intelektualnega dela je danes nadvse potreben radikalen zaokret v delu naše partije. Že v razpravi v Centralnem komiteju o kulturi, ki je bila konec leta 1981, je E. Berlinguer poudaril vlogo intelektualcev kot ne zgolj zaveznikov, ampak protagonistov v procesu družbenega spreminjanja; takšno vlogo lahko in morajo imeti, prav tako kot delavski razred, tudi intelektualci na področju znanosti, raziskovanja, proizvodnje; in na kongresu v Firencah smo zelo vneto poudarili osrednjost njihove vloge v procesih velikega spreminjanja, ki ga je treba znati razumeti in voditi, ob tem pa tudi pomen organizacije kulture in aparatov izobraževanja in informiranja. Res pa je, da ni mogoče reči, da je tem trditvam sledila tudi ustrezna konkretna in vsakdanja dejavnost. Dejstvo je, da težav, na katere naletimo na tem področju ni mogoče premagati z zgolj tehničnimi in organizacijskimi ukrepi in ne z mikrosindikalno akcijo, ki bi še povečala razdrobljenost teh kategorij. Odločilna točka – in točka enotenja – je, po mojem mnenju, spopad za prevlado na tleh vodenja procesov spreminjanja: zato, da bi tega spreminjanja ne prepustili samovolji in neredu slepih mehanizmov restrukturacije, zato, da bi ga naravnali k cilju osvobajanja in civilizacije. Na tem polju nastajajo konkretna protislovja med ogromnimi možnostmi znanstvene revolucije in med njihovo dejansko uporabo; hkrati pa je tu mogoče učinkovito ukiniti frustriranost intelektualcev, ki izhaja iz njihove vloge in zadeva velik del intelektualnih delavcev; tako bi ovrednotili velikanski donesek znanj in zmožnosti, sposobnosti, ki ga prispevajo tudi k obogatitvi sposobnosti za vodenje reformne politike.

ANTON GRIZOLD

Obrambne pobude zahodnoevropskih držav – članic pakta NATO

Analitiki zahodnoevropskih razvitih držav, članic pakta NATO, so si edini v oceni, da v teh družbah poteka intenzivni proces, v katerem nastaja vse večja evropska kohezija zlasti glede ekonomskih, političnih ter obrambnovarnostnih vprašanj. To preprosto pomeni, da si države članice NATO v Evropi poleg svoje ekonomsko-politične samostojnosti glede na vodilno kapitalistično državo ZDA postopoma pridobivajo večji vpliv oziroma avtonomijo pri oblikovanju in odločanju o svojih nacionalnih obrambnih politikah. Čeprav imajo ZDA pri slednjem še vedno odločilno vlogo, pa se omejeni proces osamosvajanja zahodne Evrope nezadržno nadaljuje – bolj ali manj opazno – zlasti vse od poznih sedemdesetih let naprej.¹ Ena zunanjih manifestacij tega procesa je večkrat postavljena zahteva (zlasti v zadnjih dveh ameriških vladah – Carter, Reagan) za bolj enakomerno razporeditev stroškov za vojaške namene v paktu NATO, oziroma zahteva ZDA, naj zahodnoevropske članice te vojaško politične zveze prispevajo več kot dozdaj za vojaške namene in tako vsaj delno razbremenijo ZDA. Po drugi strani pa se v zahodnoevropskih članicah pakta NATO že več kot tri desetletja pojavljajo različni pogledi in ideje, ki zadevajo v bistvo celotnega področja njihove nacionalne obrambe in varnosti ter pomenijo vedno znova določeno reafirmacijo vprašanj, za katere se meni, da so ustrezno rešena v okviru vsakokratne obstoječe obrambne politike in vojaške strategije pakta NATO.

Namen tega prispevka je opozoriti na tiste ideje, poglede in stališča, ki se glede nacionalne obrambe že dalj časa pojavljajo v različnih delih zahodnoevropskih držav članic NATO (zlasti v Veliki Britaniji, ZR Nemčiji, Danski, Belgiji, Nizozemski) in ki dobivajo bolj ali manj široko družbeno podporo v teh državah, pozitivne odzive pa je zaslediti iz drugih držav (npr. vzhodne Evrope) po svetu.² Slednje ni niti tako presenetljivo, če upoštevamo, da so to zadeve in vprašanja, s katerimi se človeški rod ukvarja že stoletja, v sedanji dobi nakopičenega jedrskega orožja, ki se lahko požene v delovanje bodisi zavestno (v večji politični krizi) bodisi nenamerno (napaka računalnika itd.), pa imajo naravo globoko filozofskega spoznanja: biti ali ne biti.

Tega se bolj ali manj zaveda vse več ljudi po svetu. Številni med njimi imajo celo konkretne ideje in predloge, kako preseči obstoječe stanje nenehne napetosti ter strahu pred jedrskim uničenjem življenja na zemeljski obli. Kaj se torej v tem smislu dogaja v zahodni Evropi?

Tako analize dogajanj v evropskih članicah pakta NATO kot tudi vsakdanje dogajanje v njih kažejo, da vse več ljudi različnih poklicev, izobrazbe, verskih

---

¹ Več o politizaciji obrambno varnostnih vprašanj v Zahodni Evropi po II. svetovni vojni je moč najti v knjigi, ki sta jo uredila Catherine McArdle Kelleher in Gale A. Mattox: *Evolving European Defense Policies*, Lexington Box, D. C. Heath and Company, Massachusetts, Toronto 1987.

² V mislih imamo odziv poljske vlade z dokumentom: *Memorandum of the Government of the Polish People's Republic on decreasing armaments and increasing confidence in central Europe*, Warsaw, July 1987.

prepričanj, socialnega statusa idr. razmišlja o vidikih svoje nacionalne varnosti kot tudi o vprašanjih o miru na svetu sploh. Nasplošno bi lahko rekli, da ti ljudje na ta ali oni način odgovarjajo zlasti na naslednja vprašanja, povezana z obrambo in varnostjo:

- Kaj pomeni varnost v obdobju jedrskega orožja?
- Kaj naj bi se branilo in pred kom?
- Kaj je najboljša zaščita pred jedrskim zastraševanjem v tem desetletju?
- Kako doseči trdnejši mir ter zmanjšati napetosti in uporabo sile pri reševanju zadev med narodi oziroma državami?
- Kdo je odgovoren za mir v svetu – ali so lahko le supersile odgovorne za reševanje najpomembnejših vprašanj na področju obrambno varnostnih zadev itd.

Čeprav se na ta in druga podobna vprašanja pojavlja cela vrsta različnih odgovorov in interpretacij, bomo v nadaljevanju opozorili na tri načine razmišljanja o tej problematiki, ki se najbolj pogosto pojavljajo v evropskih članicah pakta NATO in ki so bolj ali manj v ospredju razprav domače in dela svetovne javnosti. Temeljno merilo tipologije tovrstnih idej, stališč je načelo splošnosti oz. konkretnosti, na katero se bo nanašala vsebina obrambnovarnostnih idej.

Najprej si oglejmo t. i. splošna stališča in poglede na trenutno stanje obrambno-varnostnih razmer v svetu. Zanje je značilno, da izražajo nezadovoljstvo in zaskrbljenost nad obstoječim stanjem na tem področju (nezadržno pospeševanje oboroževalnih tekem, zagotavljanje obrambe in varnosti držav pakta NATO po načelu t. i. jedrskega odvračanja – nuclear deterrence v okviru obstoječe politične in vojaške strategije), ki pomeni nenehno možnost za jedrski spopad med državami manjših ali večjih razsežnosti. Že dolgo je namreč znano, da imata samo obe supersili (ZDA, SZ) toliko jedrskega orožja, da lahko z njim popolnoma uničita ves svet.

Nasplošno torej lahko ugotovimo, da je tudi pri ljudeh, katerih države so članice severnoatlantske vojaško-politične zveze, vse bolj prisotna tako imenovana planetarna zvest, tj. zavest o skupni usodi vseh ljudi na zemlji. V tem smislu so kritični do omenjenega že nevarnega stanja v svetovni varnosti. Za preseganje takšnega stanja pa največkrat ponujajo splošnejše zahteve, kot so: povečevanje zaupanja in sodelovanja med državami ne samo na vladnih ravneh, ampak tudi znotraj posameznih družb, zmanjšanje izdatkov za oboroževanje itd. Pri uresničevanju omenjenih in drugih splošnih zahtev za izboljšanje varnosti na mednarodni ravni pa se v praksi največkrat ustavi. Med drugim se izkaže, da ima obrambno-varnostna problematika v današnjem ekonomsko, politično, vojaško itd. razdvojenem svetu mnogo vidikov in interesov, ki so si nemalokdaj nasprotni oziroma izključujoči. Zato ugotovljamo, da ostajajo ljudje tega načina razmišljanja o svetovni (in s tem tudi njihovi nacionalni) varnosti bolj na ravni kritičnega dojemanja stanja na tem področju. Preostala načina razmišljanja o obrambno-varnostni problematiki v državah članicah pakta NATO in na svetovni ravni pa ideje ter predloge za izboljšanje obstoječega stanja že bolj konkretizirata in jih opredeljujeta v stvarnih družbenozgodovinskih razmerah danih družb, kar obenem pomeni, da imajo tovrstna stališča in predlogi ne samo večjo stopnjo konkretnosti, ampak upoštevajo tudi nekatera druga načela, ki so potrebna za njihovo uresničitev (npr. načelo postopnosti, selektivnosti idr.). Skupna značilnost drugega pogosto zastopanega načina razmišljanja o obrambno-varnostnih vprašanjih doma in v svetu v evropskih članicah NATO pakta je poudarjanje konkretnih predlogov za zmanjševanje napetosti in nezaupanja med državami v sodobnem svetu. Lahko celo trdimo, da je ta način razmišljanja v teoretičnem smislu nadgrnja, v političnem pa radikalizacija prvega tipa razmišljanja. V tej povezavi lahko najdemo najbolj pogosto navajane naslednje predloge za preseganje nezadovoljivih obrambno-varnostnih razmer v svetu:

- različni ukrepi držav za postopno odpravo in (ali) zmanjšanje vseh vrst jedrskega orožja,

– naslednji korak naj bi bil odprava ali zmanjšanje konvencionalnega orožja z veliko uničevalno močjo (težko topništvo, težki bombniki, tanki itd.),

– izmenjava informacij med državami, ki zadevajo njihove konkretne dejavnosti v obrambi in varnosti kot tudi načrti za tovrstno delovanje v bodoče idr.

Omenjene in druge dejavnosti naj bi zagotovile, da bi imela posamezna država le tolikšne zmogljivosti za vojaške namene, ki so nujne za zagotavljanje učinkovite obrambe. Temeljni pogoj vsega tega pa naj bi bil sodelovanje in razvoj medsebojnega zaupanja med državami. Zdi se, da je večina teh idej in predlogov kljub določeni konkretnosti še vedno bolj na ravni pojasnjevanja kot pa sistematiziranja različnih pogledov in stališč do obrambno-varnostnega položaja v evropskih državah članicah pakta NATO in v vsem svetu v neko celoto, ki vsebuje načrt teh držav za tovrstno delovanje v bodočnosti. Slednje je možno zaslediti šele v tako imenovanem tretjem načinu idej, stališč in predlogov do obrambno-varnostne problematike v evropskih državah NATO, ki po svoji strukturi in vsebini dosega tako stopnjo celovitosti in sistematičnosti, da ga upravičeno prištevamo v gibanje za nov koncept obrambe kot alternative sedanjemu konceptu jedrskega odvračanja v teh državah. Nasplošno lahko rečemo, da nekateri predlogi v okviru tega gibanja vključujejo radikalne spremembe v notranji in zunanji politiki teh držav, v njihovih vojaških doktrinah in vojaških dejavnostih kot tudi v različnih vrstah reorganizacij, redukcij idr. vojaških struktur. Omeniti je treba, da ima večina idej in predlogov za nov način obrambe v zahodnoevropskih državah najprej nacionalno naravo (tj. nanašajo se na razmere v posamezni državi), ki izhaja z dveh ravni obrambnih dejavnosti posamezne države:

1. teoretično-doktrinarna in politična raven vključje novo opredelitev celotne vojne in vojaške doktrine v posamezni državi (zajema vprašanja, kot so npr.: kako poskrbeti za obrambo lastne države? S kakšnimi sredstvi in organizacijo sil? itd.),

2. praktična raven pa pomeni uresničenje nove vojaške doktrine v obliki konkretnih obrambnih dejavnosti, tj. v okviru obrambnega sistema.

Bistvo večine idej v tem tretjem načinu razmišljanja o obrambno-varnostni problematiki je, da nova (morebitna) vojna in vojaška doktrina ne bosta pomenili koncepta vojne, na katero naj bi se države pripravljale, temveč zgolj obrambne priprave posamezne države – zdaj še članice pakta NATO – z namenom odvrti morebitnega agresorja od napada nanje. Nova vojna in vojaška doktrina naj bi poudarili humani vidik, kar pomeni, da v novem obrambnem konceptu ne bi bilo prostora za orožje za množično uničevanje ljudi ter konvencionalnega orožja z veliko uničevalno močjo. Obramba posamezne države bi bila po tem konceptu konstruirana tako, da bi bil vojaški napad nanjo skoraj nemogoč, saj bi bil preveliko tveganje za morebitnega agresorja. Po mnenju zagovornikov tega novega koncepta obrambe bi to bil edini način obrambe, ki je v sodobnem jedrskem svetu še sprejemljiv, ker pri svojem delovanju ne bo vodil do »samomora človeštva«. Skupen predznak večine razpravljanih, sugestij in celo konkretnih predlogov za rešitev v uvodu zastavljenih nekaterih vprašanj obrambe in varnosti držav članic pakta NATO je torej sprememba obstoječe politike in vojaških doktrin pakta NATO ter oblikovanje novega modela obrambe.³ Nosilci tovrstnih idej in omenjenih državah zahodne Evrope opredeljujejo in zagovarjajo sicer različne modele novega obrambnega koncepta. Slednje se zdi razumljivo, saj jih večina v okviru zastavljene problematike izhaja predvsem iz možnosti lastne države. To med drugim potrjujejo tudi različni izrazi, ki jih uporabljajo za oznako tega novega koncepta obrambe. Med najbolj pogosto rabljenimi so: »obrambna obramba« (defensive-defense), »neagresivna obramba« (non-aggressive defense), »samo obramba« (just-defense), »konvencionalna obramba« (conventional defense), »nejedrska obramba« (non-nuclear defense), »neofenzivna obramba« (non-offensive defense), »neprovokativna obramba« (non-provocative defense) idr.

³ Glej npr.: Randall Forsberg: Non provocative defense: A new approach to arms control, prispevek predstavljen na: 37th Pugwash Conference on Science and World Affairs, Qnuden an Trsunsee, Austria, 1-6. Sept. 1987.

Večini predlaganih modelov oziroma konceptov nove obrambe v evropskih državah članicah pakta NATO pa so skupne naslednje značilnosti:

1. osrednjo vlogo ima teritorialna obramba (priprave za obrambo zgolj lastnega teritorija posamezne države),
2. v vojaškem smislu naj bi vojaška strategija predpostavljala tako zmanjšanje vsakršne ofenzivne grožnje kot tudi omejila (ali odpravila) orožje za množično uničevanje,
3. predpostavlja se decentralizirana in razpršena obramba (s čimer naj bi se povečala učinkovitost obrambe),
4. uporaba vrhunske vojaške tehnologije naj bi povečala bojno učinkovitost (moderni natančno vodeni izstrelki kot npr. protitankovski, protiladijski in protiletalski),
5. povečana naj bi bila taktična mobilnost enot (na ta način bo agresor prisiljen koncentrirati svoje sile, jih nenehno premikati in jih s tem izpostavljati napadom branitelja),
6. uporaba nekaterih načel doktrine in strategije gverilskega in partizanskega vojskovanja (npr. ne dopustiti, da bi te agresor porazil v eni sami veliki bitki, prednosti v poznavanju domačega terena, neoborožene oblike odpora idr.),
7. zmanjšanje strateške mobilnosti vojaških enot (slednje naj ne bi imele sposobnosti doseči teritorija drugih držav).

Kako doseči (uresničiti) tak novi obrambni koncept v praksi evropskih držav članic pakta NATO? Na to vprašanje je veliko različnih odgovorov, omenimo pa le tiste, ki jih lahko najdemo pri večini avtorjev, ki se ukvarjajo s tovrstno problematiko (bodisi da sami predlagajo vsebino novega koncepta obrambe bodisi da polemичno razpravljajo o ponujenem konceptu obrambe). Opaziti je, da večina avtorjev tako ali drugače zagovarja štiri temeljne pogoje, ki morajo biti izpolnjeni za uspešno realizacijo novega obrambnega koncepta v praksi, in sicer:

1. Obstajati mora (ali pa jo je treba razviti) politična volja večine evropskih držav za sodelovanje in medsebojno zaupanje.

2. Obstoječe vojaško-varnostne doktrine se morajo spremeniti, kajti velika večina danes veljavnih vojnih in vojaških doktrin je ofenzivnih in napadalnih, zato naj bi bile zamenjane z različnimi inačicami tako imenovanega miličniškega sistema obrambe oziroma koncepta oboroženega ljudstva. Pri tem se večkrat navajajo konkretni primeri obrambne organiziranosti v Švici, Švedski in Jugoslaviji.

3. V skladu z novim konceptom obrambe naj bi bil prvi korak držav, na katere se ta koncept nanaša, zmanjšanje števila vojakov, odprava in uničenje določenih tipov orožja (zlasti za množično uničevanje), ki bi se nadaljeval s prepovedjo razvoja in nameščanja novih sistemov ofenzivnih orožij.

4. Države v sodobnem svetu naj bi na različne načine ustvarjale razmere, ki bodo preprečevale stopnjevanje napetosti in konfliktov med njimi (npr. z ustvarjanjem tako imenovanih prostih con – demilitariziranih) ter podpirale detante in sodelovanje med Vzhodom in Zahodom na različnih področjih.

Na tem mestu bi bilo morda primerno navesti tudi nekatere pogosto navajane argumente »za« oziroma »proti« takemu novemu konceptu obrambe, ki se pojavljajo zlasti v krogih različnih strokovnjakov tega področja.

Med argumenti »za« sodijo zlasti: to naj bi bil edini tip obrambe, ki ne vodi k samomoru človeštva v jedrski dobi, je relativno poceni, je bolj demokratičen, potreben iz demografskih razlogov nekaterih držav članic pakta NATO, zmanjšuje napetosti med državami idr. Najbolj pogosto navajani argumenti »proti« pa so: vprašljiva je njegova učinkovitost, lahko bi pomenil militarizacijo družbe, izziv hegemoniji ZDA v Evropi idr.⁴

Ideje, predlogi za tako imenovani koncept obrambne obrambe pomenijo torej alternativo za obstoječe vojne in vojaške doktrine nekaterih sodobnih držav, zlasti

⁴ Alternative Defense Working Group, London, 12. nov. 1986.

ZDA s paktom NATO in SZ z Varšavskim sporazumom. Koncept bodoče obrambne doktrine naj bi načrtoval minimum orožja in vojaške sile v rokah posamezne države, ki pa bo z uporabo najmodernejše tehnike in tehnologije vendarle zagotavljala učinkovito obrambo lastnega ozemlja. Koncept obrambne obrambe s tem ne bo koncept priprav za vojno, pač pa koncept priprav za obrambo s temeljnim ciljem odvratanja morebitnega agresorja od napada. Toda čeprav ideje in predlogi novega obrambnega koncepta, ki se pojavljajo znotraj posameznih evropskih držav članic pakta NATO, težijo k skupnemu splošnemu cilju (ohranitev miru z zmanjševanjem tveganja izbruha jedrske svetovne vojne in povečevanje stabilnejše varnosti v sodobnem jedrskem svetu), vendarle temeljijo na študijah primerov posameznih držav znotraj pakta NATO. Bolj za ilustracijo si ogledimo ideje in predloge za tako imenovani novi koncept obrambe ter njihove nosilce v dveh državah članicah pakta NATO, in sicer v Veliki Britaniji ter ZR Nemčiji.

V Veliki Britaniji so v zadnjih letih poleg različnih skupin (npr. mirovniki idr.), ki na kakršenkoli način izražajo svojo zaskrbljenost in nestrinjanje z obstoječo vojaško strategijo pakta NATO, še laburisti (delavska stranka) predstavili svojo »nejdrsko obrambno politiko«, ki je v popolnem nasprotju z obstoječo politiko in vojaško doktrino pakta NATO. Temeljni elementi obrambne politike, ki jo je predstavila laburistična stranka, so:

1. politika neuporabe sile,
2. zmanjševanje vojaških izdatkov,
3. nejdrska politika (postopno zmanjševanje vsega jedrskega orožja v Veliki Britaniji),
4. animiranje javnosti za razprave o jedrskem orožju v Veliki Britaniji (zlasti po katastrofi v Černobilu in ameriškem letalskem napadu na Libijo).

V razpravah o jedrskem razoroževanju v Veliki Britaniji sodelujejo poleg tega še različne skupine mirovniškega gibanja, posamezniki iz katoliške cerkve, skupina tako imenovane »Alternativne komisije za obrambo« (Alternative Defense Commission), ki je v letu 1985 izdala tudi knjigo z naslovom Obramba brez bomb (Defense without the bomb⁵, v kateri lahko najdemo mnoge ideje, argumente in predloge za t. i. koncept obrambne obrambe v Veliki Britaniji. Pri tem je treba poudariti, da omenjena obrambna komisija v Veliki Britaniji (v kateri delujejo tudi znani strokovnjaki, znastveniki, upokojeni oficirji idr.) predlaga spremembo obstoječe obrambno-varnostne politike v Veliki Britaniji najprej v okviru NATO pakta, če pa to ne bi šlo (če NATO pakt ne bi spremenil svoje sedanje vojaško politične strategije), pa predvidevajo izstop Velike Britanije iz te vojaško politične zveze ter organiziranje njene obrambe po t. i. konceptu obrambne obrambe.

Razprave o novem konceptu obrambe v ZR Nemčiji izhajajo še iz leta 1952, ko je takratni šef pododdelka za vojaško načrtovanje v zveznem ministrstvu za obrambo v Bonnu Bogislav von Bonin predlagal vzpostavitev tako imenovanih con za oviranje vzdolž demarkacijske črte z DR Nemčijo. V glavnem je njegov načrt predvideval vrsto majhnih, dobro zamaskiranih ovir, ki bi bile razporejene po globini ozemlja ZR Nemčije, vendar ni bil nikoli uresničen. Nov val diskusij o t. i. obrambni obrambi se je v ZR Nemčiji začel zlasti v drugi polovici sedemdesetih let. Od takrat do danes je v tovrstnih diskusijah sodelovalo in sodeluje veliko posameznikov (npr. Horst Afheldt idr.), skupin (med najbolj znanimi in vplivnimi v ZRN v zadnjem času je prav gotovo študijska skupina za alternativno varnostno politiko s kratico SAS (Study Group on Alternative Security Policy), ki je v bistvu neodvisna skupina organiziranih različnih specialistov (ekonomistov, tehnologov, vojaških oficirjev, uradnikov in nekaterih manjših nemških

⁵ Alternative Defense Commission: Defense without the Bomb, Lancbury House Trust Fund, Glasgow, Great Britain 1985.

politikov) in organizacij (sindikati, protestantska cerkev idr.). Oglejmo si nekaj elementov novega obrambnega koncepta, ki ga za ZRN predlaga skupina SAS. Najpomembnejši elementi tega koncepta so:⁶

1. sile za zadrževanje nasprotnika (decentralizirana mreža enot pehote, ki naj bi izvajale taktiko »čakaj in glej«),
2. sile za hitro delovanje (mehanizirane enote z omejeno stopnjo operacionalne mobilnosti),
3. sile za zaščito (lahka pehota za obrambo posameznih pomembnejših objektov ter motorizirane lahke oklepne enote za delovanje proti večjim diverzijam). Po tem konceptu obrambe bi bilo do 90% sil za zaščito med vojno sestavljenih iz rezervistov, enote za hitro delovanje pa naj bi bile večinoma polno aktivne (služile naj bi tudi kot straža proti nenadnemu napadu).

Nekatere ideje skupine SAS za t. i. alternativni koncept obrambe so sprejemljive, kot se zdi, tudi za širšo nemško javnost. V slednji je treba posebej omeniti zlasti:⁷

– manjšo skupino članov krščansko demokratske unije (CDU), ki so javno kritizirali ameriški program vojne zvezd (SDI) kot tudi sprejem novega koncepta v okviru sedanje vojaške doktrine pakta NATO (mislimo na uporabo mobilnih sil, ki so sposobne in pripravljene za globoke udare na ozemlje držav Varšavskega pakta v okviru t. i. Follow on Forces Attack.⁸ Omenjena skupina sprejema predlagani koncept obrambe skupine SAS kot izhodišče za nadaljnje razprave o t. i. alternativni obrambi v ZRN.

– Socialni demokrati (po konvenciji leta 1984 je njihova komisija za varnostno politiko sprejela nekatere ideje o t. i. alternativnem obrambnem konceptu, junija 1985 pa je socialni demokrat Herman Scheer v parlamentu (Bundestagu) govoril o nadzoru nad oboroževanjem ter razoroževanju, pri čemer je njegov govor temeljil skoraj v celoti na prej omenjenem obrambnem konceptu skupine SAS.

– Protestantska cerkev je prav tako objavila spomenico o miru in mednarodni varnosti.

– Sindikati v ZRN so pri razpravah o miru in varnosti zlasti za ohranitev države blagostanja izhajali tudi iz predlogov in idej skupine SAS.

Če bi na koncu prikaz idej, predlogov za t. i. alternativno (glede na obstoječo) obrambno koncepcijo v nekaterih zahodnih evropskih državah članicah pakta NATO poskušali skleniti z neko mislijo, potem ne moremo prezreti dejstva, da gre pri vseh tovrstnih idejah za neke vrste gibanje, v katerem nastopajo tako posamezniki, skupine, organizacije in različne institucije, katerim je skupno to, da na različne načine in z različnimi vsebinskimi poudarki izražajo, milo rečeno, nezupanje do obstoječe politične in vojaške strategije pakta NATO (katere agresivna usmerjenost utegne po njihovem mnenju pripeljati do jedrskega spopada s SZ z mnogo večjimi negativnimi posledicami za prebivalstvo teh držav, kot so bile po jedrski nesreči v Černobilu) in zahteve po njuni spremembi – po drugi strani pa ponujajo konkretne zamisli o izključno obrambni naravi vojne in vojaške doktrine teh držav (bodisi še vedno v okviru pakta NATO bodisi samo na nacionalni osnovi posamezne države). Mnoge zamisli in pogledi na novi koncept obrambe so z idej-nopolitičnega in še zlasti humanističnega vidika popolnoma sprejemljivi, vprašljivi pa postanejo s čisto vojaškega vidika še posebej, če vemo, da se vojaški strategi

⁶ Lutz Unterschler: Study Group on Alternative Security Policy (SAS), prispevek predstavljen na 37th Pugwash Conference on Science and World Affairs, Onuden an Trsunsee, Austria, 1-6. Sept. 1987.

⁷ Cit. op. 6.

⁸ Koncept FOFA je sestavni del sedanje strategije pakta NATO, imenovane elastični odgovor (Fleksible Response) in kot tak predstavlja ofenzivni (in agresivni) vojaški načrt za odvrčanje in soočanje z morebitnim napadom SZ v Zahodni Evropi. V tem smislu predstavlja FOFA »globok napad« z raketami in vojaškim letalstvom na ozemlje držav članic Varšavskega pakta. Več o tem med drugim glej v: Joseph Kruzal (urednik): American Defense Annual 1987-88, D. D. Heath and Company, Lexington Massachusetts, 1987.

pri načrtovanju uporabe oboroženih sil poklicno ukvarjajo z različnimi idejami napada in obrambe ter pri tem sodelujejo s številnimi strokovnjaki (inženirji in znanstveniki), ki načrtujejo, proizvajajo in preizkušajo vedno nove sisteme orožij za različne scenarije uporabe oboroženih sil v vojni. Za oboje je tovrstna dejavnost poklic in delo. Zato se ne gre čuditi, da so najbolj vneti nasprotniki pobud t. i. alternativnih konceptov obrambe v teh državah prav iz vrst poklicnih vojakov in nekaterih strokovnjakov, ki delujejo za vojaške namene. Pri tem ne gre zanemariti, da so med nosilci idej alternativne obrambe tudi nekateri visoki vojaški oficirji (večina jih je sicer že upokojenih, drugi pa so še aktivni).

Zdi pa se, da ideje in zahteve po tako radikalni spremembi v obrambni politiki in doktrini držav članic pakta NATO za svojo uresničitev potrebujejo hkrati globoke spremembe v celotni politični strukturi teh držav. Te pa bi bile v tem obdobju težko izvedljive. Razlogov za to je več. Med najpomembnejšimi je prav gotovo ta, da so v vseh teh državah še vedno močne vladajoče politične sile, ki kljub temu, da ZDA v nezadržnem procesu in na mnogih področjih osvajajo zahodno Evropo, še vedno vidijo v Ameriki supersilo, katere zlasti vojaška moč pomeni garant ohranitve »svobode pred ekspanzionizmom komunizma« na čelu s Sovjetsko zvezo.

Jasno pa je, da takšne razmere nenehno vzdržujejo in krepijo tudi ZDA same, saj jim prav to omogoča ohraniti status quo vodilne kapitalistične države na svetu kot tudi prevlado v sami severnoatlantski vojaški zvezi. Pozitivno pa je vsekakor to, da si ideje o manj agresivnih vojaških politikah in njenih sistemih postopoma pridobivajo podporo prebivalstva v državah članicah NATO kot tudi trdnejšo vlogo v celotnem političnem življenju teh družb.

Čeprav, kot smo ugotavljali, so lahko zamisli o t. i. novem obrambnem konceptu držav članic pakta NATO z vojaškega vidika nerazčiščene (zlasti z vidika učinkovitosti tako zasnovanega obrambnega sistema), pa pomenijo z vidika varnosti tako posamezne države kot sveta nasploh v jedrski dobi revolucionarno alternativo, ki lahko, če bo kdajkoli v kakršnikoli obliki uresničena, pomeni začetek uveljavljanja ene temeljnih človeških želja: živeti v miru brez strahu pred jedrsko kataklizmo, strahotami konvencionalnih vojn, velikih vojaških izdatkov itd. Po drugi strani pa omenjene ideje že danes objektivno pomenijo izziv in pritisk na nosilce splošne politike v teh državah, ki jih bodo morale prej ko slej vsaj upoštevati pri oblikovanju vojaško-politične strategije pakta NATO. Tega se zavedajo tudi v vodilni državi te vojaško-politične zveze, v ZDA, zato budno spremljajo in analizirajo procese in razmišljanja o obrambi in varnosti v preostalih državah članicah tega pakta.

IZTOK SIMONITI

Jugoslavija in Evropa

Jugoslavija kot del Evrope še vedno nima oblikovane splošne politične strategije do Evrope kot celote.¹ Tu mislimo na strategijo, ki bi jasno opredelila, na katerem prednostnem mestu je Evropa v zunanji politiki Jugoslavije. Prav tako Jugoslavija nima oblikovanih posebnih strategij:

a) do posameznih držav z vidika njihovega pomena – na primer ZR Nemčija je pomembnejši partner kot pa Irska ali Islandija itd.;

b) do posamezne evropske ekonomske integracije – EGS, EFTA, Evropski svet, SEV;

c) do posameznih tehnoloških procesov – EUREKA in Kompleksni program.

Empirično preverljiva trditev o tesni prepletenosti in neposredni soodvisnosti notranjepolitičnih procesov in zunanjepolitične aktivnosti države je za Jugoslavijo žal v negativnem smislu povsem očitna.

V notranji politiki Jugoslavije večina idej, hotenj in političnih akcij, ki si prizadevajo za drugačno, boljše, inventivnejše in učinkovitejše, naleti na vse mogoče ovire, čeprav je vse bolj jasno, da generiranje sedanjega vodi samo k slabšemu. Enaka ugotovitev velja za našo zunanjo politiko, katere temeljna značilnost zadnjih let je, da se z izredno lahkoto opredeljujemo do mednarodnih problemov, ki od nas ne zahtevajo razen načelnega skoraj nobenega drugega npora (apartheid, razorožitev, krizna žarišča, nova mednarodna ekonomska ureditev, problemi Sever–Jug itd.). Na drugi strani pa se z velikimi mukami opredeljujemo za akcije glede vseh tistih procesov in problemov, ki bi od nas zahtevale delo, napor, resnost, točnost in ki pomenijo, ali hočemo biti moderna država, vključena v svetovne gospodarske in tehnološke tokove. Eden takih preizkusov naše sposobnosti in izziv naši učinkovitosti sta nedvomno vprašanje, kako se vključiti v Evropo, posebno v posamezne integracijske procese.

V blokovsko razdeljeni Evropi je Jugoslavija (če odmislimo Albanijo) s samostojno notranje- in zunanjepolitično usmeritvijo pravzaprav ostala nelogičen in osamel otok. Posamezne države (Avstrija, Švedska, Finska) so kljub nevtralnemu statusu postale del zahodne poloble v družbenopolitičnem in ekonomskem smislu. Ta »politično in strateško« problematični »nevtralni« del Evrope je praktično ekonomsko in tehnološko, s tem pa tudi varnostno integriran v zahodni obrambni sistem.

Ambicije Evrope in iskanje možnosti za lastno identiteto

Hkrati s procesi, ki so z vidika vojaško-varnostnih strategij obeh supersil pripeljali do jasne razmejčitve interesnih sfer in ustvarjanje vzhodnega in zahodnega varnostnega podsistema, so oblikovale tudi zahteve, da si Evropa izbori lastno

---

¹ Tudi v tem primeru lahko strategijo pojmuje kot najvišjo večšino obrambe nacionalnih interesov. V zvezi z Evropo pomeni strategija oblikovanje teoretičnih in praktičnih osnov jugoslovanskega političnega nastopa z namenom uresničiti čisto določene cilje, in to: varnostne, politične, ekonomske, kulturne, socialne, ekološke itd.

varnostno, politično, gospodarsko in kulturno identiteto v odnosu do obeh supersil in v odnosu do preostalega sveta. V zahodni Evropi so pri oblikovanju takih zahtev sodelovali poleg uradnih struktur predvsem opozicijske stranke, alternativne skupine in posamezniki. V vzhodni Evropi, kjer je demokratičen prostor mnogo manjši, pa so se te zahteve oblikovale predvsem v t. i. ilegalni ali zasebni sferi – to je v ilegalni opoziciji (npr. Solidarnost), mirovnih gibanjih, ki imajo le nekakšen pollegalni status, in med posamezniki, ki so praviloma tako ali drugače izključeni iz javnega življenja in jih oblasti preganjajo. Glede na politično naravo notranjega delovanja zahodne poloble, ki ima objektivno mnogo večji demokratični prostor kot vzhodna polobla, se zato ti procesi kakovostno razlikujejo. V zahodni Evropi so namreč dali pozitivne rezultate vsi tisti procesi, ki so bili usmerjeni v potrjevanje lastne identitete na najrazličnejših področjih.

Zahodna Evropa torej ima svojo identiteto, to je svojo evropsko razsežnost ali kakorkoli bi hoteli to imenovati. Ko govorimo o Evropi, namreč mislimo na tisti politični in ne toliko geografski pojem, ki čuti in deluje drugače kot oba hegemon. Ne glede na to, da je zahodna Evropa del zahodnega sveta in del zahodnega obrambnega sistema z enotnim družbenoekonomskim sistemom, pa se danes konstituira kot pomemben gospodarski bazen in pa območje, ki ima svoje posebne vojaško-politične ambicije ter ima kot del visoko razvitega sveta tudi skupne interese v mednarodnih ekonomskih odnosih. Potrjevanje lastne identitete se kaže v težnjih k neodvisnosti in emancipaciji do obeh hegemonov tako na vojaškem in političnem področju. Zahodna Evropa namreč noče biti le del (objekt) v obrambni strategiji ZDA in njene gospodarske, denarne in finančne prevlade. V tem smislu se njena identiteta kaže tudi v specifičnem odnosu do Sovjetske zveze in vzhodnega bloka, zlasti glede izboljšanja političnih in gospodarskih odnosov.

Ne gre torej za to, da bi se zahodna Evropa konstituirala zunaj obeh blokov ali celo kot tretji blok, marveč za tisto, kar je Peter Glotz v Manifestu za novo evropsko levico izrazil v geslu »če hočemo presegati blokovske omejitve, jih moramo najprej priznati«. Za Glotza je priznavanje statusa quo odpiranje vrat za neblokovo sodelovanje, ki naj ublaži škodljive posledice blokovske delitve. Massimo Salvadori, zgodovinar in član KPI, pa meni, da se zahodna Evropa ne more odreči zavezništvu z ZDA, da pa bi morala v tem odnosu doseči, da bi »smela govoriti s svojim glasom«. Mutatis mutandis velja to tudi za tisti del Evrope, za katero govori Sovjetska zveza, torej vzhodno Evropo.²

Govorimo torej lahko tudi o politični identiteti zahodne Evrope, ki se najbolj izrazito kaže v evropskem odporu obnavljanja ameriškega globalnega hegemonizma, v interesu za »razredčenje« koncentracije orožja in v širjenju vseh oblik medsebojne menjave. S čisto načelnega stališča gre za težnje, ki niso v nikakršnem nasprotju z jugoslovansko zunanjo politiko, so pa v praksi težave pri operacionalizaciji našega vključevanja v te trende.

Potrjevanje lastne identitete se torej kaže tudi v zunanjepolitični usmeritvi zahodne Evrope, in to v specifični politiki do Sovjetske zveze in članic SEV-a in Varšavskega pakta ter do dežel v razvoju (konvencije Lomé, programi pomoči itd.) kot tudi glede posameznih problemov v svetu (terorizem, kriza žarišča, strateške obrambne pobude obeh supersil, pogajanja o razorožitvi itd.). Možnost za uveljavljanje svoje politične, gospodarske in kulturne identitete vidi zahodna Evropa v uresničevanju črke in duha KEVS-a, ki pomeni preseganje blokovske delitve.

V zahodni Evropi pa se prav tako vse bolj krepi spoznanje, da je v sodobnem svetu vedno več vprašanj, ki jih ni mogoče reševati v nacionalnih okvirih: od okolja, komunikacij do zaposlovanja in migracij delovne sile in tudi vprašanja državljanskih in človekovih pravic. Vsi ti problemi, za razreševanje katerih mora biti zainteresirana tudi Jugoslavija, seveda zahtevajo večjo integriranost ne samo v zahodno, temveč celo Evropo. Vse pomembnejša postajajo tudi t. i. alternativna

² Peter Glotz, Manifest za novo evropsko levico, Delavska enotnost, Aktualna tema, Ljubljana 1987.

gibanja, ki se organizirajo zunaj ali znotraj uradnih struktur in ki ponujajo drugačne koncepte razreševanja perečih problemov v zvezi z varnostjo, razorožitvijo, blokovskim preseganjem, varstvom okolja itd. ter tako postajajo nosilci specifične mednarodne identitete zahodne Evrope.

Integracijski procesi v zahodni Evropi, zlasti v EGS, EFTA, OECD, izražajo njeno težnjo po uveljavitvi lastne gospodarske in politične moči. Značilen primer je EUREKA, ki naj bi zagotovila zahodni Evropi tehnološki razvoj na temelju lastnih zmogljivosti in s tem večjo samostojnost glede na druge svetovne centre tehnološkega razvoja (ZDA, Japonska, Sovjetska zveza). Zahodna Evropa uveljavlja svoje specifične interese tudi pri oblikovanju svojih odnosov z deželami v razvoju. Odločilno je vključena v celoten kompleks odnosov med Severom in Jugom bodisi v okviru konvencij Lomé (EGS – in 64 držav Afrike, Azije in Karibov) ali pa v okviru frankofonskega ali anglofonskega povezovanja. Ugotoviti moramo, da si zahodna Evropa v odnosih z DVR prizadeva za ohranjanje svojega privilegirane položaja in podrejenosti manj razvitih držav ter se tako pojavlja tudi kot nosilec posebne ekonomske identitete.³

Več pozornosti smo namenili procesom iskanja lastne identitete v zahodni Evropi iz preprostega razloga, ker so ti procesi povsem razpoznavni in še posebej zato, ker dajejo povsem konkretne rezultate. Medtem ko smo že ugotovili, da vzhodna Evropa identitete v tem smislu nima, in predvsem zato je morala sprejeti sovjetski model razvoja, ki sam po sebi implicira prvenstvo Moskve.

Varnostni vidik vključevanja Jugoslavije v Evropo

Z varnostnovojaškega vidika bi večja integriranost Jugoslavije v Evropo zagotovo zmanjšala določena politična sumničenja, kam in kako se bo obrnila Jugoslavija ob iskanju izhoda iz sedanje krize. Večja integriranost z Evropo bi zato okrepila politično zaupanje v Jugoslavijo ter zmanjšala možnost za razne pritiske. Države, s katerimi bi se povezali, namreč ne bi imele interesa za politični pritisk, kar bi objektivno okrepilo našo varnost. Povečani pretok ljudi, informacij, znanja, kapitala itd. krepi zaupanje in medsebojno poznavanje ter omejuje prostor klasične politike ekspanzije. Ekonomsko povezovanje prav tako krepi ekonomsko zmožnost države in s tem celotne obrambne sposobnosti Jugoslavije. Povezovanje pomeni tudi posredno ali neposredno uporabo vrhunskih vojaških tehnologij, brez česar ni mogoče ustvariti sodobnega orožja in vojaške opreme.

Kot na morebitne negativne posledice v obrambnem smislu pa opozorimo na naslednje. Z vojaškega vidika pomeni ekonomsko povezovanje tudi informacijsko sodelovanje, pri čemer določene vojaškoobrambne skrivnosti postanejo bolj dostopne svetu. Integracija pomeni tudi delitev dela, zato se upravičeno postavlja vprašanje, ali ne bi Jugoslavija v taki delitvi dela proizvajala tisto, kar spada v »umazane tehnologije«. Prav tako se postavlja problem z vidika koncepta naslanjanja na lastne sile v vojaški proizvodnji (samozadostnosti) itd. Omenili smo samo nekatere varnostnovojaške vidike, ki jih bo morala upoštevati Jugoslavija pri povezovanju z Evropo.

Ideološkopolitični vidik vključevanja Jugoslavije v Evropo

Z vidika mednarodnih odnosov praviloma najlaže blokiramo razreševanje kateregakoli mednarodnega problema, če mu dodamo ideološki predznak. Skratka, mednarodnim dogajanjem se skušamo približati v belo-črni optiki, ki jo najbo-

³ Glej Mnenja in stališča Republiškega družbenega sveta za mednarodne odnose od teme (RDSMO) Gibanja in procesi v zahodni Evropi – položaj in vloga v mednarodnih odnosih in interesi SFRJ, 46. seja, 8. december 1986.

lje ponazarjajo znani dogmatični pojmi: progresivno in konzervativno, socialistično in kapitalistično, imperialistično-hegemonistično proti svobodi in demokraciji itd. Tako so blokirani Združeni narodi in druge multilateralne konference, odnosi med blokoma in supersilama, pogajanja Sever-Jug, problem dolgovi itd. Z vidika malih in srednjih držav je ideološkost še toliko bolj pogubna. Poglejmo si dokumente gibanja neuvrščenih, ki si s ponavljanjem identičnih ideoloških obrazcev na eni strani zožujejo manevrski politični prostor, na drugi strani pa zglobljajo spoštovanje pri nasprotnih grupacijah – posebno razvitega sveta. Z vidika Jugoslavije, ki pretežni del zunanje-politične energije namenja prav gibanju neuvrščenih in oblikovanju dolgoveznih dokumentov gibanja in nič manj v podpiranju podobnih resolucij v generalni skupščini OZN, ima pristajanje na tako ideološkost formulacij seveda negativne posledice. Vzroke moramo iskati v notranjem dogmatizmu, ki se v naši mednarodni aktivnosti kaže kot nesposobnost Jugoslavije, da se zavaruje pred krizo v svetu (ekonomsko, dolžniško itd.), in v nesposobnosti, da se pravočasno prilagodi sicer pozitivnim integracijskim procesom v svetu in še posebej v Evropi.

Pri našem vključevanju v zahodno Evropo moramo posebno premagati nekatere predsodke, zaradi katerih vidimo v tej Evropi tvorbo reakcionarnege velekapitala, ki sesa kri množicam doma in na tujem. To je samo ena stran podobe, vendar pa je tudi druga, ki jo je že zdavnaj spregledala npr. italijanska komunistična partija, katere stališče je, da je evropsko združevanje področje, na katerem naj se uveljavlja levica. Gre namreč za tezo, da se je neokonzervativni odgovor na krizo začel polagoma izčrpavati tudi tam, kjer je relativno uspešno sprožil proces prestrukturiranja, ker reproducira sedanja socialna in politična protislovja in ohranja družbo z vsemi konflikti, ki iz tega izhajajo. Levi – pa tudi socialdemokratski – odgovor je zazdaj vizija močno spremenjenega in humaniziranega načina proizvodnje in delitve ter je zato za marsikoga utopija. Za mednarodne odnose, in še posebej za Jugoslavijo, pa mora biti bistveno to, kar čutimo vsak dan bolj, in sicer da praktično nobenega problema ni mogoče razreševati zgolj v posamezni državi. Odprtost in drugačno razumevanje ideoloških predpostavk sta torej nujen pogoj za razvoj in napredek.

Glede Evrope, ki se bori za svojo identiteto, moramo torej končno spoznati, da je problem vključevanja Jugoslavije v Evropo primarno ekonomski in sekundarno ideološko in politično-strateški problem. Prav tako si moramo priznati, da je vprašanje pravočasnega in pravilnega vključevanja v evropske integracijske procese vprašanje našega preživetja predvsem glede možnosti za vključevanje v svetovni trg in tehnološko revolucijo.

Neuvrščena Jugoslavija in blokavska Evropa

Jugoslavija mora biti zainteresirana za specifično identiteto in večjo samostojnost zahodne Evrope, saj to izhaja iz naše politike in tistih vizij neuvrščenosti, ki zahtevajo preseganje blokavske delitve. Vsestransko vključevanje in povezovanje s celotno Evropo morata biti ena od prednostnih nalog jugoslovanske zunanje politike ter v tem smislu tudi povezovanje z integracijami in njihovimi podsistemi – Alpe-Jadran, sredozemsko in balkansko sodelovanje itd., ki omogoča sodelovanje držav ne glede na njihovo družbenopolitično ureditev in blokavno pripadnost. V tem smislu je strateškega pomena za Jugoslavijo njena aktivna vloga na KEVS-u, posebno v skupini NN držav.

Odločitev Jugoslavije za neuvrščenost torej pomeni globalno politično vizijo. Avtarkija, ki se je pokazala kot izredno slaba in le začasna rešitev, ni izhod za nobeno državo, posebej pa ne za Jugoslavijo. Zato ostaja na voljo še povezovanje. Iz prakse vemo, da vsako povezovanje ni dobro, saj lahko pomeni tudi nadaljevanje polkolonialnega statusa, ki ga ima dolžnik v razmerju do mednarodnega kapi-

tala. Jugoslavija bo zato lahko preseгла objektivno zmanjšani interes zahodne Evrope le z aktivnim povezovanjem z državami in integracijami tega področja, s čimer bo lahko uveljavila tudi svojo specifično vlogo neuvrščene države, ki gradi svoj neodvisen razvojni sistem. Ker mora biti Jugoslavija odprta, se torej ne more izogniti integraciji, mora pa se vsekakor izogniti nadaljevanju integracije v podrejenosti. Jugoslavija zato mora preseči nekatere neupravičene odpore in se odločiti za aktivno integracijo, sicer se nam bo še vedno dogajalo, da bomo žrtve in ne akterji evropskega povezovanja. Če bi se zaradi integracije, to je objektivne primerjave s svetom, zrušil doma kakšen gospodarski (in političnobiurokratski) monopol, pa je lahko samo pozitivno.

Vsekakor je v sedanjih razmerah povsem neprimerna in ideološko obarvana dilema: ali neuvrščena in samostojna ali pa vključevanje v evropske integracijske procese in izguba neodvisnosti.

Neelastičnost in nerealistično razumevanje pojmov suverenosti in neodvisnosti ima v praksi zelo negativne posledice. Naše stalno sklicevanje na suverenost in neodvisnost je v praksi postalo pretveza za nesposobnost in neaktivnost pri konkretnih zadevah, ki bi od nas zahtevale ustvarjalnost, prizadevanja in delo. Kot nam je v preteklosti uspelo zavreči in preseči dogmatično formulo, da je svet razdeljen na kapitalizem in socializem, tako je nujno treba preseči sedanje statično razumevanje pojmov suverenost, neodvisnost in neuvrščena. Ne moremo se sklicevati na neuvrščena in naš neuvrščeni položaj na način, ki je Jugoslavijo obsodil na zaostajanje in politično in ekonomsko marginalizacijo v svetu in Evropi. Kaj namreč pomeni biti neodvisen in suveren, pri tem pa odplačevati 21 milijard dolarjev dolga pod pogoji »stand by sporazumov« z Mednarodnim denarnim skladom? Prav tako je praksa zanikala geslo, da neuvrščene države ne morejo biti članice kakšne od blokovskih ekonomskih integracij. Kuba in Vietnam sta članici SEV-a, pa zato, posebno Kuba, nista nič manj aktivni v gibanju. Pri tem pa se ne zavzemamo za vključitev Jugoslavije v SEV, saj nam logika delovanja te integracije najmanj ustreza.

Konfrontiranje neuvrščena Jugoslavije s potrebo po večji stopnji integriranja v evropske ekonomske tokove, je dejansko zabloda, ki je posledica nerazumevanja problema. Pri tem vprašanju je namreč bistveno to, da gre glede Jugoslavije za vitalno razvojno vprašanje, ki v mnogočem presega klasično gledanje na zunanje-politična načela oz. na načela mednarodnih odnosov. V tem smislu je popolnoma umetna dilema, ali se neuvrščena Jugoslavija lahko globlje povezuje z integracijami v Evropi, ne da bi ogrozila svoj neuvrščeni položaj, notranjo samostojnost in zunanjo suverenost. Velika večina neuvrščena držav in držav v razvoju je namreč vključenih v subregionalne in regionalne organizacije v tistih okoljih, ki jim pripadajo po svoji zemljepisni legi.

Zato naj poudarimo, da povezovanje Jugoslavije z integracijami v zahodni Evropi nikakor ne ogroža naše suverenosti in samostojnosti, temveč omogoča predvsem vključevanje v procese znanja in razvoja. Torej aktivnejše funkcionalno in pragmatično ter, kjer je to potrebno, tudi institucionalno povezovanje z integracijami v Evropi ne ogroža naše neodvisnosti, temveč bogati našo neuvrščeno zunanjo politiko in krepi predvsem našo ekonomsko učinkovitost.

Ambicije in možnosti Jugoslavije za prilagajanje in vključevanje v ekonomske evropske integracije

V Evropi potekajo procesi in aktivnosti, ki na eni strani relativizirajo in zožujejo strogo klasično blokovsko delitev, na drugi strani pa povečujejo tisti prostor, ki

Evropi, posebno zahodni, omogoča uveljavitev lastne politične, ekonomske, tehnološke in socialne identitete.⁴

Posebno v osemdesetih letih se interesi blokov v integracijskih procesih med evropskimi državami preusmerjajo s trgovskega in finančnega sodelovanja k usklajevanju razvojnih politik, in to še posebej k integriranju na področju razvoja in uporabe visokih tehnologij. Bistvena novost je torej, da gre v Evropi za povezovanje novih tehnoloških programov, ki opredeljujejo naravo, dinamiko in učinkovitost funkcionalnega integriranja kapitala. V tem smislu je ambicija Evrope, da dohiti in prehitijo ZDA in Japonsko kot najmočnejša tehnološka centra na svetu.

Razlogi v prid povezovanja

Za Jugoslavijo je poleg omenjenega pomembno tudi to, da gre v vzhodni Evropi za reforme gospodarskih sistemov in razvojnih politik, v zahodni Evropi pa za ekonomsko in tehnološko poenotenje, ki je že 1982. leta pripeljalo do združitve intelektualnih, ekonomskih in tehnoloških zmogljivosti 12 držav Evropske gospodarske skupnosti, sedmih držav EFTE in nevtralnih držav, kot sta Švica in Avstrija. Prav tako poteka proces približevanja in institucionalnega urejanja odnosov med EGS-om in SEV-om. Jugoslavija je z Evropo že povezana s številnimi vezmi, ki niso zgolj ekonomske, temveč nič manj politične, socialne, migracijske in tudi drugačne.

Naj navedemo nekatere po našem mnenju trenutno najbistvenejše podatke. Blagovna menjava Jugoslavije z Evropo je v letu 1987 predstavljala več kot tri četrtine naše skupne blagovne menjave ter relativno raste v primerjavi z drugimi regijami sveta. Leta 1986 je pokrivala 77,4% skupne blagovne menjave v primerjavi s 74,5% v 1980. letu. Poleg tega 1,2 milijona Jugoslovanov – večina na bolj ali manj stalnem delu – živi v zahodni Evropi. Skorajda celoten devizni priliv od turizma in največji del dohodkov iz tranzita prihajata k nam iz zahodne Evrope. Poleg povezanosti v kulturi gre tudi za povezovanje na znanstveno-tehnološkem področju: od skupno 1050 iz tujine uvoženih patentov, licenc, blagovnih znamk itd. med 1973–86 jih je iz Evrope 764 (73%). Od 1394 sporazumov o gospodarskih kooperacijah, sklenjenih v obdobju 1968–86, jih samo na podjetja iz zahodne Evrope odpade 1003 (72%); od skupnih vlaganj pa tri četrtine pogodb, ki se uresničujejo, odpade na podjetja iz zahodne Evrope.

Pomembno je tudi, da največji del svojega deviznega dolga Jugoslavija dolguje prav državam EGS-a.⁵ Na drugi strani pa Jugoslavija sodeluje v 36 od 94 projektov znanstveno-tehničnega programa – Kompleksni program SEV-a. O problemih v zvezi z enostavnim vključevanjem v Kompleksni program in težavah glede EUREKA govorimo v nadaljevanju.

Jugoslavija je torej v svojih vitalnih elementih tesno povezana, v resnici pa

⁴ Širše argumentirano oceno položaja in integracijskih procesov v Evropi glej v Jugoslavija u Evropi – uslovi, možnosti, omejitve in perspektive. Studija vsebuje prispevke 19 avtorjev in je izdelana v okviru projekta Novi mednarodni ekonomski poredak – Jugoslavija u svetskoj privredi i sistemu MEO; december, Beograd.

⁵ V V zvezi s tremi četrtinami našega dolga zahodni Evropi se je vsekakor primerno vprašati, koliko znaša naš dejanski dolg tujini. L. Sočan (Inštitut za ekonomska raziskovanja, Ljubljana) ugotavlja, da je Jugoslavija v tujini realno zadolžena približno štirikrat več, kot znaša njen uradni dolg (21 milijard dolarjev). Trditev pojasnjuje z dejstvom, da tujih posojil nismo izkoristili za investicije, ki bi ustvarjale dohodek, akumulacijo ali izvoz. To pa je ogromna hipoteka države, ki je pravzaprav pojedena akumulacija. Če seštejemo vse te številne hipoteke, porabljen nakazila naših delavcev v tujini (približno 7 mlrd dolarjev), tečajne razlike (približno 15 mlrd dolarjev), zgrešene investicije, zmanjšanje bančnih rezerv in podobno, dobimo vsoto, ki je štirikrat večja od uradnega dolga. Dr. Sočan opozarja, da znaša zmanjšanje kapitala v gospodarstvu zaradi slabega in napačnega investiranja samo v zadnjih desetih letih približno 30 mlrd dolarjev in da so prepolovljene bančne rezerve potisnile naše vodilne banke s stotega mesta na svetovni lestvici na 250. do 300. mesto.

Očitno je torej, povzema Sočan, da je v Jugoslaviji sedanjí ekonomski sistem preživel. Če tega sistema ne bomo spremenili, bomo pristali še na večji periferiji ne samo razvitega sveta, temveč tudi dežel v razvoju. Borba, 16. februar 1988.

odvisna od Evrope. Za nas je vprašanje, kakšna je kakovost tega povezovanja. Ali bomo vztrajali pri našem podrejenem in polkolonialnem statusu ali pa bomo presegli sedanjí naèin in si po doloèenem obdobju izborili enakopraven status. Stalne zahteve za naš poseben položaj v Evropi dejansko generirajo podrejenost.

V zvezi s tem je treba obraèunati tudi s trditvijo, da smo že tako ali tako preveè povezani z Evropo, in s trditvijo, da je po zaslugi državne politike tako sodelovanje uspešno. Resnica je pravzaprav nasprotna. Visoki deleži Evrope v naših gospodarskih stikih s tujino niso posledica uspešnega povezovanja z Evropo, temveè posledica neuspehov pri povezovanju Jugoslavije zunaj Evrope, za kar smo si zelo prizadevali in porabili ogromno denarja. Ker se je taka politika pokazala kot ekonomsko neuspešna, se je Jugoslavija »po svojih moèeh reševala v najbolj naravnem okolju, to je v Evropi«. Kljub kvantitativnim ugodnim kazalcem pa Jugoslavija izgublja stik s tehnološko najrazvitejšo Evropo, kar dokazujejo kvalitativni kazalci. Pri premagovanju plaèilnobilanènih težav smo se odloèili, da izvozimo vse, kar se izvoziti da, pri èemer pa poveèanje našega izvoza ne pomeni poveèanja konkurenène sposobnosti Jugoslavije, temveè je to le posledica politike »izvažati za vsako ceno«, torej pod ceno. Prav tako zmanjševanje trgovinskega primanjkljaja ni posledica veèje izvozne prodornosti Jugoslavije, ampak naših izjemnih uvoznih omejitev, ki dolgoroèno zelo negativno vplivajo na naš tehnološki razvoj in s tem konkurenèno sposobnost našega izvoza. Izboljšanje naše izvozne strukture ni posledica kvalitativnega skoka v tehnološkem smislu, ampak predvsem posledica tega, da razvite države opuščajo nekatere izdelke, ki so predragi ali pa ekološko problematièni. Cenovna analiza prav tako kaže, da je Jugoslavija v najnižjem cenovnem razredu, za nami zaostajata le Kitajska in SEV. Cenovna analiza prav tako kaže, da se naš izvozni iztržek na enoto izvoza nenehno zmanjšuje. Politika nizkih izvoznih cen slabi razvojne sposobnosti našega gospodarstva, ki zato uvaža predvsem cenejše, manj kakovostno in tehnološko zastarelo blago in opremo predvsem iz vzhodne Evrope. Ni odveè pritrditi ugotovitvi, da dolgoroèno gledano naši stiki predvsem s tehnološko razvitejšo zahodno Evropo slabijo in se ne krepijo, saj nas smernice našega gospodarskega razvoja od nje oddaljujejo.⁶

Predsedstvo SFRJ je 15. julija 1987 zavzelo jasno stališèe, da moramo naše približevanje evropskim integracijam obravnavati predvsem z vidika teh novih gibanj in njihovih posledic v mednarodnih ekonomskih odnosih, ki od Jugoslavije zahtevajo ofenzivnejši pristop, ki bo upošteval pomen novih tehnologij in njihovo integracijo v Evropi. V tem smislu torej vprašanje našega vkljuèevanja ali prilagajanja ne more biti niti ideološko ali blokovsko. Prav tako to ni problem posameznih republik – ker paè nekatere republike pretežno izvažajo, druge pa uvažajo – temveè vitalno vprašanje Jugoslavije, ki bi se s tem vkljuèila ne samo v evropske, temveè svetovne ekonomske in tehnološke tokove.

Pri oblikovanju politične volje za vkljuèevanje Jugoslavije bi seveda morala imeti glede na svoj ustavni položaj bistveno vlogo Skupščina SFRJ. Ker se dejansko razpoložljivi èas krajša, bi morala Zvezna skupščina èimprej pooblastiti Zvezni izvršni svet, da začne predhodna pogajanja z EGS-om, EFTO, SEV-om in Evropskim svetom o vseh oblikah vkljuèevanja Jugoslavije. Aprioristièno izkljuèevanje katerekoli od možnih oblik vkljuèevanja – polnopravno ali pridružno èlanstvo, položaj opazovalca, zgolj funkcionalno povezovanje itd. – zato ne pride v poštev. Tovrstnih pogajanj seveda ne moremo voditi samo sami s seboj, temveè s konkretnimi integracijami.

Verjetno je treba pritrditi tistim, ki menijo, da bi tesnejše povezovanje z omejenimi integracijami povzročilo v Jugoslaviji tudi nekatera kratkoroèna zaostrovanja na ekonomskem in socialnem podroèju. Vendar pa za Jugoslavijo ni alternativne rešitve, èe noèe ostati izolirani tujek v Evropi, in še posebej, ne, èe vemo, da

⁶ Boris Verbiè, Inštitut za ekonomska raziskovanja pri Ekonomski fakulteti v Ljubljani, na 54. seji RDSMO, 26. 1. 1988.

bi nas taka prehodna kriza končno prisilila, da se začnemo v notranjem in mednarodnem življenju obnašati kot ekonomsko, finančno in tehnološko soliden partner.

Sporazumi sui generis

Ker so bile evropske integracije (EGS, EFTA, Evropski svet, SEV) ob svojem nastajanju blokovske organizacije, je Jugoslavija z njimi sklepala posebne, to je sporazume »sui generis«, da bi zaščitila svojo posebno, to je neblokovsko naravo in specifično družbenopolitično ureditev. Taki sporazumi so namreč imeli svoj smisel takrat, ko se je Jugoslavija šele prebijala v svet.

Vendar pa v spremenjenih političnih okoliščinah vztrajanje pri t. i. sporazumih »sui generis«, skrb za ekvidistanco do vseh evropskih integracij, potegovanje za ugodnosti in razumevanje na vzhodni in zahodni strani ter stalno poudarjanje posebnosti našega položaja nikakor ne morejo biti naša perspektiva. Potrebni sta torej pogumnejše vključevanje in odpiranje našega trga v mednarodno gospodarstvo, saj bo sporazume »sui generis« vedno težje uveljavljati, prav tako pa dolgoročno ne zagotavljajo niti enakopravnega položaja niti obojestranske koristi.

Vztrajanje Jugoslavije pri sporazumih »sui generis« pomeni, kot se je nekdaj duhovito izrazil, »njihovo (Jugoslovanov – op. a.) željo, da sedijo hkrati na dveh stolihi«, drugi pa, da gre »za vožnjo z avtobusom, ne da bi plačali karto«. Namigoovanja so jasna, za Jugoslavijo pa pomenijo predvsem: z nenehnim prizadevanjem za posebne ugodnosti in zahtevami za posebno razumevanje našega specifičnega položaja dejansko dajemo sami sebi potuho in se izmikamo sprejemanju tistih obveznosti, ki bi nastale z recipročnimi sporazumi. Prav tako s tem izražamo namero, da ostanemo še nedoločen čas med nerazvitimi državami. Nedvomno pa je, da bi moral biti glavni naš cilj, da se čimprej rešimo iz kroga nerazvitih držav, in ne, da je naša glavna skrb v odnosu do razvitih, kako bi ostali čimdlje nerazviti in na tej osnovi stalno zahtevali posebne ugodnosti.

Ambicijo, da se iztrgamo iz kroga držav v razvoju, je treba uresničiti prav v geopolitičnem in ekonomskem prostoru, kjer smo, to je v Evropi. V zvezi s tem se pojavljajo v naši politični in strokovni javnosti nekatere dileme, ki pa to po našem mnenju niso. Prva je v trditvi, da se lahko uspešno vključujemo v Evropo le, če se predhodno sami korenito spremenimo. To preprosto ni mogoče, ker bi naše notranje prilagajanje trajalo v nedogled. Mnogo realnejše je, da s pomočjo vključevanja v integracije spremenimo svoje notranje ekonomsko in tehnološko obnašanje. Druga dilema je v ugotovitvi, da se ne smemo zanašati na Evropo, ki odklanja, da bi sprejela v krog razvitih še eno nerazvito državo, kot sta to bili Grčija in Portugalska. V tem smislu se večje možnosti Jugoslavije odpirajo z vključevanjem v prostore ZDA, Japonske, Pacifika itd. Osnovna pomanjkljivost te ugotovitve je, da Jugoslavija pripada evropskemu geografskemu prostoru, kjer smo sestavni, četudi obrobni del politične, ekonomske, tehnološke, transportne, ekološke, kulturne in druge mreže. Svoje probleme mora Jugoslavija torej predvsem reševati v Evropi. Poleg tega ne smemo zanemariti, da kljub načrtnemu, političnemu forsiranju ekonomskih in drugih povezovanj z državami v razvoju ostaja Evropa še vedno največji trgovinski in ekonomski partner Jugoslavije.

Pričakovanje, da bomo s tesnejšim povezovanjem z ZDA in Japonsko, posebno pri uvozu tehnologije, zmanjšali našo odvisnost od EGS-a in predvsem od ZR Nemčije, je dejansko iluzija. Enako neutemeljeno je pričakovanje, da bodo npr. Japonci uporabljali Jugoslavijo za svoj prodor na zahodno- in vzhodnoevropski trg. Japonska je namreč na te trge že prodrla, saj ni mogla čakati, kdaj se bo Jugoslavija odločila za odprto in tržno usmerjeno politiko.

Ni odveč ugotoviti, da nam ni uspelo skleniti ustreznega sporazuma z Eureka tudi zato, ker smo vsiljevali sporazum sui generis, ki v očeh Zahoda pomeni

minimalne obveznosti in maksimalne koristi Dr. Mejak pravilno ugotavlja, da je velika zmota in škodljiva iluzija, če računamo, da smo v svetu tako močno zanimivi, da bodo (evropske integracije – op. a.) samo zaradi nas in za nas pisali posebna pravila odnosov.⁷

V sedanjih razmerah je sui generis zahteva po privilegiranem in nerecipročnem položaju, ki neposredno kaže na neambiciozno in lenobno obnašanje Jugoslavije. Treba je pritruditi misli, da bi morali tudi doma »opuščati predstavo o sebi kot deželi v razvoju, saj to razkraja ambiciozno vizijo mlajših generacij in nam vceplja manjvrednostni kompleks v mednarodnih ekonomskih odnosih«.⁸

V uradnih in neuradnih krogih razvitega in nerazvitega sveta se tudi vse pogosteje upravičeno slišijo trditve, da se Jugoslavija nima več pravice potegovati za vse vrste nerecipročnih ugodnosti in da dejansko ne spada med tiste revne države, ki sestavljajo t. i. skupino »77« držav v razvoju.

Evropske integracije na Zahodu

Pri iskanju novih načinov za tesnejše povezovanje mora Jugoslavija najti ustrezno razmerje med funkcionalnim in institucionalnim povezovanjem. Povedali smo, da sedanji sporazumi sui generis, ki urejajo obojestransko ekonomsko sodelovanje z EGS-om, EFTO, OECD-jem in SEV-om, ne dajejo Jugoslaviji dolgoročne, temveč samo prehodne in omejene možnosti, ki se z občasnimi restriktivnimi ukrepi še bolj ožijo. Zato mislimo, da je treba v naši usmeritvi dati večjo težo institucionalnemu pred funkcionalnim sodelovanjem.⁹

Evropsko združenje za svobodno trgovino (EFTA). Glede EFTE je treba preučiti predvsem vse ekonomske učinke našega pridruženja tej integraciji ter sprožiti formalne akcije, ki bodo po določenem prehodnem obdobju omogočile tesnejše vključevanje v EFTO, ne da bi izključili tudi možnost za polnopravno članstvo.

B. Verbič jasno poudarja, da včlanjenje v EFTO pomeni edini izhod Jugoslavije iz krize ter da nas bodo objektivni pogoji prej ali slej prisilili v tako usmeritev in model integracijskega povezovanja z Evropo.¹⁰

Evropski svet. Ker dosedanje sodelovanje z Evropskim svetom ne daje praktično nobenih rezultatov, Jugoslavija ne sme odlašati s poglobljanjem in širjenjem konkretnega sodelovanja. Status opazovalca, ki bi si ga morala izboriti Jugoslavija, je samo tista začetna institucionalna faza, ki bi omogočila približevanje tej integraciji, pri čemer pa se ne bi smeli odreči možnosti za polnopravno članstvo.

Brez odlašanja moramo torej ukreniti vse za tesnejše in institucionalno sodelovanje z Evropskim svetom. Tako sodelovanje bi predvsem pomagalo pri ustvarjanju splošnega političnega ozračja za intenzifikacijo odnosov z drugimi integracijami v zahodni Evropi.

Evropska gospodarska skupnost (EGS). V zvezi z EGS-om kot najpomembnejšo zahodnoevropsko integracijo moramo poudariti nekatere najnovejše notranje procese in akcije, ki so pomembni za Jugoslavijo.

Kot zanimivost naj omenimo, da je delegat Italije radikalec Panella oz. poslanec Evropskega parlamenta 21. januarja 1987. leta glasoval proti resoluciji tega parlamenta, ki daje pomembno podporo Jugoslaviji. Panella je glasoval proti, ker je zahteval mnogo več, pa je zato predlagal, da se Jugoslavijo povabi in postane članica EGS-a. Njegov predlog kot tudi njegovi amandmaji niso bili sprejeti. Aktivnost EGS-a pa je v osemdesetih letih usmerjena v dve osnovni smeri. Prvič,

⁷ Dr. Miran Mejak, Tudi mi si poiščimo pot v Evropo, Naši razgledi, št. 31866, Ljubljana, 12. februar 1988.

⁸ Miran Mejak, op. cit.

⁹ O strukturi, organizaciji in ciljih EGS, OECD, EFTA, Evropskega sveta in SEV ter o načinih in oblikah sodelovanja Jugoslavije z njimi glej: Iztok Simoniti, Mednarodne organizacije, Delavska enotnost, Ljubljana 1985.

¹⁰ B. Verbič v Jugoslaviji v Evropi... projekt NMEP, op. cit.

h krepitvi interkomunitarnega sodelovanja. Drugič, k urejanju in krepitvi sodelovanja s tretjimi državami in v okviru tega tudi k urejanju sodelovanja s SEV-om.

Posebno na notranjem področju je EGS dosegla pomemben napredek. Evropski parlament je izglasoval Enotni evropski akt, ki v bistvu pomeni revizijo Rimskega sporazuma iz 1975. leta. Enotni evropski akt, ki je začel veljati julija 1987. leta, predvideva:

- oblikovanje »enotnega trga« do 1992. leta, ki so se mu s skupno deklaracijo (Luksemburg, 1984) pridružile tudi države EFTE. Zato je realno pričakovati enotno tržišče »osemnajsterice«. Kot prvi korak k temu je 1. januarja 1988 začel veljati Enotni administrativni dokument, ki bo poenostavil administrativne formalnosti trgovinskih tokov;

- krepitev političnega sodelovanja »dvanajsterice« z usklajevanjem skupnih političnih stališč držav članic do najaktualnejših političnih vprašanj v svetu (npr. terorizma, položaja na Bližnjem vzhodu, človekove pravice, iransko-iraška vojna, Afganistan, Nikaragva, apartheid itd.);

- do 1992. leta doseči enotno obravnavo državljanov držav članic, ki se kaže v geslu »državljan Evrope« in predvideva tudi izdajo enotnih dokumentov, na primer osebnih izkaznic, potnih listov itd.;

- sprejeta sta II. okvirni program znanstveno-tehnološkega raziskovanja Skupnosti do leta 1991 in projekt EUREKA z namenom, da se doseže določeno ravnotežje med zahodno Evropo na eni strani in ZDA, Japonsko in Sovjetsko zvezo na drugi strani;

- v odnosih do držav v razvoju se uresničuje III. konvencija Lomé (66 držav Afrike, Pacifika in Karibov); z državami ASEAN-a se prav tako uspešno uresničuje sporazum o sodelovanju; posebno po vstopu Španije se povečuje sodelovanje z Latinsko Ameriko; do konca 1988. leta naj bi EGS sklenila sporazum z državami Golfa, ki predvideva povezovanje integracij; prav tako pa se postopoma oblikuje politična volja za skupno urejanje odnosov s sredozemskimi državami;

- sodelovanje z drugimi evropskimi državami (predvsem državami vzhodne Evrope) dobiva nove vsebine. Končuje se priprava Skupne deklaracije o medsebojnem priznavanju med EGS-om in SEV-om, posebno t. i. »berlinske klavzule«, ki je bila zadnje sporno vprašanje. Prav tako so povečani medsebojni stiki – decembra 1987 je Evropsko gospodarsko skupnost obiskal V. Sičov, generalni sekretar SEV-a, ki se je sestal s komisarjem za odnose s tujino W. De Clearqom. Vrhovni svet je povabil na obisk predsednika Evropskega parlamenta itd. Potekajo pogajanja s posameznimi članicami SEV-a o sklepanju posebnih sporazumov o trgovinskem in ekonomskem sodelovanju. Gre za sporazume, ki so po formalni strani mešanica čistih trgovinskih sporazumov in sporazumov o sodelovanju s sredozemskimi državami – od teh se razlikujejo po tem, ker ne predvidevajo enostranskih preferencialov EGS-a niti finančnih protokolov.

Sodelovanje med EGS-om in Jugoslavijo temelji na sporazumu sui generis o sodelovanju iz 1980. leta, ki pa je posebno v 1985/86 letu privedel do stagnacije – relativno zmanjšanje trgovinske menjave, povečanje našega primanjkljaja, restriktivnost Skupnosti v trgovinskih in finančnih pogajanjih, onemogočanje vključevanja v sodobne programe tehnološkega razvoja Skupnosti in zahodne Evrope, politični posegi Skupnosti, ki so v nasprotju z institucionalnimi oblikami sodelovanja – v zvezi s Černobilom, demaršo na KEVS-u zaradi človekovih pravic itd. V 1987. letu je bil sklenjen trgovinski in finančni protokol ob Sporazumu o sodelovanju z veljavnostjo do 1992. leta: izboljšal se je režim uvoza v EGS iz Jugoslavije, vendar pa še vedno ne toliko, kot smo zahtevali. Finančni protokol predvideva 550 milijonov ECU-jev (prej 200 milj.) predvsem za financiranje prometne infrastrukture Jugoslavije.

Kljub povečanju jugoslovanskega izvoza za 22,3% in zmanjšanju uvoza za 0,5% v 1987. letu pa se restriktivnost EGS-a ni zmanjšala (pogosti antidumpinški postopki, omejevanje uvoza tekstila in kmetijskih pridelkov itd.). Nazadovanje

sodelovanja je bilo posebno očitno v industriji, znanstveno-tehničnem in kmetijskem sodelovanju. Skoraj nič ni storjeno na socialnem področju, posebno za urejevanje položaja naših delavcev itd.

Z vidika Jugoslavije je treba poudariti, da Enotni evropski akt uvaja nadnacionalno odločanje v nekaterih zadevah, ki pa ga pri nas nimamo. Tretje poglavje omenjenega akta prav tako predvideva oblikovanje in izvajanje skupne zunanje politike, ki v 30. členu pod c) pravi: »Tudi to, o čemer se na tem mestu sporazumeva o oblikovanju in uresničevanju skupne zunanje politike, ne sme preprečiti državam članicam, da medsebojno tesneje sodelujejo na področju varnosti v okviru Zahodnoevropske unije in Atlantskega pakta«.

Ob upoštevanju povedanega moramo vsekakor ugotoviti, da so te določbe omejitveni dejavnik našega institucionalnega povezovanja z EGS-om.

Ker obstoječi sporazumi z EGS-om Jugoslaviji v praksi ne dajejo prave perspektive in ker zaradi obojestranskih zadržkov ni realno pričakovati našega včlanjenja v EGS, bi morali kot začetno fazo doseči takšen sporazum o coni svobodne trgovine, kot ga ima EGS s EFTO. Ni dvoma, da bi nam tesnejše institucionalno povezovanje z EFTO olajšalo sklepanje takega sporazuma z EGS.

Svet za vzajemno gospodarsko pomoč (SEV)

Politična zahteva o perestrojki v SEV-u je prišla iz Sovjetske zveze po prihodu Gorbačova, s čimer je doseženo soglasje držav članic novembra 1986. leta. »Prestrojavanje« se odvija v smeri poenotenja nacionalnih ekonomskih politik s kolektivno koncepcijo delitve dela, izboljšanjem kolektivnega upravljanja integracijskih procesov in krepitvijo mehanizmov medsebojnega ekonomskega sodelovanja. Z drugimi besedami namen perestrojke SEV-a je čvrsto usklajevanje skupnih programov na vitalnih področjih nacionalnih ekonomij: znanstveno-tehnično področje, kooperacija in specializacija v proizvodnji, velika skupna vlaganja v energetsko-surovinski kompleks, strojogradnja in kmetijstvo.

Ob upoštevanju pretekle in tekoče prakse delovanja vzhodnega sistema je za Jugoslavijo pri oblikovanju bodoče strategije sodelovanja s SEV-om pomembno dvoje. Prvič, v preteklosti in sedanjosti se Sovjetska zveza pojavlja kot generator sprememb in edini razsodnik pri oblikovanju temeljnih strategij celotne skupnosti SEV-a. Drugič, jugoslovansko gospodarstvo se žal lahko zaradi splošne zaostalosti mnogo laže vključi v SEV kot pa v katerokoli zahodno integracijo. Sporazum sui generis med Jugoslavijo in SEV-om ni časovno omejen (kot npr. z EGS-om) in temelji na načelih, ki so za nas politično pomembna, vendar pa se konkurenčnost jugoslovanskega gospodarstva v skoraj petindvajsetletnem neprekinjenem sodelovanju s SEV-om na svetovnem trgu ni v ničemer izboljšala. Vzhod se lahko namreč meri z Zahodom predvsem v čisto vojnih tehnologijah, in še to velja zgolj za Sovjetsko zvezo. Druga tehnološka znanja, ki omogočajo prodor med razviti svet, pa daleč zaostajajo za zahodnim.

Z upadanjem naše konkurenčnosti na svetovnem trgu se je na drugi strani krepilo naše sodelovanje s SEV-om (dozdaj je sklenjenih 150 večstranskih sporazumov, od tega okoli 90 o specializaciji in kooperaciji in okoli 60 o znanstveno-tehničnem sodelovanju, ki pokrivajo skupno približno 700 tem).

Na izrazite politične nagibe Vzhoda moramo opozoriti tudi v zvezi z možnostmi Jugoslavije, da se vključi v Kompleksni program tehnološke prenove. Spomnimo naj na popolnoma defenzivno obnašanje Jugoslavije ob oblikovanju zahodnoevropske EUREKE. Na eni strani je Jugoslavija izražala vrsto ideoloških in političnih zadržkov proti vključevanju v vodilno integracijo tehnološke prenove v Evropi, na drugi strani pa smo toliko časa odlašali s konkretnimi ponudbami, da so se za nas vrata praktično zaprla. Na prste ene roke lahko preštejemo programe, kjer

smo se vključili v EUREKO, ki pa so globalno in z vidika izgubljenih priložnosti zanemarljivi.

Glede Kompleksnega programa je za Jugoslavijo položaj drugačen. SEV nam je ponudil, da Jugoslavija sodeluje v 91 od skupno 94 projektov. Glede na relativno lahkoto našega vključevanja v Kompleksni program ni odveč ponovno opozoriti na politične razloge držav vzhodne Evrope, ki v tem smislu kažejo, da Jugoslavija spada v »družino socialističnih držav, na čelu katere stoji Sovjetska zveza«. Prav tako je treba ugotoviti, da je sedež za usklajevanje vseh 94 projektov Kompleksnega programa v Moskvi kot »Vatikanu tehnološke prenove« vzhodne Evrope. Omenjena dejstva jasno kažejo, da Sovjetska zveza ni samo pobudnica, temveč tudi glavna nadzornica nad uresničevanjem kompleksnega programa. Doktrina o potrebi po oblikovanju »novega mišljenja v mednarodnih odnosih«, s katero želi Gorbačov predstaviti drugačno podobo Sovjetske zveze, se še v ničemer ne kaže v notranjem življenju vzhodnoevropske skupnosti.

Ob napovedani ekonomski in tehnološki prenovi vzhodne Evrope bodisi v SEV-u ali Kompleksnem programu se moramo zavedati, da nekih pomembnih rezultatov ne moremo pričakovati v kratkem času. Osnovni razlog je, da gre za gospodarske in tehnološke sisteme, ki po negativni inerciji delujejo že nekaj desetletij. Gre torej za sisteme, kjer se je o povsem ekonomskih vprašanjih in vprašanih novih tehnoloških znanj razsojalo praviloma z merili politike in oblasti. Negativna kadrovska selekcija je bila zgolj logični spremljevalni dejavnik takega družbeno-ekonomsko-tehnološkega življenja vzhodne skupnosti. Govorimo o tisti težko spremenljivi inerciji, ki jo poznamo tudi v Jugoslaviji.

Pri bodočem sodelovanju Jugoslavije s SEV-om moramo upoštevati naslednje.

S SEV-om ima Jugoslavija že zdaj dokaj razvito sodelovanje, zato je naša perspektiva v pravočasnem prilagajanju tistim procesom, ki jih napoveduje perestrojka, ter vključevanju v vse tiste konkretne oblike ekonomskega in tehnološkega sodelovanja, ki bi povečalo našo učinkovitost z vidika vključevanja v integracijske procese v celotnem evropskem prostoru. Nujno je torej intenzivno sodelovanje v vseh tistih akcijah, ki jih bosta sprožila perestrojka ter kompleksni program kot projekt tehnološke prenove vzhodnoevropskega prostora.

V zvezi z globalnim sporazumom med SEV-om in EGS-om o trgovinskih vprašanjih pa bi bilo treba ta razvoj ne samo spremljati, ampak se mu prilagajati tako, da tak sporazum ne bi kakorkoli škodoval našim zunanjetrговinskim interesom.

Evropska ekonomska komisija Združenih narodov (ECE)

Žal moramo ugotoviti tudi, da Jugoslavija ne izkorišča možnosti tudi tam, kjer za sodelovanje nima nobenih zunanjih formalnih ovir in kjer ne bi smela imeti nobenih notranjih. Gre namreč že za leta trajajoče zmanjševanje sodelovanja Jugoslavije z Evropsko ekonomsko komisijo OZN. ECE je v Evropi pravzaprav edina neblokavska institucija, v kateri tako Vzhod in Zahod enakopravno sodelujeta z Jugoslavijo. Jugoslavija bi morala v ECE videti predvsem praktično in pragmatično sredstvo za iskanje svojih poti v Evropo. Ker se v delu omenjene komisije kažejo v celoti vsi novi trendi v svetovnem gospodarstvu, je nujno, da Jugoslavija aktivira sodelovanje v tem telesu, ki deluje na resnično univerzalni podlagi in kjer je brezplačno dostopna dragocena tehnološka in gospodarska dokumentacija z za nas zanimivih področij.

Razloge, zakaj sta stroka in znanost praviloma izključeni iz oblikovanja notrajnih ali mednarodnih strategij Jugoslavije, moramo iskati predvsem v ideoloških in političnih zavorah struktur oblasti. Zmaga političnega nad strokovnim argumentom je očitna v vrsti znanih primerov.

Če bi v Jugoslaviji oblikovali jasno politično odločitev za povezovanje z Evropo, potem bi morala taka odločitev tudi jasno določiti, da samo stroka in znanost lahko oblikujeta temelje splošne in posebnih strategij. Strokovno in znanstveno utemeljena ocena je sine qua non za delovanje operativnih vladnih organov. V zvezi s tem ni odveč paradoksalen podatek, da imamo v Jugoslaviji tri uveljavljene institute, ki se ukvarjajo s proučevanjem sodelovanja z državami v razvoju, in niti enega specializiranega instituta, ki bi proučeval za Jugoslavijo pomembne procese v Evropi oz. v razvitih industrijskih državah ali državah vzhodne Evrope.¹¹

Ne glede na vse naše umetne in resnične dileme ter opredelitve je skrajni čas, da v Jugoslaviji združimo strokovne in znanstvene zmogljivosti na enem mestu. Nujno potrebujemo oceno vsega tistega, kar se bo zgodilo do 1992. leta v Evropi in še posebej, kakšne bodo posledice, če se Jugoslavija tem tokovom ne bo pridružila ali prilagodila. Strokovno in politično je bila Jugoslavija že dvakrat popolnoma nepripravljena, in sicer ob energetski krizi v svetu in ob naših dolgovih v tujini. Če se ponovi to še pri evropskih integracijskih procesih, bomo nedvomno dokončno odrinjeni na rob Evrope.

O tako pomembnih in za nas vitalnih vprašanjih, kot je povezovanje z Evropo, bi morala sprejeti politične odločitve zvezna skupščina in zvezno predsedstvo. Ta dva organa bi morala pooblastiti posamezne državne resorje in znanstvene institucije za izdelavo splošne in posamičnih integracij ter z avtoriteto svojega ustavnega položaja zagotoviti, da se konkretizirane strategije vključevanja tudi v praksi uresničijo.

Načini za vključevanje Jugoslavije v Evropo, posebno zahodno, so torej predvsem politična vprašanja. Politična zato, ker gre za strateško odločitev, ali ostati na obrobju vsega ali pa se z vključevanjem jasno opredeliti za drugačen razvojni koncept celotne Jugoslavije. Naj končamo s tistim, kar bi pravzaprav morali povedati že na začetku. Ključni problem našega vključevanja je vprašanje, ali bo v Jugoslaviji zmagala administrativna ali pa logika tržnega gospodarstva. Izhod te bitke še vedno ni jasen. Nedvomno pa je, da je edina pot uveljaviti sočasno s povezovanjem z Evropo načelo tržnega gospodarstva. Samo tako bomo v gospodarski sistem lahko vgradili standarde zrele industrijske države, v političnem smislu pa merila, ki veljajo za moderno državo.

¹¹ Mislimo na Center za proučevanje sodelovanja z deželami v razvoju, Ljubljana; Inštitut za zemlje u razvoju, Zagreb, in Inštitut za mednarodno politiko i privredu, Beograd. Najceloviteje, pa vendar ne izključno, se z evropskimi problemi ukvarja Inštitut za ekonomska vprašanja pri Ekonomski fakulteti v Ljubljani. V okviru projekta Nova mednarodna ekonomska ureditev – Jugoslavija v svetovnem gospodarstvu s sedežem v Beogradu teče tudi raziskava, vendar samo kot ena od tem Ekonomski razvoj Jugoslavije v procesu ekonomskega in tehnološkega razvoja Evrope. Center za strategijske studije, Beograd, je poleg nekaj problemskih studij v zadnjih letih izdelal oktobra 1987. leta Elemente programske orijentacije CSS u izučavanju procesa u zapadnoj Evropi i odnosa Jugoslavije sa ovim područjem vključno s predlogom prednostnih raziskav. Omenjeni program je pravzaprav prvi poskus, da se s strokovno-znanstvenega vidika poudarijo odprta vprašanja, ponudijo elementi odgovorov in mogoče alternative odnosov Jugoslavije in zahodne Evrope.

Neuvrščenost med zgodovinsko nujnostjo emancipacije in kratkotrajnim pojavom ravnotežja moči

Vsak družbeni pojav je mogoč šele tedaj, ko obstojijo zanj potrebne materialne možnosti, zgodovinske danosti, znotraj katerih subjekti oblikujejo njegovo pojavnost, vendar na način, ki omejuje njihovo svobodno voljo, ki je determinirana s pogoji, v katerih se izraža. Če sprejmemo tezo, po kateri je neuvrščenost pričakovana, torej neizbežen in zakonit mednarodni pojav, potem moramo identificirati zgodovinsko danost, ki ga predpostavlja, ali povedano drugače, dokazati moramo, da se zgodovinski razvoj mednarodne skupnosti objektivno ni mogel razplesti drugače, kot se je, torej tako, da je na določeni točki rezultiral (tudi) v pojav neuvrščenosti. Na tej ravni ostaja taka zahteva metafizična in teze ni mogoče prepričljivo argumentirati.

Kot bistveno drugačno pa se vprašanje postavi tedaj, ko skušamo braniti stališče, da ima pojav neuvrščenosti lastnosti emancipacijskega procesa v mednarodni skupnosti. Posredno torej trdimo dvoje: prvič, da je proces emancipacije zgodovinsko dokazljiv proces, da ima svojo kontinuiteto in da izkazuje svojo elementarno zakonitost, namreč da sleherni dominacija implicira pogoje lastne negacije, in drugič, da je v tem smislu neuvrščenost posebna pojavna oblika tega procesa. Zaradi dejstva, da so za mednarodno skupnost bistveni samo tisti procesi, ki nanjo posredno ali neposredno učinkujejo, ki zadevajo evolucijo njenih temeljnih razsežnosti, predvsem odnosov med državami, lahko reduciramo vsebino emancipacije v mednarodni skupnosti na njeno bistvo, preseganje vseh oblik prevlade enega subjekta nad drugim.

Razsežnosti dominacije ene države nad drugo (kot temeljnem subjektu mednarodnih odnosov) gotovo niso izčrpane z njenim neposrednim dokazom, z legitimno pravico ene države, da poseže v notranje zadeve druge države oziroma s kolonializmom kot negacijo formalne politične odvisnosti. Prav zaradi tega procesi politične emancipacije (npr. dekolonizacija) ne smejo zavesti do te mere, da v njih vidimo nekaj, kar razgrajuje substanco dominacije, ker je to zgolj njena možnost. Nesporno pa je, da je pridobitev politične neodvisnosti elementarna vsebina politične emancipacije v mednarodni skupnosti in da se v tem kaže pomen njene obrambe. Ta nujnost karakterizira politiko neuvrščenosti, katere bistvo je prav zagotovitev takšnih razmer eksistence držav, ki ni neposredno odvisna od razpoložljive politične in vojaške moči.

Ne glede na to, kako kvalificiramo motive in cilje politike neuvrščanja, moremo ugotoviti, da v končni konsekvenci vsi izražajo nujnost eliminacije uporabe sile v mednarodnih odnosih. Vendar je treba pripomniti dvoje; prvič, da gre za ponovljeno zahtevo, ki je formulirana v 4. točki 2. člena Ustanovne listine OZN in je uravnotežena z ene strani z obveznostjo držav iz 3. točke istega člena (reševanje mednarodnih sporov z miroljubnimi sredstvi) in z druge strani s pooblastili OZN in 7. poglavja kot tudi z izrecno priznano pravico do individualne in kolektivne samoobrambe iz 51. člena Ustanovne listine OZN, in drugič, da neuvrščeno gibanje ni ekskluzivni mednarodni subjekt, ki bi to zahtevo posebej poudarjal.

Tisto, kar bi skozi to optiko lahko pogojno interpretirali kot emancipacijski nabož politike neuvrščanja, torej ne izhaja neposredno iz tistega mesta v filozofiji neuvrščenosti, ki zahteva zgolj reševanje sporov po mirni poti, temveč iz razumevanja aktivnega bistva (!) miroljubne koeksistence kot celovitejše elaboracije načel

mednarodnega komuniciranja v mednarodnem miru. Vendar to zelo malo ali nič ne pove, če spregledamo razmerje med pozitivno in negativno definirano nevrščanja. Gre za to, da je bila neblokvska (!) politika dejansko subprodukt bipolarizacije mednarodne skupnosti v tem smislu, da je bila odgovor na nevarnost modificiranega sistema dominacije z blokovsko politiko, da je bila torej definirana s procesi v mednarodni skupnosti, ne da bi bila njihov neposredni akter. Kljub temu da so nekatere skupne lastnosti zunanjepolitične usmeritve neblokvskih držav že zelo zgodaj kazale grobe oblike nevrščene politike (od nasprotovanja kolonializmu preko negativnega stališča do blokovskega uvrščanja, boja za mir in razorožitev, organiziranja pomoči za gospodarski razvoj nerazvitih držav, do podpore Združenim narodom pri takih prizadevanjih,¹ to niso argumenti za trditev, da je bila neblokvska politika kaj bistveno več kot »boj proti«. Vendar je prav neblokvska pozicija vzrok za tudi njen logični nasledek, boj za mir, prizadevanja za eliminacijo sile iz mednarodnih odnosov in aktivno miroljubno koeksistenco. S postopno elaboracijo in »kodikacijo« teh ciljev in norm obnašanja je gibanje nevrščenih držav prevesilo težišče lastne identifikacije iz negativne v pozitivno definirano, hkrati s tem oziroma prav zaradi tega pa je politika nevrščanja zašla v krizo, ker si je postavila norme, ki so na današnji stopnji razvoja mednarodne skupnosti objektivno neizpolnjive. Zakaj? Odgovor počiva v tisti resničnosti mednarodnih odnosov, zaradi katere ostaja uporaba sile neizpodbitno dejstvo vselej tedaj, kadar stopnja in oblika medsebojne odvisnosti ne dovoljujeta eni od strank v sporu, da bi z upoštevanjem interesov druge stranke realizirala interese, neobhodne za njen obstoj ali razvoj.² V tem smislu nevrščene države niso nikakršna posebna grupacija držav, ki ne bi bile odvisne od temeljnih zakonitosti logike odnosov v mednarodni skupnosti. Stalna težnja držav, da realizirajo svoje interese, vzpostavlja kakovostno različne odnose med njimi ob nasprotujočih si interesih, odnosih nasprotovanja, kar vodi v spore, ki se v mednarodni skupnosti zaradi nje lastne strukture rešujejo drugače, kot se to dogaja znotraj nacionalne države same. Kot alternativo za njihovo reševanje lahko država uporabi silo, kljub temu da je ta prepovedana z mednarodnimi kogentnimi pravnimi normami.

Analiza fenomena sile kot atributa politične moči izkazuje njegovo družbeno-zgodovinsko odvisnost in temelji na spoznanju, da vzroki njenega pojavljanja koreninijo v konkretnih zgodovinskih razmerah produkcije materialnega in duhovnega življenja, za katero je med drugim značilna politična teritorializacija človeških skupnosti, ki ustvarja materialne možnosti vzajemne odvisnosti med njimi. Ta odvisnost podlega modifikacijam, ki so lastne razvoju produkcijskih sil in spremembam v družbeni nadgradnji človeških skupnosti, organiziranih v državi. Sila se kot usmerjevalec družbenih odnosov veže na antagonistične tipe družb, v katerih je legalno sredstvo v rokah države za realizacijo interesov navzven in discipliniranje navznoter.³ Vendar državni aparat ne funkcionira izrecno po lastni volji, ker ga določajo materialni viri, ki so odvisni od prihodka, ki izvira iz akumulacijskega procesa.⁴ Ta se vzpostavlja znotraj globalnega načina kapitalistične produkcije, ki posplošuje mednarodno skupnost preko svetovnega trga z njemu posebnimi lastnostmi, predvsem zakonom vrednosti, ob upoštevanju vse specifičnosti njegovega pojavljanja in politične omejitve. Tudi znotraj tega nevrščene države niso nikakršna izjema. Ne samo zaradi dejstva, da koeksistirajo v enem sistemu, temveč predvsem zaradi tega, ker politično oblast opredeljuje ista oblastvena logika, ki je sicer lahko drugače vpeta v družbeno strukturo. V tem (!)

¹ Podrobneje glej Bojana Tadić, *Istorijski razvoj politike nesvrstavanja 1946–1966*, Institut za mednarodnu politiku i privredu, Beograd 1968, str. 13.

² Vladimir Ibler, *Mednarodni odnosi*, Naprijed 1946–1971, str. 358.

³ Podrobneje glej Radoslav Stojanović, *Sila i moć u mednarodnim odnosima*, Radnička štampa, Beograd 1982, str. 28–30.

⁴ Podrobneje glej Claus Offe, *Družbena moć in politična oblast*, Delavska enotnost, Ljubljana 1985, str. 80–81.

smislu neuvrščenih držav ne smemo obravnavati kot posebne entitete v odnosu na preostali svet.

Veliko uglednih teoretikov⁵ postavlja objektivno osnovo ukinitve sile iz mednarodnih odnosov v proces oboroževalne tekme, ki naj bi na določeni razvojni točki zapadel v lastno protislovje s tem, ko bi zaradi materialnih učinkov uničenja izenačil zmagovalca s poražencem. Sodim, da omenjena teza spregleda dvoje pomembnih dejstev; prvič, da se kljub morebitni prepovedi produkcije orožja ohranja ter vse bolj socializira znanje, ki je to orožje proizvedlo. (Poleg tega ni racionalno videnje dramatičnih učinkov uničenja nikoli v zgodovini do te mere iztreznilo posedovalca vojaške moči, da bi zanihal pravilo o sili kot nadaljevanju politike z drugimi sredstvi), in drugič; oboroževalna tekma je funkcija dinamičnega razvoja mednarodne skupnosti, ki je z usmerjevalcem procesov univerzalizacije in globalizacije – svetovnega trga predvsem posledica in ne vzrok doseženega stanja v mednarodnih odnosih. Zdi se, da je zaradi tega potrebna objektivna osnova izginotja sile iz mednarodnih odnosov v razvoj svetovnega trga. Gre predvsem za to, da ima svetovni trg imenitno značilnost, namreč da z ekonomskimi, političnimi in drugimi funkcijami krepi proces politične deteritorializacije mednarodne skupnosti in da v končni konsekvenci ob »idealnih menjalnih razmerjih« odzame sili kakršnokoli politično, vojaško ali ekonomsko pomembnost. Ker je funkcioniranje države odvisno od akumulacijskega procesa, mora stalno skrbeti, da vzpostavlja pogoje menjave in s tem proces vrednotenja. Država ima to sankcijsko moč, da v skrajni sili zagotavlja te pogoje z uporabo sile – zunanja politika pa je le dinamičen vidik te logike. Povzemimo: redukcija uporabe sile pri zagotavljanju reproduksijskih sposobnosti družb ne izhaja zgolj iz dejstva, da je človeški um proizvedel vseuničujoče jedrsko orožje, ki presega moč vseh dosedanjih »vojnih zmagovalcev«,⁶ temveč predvsem iz tega, ker se je globaliziral kapitalističen način produkcije in (na določen način in ne v celoti) demonopoliziral surovine in produkcijske pogoje. Ta vidik uporabe sile kot resničnosti pa seveda ni povsem neodvisen od zavestnih teženj mednarodnih subjektov, da se sili odvzame njena dramatičnost. Vendar gre pri tem za to, da poskusov zavestnega izginotja sile kot sredstva mednarodnega urejanja ne razumemo na način, da je ravnotežje moči, via facti, preoblikovano v ravnotežje miru. Zakonitost uporabe sile ima namreč pomemben nasledek; v mednarodnih odnosih se spreminjata obseg in struktura držav, ki lahko napredujejo brez uporabe sile. Lahko bi sklenili, da neuvrščeno gibanje kot asociacija držav in njihova politika izkazuje, strogo rečeno, emancipacijski naboj toliko, kolikor sankcionira države, ki kršijo načela njene izvorne filozofije (zato je načelo neuporabe sile in mirnega reševanja sporov temeljno načelo politike neuvrščanja), vendar bomo v nadaljevanju ta sklep relativizirali.

Prav zaradi omenjenega dejstva se je načelo mirnega reševanja sporov kot nujnost drugačnega reševanja sporov brez grožnje ali uporabe sile prvič omenjalo že pred drugo konferenco neuvrščenih držav, na pripravljalnem sestanku v Colombu leta 1964 in za tem na samem vrhunskem srečanju v Kairu istega leta. Intenziteta vztrajanja pri takšni nujnosti je nihala in še niha ob splošnem videnju funkcije neuvrščenih držav in gibanja v mednarodnih odnosih in do določene mere izraža refleksijo članic na intenziteto sporov in spopadov med njimi samimi. Vendar tu ne velja zakonita zveza med obema pojavoma. Za to je več razlogov; prvič, neuvrščene države so relativno dolgo časa ostajale na stališču, da odgovornost za svetovni mir in varnost izhajata izključno iz blokavske politike, drugič, nujnost konsolidacije asociacije neuvrščenih držav je zahtevala, da so članice obhajale problematiko medsebojnih spornih vprašanj in da so več časa in prostora namenjale vprašanjem, ki so se navadno izražala v splošno sprejetih stališčih, ki so utrjevala skupinsko identiteto, tretjič, države so v diskusijah in sklepih permanentno

⁵ Npr. Edvard Kardelj, *Socializem in vojna*, Cankarjeva založba v Ljubljani 1960, str. 24–34.

⁶ Ronald W. Clark, *Vojni zmagovalci*, Založba Borec, Ljubljana 1983, str. 7.

vztrajale pri stališču, da gre vzroke za mnoge probleme iskati v kolonialni preteklosti in imperialni politiki velikih sil in da so tudi medsebojni spori posledično povezani s to zgodovinsko travmo. Stvarnost mednarodnega življenja je razblinila iluzijo o avtomatizmu za reševanje medsebojnih sporov, ki naj bi izhajal iz same narave neuvrščene politike. Postopno zavedanje nevarnosti spopadov za kohezijo in akcijsko moč neuvrščene gibanja ter obračanje pozornosti globalnim problemom razvoja je po alžirskem srečanju na vrhu 1973. leta postavilo realnejše temelje spoznanju, da neuvrščene države in gibanje kot celota nosijo vse breme odgovornosti za njihovo razreševanje in preseganje.

Vendar je šele beograjska ministrska konferenca 1978. leta odprla kakovostno drugačno perspektivo angažiranja neuvrščeni držav znotraj problematike neuporabe sile in mirnega reševanja sporov. V obdobju po konferenci je gibanje na ministrskih in vrhunskih srečanjih obravnavalo številne pobude o načinih in metodah za mirno reševanje sporov, pri čemer je treba še posebej omeniti projekta Sri Lanke in Jugoslavije (DOC. NAC/FM/DEL/WP. 6 in No N Ad/FM DEL/WP. 5). Vendar sta se prav na taj točki pokazali omejenost in blokada v gibanju, da radikalneje precizira in razjasni svoja stališča do tega problema. Vzrokov je več. Prvič, institucionalne prisile, sankcij in sankcijskih subjektov v gibanju neuvrščeni ni, in če zmoremo presoditi sodobne težnje, bodo države do tega še vedno zelo zadržane. Načelu suverenosti pripisujejo izrazito prednost vsakič, ko se pojavlja vprašanje sredstva za mirno reševanje sporov, ki bi to suverenost omejeval. V srži takega stališča ležijo številni ideološki vzroki, praktični politični interesi in strah pred morebitno reintervencijo tretjih držav v notranje zadeve države. Drugič, še vedno je prisotno razumevanje strategije neuvrščene politike kot politike neblok, ki je tako ostala temeljni določevalec bistva neuvrščanja. Tretjič, večkrat ponovljeno stališče, da naj se v regionalnih organizacijah v skladu z njihovimi pristojnostmi omenjena problematika premaguje na način, ki bi bil sprejemljiv za stranke v sporu.

Zdi se, da so deklarativna sredstva izčrpana, posebno glede na dosežke ministrske konference v Beogradu leta 1978 in posebej z dikcijo 170. členu Politične deklaracije iz New Delhija iz leta 1983.⁷ (Poleg tega je bila v novembru leta 1982 v Združenih narodih sprejeta Manilska deklaracija o mirnem reševanju sporov – General Assembly decision 31/407). V tem smislu gre razumeti nekakšno blokado »beograjske tradicije« na zadnjem vrhunskem srečanju v Harareju leta 1986. Seveda ni nobenega dvoma, da neuvrščeni lahko vztrajajo zgolj in samo pri vsakokratnem ponavljanju že povedanega in zapisanega, vendar se s tem izgublja bistveni razložek do funkcije svetovne organizacije, namreč v aktivnem bistvu miroljubne koeksistence.

Tako smo ponovno v izhodišču te razprave. Če dokazujemo, da je bistvo emancipacijskega naboja neuvrščene gibanja in politike prav v tem, da poskuša ukiniti silo kot sredstvo urejanja mednarodnih spornih zadev (kot osnova aktivne miroljubne koeksistence), potem razpravljamo o zgodovinskih osnovah izginotja sile iz mednarodnih odnosov, o zgodovinski nujnosti nastanka mednarodnega subjekta, ki to zahtevo postavi v center politične filozofije in prakse, torej o tem, ali je gibanje neuvrščeni tudi zaradi tega pojavna oblika splošnega emancipacijskega procesa v mednarodni skupnosti ali zgolj »efemerni pojav določenega trenutka mednarodne situacije«,⁸ zgolj nov element ravnotežja moči. Edvard Kardelj to dilemo eksplicitno obravnava in sklene, da »gibanje neuvrščeni ni subjektivistična konstrukcija in efemerni pojav nekega določenega trenutka mednarodne situacije, temveč dolgoročen družbenozgodovinski faktor, ki ima moč zgodovinske nujnosti.«⁹ Pri razumevanju tega stališča je treba upoštevati celoten kategorialni

⁷ Ranko Petković, Jedinstvo u akciji, Medunarodna politika, broj 875.

⁸ Edvard Kardelj, Zgodovinske korenine neuvrščeni, ČZP Komunist – TOZD Ljubljana, december 1975, str. 48.

⁹ Prav tam, str. 48.

aparatus, s katerim razlaga fenomen neuvrščeniosti, pri čemer sta procesa globalizacije mednarodne skupnosti in integracije človeštva bistveni navezni točki. Temeljne razsežnosti politične emancipacije zajame v tistem pasusu, kjer pravi, da »gre za najširše prisotno težnjo narodov in njihov aktivni boj za dosego popolne nacionalne svobode in za zagotovitev pravice, za to, da se v tej svobodi družbeno razvijajo v skladu s svojo lastno izbiro, da ne bodo ali pa da nehajo biti ekonomski ali politični privesek velikih svetovnih sil oziroma centrov vojaškopolitične in ekonomske moči, da se v tem procesu zavarujejo pred zunanjim dominacijo in eksploatacijo in da lahko s teh pozicij vplivajo na razvoj mednarodnih odnosov.«¹⁰ Ta in drugi pasusi, ki se navezujejo na omenjeno dilemo, zelo jasno pokažejo, da Kardelj ni samo tehtal med argumenti, temveč da je dilemo razrešil zelo suvereno, pri čemer je, tudi iz praktičnih političnih razlogov, v celoti nagnil tehtnico v prid tezi, da je neuvrščeno gibanje zakonit, zgodovinsko nujen in emancipacijski mednarodni pojav. Naj podprem to trditev še z enim citatom, ki zelo jasno kaže njegovo načelno teoretsko pozo. Kardelj piše: »Z drugimi besedami, te in takšne tendence, ki so danes eden izmed temeljev politike neuvrščeniosti, niso bile samo posledica, temveč tudi vzrok in gibalna sila takšnega razvoja druge svetovne vojne. V tem smislu je gibanje neuvrščeniosti vedno pomenilo več kot samo politiko nasprotovanja blokovski delitvi sveta, še manj pa nevtralnost oziroma pragmatistično iskanje nekakšne ekvidistance med bloki, čeprav je pri nekaterih neuvrščeni deželah tudi takšna politika prihajala v večji ali manjši meri do izraza.« Kardelj je med načeli in cilji, ki izkazujejo emancipacijo politike in gibanja neuvrščeniosti, vzpostavljaj vrednostno ekvivalenco in posameznim elementom ni odvzel ali pridal posebne teže. Zato lahko upravičeno sklepamo, da je pri njem neuvrščeniost zgodovinsko dana oblika emancipacijskega procesa samo kot sklenjena celota dialektično prepletenih načel in ciljev.

Če je tako videnje problematike tehtno argumentirano, se vendarle zdi, da je emancipacijski naboj natančneje izkazan v nujnosti ukinitve sile iz mednarodnih odnosov. Argument je dovolj jase. Namen države, da si pribori ali ohrani politično neodvisnost, je stara prav toliko kot volja države, da zavzema vsaj enakovredno mednarodno pozicijo, ki naj ji zagotavlja normalno družbeno reprodukcijo. V tem se politična filozofija neuvrščeni na videz v ničemer ne razlikuje od klasične politične filozofije vsake druge države. In vendar je prav tu skrita določujoča razlika, namreč v vsebini aktivne miroljubne koeksistence. V Kardeljevih spisih lahko nedvoumno razberemo, da je pojem miroljubne koeksistence vezal zgolj na sožitje držav z različnimi družbenimi sistemi. V tako reduciranem smislu niti pojem miroljubne, niti aktivne miroljubne koeksistence ne ustreza v celoti tistemu, kar presega racionalizacijo delitve sveta na kapitalistični in socialistični sistem. Zato ga je treba ne glede na podobnosti in razlike med njim razumeti kot nov način političnega, ekonomskega, kulturnega itd. komuniciranja med vsemi državami.

Neuvrščene države so imele zelo pragmatičen interes, da storijo vse, da sila izgubi značilnost arbitra v mednarodnih odnosih, zato se zdi povsem logično, da so to zahtevo elaborirale v smislu nove filozofije političnega obnašanja držav v mednarodni skupnosti. Prizadevanja za ukinitve sile so tako nujno izražala nekaj več kot preprosto ponavljanje načel iz Ustanovne listine OZN. V tem smislu je bilo in je aktivno bistvo miroljubne koeksistence logičen in nujen nasledek teh prizadevanj. Sprememba težišča v definiciji neuvrščene politike hkrati določa maneverski prostor, v katerem se mora gibati ta politika, da ne bi izgubila svojega smisla in motiva. Problematika ministrskih in vrhunskih konferenc od Alžira naprej je pokazala, da ekonomska in razvojna vprašanja prodirajo v epicenter tega prostora. Kljub temu pozitivnemu trendu pa moramo trditi, da meje tega maneverskega prostora določa prav uspeh ali neuspeh pri prizadevanjih za ukinitve sile, mirno

¹⁰ Prav tam, str. 4.

reševanje sporov, skratka, zmožnost praktične realizacije politike aktivne miroljubne koeksistence.

Tu se je treba izogniti radikalnemu stališču, da sta politika in gibanje neuvrščeneh fenomen emancipacijskega procesa samo toliko, kolikor dosega zastavljene cilje in v celoti spoštuje dogovorjena načela. Zakaj?

»Sporočilne vrednosti« načel in ciljev neuvrščene politike in gibanja ni moč zajeti samo z golim delovanjem uradnih akterjev neuvrščene politike na mednarodni sceni. Z največjo previdnostjo prilagam pojem zgodovinskega znaka (signum rememorativum, demonstrativum, prognosticon – Immanuel Kant)¹¹ v razpravi o zgodovinskem smislu in funkciji neuvrščeniosti. Ko Tomaž Mastnak razpravlja o novih družbenih gibanjih, med drugim pravi: »Če pravimo, da so nova družbena gibanja dogajanje s statusom zgodovinskega znaka, in če ta znak dešifriramo, prodremo do tistega, kar se dogaja v glavah ljudi; nova družbena gibanja so znak, ker se v njih artikulirajo misli in želje, čudi in efekti realno obstoječih ljudi.«¹² Če vsebina aktivne miroljubne koeksistence izraža katero obče človeško voljo, potem je to zagotovo tista, ki poudarja nujnost po mednarodnem miru in sodelovanju. To temeljno načelo neuvrščene politike ima naravo zgodovinske nujnosti, je rezultat zavedanja, da procesi globalizacije in integracije intenzivirajo možnost svetovne apokalipse, da pa hkrati predpostavlja krepitev sil miru, s katerimi razumemo tiste subjekte v mednarodnih odnosih, ki se lahko razvijajo v mednarodnem miru, medtem ko so sile vojne tisti subjekti, katerih razvoj in nadaljnji napredek sta odvisna od razrešitve temeljnih protislovij s politiko sile.

Če z ravnotežjem moči razumemo logiko odnosov v sistemu, v katerem en ali več elementov nadzira drugega ali več od njih, potem smemo pojav gibanja neuvrščeniosti kot asociacijo držav analizirati tudi z optiko logike ravnotežja moči. Gibanje neuvrščeniosti je v tem smislu in je še vedno element ravnotežja moči, ki ga karakterizira blokovska polarizacija in obstoj nevtralnih in neuvrščeniosti držav. Razumljen tako, je pojav gibanja neuvrščeniosti kot asociacije držav začasen pojav nekega določenega trenutka mednarodne situacije.¹³ Če pa neuvrščeniost vidimo tudi kot zgodovinski znak, kot znanilca nove filozofije mednarodnih odnosov, kot pojavno obliko emancipacijskega procesa v mednarodni skupnosti, lahko sklenemo razmišljanje s tezo, da je gibanje neuvrščeniosti, tako kot je, v doseženi institucionalni podobi, sicer zgodovinsko določen in minljiv element ravnotežja moči, da pa vsebina neuvrščene politike izraža najširše prisotno težnjo narodov za mednarodno enakopravnost, mir in svoboden razvoj in je v tem smislu dolgoročen družbenozgodovinski dejavnik, ki ima moč zgodovinske nujnosti.

Za to diskusijo se torej zdi smiselno razločevati (kljub razmerju vzajemnosti in soodvisnosti) med institucionalno obliko in načinom izražanja neuvrščene politike preko uradnih posredovalcev na eni strani in tistim, kar na drugi strani, kot načelo in cilj, označuje to politiko in opredeljuje funkcijo gibanja. Tako izhodišče dovoljuje sklep, da je gibanje neuvrščeniosti kot institucionalizirana asociacija določenega števila neblokovskih držav pretežen rezultat konstelacije mednarodnih sil po drugi svetovni vojni in da je v tem smislu kot »tretji blok« antiteza blokov. To trditev je moč zelo prepričljivo braniti s kategorialnim aparatom realistične šole,¹⁴ ki predpostavlja nepopoln (konflikten) mednarodni red, za katerega je značilen fenomen koalicijskih in protikoalicijskih, ki v medsebojnih razmerjih vzdržujejo tako ravnotežje

¹¹ Podrobneje glej spremeno besedo Tomaž Mastnaka k tekstu Claus Offe, *Nova družbena gibanja: izziv mejam institucionalne politike*, Delavska enotnost, Ljubljana, september 1987, str. 66.

¹² Prav tam, str. 70.

¹³ Npr. P. Hasner pravi: »Neuvrščeniost jasno nima smisla, razen v odnosu delitve sveta v dva bloka, še več, mogoča je samo v pogojih ravnotežja med njima.« *Le Systeme international et les mouvements Etats, La communante internationale face aux jeunes Etats*, Librairie Armand Colin, Paris 1964, p. 13-cit. po Bojana Tadić, *Nevrstanost u teoriji i praksi mednarodnih odnosa*, Institut za mednarodnu politiku i privredu, Beograd 1976, str. 41–50.

¹⁴ Npr. Hans J. Morgenthau, *Politics among Nations*, Third Edition, Alfred A. Knopf, New York 1963 (posebej še: Part Four, Limitations of National Power, str. 167–220).

moči, da preprečuje dominantne pozicije enega ali več subjektov v mednarodni skupnosti.¹⁵ Tako interpretirano je bilo in je gibanje neuvrščenih subprodukt bipolarnega ravnotežja sil, toliko bolj, kolikor je vztrajalo pri taki redukciji vsebine neuvrščene politike, zaradi katere je ostajalo protiblokovsko razpoloženje njena bistvena in določujoča determinanta.¹⁶ S spremembo od negativne k pozitivni definiranosti pa je politika neuvrščenosti dobila novo razsežnost, ki jih gornja interpretacija ne zmore zadovoljivo pojasniti.

Omenili smo že, da se politična emancipacija ne izčrpa v pridobitvi politične neodvisnosti, temveč da jo samo ohranja in da je njena ohranitev (suverenost) drugi pol istega procesa. Neuvrščanje je zgodovinska negacija dominacije toliko, kolikor novoosvojenе države z ustrežno politiko omejujejo poskuse njene revitalizacije v drugačni obliki in z drugačnimi sredstvi, predvsem z uporabo sile. Hkrati z neuvrščanjem v bloke morajo storiti vse potrebno, da zaščitijo lastno suverenost in neodvisnost in da si zagotovijo razmere družbenega razvoja po lastni presoji, brez vmešavanja in zunanjega nadzora. Ker je neuporaba sile šele prvi pogoj, se je z močjo zgodovinske nujnosti pojavilo vprašanje kakovostno drugačnih mednarodnih odnosov, ki je dobilo odgovor v aktivni miroljubni koeksistenci.

Ravnotežje moči samo po sebi ne more pojasniti, zakaj je povojna konstelacija sil »proizvedla« mednarodni subjekt, ki je v temelje svoje politike vnesel zahtevo po eliminaciji sile in zakaj se je v njegovem okrilju pojavila nujnost nove filozofije mednarodnih odnosov. Neuvrščena politika in gibanje sta tudi kot element danega ravnotežja moči novum na mednarodni politični sceni brez primere v zgodovini, ker filozofija tega elementa (ravnotežja moči) presega logiko ravnotežja moči in na nek način povzroča njegov zgodovinski zaton. Če negacija ravnotežja moči implicira izginotje sile kot njegovega gibalnega dejavnika, potem bi danes zelo težko omejili privrženost načelom in ciljem aktivne miroljubne koeksistence na tisto, kar se dogaja na ministrskih in vrhunskih sestankih neuvrščenih držav. Tvegamo trditev, da svetovna javnost zelo odločno in jasno zahteva mednarodni mir. V tem smislu je neuvrščenost tudi zgodovinski znak.

¹⁵ Podrobneje glej Vlado Benko, *Mednarodni odnosi*, Sociološka in politološka knjižnica, Založba Obzorja, Maribor 1977, str. 193–196.

¹⁶ Šele 2. konferenca držav, ki so vodile neblokovsko zunanjepolitično usmeritev, je dobila uradni naziv Konferenca šefov držav ali vlad *neuvrščenih držav* (Kairo, 5.–10. oktober 1964). Drugo vrhunsko srečanje je v marsičem nadgradilo dotedanja idejna in praktična izkustva neblokovskih držav (udeleženk) tudi v točki generalizacije načela miroljubne koeksistence, četudi z določenimi odpori in težavami, ki so že tedaj dajali slutiti, da se odpira nova, morda celo nepričakovana problematika. Res pa je, da je »generalna vez« neuvrščenih držav – neblokovska pozicija začela počasi izgubljati ekskluzivnost in da je prav (aktivna) miroljubna koeksistenca vse bolj fundirala načela, usmeritve in cilje neuvrščene politike.

BELEŽKA K RAZPRAVI

Aprila 1987 je Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo organizirala razpravo ob izidu knjige akademika Eugena Pusića *Upravni sistemi* (I. in II. del, izdajatelj: Grafični zavod Hrvatske in Pravna fakulteta v Zagrebu, Zagreb 1985). S to izdajo je avtor zaokrožil izdajo učbenikov na to temo. Prva knjiga z naslovom *Upravne vede* je namreč izšla že pred mnogimi leti, danes je pri bralcih že sedmi ponatis. Avtor izjemno sistematično in kritično analizira položaj družbenih znanosti, zlasti pa upravnih ved. V prvi knjigi (507 strani) po obsežnem uvodu predstavi predvsem razvoj upravljanja: preddržavne oblike upravljanja, razvoj države in državne uprave, prevladovanje države in preobrazbo uprave; v drugi knjigi (368 str.) so v ospredju upravni sistemi v Jugoslaviji: teritorialni upravni sistem in funkcionalni upravni sistem v Jugoslaviji, sklepno poglavje pa nosi naslov *Asociativni upravni sistem*. Posebej želimo opozoriti bralce na misli avtorja, ki jih je izrekel ob zaključku razprave na FSPN.

Nekaj podatkov o avtorju: dr. Eugen Pusić je sociolog in pravni teoretik. Osnovni znanstveno politični interes razvija na področju teorije političnega sistema in uprave. V številnih delih je analiziral samoupravni družbeni model. Raziskuje participacijo in samoupravljanje, socialno zaščito in probleme družbenega razvoja. Druga pomembna dela so še: *Uprava*, *Lokalna skupnost*, *Samoupravljanje*, *Ločenost in povezanost – Teoretični problemi samoupravnega modela*, *Ameriška uprava*. Veliko število raziskav je objavil tudi v tujih jezikih.

V razpravi so sodelovali: dr. Zdravko Mlinar, redni prof. FSPN, dr. Jan Makarović, izredni prof. FSPN, mag. Bogomil Ferfila, asistent FSPN, dr. Silva Mežnarič, raziskovalka v Centru za raziskovanje migracij v Zagrebu, dr. Stane Saksida, raziskovalec na Inštitutu za sociologijo in filozofijo Univerze v Ljubljani, dr. Miha Brejc, docent na Višji pravni šoli v Ljubljani, dr. France Bučar, publicist, dr. Boštjan Markič, izredni prof. FSPN, mag. Drago Zajc, strokovni svetnik FSPN in akademik dr. Eugen Pusić, redni prof. Pravne fakultete v Zagrebu.

ZDRAVKO MLINAR

Državna regulacija v razvojni perspektivi

Obraunavani knjigi – »Upravni sistem« I in II – sestavljata eno od najbolj velikopotezno zasnovanih znanstvenih del na družboslovnem področju, ne le pri nas, temveč tudi v mednarodnem merilu. Bralca sicer spravlja v zadrego, saj malokdo lahko kompetentno presoja vse razsežnosti tu obravnavane tematike. Zato smo tudi današnji pogovor zasnovali tako multidisciplinarno in interdisciplinarno. Poleg ožjih razsežnosti javne uprave vključujemo tudi sociološke in politološke vidike, zlahka pa zgodovinske, ekonomske in druge.

Toda širina njegove obravnave se kaže še s številnih drugih vidikov. Tako, npr., postavlja v ospredje:

- objektivne in subjektivne spremembe,
  - vključuje *večnivojsko* analizo teritorialnih upravnih sistemov (lokalni in nacionalni, nakazuje pa tudi elemente preseganja le-tega);
  - ne omejuje se na *monografsko* obravnavo, temveč vseskozi vključuje tudi komparativne vidike;
  - ne omejuje se na presek v dani *časovni točki*, temveč z bogatim zgodovinskim gradivom nakazuje značilne razvojne trende, pa tudi odstopanja od njih;
  - veliko pozornost posveča tako *najrazvitejšim* državam kot tudi *državam v razvoju*;
  - vključuje *najsplošnejša* teoretska izhodišča o sistemih in upravnih sistemih, o državni ureditvi, o družbenem razvoju itd., toda s tem še ne zmanjšuje pozornosti za *empirično* razkrivanje velike raznovrstnosti;
  - ob ugotavljanju dosedanjih teoretskih enostranosti obenem pokaže svojo odprtost tako do *strukturne* kot do *akcijske* teoretske paradigme, in nakazuje elemente njune komplementarnosti;
  - čeprav se prvenstveno osredotoča na analizo *obstoječega*, je vendarle na vsakem koraku pozoren tudi do tistega, kar šele nastaja, do *potencialnega*;
  - čeprav po eni strani preučuje *institucionalno* strukturo in institucionalne spremembe, ga to ne omejuje, da ne bi vključeval tudi *družbenih gibanj*.
- Vsaka od teh točk oz. razsežnosti bi zaslužila posebno pozornost. Zaustavil se bom le pri nekaterih.

Tako, npr., analizira primere tistih današnjih držav, ki so v svojem razvoju najbolj napredovale, ker je – kot pravi – verjetno, da bomo ravno v njihovih oblikah našli zametke prihodnosti, v njihovih že uresničenih spremembah pa podlago za predvidevanje bodočih sprememb. Obenem seveda podrobno analizira razmere v Jugoslaviji.

Iz tega se nakazuje nekakšna splošna usmeritev oziroma strategija, ki je aktualna za družboslovno raziskovanje pri nas. Glede na to, da smo namreč nekaj desetletij delovali v vzdušju pretencioznega ekskluzivizma (ob še nepreseženi dediščini etnocentrizma), se zdi, da je prav v današnjih kriznih razmerah potrebna odločilna preusmeritev. Le-to pa vidim v tem, da je treba preseči vse bolj sterilno ukvarjanje izključno s samim seboj. Sicer lahko uporabimo izkušnje iz kvazi eksperimentalnega položaja v Jugoslaviji, mislim pa, da je treba komplementarno, s posebnim poudarkom preučevati prav tiste države, ki so v tehnološkem in družbeno-ekonomskem razvoju na konici dogajanja v svetovnem merilu.

To pa je seveda povsem drugačna usmeritev, kot je bila tista pred 10 ali 15 leti, ko so nekateri z začudenjem in kritično reagirali na poizkuse mednarodnega raziskovanja, npr. na ravni občine oz. komune, češ, kako vam kaj takega sploh pride na misel, saj je jugoslovanska občina vendarle nekaj tako enkratnega, da je neprimerljiva s čimerkoli v mednarodnem merilu!

Pusićevo delo bi lahko uporabili tudi kot najbogatejšo utemeljitev nasprotnega, tj., da imajo tudi teritorialni upravni sistemi v Jugoslaviji po vsebinski problematiki veliko skupnega s tistim, kar se dogaja tako v teoriji kot v praksi v mednarodnem merilu.

Ko je (v petdesetih letih) prof. Makso Šnuderl napisal najprej prvi in nato še drugi del svojega učbenika »Ustavno pravo«, ki kmalu prišlo do ustavnih sprememb in učbenik je v hipu postal skoraj neuporaben; obsežno delo je bilo s konkretnimi normativnimi spremembami močno razvrednoteno. Kaj takega se delu »Upravni sistemi« ne more zgoditi. Posamezni ilustrativni podatki se bodo s časom sicer odmikali od aktualnega stanja, vendar pa obe knjigi že sintetično vključujeta tako številne upravopolitične in družbenoekonomske spremembe v tako dolgoročni retrospektivni analizi, da sta prav zaradi tega v veliki meri neodvisni od morebitnih nadaljnjih preturbacij – pa če bi bile te še tako radikalne. Pomembna so splošna spoznanja o smereh spreminjanja upravnih sistemov.

V tem smislu pa ohranjajo svojo vrednost tudi tisti *konkretni podatki*, ki so izkustvena – pa čeprav le delna – potrditev teoretsko opredeljenih zakonitosti.

Seveda pa pri vsakem znanstvenem delu ostaja odprto vprašanje, ki ga ne moreta rešiti niti posameznik niti cela generacija: to je stopnja *prežemanja teorije in empirije*. V literaturi poznamo različne rešitve: od ekstremnih, ki se sploh omejijo le na eno od teh razsežnosti, do bolj ali manj sintetičnih rešitev.

Če se prav spomnim, je prof. Pusić v enem od svojih zgodnejših del zastopal stališče, da je bilo tedaj še prezgodaj, da bi poizkušali sintetizirati spoznanja o (samo)upravljanju. »Upravni sistemi« pa de facto presegajo to stališče.

Iz lastnih izkušenj pa bi sklepali, da je težko organizirati spoznavni proces v daljšem časovnem obdobju tako, da bi pri obdelavi vsake teme vseskozi zagotavljali potrebno sinhronizacijo obeh razsežnosti. Prej ali slej posamezna tema začne dobivati svoj lastni *raison d'être*; že pred časom opravljeno empirično raziskovanje je pozneje težko v celoti prevesti oz. »instrumentalizirati« z vidika izpopolnjenega teoretičnega znanja.

V Jugoslaviji imamo zelo raznovrstno, *samosvojo profesionalno kulturo*. V sociologiji in politologiji so dopustna *široka posploševanja*, ne da bi se kaj dosti spraševali, ali gre pri tem za grobe poenostavitve. V zgodovini pa je v ospredju zanimanje za kakovost konkretnih virov, dokumentacije in argumentacije, pa četudi zaradi tega ostanejo na ravni *enkratnega in naključnega*. Mislim, da »Upravni sistemi« uspešno presegajo omejenosti enega in drugega izhodišča.

Tako kot je pretencioznost pri razvijanju specifičnega jugoslovanskega političnega sistema vodila do izključnosti v odnosu do drugih sistemov, tako je bila tudi marksistična teorija dostikrat obravnavana v alternativni izključnosti do vseh drugih teorij. To je bilo toliko bolj usodno zato, ker je v jugoslovanski družbi, ki vključuje – kot je na drugem mestu zapisal prav prof. Pusić – tako veliko heterogenost, kakršno sicer najdemo v razponu med Švico in Sirijo, torej v tako raznorodni družbi je prišlo do *absolutizacije ene same teoretske paradigme*. Tako je nenehoma prihajalo do konfrontacije med čistim teoretskim modelom (čeprav avtor tudi v Marxovih tekstih razkriva tako strukturne kot akcijske sestavine) in ekstremno mešano strukturo naše družbe.

V tem kontekstu je potem lažje pojasnjevati tudi vlogo teorije o odmiranju države in prava. Avtor neposredno ali posredno prikaže, da je ta teorija sicer vodila do povečane subsistemske avtonomije (kar je ena od razsežnosti družbenega razvoja, o čemer pišem tudi sam v knjigi »Protislovja družbenega razvoja«). Tako med drugim obravnava: »Komunalni sistem kot potencialno negacijo države«; piše o tem, da so upravne organizacije v svojem delovanju nujno vse bolj samostojne; obenem pa tudi o tem, kako dolga in tegobna je pot zmanjševanja samaovolje, ki je svojstvena državnim oblastim (npr. str. 194–195/II); hierarhijo postopoma izpodkopujeta tudi večja strokovnost ter prenašanje enostavnih rutinskih opravil z ljudi na stroje, čeprav dejanski razvoj v tem smislu še ni daleč; itd.

Ob tem obravnavano delo spodbuja k nadaljnjim vprašanjem. Pri tem gre, npr., po eni strani za bolj subjektivno pogojenost samovolje državne regulacije in visoke stopnje negotovosti, ki jo le-ta povzroča v družbi sploh. Na str. 96/II avtor piše, da je že »razmeroma zgodaj v razvoju držav (tu bi včasih imel pomislek glede dokaj široke rabe termina razvoj, op. Z. M.) postalo jasno, da samovoljna uporaba državne sile ni vedno najboljši način, s katerim naj bi dosegli željene regulativne učinke, temveč da regulacija pogosto prav predvideva kriterije ravnanja, ki so adresatom že pred tem znani in lahko torej služijo kot zanesljiv kažipot, kako ravnati, da bi se izognili sankcijam državne sile«. To misel lahko postavimo nasproti vrsti primerov iz naše prakse, ki kažejo prav nasprotno. Ko se danes, npr., odpirajo tehnične možnosti za – kot to označuje naslov nove knjige – »transborder data flow«, strokovnjaki ugotavljajo, da je pri nas nekako vse odprto, *nejasno, nedoločeno in sumljivo*, ko gre za to, katere podatke je ali ni dopustno vključevati v mednarodno komunikacijsko omrežje. To ne pomeni, da v drugih

državah nimajo nikakršnih omejitev; ne, razlika je le v tem, da imajo točno določeno, kateri podatki so izločeni iz obtoka in za koliko časa so izločeni.

S tem se navezujemo na bolj objektivni kontekst vprašanja o odmiranju države (na drugem mestu sem že opozarjal, da se pri tem v praksi ni ločevalo, koliko in kdaj je šlo za zmanjševanje državne prisile, kdaj pa mogoče tudi za zmanjševanje koordinativnih funkcij države, kar je prof. Pusić še bolj razčlenjeno obravnaval že pred časom). Predvsem v najnovejšem času stopa v ospredje vloga t. i. »visoke tehnologije«. Pri tem gre zlasti za novo informacijsko tehnologijo, ki prinaša nove izzive klasični regulativi na ravni nacionalne države. Naj opozorim na dva takšna izziva.

A. Prvega vidim v širjenju *transnacionalnih in transdržavnih pretokov informacij*, ki uhajajo razpoložljivim mehanizmom državne kontrole. Če naj dam konkretno ilustracijo, je tu, npr., že med nami (v Mariboru kar množično) kabelska in satelitska televizija. Pri tem pa je značilno, da *potuje za uvedbo* kabelske televizije, ki bi omogočala sprejem vse večjega števila mednarodnih programov, dosledno prihajajo le od zainteresiranih *občanov* iz posameznih krajevnih skupnosti. Državna regulativa pa sama zaostaja in zadržuje ta proces, saj je v veliki zadregi, kako ravnati v takšni situaciji.

Teorija o odmiranju države v Jugoslaviji je bila usmerjena predvsem na vprašanje notranje avtonomije (občin, gospodarskih organizacij), in sicer v položaju nekakšne »*sovražne okolitve*«. Danes bi kazalo opozoriti, da stopa v ospredje proces globalizacije (kar tudi Pusić na več mestih nakazuje), ki bo v prihodnje v večji meri vplivala na reševanje tega vprašanja. Če že drugega ne, ga bo vsaj »prenesla« v širše okvire.

B. Drugi izziv, ki bo terjal še večjo pozornost – elemente pa že najdemo v »Upravnih sistemih«, – pa je dejstvo, da z razvojem nove tehnologije sicer *še ni podlage* za uresničevanje vizije komunistične družbe kot družbe gmotnega *izobilja*; obenem pa vendarle dejansko prihaja do družbe, v kateri bo *izobilje informacij*. V času, ko gre sicer za dramatična opozorila o mejah rasti ter omejitvah in ogroženosti fizičnega okolja (vzemimo pri nas zakonsko prepoved pozidave kmetijskih zemljišč, ki nakazuje katastrofalno zaostrovanje stanovanjskega vprašanja), vsakodnevno doživljamo tudi prihajajočo »*informacijsko revolucijo*«. V tem neskladju vidim eno temeljnih izhodišč za razjasnjevanje vprašanj, ki zadevajo upravljanje in samoupravljanje v prihodnosti.

JAN MAKAROVIČ

Dediščina predindustrijske politične kulture v jugoslovanski državnosti

Eden najzanimivejših delov Pusićeve knjige je zame primerjalna analiza politične strukture treh velikih imperijev, ki so nekoč vladali na sedanjem jugoslovanskem ozemlju: rimskega, avstrijskega in turškega. V tej analizi je Pusić spretno povezal problematiko jugoslovanske državnosti s svetovno zgodovinsko in obćesociološko problematiko, in sicer v prostoru in času. Po eni strani je namreč nakazal zgodovinske izvire, iz katerih je zrasla jugoslovanska državnost, po drugi pa je prikazal te izvire v okviru obćih družbenih gibanj v predindustrijskih družbah. Poudariti je namreč treba, da so bili vsi trije imperiji, o katerih je govor, tudi svetovno-zgodovinsko nadvse pomembni in značilni pojavi. Če pomeni rimski imperij vrhunec in konec antike, pomeni avstrijski zanimiv, čeprav nekoliko

zapoznel prehod iz fevdalne države v državo sodobnega kapitalizma. In končno je bil turški imperij največja državna tvorba, kar jih je kdaj ustvaril islamski svet. Prek tega imperija so prišli predniki današnjih Jugoslovanov v najizrazitejši stik z izrazito azijsko državno strukturo, povsem drugačno od struktur obeh evropskih držav, ki smo ju omenili. Različnost obeh tradicij je plastično razvidna iz Pusićevega prikaza, čeprav je avtor izrecno ne poudari.

Tudi z vidika današnjega položaja Jugoslavije se mi zdi nadvse pomembno dejstvo, da so imeli vsi trije imperiji svoje centre zunaj jugoslovanskega ozemlja in da je torej to ozemlje njihova periferija. Pri tem velja poudariti, da razume Pusić odnos med centrom in periferijo pri oblikovanju imperijev dinamično, ne statično. Center lahko razumemo kot sistem, ki ga tvoriata predvsem državni aparat in vojska. Rast tega sistema povzroči vedno večje stroške in povečuje težnjo, da bi se ti stroški prenesli na okolje sistema. To pa je najlažje doseči z osvajanjem tujih dežel, ki postaja seveda tem lažje, čim bolj se krepi moč vojske. Periferija imperija je torej po definiciji izkoriščano območje, ki služi vzdrževanju centra.

Po drugi strani pa sedanje jugoslovansko ozemlje ni bilo samo periferija teh imperijev, ampak je po njem potekala tudi meja med njimi in je bilo torej hkrati območje njihovega medsebojnega srečavanja. To velja že za rimsko obdobje, saj je potekala prav tu meja med vzhodnim in zahodnim rimskim cesarstvom. Pozneje se je odnos med tema dvema cesarstvom nadaljeval v odnosu med Bizancem in Svetim rimskim cesarstvom, iz katerih izhajajo seveda povsem različni kulturni in politični vplivi. Najizraziteje pa je bil ta mejni položaj seveda pri odnosih med avstrijskim in turškim imperijem. Slej ko prej je bilo sedanje jugoslovansko ozemlje skozi vso pisano zgodovino izrazito mejno področje med Vzhodom in Zahodom, med evropsko in azijsko kulturno in politično tradicijo, tako da nam daje prav zgodovina narodov Jugoslavije odlično priložnost za primerjavo in konfrontacijo obeh tradicij, ki sta igrali v razvoju vseh razrednih družb odločilno vlogo v svetovnozgodovinskem dogajanju in jo igrata po mojem mnenju še danes.

Ceprav obravnava Pusić vse tri imperije kot specifične tvorbe in jih ne skuša razvrščati, je iz njegovega prikaza vendarle razvidno, da pripadata obe evropski tvorbi, se pravi rimski in avstrijski imperij, povsem drugačnemu tipu kot pa turški imperij. Tradicija, iz katere je zrasedlo rimsko cesarstvo, je antična demokracija ter polisna oziroma municipalna organizacija. Že zelo zgodaj je prišlo v zgodovini antičnih družb do praktične odstavitve kralja, basileusa, in sicer s tem, da so bile njegove funkcije omejene na zgolj religiozne. V celotni zgodovini antike je namreč igrala religija izrazito obrobno vlogo. Temu je sledilo vse večje izenačevanje pravic državljanov v atenski demokraciji in rimski republiki. Ta proces se je kajpada znova zaobrnil v helenističnih državah in rimskem cesarstvu, vendar sta centralizacija in koncentracija oblasti v vrhu napredovali le polagoma. Eden glavnih problemov pri tem je bilo pomanjkanje trdne religiozne legitimizacije, dokler te vloge končno ni prevzelo krščanstvo. Vendar pa je krščanstvo vztrajalo pri dvojnosti vrhov cerkvene in posvetne oblasti, kar je izrazito evropska inovacija in hkrati eden temeljev specifično evropskega pluralizma.

Ce je zrasedlo rimski imperij na temelju antičnih polisov, ki so ljubosumno branili svojo avtonomijo, je zrasedlo avstrijski imperij na temelju fevdalne razdrobljenosti. Ta imperij je bil že od vsega začetka nekakšna krparija fevdalnih posesti, raztresenih po skoraj vsej centralni in celo zahodni Evropi, pridobljenih z različnimi dinastičnimi ženitvami in političnimi kombinacijami. (Saj se je Avstrija še v prejšnjem stoletju bojevala s Prusijo za posest Schleswig-Holsteina, daleč na danski meji, in se vtkala v notranji razvoj Mehike.) S tem je bila povezana seveda tudi mnogonarodna sestava prebivalstva avstrijskega imperija, ki je vključeval poleg Nemcev tako različne nacionalne skupine, kot so Italijani, Madžari in vrsta slovanskih narodov. Enako kot konflikt nacionalnih interesov je bil značilen za to državo tudi konflikt med interesi plemstva, meščanstva in cerkve, ki se je kajpada zaostroval tem bolj, čim bolj je napredovala modernizacija družbe. Kot ugotavlja Pusić, je

avstrijski imperij pokopalo njegovo kompromisarstvo, neodločnost njegove politike, ki je preveč popuščala raznim parcialnim interesom, ki jih ni bilo mogoče uskladiti med seboj. Vendar pa ta kompromis ni bil le vzrok za propad avstrijskega imperija, ampak tudi temeljni pogoj za njegov obstoj. Ne gre sicer tajiti, da je imperij dosegel svoj najvišji vrh z Marijo Terezijo in Jožefom II, ki sta bila hkrati tudi najodločnejša reformatorja na habsburškem prestolu. Vendar pa so prav njune reforme sprožile vrsto pomembnih družbenih gibanj, ki so končno privedle do neizogibnega konca monarhije.

Iz Pusičevega prikaza lahko razberemo, da je bila zgodovina turškega imperija povsem drugačna od zgodovine teh dveh evropskih imperijev. Po njegovem je bil turški imperij dobesedno »nasprotni pol rimskega cesarstva«:

V Rimu monarhično povezovanje magistratsko diferenciranega državnega sistema – pri Osmanih pa notranja diferenciacija sistema, ki je že od začetka čvrsto integriran v osebi sultana. Rimski cesarji se pojavijo kot odgovor na nezadostno integracijo sistema, ki je zapadel v krizo po tem, ko je obstajal petsto let in vzdržal resne preizkušnje samoohranitve in ofenzivne ekspanzije. Osmanski sultani pa so privedli cesarstvo v spektakularno ekspanzijo, vendar niso našli odgovora na krizo, ki jo je izzvala ravno togost hiper-integracije. (Pusić I: 157)

Podobno postavlja Pusić kot nasprotje turškega imperija tudi avstrijski imperij, ko ugotavlja, da gre pri tem imperiju za ustvarjanje enotnega političnega sistema iz ekstremne fevdalne diferenciacije, ki je še potencirana s tradicionalno-zgodovinskimi etnično-kulturnimi in verskimi nasprotji... (stran 176):

»Če je osmansko cesarstvo propadlo zaradi svojega ekstremizma, ker je preveč napelo lok svojevoljne oblasti z institucijo sultanata, je habsburško – nasprotno – postalo žrtev svojih kompromisov« (str. 177).

Ena temeljnih značilnosti turškega sultanata je združitev posvetne in verske vrhovne oblasti v osebi sultana. Pri tem Pusić poudarja, da srečamo enako značilnost že v arabskem kalifatu. Toda v resnici gre seveda za mnogo starejšo tradicijo, ki ima svoje korenine že pri egiptovskih faraonih ter kitajskih in japonskih cesarjih (da o prvobitnih afriških, polinezijskih in drugih skupnostih sploh ne govorimo). Ne smemo namreč pozabiti, da je sakralna narava vladarja primarna, njegova sekularizacija pa šele sekundarna in da je zato treba pojasniti prav njegovo sekularizacijo, ne pa njegove sakralnosti. Prav sekularizacija vladarja je tista tipična evropska inovacija, ki jo Pusić sicer nekako nakaže, vendar jo pozabi izrecno poudariti in poudariti njen svetovno-zgodovinski pomen.

S sakralnostjo vladarske osebe je seveda tesno povezano tudi dejstvo, da Azija v predindustrijskem obdobju sploh ne pozna republikanske državne ureditve, ampak samo monarhično. Pa tudi v industrijskem obdobju se republika najprej pojavi v Evropi in njenih ameriških kolonijah. Pri tem je še zlasti značilno dejstvo, da vidijo zgodnji buržoazni politični teoretiki, kot ugotavlja Pusić, svoj vzor prav v rimski republiki: tu je torej očitna kontinuiteta evropske republikanske misli. Po drugi strani pa seveda ni naključje, da so buržoazne protimonarhistične revolucije sledile protestantski verski reformaciji. Šele z reformacijo se namreč oseba vladarja desakralizira v tolikšni meri, da ga je mogoče tudi odstaviti.¹

¹ Sakralnost sultanove osebe je na prvi pogled v protislovju s pojavom nenehnih dinastičnih zarot in medsebojnim pobijanjem tekmecev za prestol, kar je v zgodovini turškega imperija običajno. Podobno kot v zgodovini drugih orientalskih držav, med njimi tudi starojudovskih, ki nam jo opisuje Biblija, sledi tudi tu iz vladarjevega mnogoženstva kot naravna posledica množica različnih pretendentov za prestol, hkrati pa ne obstajajo jasna pravila nasledstva. Pri tem pa si niti sultan sam ne prizadeva, da bi ta problem razrešil z eksplicitno določitvijo naslednika, temveč se preprosto ravna po pravilu, ki ga je formuliral sultan Mehmed II: »Tisti od mojih sinov, ki mu bo Bog podaril sultanat, lahko po pravici pobije svoje brate, kar bo v dobro države. Po mnenju večine uleme je to dopustno...« (str. 163, nota 58).

Kot vidimo, se v tem primeru preprosto razveljavlja sleherno pravo, tako da ostaja edinole pravica pesti. Vendar pa za islamsko pojmovanje pravica pesti ne pomeni desakralizacije oblasti, temveč – nasprotno – njeno *sakralizacijo*. Zmagovalec v boju za nasledstvo dokaže prav s svojo zmago, da ga je sam Bog določil za naslednika, in tako podeli zmaga njegovi oblasti nekakšno posebno karizmo, ki šele utemeljuje njegovo oblast. To pa je seveda v tesni zvezi s povezavo posvetne in duhovne

Značaju vrhovne oblasti ustreza v turškem imperiju tudi celotna politična struktura. Tudi tu se pojavlja splošna zasnova orientalskega despotizma, ki jo srečamo že v starem Egiptu, namreč da je vladar lastnik celotnega ozemlja dežele. Zato tudi ne srečamo fevdalizma v evropskem pomenu besede, ki temelji na dedni, družinski lastnini fevdov. Zemljišče, imenovano timar, dodeljuje vladar osebno posamezniku in mu ga lahko tudi odvzame, če tak posameznik zanemarja vojaške in druge dolžnosti, za opravljanje katerih mu je timar dodeljen (str. 158). Ni obstajala torej močno dedna aristokracija, ki bi tvorila protiutež oblasti vladarja, tako kot v evropskem srednjem veku. Pa tudi državni aparat se ni rekrutiral iz aristokracije, temveč iz sultanovih sužnjev, ki so tvorili, kot ugotavlja Pusić, »hrbtenico sistema oblasti« (str. 158). Prav tako so tužnji tudi janičarji, elite vojaške formacije, ki so se napajale, kot je znano, iz »krvnega davka«, ki ga je morala plačevati krščanska raja. Prav zaradi svojega suženjskega statusa ter iztrganosti iz svojega lastnega družbenega okolja so bili tako janičarji kot tudi člani dvora slepo vdani sultanu:

Ta centralna dvorska uprava, vojaška in civilna, je bila glavni politični izum Osmanov. Sestavljena iz ljudi, zgodaj iztrganih iz njihovega okolja, presajenih na tuja tla, ki jim je bil edini psihološki izhod iz brezna negotovosti popolna identifikacija z vladarjem in postopno vzpenjanje do vrtočavih vrhuncev moči, je bila centralna uprava osmanskega dvora eden najpopolnejših instrumentov absolutne oblasti, kar si jih je kdaj izmislila diabolična ingenioznost politike (str. 165).

Seveda pa je originalnost turškega imperija le delna. Pusić namreč direktno govori o »nekritičnem sprejemu državnega sistema, zgrajenega v tradiciji bližnjevzhodnih despotij, in to s posebnostmi, ki sta jih tej tradiciji dodala omajadski in abasidski kalifat v prvem poltisočletju ekspanzije islama« . . . (str. 155). Še širše pa bi lahko rekli, da se ta imperij vključuje v celotno tradicijo azijskih imperijev, kamor sodijo seveda predvsem tisti, ki so se razvili na območju Indije in Kitajske.

Že bežen pogled na zemljevid nam pove, da imata Evropa in Azija, čeprav sta obe v širšem smislu en sam kontinent, diametralno nasprotno geografske strukture. Azija je največja celinska masa na svetu, ki je vrh tega razmeroma malo razčlenjena. Evropa pa je – nasprotno – izrazito majhna in hkrati izredno močno razčlenjena, tako v svojem mediteranskem kot tudi v svojem atlantskem delu. Na tem mestu se ne bomo ustavljali pri vprašanju, kako so ti geografski dejavniki vplivali na razlike v politični zgodovini Evrope in Azije. Vsekakor pa se zdi verjetno, da so razlike v političnem razvoju obeh celin v zadnji instanci nekako povezane z njuno geografsko strukturo.

V današnjem trenutku pa se zdi posebno zanimivo vprašanje, koliko se izražajo te razlike v današnjem razvoju kapitalističnega in socialističnega dela sveta. Ne glede na Marxova pričakovanja in seveda tudi želje je sodobni realni socializem predvsem vzhodnoevropski in azijski pojav, kapitalizem pa predvsem zahodnoevropski in severnoameriški. Postavlja se vprašanje, kolikšna je pri obeh vloga tradicije družb, na podlagi katerih sta se razvila, se pravi evropske fevdalne družbe in družbe orientalskega despotizma. Temeljna zahteva meščanskih političnih teoretikov je, kot je znano, zahteva po delitvi oblasti. S tem zanikajo eno temeljnih načel fevdalne družbe, vendar ne smemo pozabiti, da pozna že fevdalna družba izrazito razliko med cerkveno in posvetno oblastjo. V buržoazni zahtevi po ločitvi cerkve in države se ta razlika samo radikalizira. Oblast se desakralizira, cerkev se depolitizira.

V družbah realnega socializma pa imamo opravka s povsem nasprotnimi tendencami. Na prvi pogled je seveda videti, kot da ni ločitev cerkve od države nikjer

---

oblasti, o kateri smo govorili zgoraj. V krščanskem srednjem veku je duhovna oblast, ki pridiga ljubezen do bližnjega, vsaj relativno neodvisna od posvetne oblasti, ki je nosilka nasilja. V islamu pa sta obe mnogo tesneje povezani. In najbrž ni naključje, da srečamo v današnjem svetu najhujša žarišča vojaških spopadov in terorizma prav v islamskem svetu, od Libije preko Libanona do Filipinov.

izpeljana tako dosledno kot ravno v državah realnega socializma. Toda to je seveda samo videz, če pomislimo, da ima država neomejene možnosti poseganja v verske zadeve, zasedanja cerkvenega premoženja, širjenja protiverske propagande itd. Po drugi strani pa je ločitev države in cerkve samo nekakšen alibi za združitev države in *partije*, ki igra podobno vlogo kot cerkev v predindustrijskih družbah.

Podobno sprevačanje iznajdb meščanske države v njihovo nasprotje srečamo tudi v sami instituciji partije. Partija ali stranka je ena temeljnih iznajdb meščanske demokracije, ki že z besedo samo implicitno izraža stališče, da posamezne politične strukture ne izražajo splošnega družbenega interesa, temveč le določeno stran tega interesa, določen vidik, interese določene družbene skupine. Že sam pojem stranka izraža zahtevo, da si posamezne politične skupine oblast delijo med seboj, bodisi tako, da vladajo istočasno, bodisi tako, da se menjavajo na oblasti. Komunistična stranka, ki si sama prisvoji vso oblast, ni torej nikakršna stranka več, tako kot tudi delavski razred ni več nikakršen razred, če predpostavljamo, da je v družbi odpravljena razredna delitev.

Ob vsem tem se seveda postavlja vprašanje ali ne obstaja morda nekakšna kontinuiteta med sedanjim položajem Jugoslavije in med preteklimi tisočletji, ki jih je preživelo sedanje jugoslovansko ozemlje. Jugoslavija si prizadeva združiti partijsko diktaturo, to temeljno značilnost realnega socializma, in samoupravljanje. Ali se ne kaže pri tem na svojevrsten način dediščina velikih zahodnih in vzhodnih imperijev, ki so si nekoč delili sedanje jugoslovansko ozemlje?

BOGOMIL FERFILA

Dialektika družbenega in zasebnega v lastnini

Vse bolj jasno postaja, da sta bila socializem in družbena lastnina (v orisu, ki ga je ponudil normativni model sedemdesetih let) v Jugoslaviji (četrti najrevnejši državi v Evropi, ki je v zadnjih petih letih spet padla na mesto, ki ga je po višini družbenega produkta na prebivalca imela pred drugo svetovno vojno) uvedena prezgodaj. To je potrebno sprejeti kot dejstvo in ponovno premisliti nekatere temeljne opredelitve samoupravljanja in družbene lastnine. V Jugoslaviji kot tudi v drugih socialističnih državah ponovno paradoksalno ugotavljamo, da so obstoječi produkcijski in družbeni odnosi neustrezni za razvoj produktivnih sil. Paradoksalna situacija je vezana tudi na obstoj in razvoj kategorije družbene lastnine: kljub njenemu dolgoletnemu obstoju še sedaj ne vemo povsem natanko, kaj družbena lastnina je, niti kaj naj bi bila, vemo le, da je temeljna določnica našega ekonomskega in političnega sistema.

»Družbeno lastništvo je le prvi in pretežno negativni korak v graditvi nelastninskega in neeksploatorskega ekonomskega sistema.«¹ Jugoslovanska izkušnja, pa tudi izkušnje drugih socialističnih dežel kažejo, da gre tudi za korak v smeri nizke gospodarske, politične in družbene učinkovitosti. Izgleda, kakor da ni možno nikakršno demokratiziranje procesov gospodarjenja – poslovanja, če to ni spremljajoča sestavina tehnološkega napredka (avtomatizacije, robotizacije, kompjuterizacije). »Model teamskih mrež tehnično enakopravnih posameznikov in teamov, ki ob takšni tehnologiji zamenjujejo hierarhijo, seveda ustreza interesni enako-

¹ E. Pusić, Upravni sistemi, 2, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1985, str. 246.

pravnosti samoupravnih produkcijskih odnosov.«² Jugoslavija je ujela bodočnost le na strani željenih produkcijskih in družbenih odnosov, vendar jo zaradi materialne zaostalosti vse bolj in bolj izpušča.

Družbene lastnine ni mogoče graditi kot negacije tako imenovanih »nižjih oblik lastnine« (privatne, kolektivne), začeni z etastično, ampak le kot obliko, ki izhaja iz oblik lastnine stvarno delujočih, oprijemljivih, identificiranih subjektov. Pri razpravljanju o družbeni lastnini je še v veliki meri uveljavljena njena ideološka fikcija, zamotana v zapletene političnopravniške mistifikacije. Pravna teorija družbene lastnine je dala majhne rezultate – ni se še izkopala iz desetletij dolgega razglabljanja o tem, ali gre pri družbeni lastnini za lastniško, premoženjsko kategorijo ali ne, ni še opredelila operativnega subjekta itd. Zakonodaja pa brez opore na ustrezno pravno teorijo tudi ni vedela storiti kaj drugega, kot še bolj zamegljevati že tako abstrakten konstrukt družbene lastnine. Ob tako postavljeni ideološko-pravno-zakonodajni strugi, ki je predstavljala meje možnega, tudi ekonomska teorija družbene lastnine ni prišla do realnih gospodarsko uporabnih opredelitev. Ostajalo se je pri makroekonomski sferi (delitev po delu, nemonopolizirana odnosa do družbenih sredstev, samoupravljanje vseh zaposlenih in nezaposlenih), ni pa se niti poskušalo iskati stičnih točk z gospodarskimi lastninskimi celicami – podjetji. Nedvomno pa se vsi ekonomski in politični procesi prav v teh celicah začnejo in končajo.

Lahko rečemo, da večina teoretikov tako imenovanega kritično-teoretičnega koncepta družbene lastnine vidi nujnost in tudi edino možnost izhoda perspektive družbene lastnine v krepitevi in določitvi podjetniških lastninskih pristojnosti (pravice, obveznosti). Ostane še porazdelitev pooblastil znotraj podjetja oziroma delovnega kolektiva. Z vidika funkcionalne, delovne hierarhije alternativ ni: vodstvenim kadrom je potrebno dati vsa potrebna funkcionalna pooblastila ter hkrati oblikovati sistem pozitivnih in negativnih sankcij. Kriteriji vrednotenja dela poslovnih struktur seveda ne morejo biti razni »pravniški biseri« (predpisovanje rokov za obveščanje delavcev o poslovnih rezultatih, za pravočasno naročanje materiala itd.), pravniško normiranje vsakega njihovega delovnega opravila, pač pa predvsem poslovni rezultati organizacij združenega dela.

Verjetno je ideološko politično najbolj občutljivo vprašanje položaja preostalih delavcev (klasičnega delavskega razreda) v združenem delu. Prav njihove pravice in obveznosti so edine lahko kolikor toliko specifične glede na rešitve v sodobnih gospodarskih ureditvah. Čeprav tudi tu alternativ ni prav veliko. Samoupravno idealiziran koncept minulega dela nima nobene praktične vrednosti pri motivaciji delavcev za gospodarno obnašanje. Naša ujetost v zasebnolastninske sheme bo še dolgo časa objektivna in subjektivna nujnost. Glede na upravljalске pravice, ki sistemsko pripadajo delavcem, bi bilo toliko lažje vpeljati tudi določene oblike angažiranja njihovih zasebno-lastninskih sredstev predvsem v lastnem podjetju (kombinacija značilnosti obveznic in delnic). S tem se seveda potencira oziroma aktualizira »nevarnost, da se posamezniki vsiljujejo drugim, da se znotraj skupnega dela ustvarijo novi odnosi dominacije, družbena diferenciacija, privilegiranost, eksploatacija.«³ Vendar – po naši izkušnji sodeč – je to manjše zlo kot sedanje stanje »kolektivne zaščitenosti tistih, ki vladajo izza kulise skupnosti.«⁴

Ob določeni premoženjski in funkcionalni odgovornosti vseh zaposlenih bi se tudi najlepše pokazalo, kakšne upravljalске funkcije je smiselno, upravičeno, racionalno dajati samoupravnim organom, oz. v katerih točkah upravljalško-vodstvenega procesa so se delavci sploh pripravljene angažirati.

Zelo verjetno je, da bi bile takšne težnje delavcev sorazmerno skromne, saj se zavedajo, da je vrsta poslovnih opravil strogo strokovne narave, da pri njih samo-

² Ibid, str. 249.

³ Ibid, str. 247.

⁴ Ibid, str. 247.

upravna aktivnost lahko povzroča le zmedo, negotovost, zamude (tako kot politično ali versko besedičenje ne more dvigniti produktivnost delavca pri stružnici).

Morda je tragika samoupravnega projekta prav v tem, da je skušal spremeniti železni krogotok gospodarskega in poslovnega ciklusa, vnesti vanj humane in socialne elemente tja, kjer ni mesta zanje.

SILVA MEŽNARIČ

Podivjani krotilec

Ali sta pri razdivjani birokraciji samoupravne družbe možni pravno urejena država in civilna družba?

Med konstitutivne prvine civilne družbe spada pravno urejena država. O pravno urejeni državi govorimo takrat, kadar dovolj utemeljimo trditev, da v nekem sistemu, recimo mu »N«, obstaja pravna ureditev, avtonomni pravni podsistem »P«. V nadaljnjem besedilu bomo sistem imenovali država, podsistem pa pravo. Teza je: Jugoslavija ni pravno urejena država. Njena pravna ureditev, pravni sistem, ne zadovoljuje temeljnih meril avtonomnosti. Sprašujemo se torej, kakšna »akcija« za civilno družbo je v takem sistemu možna.

Poglejmo si поблиže, kaj je avtonomni pravni sistem.

(Pravni) sistem je avtonomen, kadar je neodvisen, osamosvojen in hkrati po svoji povezan z okoljem; »po svoje« povezan z okoljem pomeni, da pravni sistem živi od ne-pravne okolice, in sicer živi od nekih hranil. Medsebojno prehranjevanje (okolja in pravnega sistema) potrebuje nekatere prvine. Te so predvsem čas, potem materialna stabiliziranost, *ustaljenost v okolici* in *opora* v njej, partnerji.

Pravni sistem potrebuje čas za prežvekovanje, predelovanje vnosa iz drugih sistemov (življenja, recimo); materialno ustaljenost potrebuje predvsem na vsakdanji, splošni ravni – to kar troši za svojo lastno reprodukcijo; opora, partnerji v družbi, to je v širšem družbenem sistemu, bi morali biti, če naj bodo »hranljivi« in naj jih (pravni) sistem prebavi, predvsem *razločni*, *določljivi* in *neskriti*.

Ponovimo torej: če je neki pravni sistem časovno in materialno ustaljen in ima v družbi prepoznave, razločne in neskrte partnerje, tedaj lahko precej zanesljivo trdimo, da tak sistem ustreza glavnim merilom avtonomnosti.

Pravni sistem ni avtonomen, kadar nanj nenehoma pritiskajo spremembe, to namreč pomeni, da nima časa za vsrkavanje vnosa (inputa); sistem se deloma tudi zaradi tega ne more materialno ustaliti in osamosvojiti v razmerju do okolice, saj se ta okolica kar naprej spreminja; iz istega vzroka si ni zmožen v okolici ustvariti stalnih in določljivih partnerjev, opor.

V jugoslovanski jurisprudenci in legislativni praksi se je za taka stanja ustalilo naslednje olepševalno izrazje. Dejstvo, da pravni sistem nima časa za spremembe, se imenuje »dinamika našega pravnega sistema.« Materialna neustaljenost pravnega sistema je njegova fleksibilnost, samoupraven pa je, ker so njegovi partnerji, opore nedoločljivi, nevidni, skratka skriti. Sam sebe je ta sistem poimenoval za samoupravni avtonomni pravni sistem, njegov glavni dejavnik pa je samoupravna avtonomna pravna norma. Samoupravnost je torej iznajdljivo vnesla v pravno prakso in teorijo: pravne sisteme, ki ne potrebujejo ne časa, ker so predinamični, ne ustaljenosti, ker se morajo prilagajati nenavadno virulentni resničnosti, ne opore, ker so vseobsegajoči. Gre torej za sisteme, ki sploh niso sistemi, ker se ne ozirajo na okolico in jim tega tudi ni treba. So samo sebi zadosti; za take sisteme je pravna varnost državljana, temeljna pridobitev meščanskih revolucij, ki se obliku-

je edinole z akumuliranjem regulacijskih izkušenj v času in prostoru, samo ena izmed možnih sestavin njihovega obstoja, ne pa tudi nujna. Pravna varnost ni zajamčena, temveč je od primera do primera predmet »dogovarjanja«, »prepisovanja« in »podpisovanja«. Partnerji so nerazločni, skriti, znani samo podpisnikom, ki so nasproti vsem drugim v družbi »nedolžni brez varstva« . . . Na svoji nepodpisniški, nekonsenzualizirani plati si tak sistem, seveda, dovoljuje »tradicijo«, »večne tvorbe«, »pravno varnost« nepredvidljivih inkriminacij, na primer, ki izvirajo iz vzhodnoevropskih revolucij.

Za jugoslovanski pravni sistem so takšne tradicionalne osi *smrtna kazen, mišljenjski delikt in politično kaznivo dejanje*.

V skrajni konsekvenci je dosegla pravna varnost državljana v razmerju do, na primer, kazenskega zakonika ali zakona o izvrševanju kazni v Jugoslaviji v nekem razvojnem obdobju naslednjo raven: časa za stabiliziranje ni bilo, zakonodaja je bila revolucionarna; ustaljevanje v okolici se je včasih skrčilo na zanikanje okolice ali njeno omejevanje na »tekoče stanje«, morje, medtem ko se je sam sistem zreduciral na goli kamen; naravni partner takega sistema je bil *ovaduh*.

Tako smo prišli tudi do načelnega problema: pri nerazvitih gre razvoj, tudi pravnega sistema, le stežka po stopinjah razvitih držav. Tudi tukaj je treba, kot se zdi, plačati davek posebnosti modernizacije, pravijo teoretiki (Luhmann, 1982¹). Zahteve, ki smo jih obrazložili, so splošne, posebne je treba šele najti. Kot priporočajo teoretiki, bi bilo treba te posebne zahteve po avtonomnem pravnem sistemu postaviti v okviru *identitete in diferenciacije sistema kot celote*. Država med razvojem: a) zagotavlja identiteto pravnega sistema, b) nadzira okoliščine razvoja, tako da sta omogočeni avtonomnost pravnega sistema in hkrati njegova funkcionalna diferenciacija, in c) nadzira posledice te diferenciacije. V tem še zmeraj ni nič posebnega; vsi pravni sistemi so doslej težili v glavnem k taki vrsti razvoja. Posebnost nerazvitih, na novo lotevajočih se upravnega urejanja države, bi utegnili biti tudi ta, da morajo, kot se zdi, na nov način razmišljati o razvoju sistema, tudi pravnega. Poskušajmo razmišljati o njem tako kot, na primer, Luhmann: *komunikacijsko*.

Če si zamišljamo družbo kot množico komunikacijskih početij, pravi Luhmann, tedaj si lahko predstavljamo pravni sistem kot uvajanje omejitev (contraints) za komunikacijska početja. Ne moremo početi čisto vsega, kar nam šine v glavo, v vsaki situaciji in na račun kogarkoli. Zato pravo kot omejitev komunikacijskih početij obstaja v vsaki družbi; skupaj z drugimi omejitvami (na primer, moralo) nastopa v območju posameznikovih razmerij do institucionalnega sistema v družbi. Kot omejitev komunikacijskih početij nastopa pravo v dvojni vlogi. Na strani posameznika se kaže kot omejevanje njegove svobode odločanja o tem, ali se bo podrejal nekaterim pričakovanjem, prepovedim, neposlušnostim in konfliktom v komunikacijskem početju ali ne. To omejitev imenujemo omejitev invokacijske suverenosti posameznika v družbi: z inkriminacijami in sankcijami postavlja meje posameznikovim svoboščinam.

Z vidika sistema, družbe, države, se kaže omejitev kot zakonodajna suverenost (države); zakonodajni suverenosti je dano, da »svoj« material, pravni sistem, prilagodi potrebam, najde pravi zakon na pravem mestu in o pravem času, zato da zajamči posameznikovo invokacijsko suverenost. Ti suverenosti sta v urejenem pravnem sistemu pravne države – neločljivi, vzajemno odvisni, predstavljata *strukturalno proizvedene svoboščine* (kot pravi Luhmann); in strukturalno proizvedene *nesvoboščine*, kot pravimo mi.

V pravno urejeni državi bi morali biti ti svobodi in nesvobodi, ti suverenosti, jasno ločeni. Vsaka zase imata lastne funkcije v posebej določenih situacijah in različne nosilce. Skratka, ločene, strukturalno proizvedene svoboščine in nesvoboščine posameznika in zakonodajnega sistema povzročijo, da ima pravni sistem

¹ Luhmann, Niklas: *The Differentiation of Society*, Columbia University Press, New York, 1982.

hkrati identiteto, je viden, se diferencira, pri tem država nadzira pogoje za njegovo diferenciacijo in hkrati izpolnjuje pogoje za avtonomijo pravnega sistema.

Kako je s tem med razvojem? Tukaj nam, žal, teorija manj pomaga; če ostane mo v dosedanem okviru razmišljanja, bi morali biti v tem trenutku razvijanja naše teze (Jugoslavija kot pravno neurejena država) zmožni z zgodovinsko analizo pokazati, v kakšnem razmerju sta pri nas modernizacija (določeni tip) in avtonomiziranje pravnega sistema. Se pravi, da bi morali ugotoviti v kakšnem razmerju so bili identiteta in diferenciranje pravnega sistema ter pogoji za njegovo produkcijo in reprodukcijo. Kdo je nadziral nastajanje strukturalnih svoboščin in nesvoboščin, kako, kdaj in zakaj; ali so kdaj sploh obstajale možnosti za komunikacijsko početje v tako določenem okviru; ali so kdaj sploh obstajale možnosti za komunikacijsko početje v tako določenem okviru; ali so doslej sploh obstajala tako postavljena razmerja med suverenim posameznikom in suvereno zakonodajo? Zakaj je odgovor na to vprašanje ta hip tako važen? Zato, ker bi nas nemara približal možnosti, da trdilno ali nikalno odgovorimo na bistveno vprašanje pri nadaljnji analizi pravnega sistema in zlasti oblikovanju civilne družbe, namreč vprašanje, ali pri nas sploh lahko pričakujemo civilizirano komunikacijsko početje v obliki pravnega sistema. Skoraj vse, kar imajo doslej, spominja bolj na klasifikacijo najrazličnejših izkušenj s kontingentnostjo omejevanja svoboščin, kakor pa na analizo pogojev za njihovo produkcijo in reprodukcijo.

Ker nimamo opore v takšni analizi, težko karkoli rečemo o razmerju med modernizacijo in uvajanjem avtonomije pravnega sistema v Jugoslaviji; zato je se težko opreti tudi na kak skupek trditev o razmerju med civilno družbo in državo pri nas in o prihodnjem oblikovanju tega razmerja. Zaradi tega naj mi bo dovoljeno povedati, da bo skoraj vse, kar bom odslej rekla, ko bom raziskovala razmerje med modernizacijo in avtonomijo prava, igra (tujih) modelov in (naših) izkušenj. Vendar pa so tuji modeli izdelani po tisočletnih izkušnjah z uvajanjem te avtonomije; zaradi tega si dovoljujem trditi, da obstajajo nekatere utemeljene premise pravno urejene države, da je treba te premise vračunati v razvoj (kateregakoli) pravno urejenega sistema v zahodni civilizaciji in da te premise hkrati tudi določajo razmerje med pravno urejeno državo in civilno družbo.

Kje naj začnemo »uvajati avtonomijo«, če imamo opravka s pravno tako neurejeno državo, kot je Jugoslavija? Pri izvajanju obstoječih zakonov, pravi Luhmann. Pri razvijanju zavesti o omejitvah, zakonitosti, suverenosti posameznika in suverenosti sistema. Če vsakdanje komunikacijsko početje poraja nenehno sklicevanje na zakon, izvajanje tega zakona in dovolj pisano prizorišče legalnih primerov, potem bo to spodbudilo zakonodajna telesa in sodišča, da bodo oblikovala vodila za konzistentno odločanje in izvajanje zakonov. Ustanove, ki ravnajo tako, se vse bolj zavedajo svojega poslanstva, lastnih premis. To ima za posledico, pravi Luhmann, vse natančnejše oblikovane zakone, tako oblikovani zakoni pa omogočajo, da se iz vsakdanjih komunikacijskih početij preprosto in brez skrivanja izločijo »legalni primeri«, torej primeri, ki jih zadeva zakonska sankcija. To grupiranje kontingentnih določil na splošne ali tipične »legalne primere« spodbuja, povečuje ločenost, diskretnost prava, njegovo vidnost, navzočnost v vsakdanjem komunikacijskem početju; pravo tako dobiva svoje mesto v sistemu drugih omejitev posameznikove suverenosti, pridobiva avtonomijo.

Kje smo mi

Ali je sploh kakšna možnost za uvedbo nekega razmerja med državo in posameznikom in s tem civilno družbo?

Če država pravno ni urejena, jo je treba najprej urediti; in sicer po izkušnjah pravno urejenih držav, po izkušnjah urejenega razmerja med invokacijsko suverenostjo posameznika in z zakonom dano suverenostjo institucij. To so nujni pogoji

za uvedbo avtonomije pravnega sistema in pravne države. Izpolnjevanje takih nujnih pogojev je odvisno od razvoja. Kadar »razvoj« – če ga opredelimo kot gibanje sistema od arhaičnosti k diferenciranosti – ne pomaga k izpolnjevanju teh pogojev, se začenja de-diferenciacija pravne regulacije, krčenje pravnega sistema na »spontanost«, »arhaično tradicionalno« regulacijo, korupcijo, »sivo legalnost«, tako kot se začne tudi ekonomija razvijati proti »sivi ekonomiji« ali politika proti »sivi politiki«.

Tako imenovano samoupravno odločanje je že tak pojav; zaradi nesuverenosti tako individualne invokacije kakor zakonodajalca (DO) se je razcvetelo, kot smo pokazali, de-diferenciranje čez samoupravno normo; ta je skoraj vsakemu posameznemu primeru omogočila, da ima lastno regulacijo, to pa je le na videz pripeljalo do diferenciranja. Na videz zaradi tega, ker ni tertium comparationis, tretjega člena v primerjavi, pri kateri se primerjani strani ujemata (ali ne). Ta primerjalni člen, posplošena zakonodajna odločitev in/ali suverena akcija posameznika ni možna, ker je njen material, izvajanje prava, v življenju tako razdrobljen, neviden, netransparenten, da ga ni mogoče grupirati, tipizirati, posplošiti; ni ga mogoče napraviti diskretnega, vidnega, za vse opaznega, kratka, avtonomnega. Namesto na diferenciranju temelji »samoupravna« pravna norma na multipliciranju, »štančanju«; njeno izvajanje temelji na nepreglednosti, nevidnosti; s tem prekriva za življenje avtonomnega pravnega sistema nujni prostor med posameznikovo suverenostjo in suverenostjo zakonodajalca z »naključnostjo«, mu briše meje, s tem pa tudi samo sebe.

Institucije, ki bi morale »izvajati« tako normo, nimajo pregleda, se torej ne zavedajo lastnih premis, nimajo spodbude, da bi sestavljale zakone za urejanje življenja, temveč delajo zakone za urejanje samih sebe. Njihovo tematiziranje samih sebe, raziskovanje lastnih premis je kratko malo vrtenje v krogu. In tako je od zvezne skupščine do najmanjše delovne organizacije, le da mora ta povrhu sprejemati še »avtonomne« akte, od vrhovnih sodišč do občinskih. Pravni sistem preživi v takšnih okoliščinah samo v eni obliki: kot *mehanizem za specifikiranje vsega mogočega*, za vsako priložnost.

Po tem se Jugoslavija ne loči od drugih nerazvitih državnopravnih sistemov v državah v razvoju; arhaične, nediferencirane družbe, pravi Luhmann, imajo pravne sisteme, katerih delovanje je odvisno od zunajlegalnih dejavnikov, dejavnikov zunaj pravnega sistema. Takšni zunajlegalni dejavniki nadzirajo identiteto in diferenciranje pravnega sistema; sistem je pasivno odvisen od invokacijske suverenosti – peščice izbrancev, dostikrat od invokacijske suverenosti karizme. Vzemimo kot tipičen zgled ustavne spremembe SFRJ; sodeč po interpretacijah, ki jih lahko danes preberemo o »dinamiki našega razvoja« in ustavnih spremembah, se zdi, da je spremembe sodbujala zvečine ingeniozna naprava, imenovana »slutnja«, glavnega arhitekta sistema (Kardelja). Seveda taka slutnja ni nič slabega, le da bi morala imeti v pravno urejeni državi nasprotno utež v obliki zakonodajalčevega suverena premisleka o posledicah sprememb. Takšna ingeniozna slutnja, da »v sistemu nekaj škriplje«, zato pa ga je treba izpopolniti, pride prav vsakemu sistemu, ker precej skrajša težavno ustaljevanje in učenje na napakah; vendar pa hkrati preprečuje tudi ustaljevanje napak, tako da je potem težko ugotoviti, kaj je sistemski »kiks« in kaj trenutni zastoj.

»Pravno« preživi v sistemih držav v razvoju, kot smo videli, kot sistem specifikiranja; v Jugoslaviji živi kot inovacija, kot »spontana« samoupravna norma, ki ima ravno tako funkcijo mehanizma specifikiranja. Zdi pa se, da »pravno« v sistemih držav v razvoju preživi še na neki drugi, tradicionalni ravni; posplošeno in do neke mere posploševanju še podvrženo področje »javnosti« in »vidnosti« prava je področje, kjer vztrajajo ostanki kolonialnih zakonov. Tako je v osvobojenih državah tretjega sveta. Pri nas se tradicija ne opira na zaslužnevalce, temveč na velike vzore iz komunističnega revolucionarnega prava nam tujih sistemov, namreč vzhodnoevropskih totalitarnih izročil. Najpomembnejši pravni sistem, kazensko-

pravni, ki med drugim posega tudi v pravico do življenja, temelji ravno na tem izročilu.

Pobude za odpravo smrtne kazni in zlasti mišljenjskega delikta v Jugoslaviji kažejo, da začenja vsaj v nekaterih delih države kliti zavest, da se taka določila civiliziranemu svetu ne spodobijo. Glavna vprašanja, ki se zastavljajo pri tem, so še popolnoma nerazčiščena. Razčiščevanje teh vprašanj je po mojem mnenju prvi pogoj za pogovor o možnostih civilne družbe in akcijo zanjo. Še zlasti pomembna so pri tem naslednja vprašanja: Ali izročila vzhodnoevropske totalitarne po domače stalinistične regulacije res *ne ustrezajo* našemu kulturnemu okolju? Ali si ni ljudstvo zaslužilo takšnih zakonov, kot jih ima? Kdaj je ta tako neizbežna invokacijska suverenost posameznika pri nas artikulirano pokazala zobe in ob katerih priložnostih? Ne z ekscesi, peticijami ipd., temveč s civilno akcijo za spremembo zakona. Če pridemo do sklepa, da je takšna regulacija tako kot za ves civilizirani svet neprimerna tudi za nas, bi bilo nemara dobro javno utemeljiti – zakaj. Kakšna kulturna mreža odnosov govori v prid drugačnega, zavestno diferenciranega razmerja med suverenostjo posameznika in zakonodajalca? Odgovori na ta vprašanja bi nas pripeljali po mojem mnenju tudi do nekaterih predlogov, kako omogočiti civilno družbo.

Kje začeti

Akcija za »civilno družbo« zahteva, kot se zdi, akcijo za »pravno urejeno državo«, ta pa spet zahteva akcijo »pravno ozaveščenega« posameznika, podložnika. Ustavila se bom samo pri podložniku, ker lahko tukaj tudi nekaj storimo.

Vzgoja ozaveščenega podložništva je nemara prvi korak na dolgi poti k suverenemu posamezniku v pravnem sistemu. Z ozaveščenim podložništvom gotovo ne mislim na »pravdanje«, pojav, ki našim podložnikom ni tuj. V mislih imam vzgojo za suvereno invokacijo v (prihodnjem) pravnem sistemu, tj., vzgojo za spoznavanje omejitev, ki jih sistem postavlja posamezniku, za razmišljanje o njih (kadar je seveda potrebno) in akcijo, ki te omejitve spreminja, postavlja nove in jih spoštuje. Podložnik tudi uboga, ne samo podira, ustvarja si tudi meje lastne suverenosti s komunikacijskim početjem ali nepočetjem. Kje začeti vzgojo?

Luhmann meni, da so prvi koraki majhni, vendar pomembni; publicirati, objavljati čim več gradiva iz legalne prakse, njenih zablod, pojasnjevati; zaradi tega je nenavadno dragoceno že to, kar je bilo že doslej storjeno pri objavljanju zablod in zlorab v pravnem sistemu, zlasti Mladina je razkrila vrsto zlorab pri izvajanju določil zakona o izvrševanju kazni. Posebej važne so, kot se zdi, pravno argumentirane »kritične izdaje«, ne pa (samo) poetična in dokumentarna poročila o dachavskih procesih, Kočevskem Rogu, političnih jetnikih pri nas, Golem otoku. O kosovskih sojenjih leta 1981, na primer, ne vemo nič; omenjam jih samo zaradi tega, ker so najpomembnejši zgled v zadnjih nekaj letih vse številnejših »političnih« procesov pri nas in bodo imela težko predvidljive posledice za mlado generacijo (obsojencev) in tudi za nas. Omenjam jih tudi zaradi tega, ker se zdi, da moramo, ko govorimo o možnosti civilne družbe v najnaprednejšem delu (kakor že pojmujejo ta napredek) Jugoslavije, Sloveniji, govoriti tudi o možnostih za nastajanje civilnosti v danes najdivergentnejših delih Jugoslavije, na Kosovu in v Makedoniji. Če pojmujejo Jugoslavijo kot sistem, v katerem bi morala biti pravno urejena država, ki je pogoj za civilno družbo, deloma centralizirana, tedaj je precej jasno, da je ta del upravne urejenosti težko doseči, če individualne suverenosti ne bo, na primer, tudi na Kosovu. Seveda mora hkrati obstajati suverenost zakonodajalca.

Pomemben in tehten korak v razvoju javne pravne zavesti se zgodi, ko z objavljanjem legalnih primerov oblikovanje te zavesti preide z delovnega področja »publicistike« na delovno področje zakonodajalca; kadar torej ta prevzame obli-

kovanje svojega naravnega okolja, suvereno invokacijo posameznika. Nemara bi tovrstni javni nadzor lahko pomagal tudi k profesionalizaciji osebja, ki dela v zakonodaji, in ob tem tudi k vse večji avtonomiji in samostojnosti poklica.

Gotovo ni nobenega recepta za prihodnost, vseeno pa se že nakazujejo glavni obrisi akcije za »civilno družbo v še neurejeni pravni državi«. Že samo razmišljanje o civilni družbi je v tem kratkem času pripeljalo najprej do tematizacije države, ki se ni bila zmožna pravno urediti, s tem pa tudi do temeljnega vprašanja, na katero bi morala odgovoriti družbena teorija – kako se je to zgodilo? Že prvi poskusi tematiziranja so nas pripeljali, kot se zdi, do pomembnega spoznanja: če je suvereni posameznik nujni pogoj za uvedbo pravno urejene države in civilne družbe, potem bi bilo treba tega posameznika opremiti za *strukturno ustvarjanje prostora svoboščin in nesvoboščin*. Prvi korak je nemara že storjen s spoznanjem, kateri prostori ustvarjanje nesvoboščin so nam tuji; vsekakor je tak vzhodnoevropski tip legitimnosti. Drugi korak bo storjen vsak hip: osamosvojitve od izročil te legitimnosti (politični delikt, smrtna kazen, javnost) v naši zakonodaji. Že ta korak zajema in bi lahko zajel vrsto komunikacijskih početij v vsakdanjosti, to pa bo pomagalo k večji obveščenosti podložnikov. Eden izmed naslednjih korakov utegne biti majhen, vendar važen: ustanovitev legalnih centrov, posvetovalnic, ki ne bi bile povezane z obstoječim zakonodajalčevim institucionalnim sistemom in katerih delo bi bilo javno in redno objavljano.

Iz povedanega je razvidno, da po mojem mnenju akcije za civilno družbo ni mogoče ločevati od akcije za pravno urejeno državo, saj sta časovno, prostorsko in dinamično povezani. V prej opisanih razmerah pri nas se mora avtonomni pravni sistem pač »nekje začeti«; teoretiki bi rekli, da naj se glede na pomanjkanje tradicije suverenega posameznika in zakonodajalca začne ustanavljati tam, kjer je do danes najmanj zasičenosti z akcijo in napakami – pri organizirani akciji podložnikov. Organizirana akcija podložnikov je že to naše srečanje, saj nam omogoča, da postavljamo prava vprašanja o državi in civilni družbi pri nas. Če bomo tudi v prihodnje delali, tako kot mislimo, da bi moral delati urejen pravni sistem, potem, mislim, lahko pričakujemo tudi nekatere uspehe. Če naj to dosežemo, lahko nemara ravnamo tako, kot zahtevamo od urejenega pravnega sistema; ustavimo se v širšem družbenem sistemu, približujemo se posamezniku, postanimo določni in vidni, neskriti in prediktabilni. Skratka, avtonomni.

STANE SAKSIDA

Neskladja med planskim usmerjanjem, konstrukcijo in izvedbo plana

Planiranje celotne družbene aktivnosti lahko opredelimo kot eno njegovih najpomembnejših sredstev za usmerjanje in integracijo. Lahko bi rekli, da je vsaj v operacionalnih usmerjevalnih načelih hierarhično nadgrajeno drugim. In ravno v tem usmerjevalnem načelu ugotavljamo zlasti v zadnjih planih deviacije, ki njihovo delovanje ne le zmanjšujejo, ampak ga včasih tudi onemogočajo. To kažejo tako zasnove kot učinki planov. Glede na učinke republiških planov ugotavljajo republiške skupščine, da se velik del planskih ciljev, izraženih v letnih resolucijah – kot enoletnih realizacijah petletnih planov –, v nekaterih ključnih parametrih ne realizira. Analize konstruiranih petletnih planov pa kažejo, da že njihova sestava ne omogoča realizacije. Pri tej trditvi se opiram na ugotovitve analiz nekaterih slovenskih petletnih planov.

Če naj bi namreč plani koordinirali delovanje drugih usmerjevalcev in usmerjali sistem kot celoto, morajo izpolnjevati najmanj naslednje pogoje:

– Obči in operacionalni cilji planov morajo biti medsebojno usklajeni; plan je pravzaprav realizacija operacionaliziranih konsistentnih ciljev.

– Ravno tako morajo biti usklajeni plani celotnega družbenega sistema s plani posameznih subsystemov.

– Učinkovit plan praviloma ne sme spreminjati svojih temeljnih parametrov zaradi plansko nespremenljivih dejavnikov v okolju: te namreč prognozira. Če pa se prognoze izkažejo kot netočne, se morajo cilji in strategije plana spreminjati po enakih temeljnih postopkih, kot se je plan sam konstruiral.

Ti trije pogoji so samo del *nujnih* pogojev za uspešno planiranje; niso še zadostni, toda brez njih ni mogoče uspešno planirati. Petletni republiški plani, ki smo jih analizirali, pa kažejo naslednje značilnosti:

– Analiza ciljev planov dokazuje, da bi njihova dosledna operacionalizacija pripeljala do protislovnih rešitev v praksi.

– Celotni družbeni plani in plani različnih sektorjev niso medsebojno prilagojeni in zato velikokrat producirajo nezdružljive rezultate.

– Dejavniki v okolju (tj. v družbenem sistemu kot celoti) se včasih spreminjajo tako hitro, da jih ni mogoče prognozirati z običajnimi prognostičnimi tehnikami – skratka, so nepredvidljivi. Tako povzročajo nepredvidljiva strukturna neskladja v implementacijah planov in zato v obnašanju sistema; toda tako obnašanje ima profesor Pusić v svojem delu ravno za obratni pol planiranja, če naj ta zadeva zagotovi kontinuitete ciljev (E. Pusić, Upravni sistem I., str. 42).

Noben od treh prej navedenih temeljnih pogojev planiranja torej v praksi ni izpolnjen. Res je, da je plane in njihove realizacije vedno težko uskladiti; toda zakaj postajajo odstopanja od planov vedno bolj sistematska, notranja koherentnost planov in skladnost delovanja plana na eni in obnašanja sistema na drugi strani pa vedno bolj izjemni?

Nemogoče je v kratkem času natančneje odgovoriti na ta vprašanja, je pa možno opozoriti na nekatera dejstva, ki nedvomno sodijo med vzroke za pojavljanje anomalij v planih.

Menim, da sodijo med temeljne razloge za neusklajenost ekonomskih in z njimi drugih planskih ciljev nenehna ciklična nihanja med načelnimi zahtevami in poskusi, da bi se istočasno uveljavile tiste pravilnosti blagovne proizvodnje in pa takšna praksa uveljavljanja državnih intervencij, ki se medsebojno izključujejo. Konflikt med tema dvema usmeritvama znotraj socialističnih držav ni jugoslovanska posebnost. Vzroki za te konflikte so torej globlji, samo deloma preučeni in bi se v okvirih današnje razprave ne mogli podrobneje spuščati vanje. Skoraj gotovo pa je, da bi jih bilo potrebno iskati med problemi asimetrije znotraj in med usmerjevalnimi, asociativnimi in produkcijskimi upravnimi sistemi, ter s tem v zvezi upoštevati ne le prvostopenjsko, ampak tudi drugo in višjestopenjsko urejanje sistemov. Torej tudi »urejevalce urejevalcev«.

V Jugoslaviji so se ta nihanja začela že v času sprejemanja prvega petletnega plana. Drugi prelomni datumi, s katerimi je prihajalo do vedno ostrejših konfliktov med normativnimi zahtevami in usmerjenostjo po prevladovanju blagovne proizvodnje na eni in pa državno regulacijsko prakso na drugi strani, so znani; med pomembnejšimi so reforma 1965 ter odločna borba za prevlado političnega sistema nad ekonomskim v času pred sprejetjem Ustave in sistemskih zakonov leta 1974 in po njem. Vsa ta nihanja so zapustila svojo sled v simultano nasprotujočih si planskih ciljih in tam generirajo njihovo nekonsistentnost, kar zmanjšuje ali deloma tudi onemogoča delovanje plana kot usmerjevalca.

Nesinhronizirani plani s konfliktnimi cilji ne morejo konsistentno usmerjati sistema v njegovih odnosih do okolja. Zato tak sistem vsaj delno označuje – če parafraziram prof. Pusića – nasprotje planskemu obnašanju: sprotno se prilagaja reagiranju okolja, ki je delovalo na sistem.

S tem sem skušal kratko orisati nekatere značilnosti današnjega planiranja. S tem seveda nisem nameraval izničiti vseh prizadevanj planerjev in teles, ki plane sprejemajo, niti trditi, da je obstoječi sistem v celoti neplaniran. Skušal sem samo empirično opisati del njegove vloge tukaj in zdaj v odnosu do normativnih značilnosti, s katerimi prof. Pusić v svojem delu opisuje plan kot regulativni mehanizem. Hkrati sem skušal nakazati, da bi bilo treba preučiti in spremeniti bistvene elemente v okolju sistema planiranja, če naj bi bil plan postal učinkovit del usmerjenega družbenega sistema kot celote.

MIHA BREJC

Kontingentnost in formalizacija

Če z izrazom formalizacija označimo ravnanja, ki potekajo v ustaljeni oz. predpisani obliki, potem lahko ugotovimo, da je formalizacija nekaj, kar srečamo v vsakem sistemu. Raziskovanja upravnih dejavnosti kažejo, da nekoliko bolj izstopajo te pojave oblike formalizacije:

a) Verjetno eden najpogostejših vzrokov za formalizacijo so pravne norme. Splošno je znano, da je v jugoslovanski praksi izredno veliko normativnih aktov, tako da upravičeno govorimo o hipertrofiji norm.

Vsaka organizacija ima svoje ravnanje in sodelovanje z drugimi subjekti normativno zelo na široko in kolikor je mogoče podrobno opredeljeno. Zakoni in drugi predpisi, družbeni dogovori in samoupravni sporazumi ter samoupravni splošni akti določajo torej dobršen del ravnanja organizacij, organov in skupnosti oziroma uokvirjajo njihov maneverski prostor. Na vseh ravneh zakonodajalci in drugi normodajalci z normo urejajo vse, kar so v danem trenutku sposobni normirati.

Posledica hipertrofije norm so seveda številne, pogosto tudi nepredvidljive. Omenim naj le eno. Uprava oz. organizacija, ki večino svojih ravnanj podrobno predpiše, izgublja elastičnost in odzivnost, če norme dosledno spoštuje. Predno normo prilagodi glede na vplive iz okolja, je navadno že prepozno.

Morda naj še omenim, da težnja po normativnem urejanju vsega mogočega zavestno ali podzavestno živi v vsakem izmed nas. Spominjam se srečanja strokovnjakov določenega področja, ki so se dogovorili za občasna srečanja, na katerih naj bi razpravljali o problemih svojega področja. Kmalu po tem sestanku so udeleženci že dobili poleg zapisa razgovora še osnutek nekakšnega samoupravnega sporazuma.

Se pravi, vsi se pritožujemo, da je norm preveč, po drugi strani pa se za vsako novo stvar oz. področje delovanja vprašamo, ali je že pravno urejeno. Če ni, takoj zavihamo rokave in se lotimo oblikovanja ustreznega predpisa.

b) Poleg normativnega velja omeniti tudi tehnično-tehnološki tip formalizacije. V upravnih dejavnostih se v zadnjem času (končno) le nekoliko intenzivneje odločajo za nakup računalniške tehnike. Tehnična sredstva v upravi pa bodo izpolnila pričakovanja, če bodo izpolnjeni določeni pogoji, npr.:

- relativna stabilnost organizacije in pravil ravnanja;
- tehnološka disciplina;
- usposobljenost kadrov;
- itd.

Postopke, ki naj bi jih opravili s tehničnimi sredstvi, moramo torej zelo jasno in podrobno opredeliti. Postopke navadno prilagodimo razpoložljivi strojni in programski opremi, v manjši meri pa ravnamo tudi obratno. Kakorkoli že, ko je

postopek avtomatiziran, pomeni vsaka sprememba v postopku tudi spremembo programske in morda celo strojne opreme. Razen tega je organizacija, ki je svoje delovanje v celoti zasnovala na določeni strojni opremi, v precejšnjih težavah, kadar želi vzpostaviti komunikacije s sorodnimi organizacijami z drugačno opremo.

Z uvajanjem tehničnih sredstev v upravo pa prihaja tudi do »spopada« dveh bistveno različnih modelov ravnanj.

Strokovnjaki s področja računalništva želijo v upravi uveljaviti takšne modele ravnanj, ki uveljavljajo sodobno tehniko, upravni delavci pa se oklepajo tradicionalne delitve dela v upravi. Konfliktne situacije bi bile manj pogoste, če bi računalniški strokovnjaki imeli več upravno-organizacijskih znanj, upravni delavci pa vsaj osnovna (uporabniška) znanja s področja računalništva.

c) V preteklem petletnem obdobju smo proučevali delovne postopke v strokovnih službah SIS in upravnih organih. Ugotovili smo, da se poleg normativnih in tehnično-tehnoloških formalizmov pojavljajo formalizmi, ki so posledica osebnega, birokratskega ravnanja uradnikov. Za to ravnanje je značilno, da upošteva normativne in tehnične zahteve postopka, dodaja pa nekakšne nove, osebne zahteve. Delovni postopek se tako do skrajnosti sformalizira. Tu ni bistven človek, občan in njegove potrebe, ampak postopek sam po sebi.

Poleg navedenih oblik formalizacije se v organizacijah in organih pojavljajo tudi številni drugi formalizmi. Menim, da v okviru te razprave dovolj jasno povedano, da se vsaka organizacija ali organ srečuje z vrsto formalizmov. Določena stopnja formalizacije je nujnost, tako da lahko rečemo, da je organizacijski model v bistvu sklop formalizmov.

Ker pa se vsaka organizacija ali organ nenehno srečuje s številnimi vplivi iz okolja, je potrebno situacije, ki jih poraja soočanje dinamičnega okolja s formaliziranim delovnim procesom organizacije ali organa, učinkovito razreševati. Tu pa velja poudariti zahtevo po kontingentnosti organizacijskih modelov, saj določen organizacijski model lahko izpolni pričakovanja le v določenih družbenopolitičnih, ekonomskih in tehničnih okoliščinah, sicer pa ne. Seveda se zastavlja vprašanje, kako je mogoče v organizaciji doseči relativno kratke odzivne čase in dinamično preoblikovanje notranje organiziranosti. Verjetno bi bile tega sposobne, kot pravi prof. Pusić, »timske mreže«. Izkušnje, ki smo jih pridobili pri organizacijskih svetovanjih v nekaterih večjih slovenskih gospodarskih organizacijah, kažejo, da posamezen tim, delovna ali projektna skupina lahko zelo uspešno rešuje določene organizacijske probleme, toda problem nastane, če je takšnih skupin več. V konkretnem primeru smo ugotovili, da vodilni ljudje, pa tudi drugi visoko strokovno usposobljeni delavci nimajo ustreznih znanj in sposobnosti za vodenje timskih mrež.

Kljub temu se zdijo timske mreže ustrezne zlasti v samoupravnih razmerah, saj bi ob upoštevanju enotnih družbenih okvirov organiziranja dela oblikovali organizacijske modele, ki bi bili drug od drugega različni (enaki), vendar le zaradi razmer v okolju, ne pa zaradi pravnopolitičnih razlogov.

FRANCE BUČAR

O ljudskih kooperativnih sistemih

Če sprejmemo stališče, da je vsaka opredelitev v bistvu konvencionalno skrčene stvarnosti in da je s tem sleherna opredelitev pravzaprav vedno vsaj do določene mere arbitrarna, se nam seveda zastavlja zelo relevantno vprašanje, do kam ta

svoboda seže in kakšne interpretacije stvarnosti nam dovoljuje. Ta relevantnost je posebej poudarjena pri kooperativnih sistemih, ker gre za predmet opazovanja in proučevanja, o katerem sorazmerno zelo malo vemo. Glede na to, da pri sleherni opredelitvi stvari oz. pojava izpuščamo nekatere njegove vidike, druge pa v opredelitev vključujemo – k temu nas sili prav naše premajhno poznavanje – stopa prav relevantnost kriterija, kaj v opredelitev vključujemo in kaj iz nje izpuščamo, v ospredje. Ljudski kooperativni sistemi pa so področje proučevanja, kjer se nam vse nekako izmika izpod rok.

Če vzamemo v pretres samo eno izmed mnogih možnih opredelitev, npr., da je ljudski kooperativni sistem hkrati

– vzorec pomenov, dojemanj oz. spoznanj in norm, ki usmerjajo interese določenega števila ljudi, ter istočasno

– vzorec obnašanja te iste množine ljudi,

se nam pahljača različnih možnih interpretacij tako odpre, da so možna najrazličnejša sklepanja in ugotovitve, zlasti na praktični ravni. To velja tako za raven orientacijske mreže kot za raven obnašanja (behavioristična raven). Na ravni orientacijske mreže zadevamo v prvi vrsti na kognitivne in pomenske sestavine. Konkretno, kako opredeljujemo določeno dejansko stanje, kakšne obstoječe elemente tega stanja sploh priznavamo, kako jih same po sebi opredeljujemo, še zlasti pa, kakšen pomen jim pripisujemo. Če interese pojmujeemo kot spodbude, prefiltrirane skozi zavest, v to pa seveda vključujemo kognitivne in pomenske sestavine, bo že iz tega sledilo, da bomo dobivali zelo različne odgovore na vprašanje, kaj so v določenem času za določen kooperativni sistem dejanski interesi in kaj ne. Na praktični behavioristični ravni nas take različne opredelitve lahko vodijo do diametralno nasprotnih stališč.

In vendar, kljub navidezni, pa vendarle notranje protislovni ugotovitvi, češ, zaradi take evazivnosti je treba pri opredelitvah kooperativnih sistemov večjega reda, saj je sleherni opredelitev tudi red, na podlagi katerega integriramo vso možno pomensko variabilnost, se je treba z vso odločnostjo postaviti po robu prevelikim poenostavitvam, med katere bi v prvi vrsti vštevali t. i. uradne resnice in uradna pojasnila – pa naj bo ta uradnost politično oblastna ali »znanstveno« oblastna. Sleherni vnaprejšnja odrejenost pomenskih in kognitivnih sestavin, ki jih vključujemo v opredelitev, predvsem pa sploh določitev, kaj v opredelitev smemo oz. moramo vključiti, nam možnosti spoznanja ne samo omejuje, ampak jih v celoti blokira. Od resnice nas kljub vnaprejšnjemu priznanju njene relativnosti samo oddaljuje.

Če smo se opredelili, da je orientacijska mreža motivator našega ravnanja, je samo po sebi umevno, da ima tak odnos uničujoče posledice tudi na behavioristični ravni. Kognitivni in pomenski elementi na tak način postajajo normativni in se s tem prekvalificirajo v norme. Ni pa treba posebej dokazovati, da je za sodobnega človeka in sodobne razvite družbe značilen premik od normative usmerjenosti h kognitivni. Moderni človek ravna na določen način zato, ker meni, da je določeno ravnanje v skladu z njegovim lastnim dojetjem stvarnosti, rezultat njegove racionalizacije te stvarnosti. Ob vse večji kompleksnosti sveta, ki nas objektivno oddaljuje od možnosti dojetanja te kompleksnosti, je vedno bolj celo rezultat intuicije, katere pomembnost vedno bolj poudarjajo tudi sodobni teoretiki managementa. Poudarjanje normativne strani in prisile za njeno uporabo je zato vedno manj uspešno sredstvo za to, da bi ljudje prilagodili svoje ravnanje zaželenemu.

V tem spoznanju je posledično utemeljena tudi zahteva po demokratizaciji v ljudskih kooperativnih sistemih. Ravnanje ljudi je vedno bolj odvisno od njihovega dojetanja in razlage stvarnosti. Sodobni človek je vse manj voljan biti objekt usmerjanja s prisilo. Zato pa na drugi strani toliko bolj pristaja na to, da je objekt usmerjanja na podlagi manipulacije kognitivnih in pomenskih elementov v njegovi orientacijski mreži. Te vrste manipulacija je v sodobnem svetu naj-

bolj grozljiva, zlasti še, ker je prikrita in neopazna, njen objekt pa je kot take sploh ne občuti. Prepričan je, da ravna kot svoboden subjekt in da živi v demokratični družbi.

Realsocialistični sistemi so v tem pogledu veliko manj uspešni kot usmerjevalci v zahodnih demokracijah. Prijemi realsocialističnih sistemov so tudi v tem pogledu ukrojeni po zgledih in normah preteklega stoletja, kjer je še bil poudarek predvsem na normativnih sestavinah orientacijske mreže. Normativno usmerjanje je vedno pojmovano kot od zunaj vsiljeno omejevanje in zato dojeta kot antidemokratično, medtem ko je usmerjanje na podlagi kognitivnih in pojmovnih sestavin lahko veliko bolj učinkovito, pa vendar pojmovano kot demokratično. Oba prijema imata povratne ojačevalne učinke – tako v negativnem kot v pozitivnem pomenu.

Ta nagnjenost k normativizmu se nujno izraža tudi kot premajhna sposobnost sistemov pri prilagajanju njihovih pravil integracije ob soočanju s spremembami v zunanjem svetu.

Če h gornji opredelitvi ljudskih kooperativnih sistemov kot vrsti različnih orientacijskih in behaviorističnih dogajanj dodamo še nov element, da so namreč hkrati s tem tudi sklopi pravil, načel (predvsem ideološko poenostavljenih) ali drugačnih skupnih imenovalcev, ki naj to različnost omejujejo tako na ravni zavesti kot na ravni obnašanja, se nam ta ugotovitev v celoti potrdi.

Kooperativni ljudski sistemi so namreč v stalni interakciji z okoljem. V tej interakciji je variabilnost okolja nujno večja kot variabilnost sistema, že zaradi razsežnosti in kompleksnosti enega in drugega. Sistem mora s svojo notranjo variabilnostjo odsliskavati variabilnost okolja, s katerim se srečuje. Pod stalnim pritiskom te zunanje variabilnosti je prisiljen povečevati tudi svojo lastno, ker sicer menjava z njim ni mogoča. Povečuje jo tako, da npr., povečuje število svojih članov, povečuje obseg zmogljivosti, povečuje svojo proizvodnjo in širi svojo dejavnost na vedno nova področja, dviguje raven znanja in strokovnosti svojega osebja, izboljšuje svoje komunikacije, tako da je sposoben obdelati več informacij, razvejava svojo notranjo strukturo itd. Da pa bi bila ta variabilnost uporabna za sistem, jo mora vanj integrirati, uskladiti s temeljnimi pravili in načeli sistema, zlasti z njegovo vodilno ideologijo. Ta pravila in načela pa so seveda omejitveni dejavniki za tako vključevanje. Čim večja sta ideološka togost in normativizem, toliko manjše so možnosti in sposobnosti sistema za vključevanje novosti. Šele če je pritisk zunanje variabilnosti tolikšen, da sistem enostavno ni več sposoben interakcij z okoljem, da je s tem ogrožen njegov obstoj, je sistem prisiljen spremeniti pravila integracije, odstopati od nekaterih najbolj togih ideoloških postavk.

S spremembo pravil integracije, predvsem temeljnih načel in postavk ideologije, sistem počasi prerašča v nekaj drugega, kar je prvotno bil. In vendar se njegova identiteta ne spremeni, če je tak razvoj postopen in organski – podobno kot se, npr., pri človeškem organizmu v določenem obdobju zamenjajo njegove celice, pa vendar gre za isto identiteto. Vztrajanje pri pretogem normativizmu in ideološkem dogmatizmu pa tak organski razvoj otežuje ali celo onemogoča. Ne samo, da sistem navadno prepozno reagira na spremembe v okolju in je že samo zaradi tega njegov razvoj zaustavljen: zaradi take zapoznelosti in zaustavljanja je njegov razvoj poleg stalne krize stagnacije tudi neorganski, nekako stopničast. Ne gre za kontinuiran, organski proces prilagajanja, pač pa za stalne strukturne pretrese, ki se kažejo v različnih reformah, te pa že same po sebi izključujejo organski razvoj.

Proces organskega prilagajanja zunanji variabilnosti je zato ključnega pomena za sleherni ljudski kooperativni sistem. V tem je morda tudi temeljno vprašanje oz. odgovor pri našem iskanju izhoda iz krize, ki je v bistvu sistemska.

Z vprašanjem pretiranega normativizma in dogmatične togosti pa je združeno tudi vprašanje nesposobnosti takih sistemov, da bi ob zahtevi po notranji kooperativnosti živeli ob istočasnem obstoju konflikta in da praktično ne znajo potegniti jasne ločnice med potrebo po stabilnosti v razmerah določene konfliktnosti.

Izvršni sveti in delegatski sistem

Knjiga profesorja dr. Eugena Pusića *Upravni sistemi* je pomembna za razumevanje celotne koncepcije jugoslovanskega političnega sistema. Delo *Upravni sistemi* kaže na veliko teoretično znanje avtorja dela, kar prihaja do izraza tako pri teoretičnem zasnovanju političnih institucij kot tudi pri poglobljenem razlaganju odnosa uprave in političnih institucij. Posebej pomembno se mi zdi, da avtor razčlenjuje tako teritorialni kot tudi funkcionalni upravni sistem v Jugoslaviji. Prenikanje v zgodovinsko razsežnost razvoja funkcionalnega upravnega sistema v Jugoslaviji je avtorju pomembno izhodišče za razumevanje temeljev današnjih institucij v političnem sistemu. Posebno vrednost avtorjevemu delu daje še zlasti vprašanje samoupravljanja in interesov. V zvezi s tem so misli prof. Pusića pomembno izhodišče tudi za razumevanje interesnega položaja v obdobju krize. V sedanjem obdobju krize se interesi izredno polarizirajo in radikalizirajo. Vsak interesni agregat išče razloge za slabo stanje ne pri sebi, ampak pri »drugem«. Pusićeva upravnapolitična in politološka analiza interesov nam razkrije resnične interese posameznih subjektov, zlasti še z vidika interesnih spopadov in teženj po usklajevanju interesov.

Pomembne teme v avtorjevemu delu so posvečene tudi procesu odločanja. Če bi v zvezi s tem opozorili na procese delegatskega odločanja, potem bi – izhajajoč tudi iz naših empiričnih raziskav – lahko ugotovili, da dejanska strateška odločanja niso v delegatski sferi, temveč so vse bolj v izvršnih strukturah družbenopolitičnih skupnosti in v forumih družbenopolitičnih organizacij. Pusićeva analiza izvršilnih organov v našem političnem sistemu, zlasti problematika izolacije skupščin nam lahko pokaže tudi na nekatere vzroke pomembne vloge izvršilnih in upravnih organov, ki tudi veliko pogosteje predlagajo predpise oziroma spremembe in dopolnitve predpisov ter druge ukrepe kot pa uporabljajo ustavno in zakonsko določene mehanizme in instrumente za zagotavljanje izvajanja politike in sprejetih predpisov.

Posebno pomembna razglabljanja v Pusićevem delu se nanašajo tudi na problematiko družbenega nadzora. V zvezi s tem bi lahko pripomnili, da delegatske skupščine danes dejansko niso dejavnik učinkovitega družbenega nadzora, ampak pogosto le formalni mehanizem za legitimizacijo izvršilno upravne prakse. V zvezi s tem lahko sodimo, da zbori združenega dela v bistvu ne nastopajo v funkciji samoupravne integracije. Sredstva, ki so se akumulirala v bankah in razni skladi, postanejo glavno področje zanimanja svojevrstne »sprege«¹ poslovnih organov, izvršilno političnih struktur in tudi vodstvenih, forumskih sestavin družbenopolitičnih organizacij. Ob vsem povedanem naj še dodamo, da ima na »vodenje politike«² v delegatskem sistemu izjemno velik vpliv tisti subjekt, mehanizem in institucija, ki ima bistveni vpliv na postavljanje dnevnih redov in programov.

Kdor bo vzel v roke Pusićevo knjigo *Upravni sistemi*, bo lahko tudi razbral, da gre v jugoslovanskem političnem sistemu dejansko za vidno izraženo institucionalno hipertrofijo. Resnično lahko ugotavljamo, da prav zaradi tega, ker je institucij tako veliko, ker nimajo jasno profiliranih pristojnosti, nastaja odprt prostor za zunajinstitucionalno odločanje. To zunajinstitucionalno odločanje se je že resnično spremenilo v pravi paralelni sistem. Številne institucije delegatskega sistema zgolj »simulirajo«³ svojo dejavnost. Takšno izjemno razbohoteno izvensistemsko odločanje je tudi že močno ogrozilo pravo naravo delegatskega sistema. Tudi naše empirične raziskave, zlasti še raziskovanje delovanja delegatskega sistema v SR Sloveniji kažejo, da se »že sprejete«⁴ odločitve le formalno potrjujejo v delegatskih skupščinah. Lahko bi tudi izpostavili ugotovitev, da imamo opraviti s tako imenovano

»skrito« funkcijo države. Država se preseljuje v samoupravno sfero in tu išče svoj manevrski prostor. Z navidezno samoupravnimi oblikami prikazuje svoje delo, kot da je v funkciji razvoja samoupravljanja.

Pusićeva knjiga je pravzaprav pledoaje za kvaliteto delegatskega odločanja. Kvaliteti delegatskega odločanja pa je prav gotovo pogoj tudi kvaliteta izvršilnih in upravnih organov in takšno njihovo delovanje, ki je v funkciji razvoja delegatskega sistema. Seveda se delegat v svoji »delegatski praksi« srečuje s tem, da je odločanje kontinuiran proces. Če hoče biti delegat kvalificiran, ne zadostuje le, da se seznanja s tekočo problematiko. Vprašanja, o katerih se mora delegat odločati, se navezujejo ena na drugo, kar zahteva stalno spremljanje in preučevanje. Delegat nasprotnim argumentom težko najde svoje argumente. V zvezi s tem bi želeli še opozoriti, da je v primerjavi s politično izvršilnimi organi, strokovnimi službami, »giblivi« mandat čestokrat v slabem položaju. Očitno ostaja še naprej odprto vprašanje, kako premostiti razkorak na eni strani med »amaterizmom« delegata in profesionalnostjo izvršilne in upravne strukture na drugi strani. Ta se čestokrat naslanja na raziskave, indekse, eksperitize, kar pa delegatu pogostokrat ni na razpolago.

Tehtnost Pusićeve knjige Upravni sistemi bi videli tudi v tem, da se procesom odločanja posveča tako, da nikjer ne zabrede v enostransko poudarjanje vloge posameznih institucij. Njegov pristop je dejansko kompleksen, avtor točno ve, kje so formalna, kjer pa dejanska mesta odločanja. Avtorjev odnos do samoupravljanja je pozitiven in racionalen; istočasno pa se avtor tudi zaveda, da je drobitev samoupravljanja in veliko število premalo povezanih in usklajenih točk, na katerih se uresničuje delegatski sistem, vodilo tudi do razvođenitve odločanja, tako da imajo konec koncev največji del vpliva na vsebino odločitev številni »posredniki«. Avtor seveda ne odklanja »posredništva« kot takega, zaveda se, da je v politični družbi, kot je naša (ki ni zgolj samoupravna družba), posredništvo še vedno nujno. Toda očitno gre za to, da je od temeljne samoupravne ravnine do mesta odločanja postavljeno še veliko število različnih »precejal«, ki izvirni interes potem različno preoblikujejo, modelirajo in spreminjajo v povsem nekaj drugega kot je bilo prvotno interesno zastavljeno. Tudi to je posledica zapletenega mehanizma odločanja. Kdor bo vzel v roke Pusićevo knjigo, bo lahko prišel do zaključka, da nima smisla nobene politične institucije v našem sistemu absolutizirati. Očitno je izhod v institucijah, ki omogočajo učinkovitost in tako odpravljajo tudi vzroke za politično apatijo. Zdi se mi, da smo v tem pogledu preveč polagali zgolj v »interesno neposrednost« institucij, zanemarjali pa smo tiste institucije v političnem sistemu, ki vendar zagotavljajo tudi »fizično neposrednost«.

Naša razmišljanja, ki jih je pobudila Pusićeva znanstveno prodorna knjiga, bi želeli zaključiti z mislijo, da nam ravno opuščanje kontrole delegatske skupščine nad dejavnostjo izvršilnih teles tudi ustvarja pogoje za razbohoteno administrativno delovanje. V kolikor »izjemne razmere«, ki jih nosijo s seboj krizni pojavi v jugoslovanski družbi, postajajo nekaj »normalnega«, nekaj »običajnega«, nekaj na kar se občani in delovni ljudje »navajajo«, to nujno vpliva na hipertrofirani dinamizem izvršilnih teles. Izvršilno upravni aparat postaja tako trajno mobilni in njegov apetit je usmerjen k podrejanju delegatskih skupščin, izvršni organi v bistvu nadomeščajo skupščino. Problem postaja še kočljivejši, če mobilnosti izvršilnega aparata ne spremlja kvaliteta njegovega dela, če imamo opravka s prvinami strokovnega diletantizma.

Uprava in demokracija

Predpostavka učinkovitosti upravljanja kot dejavnosti, ki je usmerjena na doseganje skladnosti med sistemskimi vlogami članov ob upoštevanju potreb in ciljev sistema kot tudi med osebnimi značilnostmi in interesi posameznikov in sistemskimi potrebami in cilji na drugi strani (str. 34) je podana, če obstoja vsaj določen obseg ujemanja (prekrivanja) med vlogami ljudi in njihovimi dejanskimi interesi, oz. če so te vloge v sistemu dejansko oblikovane v funkciji doseganja ciljev. Hkrati pa to pomeni, da morajo imeti ljudje ali institucije, ki opravljajo določene vloge ali funkcije, na razpolago ustrezno moč ali vpliv za učinkovito usmerjanje procesov v željeni smeri.

V naši družbi ugotavljamo prav takšno izrazito pomanjkanje moči na vseh ravneh. Vrsta družbenih institucij ne dosega potrebne učinkovitosti, kakršna je zaželjena, ali pa tudi povsem nasprotno od tiste, ki se od njih pričakuje. Vrsta sociologov in politologov ugotavlja močno prisotnost neformalne organiziranosti v formalni organizaciji. V delovnih organizacijah npr. poteka proces odločanja sicer v skladu s formalnimi pooblastili, vendar pa nad formalno določenimi pooblastili, vlogami in razmerji prevladujejo neformalni načini usmerjanja pozornosti, izbora problemov, preliminarne dogovarjanja, izbora strategij, določanja prioritete, itd. Takšna neformalna in nenapisana pravila opredeljujejo tako ravnanje posameznikov in skupin kot cele organizacije. Obstoj precejšnje količine moči izven formalnih oblik organiziranosti in formalnih vlog (ki je pri nas posledica dejstva, da dejanska distribucija moči ni dohitevala dinamike formalnih oblik redistribucije, oz. se ji ni hotela pokoravati, in specifičnega odnosa med DO – trgom in državo), opozarja na razkorak, ki lahko izniči temeljno predpostavko učinkovitosti upravljanja. Vprašanje je, kaj torej povezujemo, formalne vloge in interese, ali dejanske?

Skladnosti med sistemskimi vlogami članov ter njihovimi interesi na eni strani ter potrebami sistema se ne more doseči, ali pa z izredno velikimi stroški. (Drugo vprašanje je, ali je prav takšen obstoj neformalne organiziranosti pravzaprav pogoj za doseganje vsaj minimalne stopnje usklajevanja in povezovanja obveznosti v DO).

Drugo vprašanje se tiče nekaterih izrazitih pomanjkljivosti našega političnega sistema, kar ima pomembne posledice za odnos med političnimi institucijami in upravnim sistemom. Prenašanje zgolj obstoječih interesov ter premajhne sposobnosti združevanja interesov, zlasti v pogojih velikih objektivnih razlik v razvitosti posameznih delov družbe, otežuje oblikovanje dolgoročnih politik družbe. Ukvarjanje z množico konkretnih problemov zmanjšuje občutljivost za razvojne tendence, prav tako pa tudi družbeno odgovornost za dolgoročno usmerjanje razvoja. Delegatske skupščine in še posebej izvršilni organi, ki so skoraj izključni predlagatelji zakonov in predpisov, veliko premalo delujejo v smislu iskanja skupnega interesa, ki bi nastal na osnovi obstoječih, realnih interesov in se preveč naslanjajo na nekakšne predpostavljene skupne in splošne interese kot aposteriorne kategorije. To vpliva na kvaliteto normativne produkcije in vodi v oblikovanje množice odločitev, ki praviloma ne veljajo dolgo in so veliko preveč podrobne. Ugotavljamo naraščanje števila zakonov, ki so po svoji vsebini in dometu bolj okrepi, in veliko pomanjkanje t. i. »okvirnih zakonov« (v Rousseaujevem smislu), ki bi anticipirali veliko število vseh možnih in anticipiranih situacij. Takšna naravnost povzroča »krizo zakona«, pri kateri gre tudi za informacijski deficit, ki povzroča, da ostajajo pomembni problemi izven okvirov zakonodajnega urejanja. Takšna kriza zakona vpliva tudi na možnosti organov uprave, da koordinirajo znotraj posameznih

področij, to je področij, ki so pod kontrolo in znotraj delokroga organov, ki sprejemajo posamezne predpise (str. 210).

Močna prisotnost neformalne organiziranosti, prevlada samih neformalnih kanalov vplivanja ter t. i. kriza zakona so gotovo povezani na različne načine, vendar je njihov skupni imenovalec različnost interesov ter različno pojmovanje odnosa med celoto in deli. Medtem ko razvitejši deli nujno terjajo večjo avtonomijo za dinamičnejši razvoj, pa manj razviti, ki v razvoju celo zaostajajo, vidijo rešitev svojih problemov v krepitvi celote, to je centra, v izenačevanju pogojev in rezultatov dela, to je socializacije, itd. Veliko število zakonov in njihovo neprestano nadomeščanje z novimi (še popolnejšimi) pa pomeni objektivno poskus vedno večje centralistične *obvladljivosti* vseh procesov na škodo funkcionalne *upravljivosti* družbe. Nadaljni razvoj demokracije si torej lahko predstavljamo le s povečevanjem kvalitete upravljanja brez elementov centralizacije, uravnilovke, preliivanja sredstev – zlasti v povsem neproduktivne namene, itd.

EUGEN PUSIĆ

Družbene teorije in uporabna navodila

Naša razprava je stekla, kot smo si lahko le želeli. Ob njej je bila beseda o žgočih problemih uprave in upravljanja. Kar zadeva knjigo samo, moram omeniti neko njeno poglobitno pomanjkljivost.

Knjiga implicite trdi, čeprav to ni nikjer izrecno napisano, da izhajajo iz njenege teoretičnega pristopa: iz teorije sistema – uprava navsezadnje nedvomno pomeni sistem – in zgodovinske analize v Marxovi tradiciji – neposredna navodila, kako organizirati upravo in kako izboljšati njeno funkcioniranje v splošnih družbenih razmerah, konkretno pri nas ob prehodu k samoupravnemu socializmu. Danes je takšna implikacija zmotna. Iz družbene teorije v njenem današnjem stanju ne sledijo neposredno nikakršna uporabna navodila za družbeno prakso.

To ni posledica nekakšne domnevane transcendentalne bistvene razlike med družbenimi in naravoslovnimi znanostmi, špekulativnimi in eksatnimi, »mehkimi« in »trdimi«. Tudi ni posledica izbire prav navedenega teoretičnega okvira namesto kakšnega drugega, boljšega. Preprosto, izhaja iz nedoraslosti znanosti o družbi, njene teoretične in metodološke nerazvitosti.

O nerazvitosti govorim tukaj v smislu Thomasa Kuhna¹ (1962) in njegovega razlikovanja pred-paradigmatskih in paradigmatskih faz v razvoju znanosti. V paradigmatskem stanju razpolaga neka znanost s trdnim okvirom temeljnih pojmov, teoretičnih postavk in metodoloških načel (paradigma), ki jih v danem obdobju sprejmejo vsi tisti, ki se ukvarjajo z zadevnim področjem znanja. Le znotraj okvirov paradigme je mogoče postaviti in reševati probleme tega področja. Paradigme se spreminjajo v procesih, ki jih Kuhn imenuje znanstvene revolucije; toda razglabljanje o teh njegovih, obravnavanih in oporekanih stališčih ni bistveno za našo sedanjo razpravo. Zadostuje sam pojem okvira paradigme, sprejete s splošnim konsenzom in obvezne za sleherno resno delo.

Iz znanja v okviru paradigme so neposredno izpeljana preskriptivna pravila praktičnega delovanja za doseganje različnih ciljev; le za ta pravila predlagamo v tej razpravi poimenovanje tehnologija. Denimo, zidava hiše ali proizvodnja avtomobila ali genetsko inženirstvo so tehnologije v tem smislu. Iz družbenih ved v njihovem današnjem stanju ne izhaja nikakršna tehnologija, ker te ne morejo

¹ Thomas S. Kuhn: *The Structure of Scientific Revolutions* (Chicago, The University of Chicago Press, 1962).

ponuditi teoretičnega znanja, ki bi bilo splošno sprejeto in za praktične namene dovolj zanesljivo.

Na čem pa potem temelji praktično delovanje na stotinah področjih družbenega življenja ljudi? Temelji na sistemiziranih izkušnjah. Tu sodim, da je pomembno, da do konca pojasnimo pojem sistemiziranih izkušenj in njihov odnos do znanosti, razlike pa tudi podobnosti in stične točke, ki obstajajo med njimi.

Vzemimo kot primer, dobesedno enega izmed tisoč možnih primerov, pravilo finančne politike, da je razumna zgornja meja zadolževanja države v tujini takšen dolg, pri katerem letno odplačilo ne presega 25% pričakovanega letnega deviznega pritoka. To praktično pravilo ne izhaja iz popolnega teoretičnega razumevanja celotnega zelo sestavljenega procesa mnogoterega in večstranskega zadolževanja v tujini ter odplačevanja dolgov, saj tega procesa danes nihče ni sposoben do konca teoretično doumeti. Temelji na tem, da so nekateri primeri zadolževanja različnih držav pri različnih upnikih zapisani, da so kategorizirani po različnih razsežnostih – upnikih, namenih, velikosti posameznega dolga, odplačilnih pogojih itd. – da so jih skozi daljše obdobje med seboj primerjali za različne države, da so jih povezali s tokovi odplačevanja, da se je razmišljalo o tem medsebojnem razmerju in da se je potem izoblikovalo pravilo sistemiziranih izkušenj z mejami tolerance odmikov (na primer, če je gospodarstvo kakšne države v ekspanziji, se meja pomakne za 10% navzgor, kadar pa je v recesiji pa za 10% navzdol). Takšno zapisovanje, razvrščanje, ponovljeno primerjanje in razmišljanje sestavljajo sistemske izkušnje.

Tradicionalne akademske discipline: pravo, medicina, pedagogika so bile v dobršnem in najkoristnejšem delu prav sistemizirane izkušnje. Zapisati sodbo ali katerikoli drugi pravni akt, uvrstiti ga na neko ožje področje prava, primerjati z drugimi sodbami v analognih primerih, razmišljati o celotnem pravnem problemu, kakšno je njegovo ozadje, izoblikovati rešitev kot načelno stališče, zakonski predlog ali pravno dobrino to je klasična metoda sistemiziranja izkušenj v ustvarjanju in uporabi prava kot družbene regulativne dejavnosti. Ali, organizacijski, materialni in procesni predpisi, ki se nanašajo na funkcioniranje katastrske službe, so drug primer takšnih sistemiziranih izkušenj. Primerjave predpisov s problemi, ki se pojavljajo v praksi ob njihovem izvajanju, razmišljanja o njih vodijo do postopnega izpopolnjevanja celotne institucije. Toda uporabnost sistemiziranih izkušenj prav zato, ker ne temeljijo na globinskem razumevanju ustreznega procesa, marveč le na poznavanju njegovih površinskih manifestacij, ima svoje meje. Če pride do odločne spremembe družbenih okvirov pravne institucije – na primer do načelne spremembe lastniških razmerij ali novega sistema družbenega upravljanja – so stare izkušnje s prejšnjimi institucijami samo omejeno uporabne. Tako je potrebno takoj začeti zbirati nove izkušnje, jih sistemizirati in nove institucije korak za korakom zboljševati.

Kdor ne ravna tako, marveč obstoječo družbeno teorijo ali katerokoli drugo obravnava kot paradigmatško eksaktno znanost in skuša iz nje izpeljati neposredno družbeno tehnologijo, navodilo za praktično delovanje, je podoben alkimistu, ki skuša spremeniti kemične elemente, ne razume pa v fundamentalnem smislu narave pomičnih procesov. Ali mazaču, ki zdravi rak s petrolejem ali s svojim magnetizmom, medtem ko še ne razumemo povsem razvoja malignih neoplazem in se moramo zato ravnati po sistemiziranih izkušnjah standardne medicinske prakse – kirurgije, obsevanja in citostatikov.

Seveda ne gre razlike med znanostjo in sistemiziranimi izkušnjami razumeti absolutno. Izkušnje so nedvomno začetek vsake znanosti. Od izkustvenih pravil smo napredovali z razmišljanjem in eksperimentiranjem, sa pravi zavestnim iniciranjem in ponavljanjem izkušenj od hevreka – doživetij, od osnovnega razumevanja do širših posploševanj in postopkov do trdnih okvirov sprejete splošne paradigme. Po drugi strani tudi tehnologija v strogem pomenu, ki ga tukaj uporabljamo, ne temelji izključno na paradigmatškem znanju, marveč ga v večjem ali manjšem

obsegu, pač glede na področje, dopolnjuje s sistemiziranimi izkušnjami. Prav tako, kakor se v sistemizirane izkušnje s časom interpolirajo prava tehnološka navodila, torej pravila, izpeljana iz paradigmatkega znanja.

Navzlic relativnosti razlike med pred-paradigmatkimi in paradigmatkimi fazami vendarle velja biti s praktičnega stališča previden in se ravnati po preverjenih sistemiziranih izkušnjah v praktičnem delovanju, dokler nismo prepričani, da je neko navodilo, ki se predstavlja kot tehnologija, zares utemeljeno na paradigmatkem znanju.

Kakšen je potemtakem današnji položaj znanosti v družbi? Za zdaj te pretežno napredujejo, pri čemer izhajajo vsakokrat iz začetka. Izhajajoč iz tega, kar je rečeno na tem področju, skušajo razširiti okvir, da bi bilo v njem prostora za racionalna jedra različnih prejšnjih mnenj, pa tudi za razlaganje novejših empiričnih podatkov. Morda nekoliko zvišeno izraženo skušajo »z rekonstrukcijo izločiti in izoblikovati notranje vidike zgodovine znanosti in v zvezi z empiričnimi analizami sistematično razlagati dejansko, s teksti dokumentirano zgodovino znanosti v konceptu družbenega razvoja« (Habermas 1981, str. 7).²

Mar lahko družbene vede v tem stanju prispevajo k usmeritvi praktične družbene dejavnosti ljudi, pomagajo pri zbiranju in sistemizaciji izkušenj, ki bi te dejavnosti potem neposredno vodile? Menim da lahko, in to predvsem v naslednjem:

– Družbene znanosti že lahko nekaj povedo o verjetni smeri in okoliščinah razvoja tako na splošno kot tudi na posameznem področju. Težnja k povečanju gostote, demografske in ekološke, in v zvezi s tem omejenost zmogljivosti Zemlje, da bi bila podlaga za življenjske in delovne procese ljudi oziroma da absorbira škodljive stranske produkte teh procesov. Ekspanzija informacij, relevantnega znanja in podatkov, potrebe po njih v družbenem delovanju in zmogljivosti za to, da izbiramo in izkoriščamo. V zvezi s tem gibanje k bolj in bolj nadrobni delitvi dela in specializaciji oziroma meje tega gibanja kakor tudi rast storilnosti človekovega dela oziroma ovire in razmere te rasti. Pritisk za vse večje širjenje kroga legitimnih interesov na vse občane, vse proizvajalce oziroma združene delavce, na vse potrošnike, porabnike, ljudi v najrazličnejših interesnih vlogah. Nadalje, na posebnih področjih napreduje razumevanje ekonomske rasti, diferenciacije – integracije v organizacijah itd. Iz objektivnega dejstva interakcije ljudi sledijo nekatera nasprotja, kot je to nasprotje med kooperacijo in konflikti ali med odvisnostjo in neodvisnostjo, ki opredeljujejo naš položaj v mnogih odnosih in uravnavajo gibanje zdaj v eno zdaj v drugo smer okoli središčne točke labilnega ravnotežja.

Razumevanje teh procesov dovoljuje, da vsaj v splošnih potezah predvidimo položaj, v katerem se bo znašla v prihodnosti kakšna institucija, zato pa tudi vrste izkušenj, ki bodo zanjo takrat relevantne in ki jih velja zbirati.

– Po naravi smo nagnjeni k temu, da se znajdemo v novih situacijah s pomočjo analogije s situacijami, ki jih poznamo od prej. Družbene znanosti nam lahko pomagajo, da ne zaznavamo samo relevantnih podobnosti med novimi in starimi situacijami marveč tudi pomembne razlike med njimi. Denimo, zanimanje za povečanje lastne moči, ki je pglavitni motiv »gladiatorjev« v areni politike, je hkrati tudi pglavitni problem na tem področju zaradi težnje političnih institucij h koncentraciji. V bistvu enakovrsten motiv materialne zainteresiranosti na področju gospodarstva je sorazmerno lahko nadzirati z ustreznim omejevanjem zasebne lastnine na proizvodnih sredstvih, vendar tako, da se ne izniči motivacijsko učinkovanje tega interesa. Ali tveganje politične odgovornosti, torej odgovornosti za rezultat – ne oziraje se na krivdo – je normalno obeležje politične funkcije, in tisti, ki se spuščajo v politiko kot igralci pod pogoji javne konkurence za funkcijo, ga zavestno prevzemajo. To tveganje podjetniškega angažmaja tudi za rezultat brez krivde, so prav tako samo nekateri pripravljeni prevzeti, medtem ko večina

² Jürgen Habermas: Theorie des kommunikativen Handelns, Band 1 (Frankfurt/Main, Suhrkamp, 1981).

ravna varno in previdno v razmerjih med delom in dohodkom. Ali, politični interes občana je domnevno sestavljen iz rezultante vseh drugih njegovih interesov; vsi ti interesi stopajo legitimno v končno oblikovanje njegovih političnih opredelitev. Nasprotno, v družbenem delu se pojavljajo pri posamezniku različni interesi, ki jih je pogosto težko uskladiti: interes za materialno korist, za omejitve delovnih naporov, za varnost zaposlitve, za solidarnost v delovnem kolektivu itd. Uresničevanje enega izmed teh interesov gre tu navadno neposredno na rovaš drugega.

– Družbene znanosti nam lahko pomagajo, da ločimo relevantne od nerelevantnih izkušenj, zlasti da se danes odresemo nabranih nekoristnih izkušenj iz preteklosti. Ni tu samo pogosto citirana poteza peresa zakonodajalca, ki spreminja cele knjižnice pravnih izkušenj v makulaturo. Analiza razvoja družbe nam dovljuje, da izluščimo, kaj je, denimo, v velikanskem sistemu izkušenj uprave, zbranim v delu Lorenza von Steina ali v skromnejšem kompendiju Milana Smrekarja danes še uporabno.

– Na najkonkretnejši ravni lahko družbene znanosti opozorijo na probleme, ki se bodo verjetno pojavljali v uporabi vsake izmed alternativno možnih rešitev, in sploh vzgaja prakse v spoznanju, da ne gre od prav nobene praktične rešitve pričakovati preveč, da ima vsaka nujno pomanjkljivosti, za katere naj bi se predvsem prizadevali, da bi jih predvideli vnaprej, da so mnoge izmed alternativ lažne dileme, preučene rešitve pa v svojih efektih ekvifinalne. Na primer, predstavništvo in neposredno odločanje imata vsak znane prednosti in pomanjkljivosti. S kombinacijo ni mogoče vgraditi v institucije samo prednosti in izključiti pomanjkljivosti. To velja tudi za delegatski sistem. Zato, kadarkoli se odločimo za element iz ene izmed alternativ, moramo predvsem razmišljati, kako nevtralizirati njegove pomanjkljivosti. To velja bolj ali manj za dileme v zvezi z velikostjo organizacij in s tem tudi za alternativo tozd ali delovna organizacija, dileme okoli »družbene lastnine« oziroma alternative med krepitvijo položaja samoupravljalcev in družbene kontrolo nad gospodarstvom, alterantive sojenja ali arbitraže in mnoge druge.

Ob zaključku 24. letnika

V letu 1987 smo natisnili 12 številke revije v 7. zvezkih, in sicer v obsegu 106 tiskovnih oziroma 225 avtorskih pol (kazalo letnika 1987 v obsegu dveh pol izide kot priloga 3–4. številke letnika 1988). Približno v enakem obsegu, ki je za četrtno večji kot velja za poprečje v preteklih 24. letih, bomo tiskali revijo tudi v prihodnje. Naklada revije je bila 3930 izvodov na številko; v letniku je sodelovalo s prispevki več kot 200 piscev (25–30% vseh prispevkov praviloma napišejo delavci FSPN). Iz drugih republik je tradicionalno do 16% piscev, iz tujine do 12% (večletni trend). Iz pregleda petih zadnjih letnikov revije Teorija in praksa (1982–1986) je tudi razvidno, da je v tem obdobju pisalo v revijo 493 različnih avtorjev. Od teh jih je 170 objavilo več kot en članek; 55% vseh člankov je bilo v preteklem letniku znanstvenih (117,25 AP), drugi so bili strokovni (76,64 AP), bibliografija je obsegala 10 AP, informativni prispevki pa 6,11 AP.

Med družboslovnimi revijami v Jugoslaviji po 1980. letu je Teorija in praksa po nakladi na tretjem mestu, po številu naročnikov pa na drugem mestu. Za vsebinsko usmeritev piscev v reviji je značilno ob znanstvenosti, strokovnosti, dialoški odprtosti tudi iskanje odgovorov na ključna družbena vprašanja.

V programskem smislu se TiP še naprej opredeljuje kot revija za družboslovje in za družbena vprašanja, za družbena vprašanja naravoslovja, za vrednotno opredeljevanje znanosti, za nekatera ključna vprašanja s področja kulture, etike in filozofije. Takšno usmeritev ilustrirajo tudi podatki iz analize 5-tih letnikov TiP (1982–86), iz katere je razviden delež avtorjev glede na znanstvene discipline (v %): filozofi 8,69, sociologi 12,44, politologi 22,06, ekonomisti 15,96, pravniki 9,14, inženirji ali tehniki 4,46, zdravniki 2,11, umetniki 8,92, matematiki 1,43, zgodovinarji 2,34, drugi 12,44.

Ključne teme letnika 1987: znanstveno tehnološki razvoj in njegove družbene implikacije v 90. letih; alternative družbenega razvoja in ekologija; ekonomija in politika; razredno-nacionalno; mednacionalni odnosi v Jugoslaviji; nacionalni programi in federalizem; vrednotne dimenzije znanosti; razvoj pravnega sistema v Jugoslaviji; volitve v samoupravni družbi; preobrazba in prihodnost dela; položaj slovenskega gospodarstva v jugoslovanskem; ponovna sinteza družbenih znanosti; razmerje med politiko in kulturo; reforma šolstva, razvoj visokega šolstva v Sloveniji in v svetu; postmoderna in retrogarda; razvoj marksizma v ZDA in na Zahodu; družbeni razvoj in razvoj znanosti v svetu; družbeni razvoj in socialna gibanja; osvoboditev v nauku katoliške cerkve; katoliška cerkev in država; prihodnost socializma; prenova političnega in ekonomskega sistema na vzhodu; levo in desno danes; oblikovanje levih programov na Zahodu; prevladovanje nerazvitosti.

Revija izpostavlja pomen združevanja strokovnjakov v okviru izbranih tem, kjer se strokovna misel lažje izteče v družbene pobude in predloge. V vsakem zvezku so obdelane 2–3 teme. Revija se usmerja k jasnejšemu razmejevanju med znanstvenimi prispevki in drugimi strokovno-poljudnejšimi prispevki, ki tvorijo tradicionalno fiziognomijo revialnega tiska; povečuje delež prevodov znanstvenih tekstov iz tujine, širi krog teoretsko in strokovno angažiranih piscev, ki pišejo iz prakse za prakso. Posebej skuša prevladovati podcenjen pomen idejno-teoretičnega dela in inovativnih političnih pobud. O tej temi smo obsežnejše spregovorili v programu TiP za 1988. leto, ki je bil objavljen v 12. številki 1987 na straneh 1675–76.

ANDREJ KLEMENC

Marx, marksizem, postmarksizem, neomarksizem

Medobčinsko študijsko središče Maribor je dne 25. 2. 1988 z organizacijo predavanj s temo »Marksizem in postmarksizem« zastavilo miselni slalom med vratci zdaj že akademsko večnega vprašanja razmerja med Marxom in marksizmom ter aktualno političnimi količki teorij, ki se z različnimi predponami (neo, post) reflektirano distancirajo od marksizma kot zgolj »nadaljevanje naše poti«.

Zaradi svojega neposrednega pregleda nad aktualnimi trendi marksistične misli je bil novosadski profesor dr. Miloš Nikolić, »spiritus agens« revije »Marksizma u svetu« in cavtatskih srečanj, tako rekoč idealni uvodničar. S svojim predavanjem *Marx, marksizem, neomarksizem, postmarksizem* je informativno pregledno zajel problematiko, katere celota je zgolj formalne narave, vsebinsko pa dejansko seveda predvsem gmota na nobenega od skupnih imenovalcev zvedljivih izhodišč in problemov. Za prof. Nikolića obstajajo trije »klasični« načini obravnave odnosa Marx–marksizem, ki vsak zase že opredeljujejo nek določen marksizem. Nekoč edino zveličavno in danes le še v leksikonih preživelo razumevanje marksizma kot »nauka K. Marxa, F. Engelsa in njunih učencev« oz., kot »sistema Marxovega razumevanja...« je danes zanikano že s samo prakso razvoja marksistične teorije. Relevantna, čeprav problematična glede kriterijev izbire tistega, kar je pri Marxu marksistično, je praksisovska zastavitev »mišljenja Marxa in tistih, ki so po njem poizkusili razumeti sodobni svet, odtujitev...« Kot zadnje izhodišče je predstavil svoje razumevanje, po katerem je Marx vse

to, kar je napisal sam, vse kasnejše pa marksizem z različnimi šolami, ki s svojim obstojem izpričujejo neizbežnost pluralizma in različnih interpretacij, in hkrati dokazujejo, da je Marx dostopen samo na podlagi tega, kar te šole mislijo in konstituirajo obenem, namreč nek čas, zajet v misli, ki misli razmerja med teorijo in prakso, subjektom in objektom, revolucijo in emancipacijo, se pravi tisto, kar je v vsakokratnem času njegov »duh«. Tako imamo na ravni zgodovinskih oblik marksizma, ki pod vplivom družbenih dogajanj oblikujejo različne šole, opraviti z marksizmom 2. internacionale, marksizmom 3. internacionale (ki ga ni mogoče v celoti zvesti na stalinizem) in zahodnim marksizmom v njegovi predvojni in povojni izdaji.

Po prof. Nikoliću je ključna razlika med neomarksizmom in postmarksizmom v tem, da prvi poizkuša *ohraniti identiteto totalitete marksistične teorije* ne glede na to, da se v soočanju z zgodovinsko situacijo spreminjajo nekatere bistvene Marxove podmene in pojmi, medtem ko jo drugi *negira*, zavrača Marxovo metodo, čeprav sprejema nekatera njegova spoznanja. Neomarksizem je geopolitično anglosaksonskega in skandinavskega porekla, njegova temeljna preokupacija pa *analiza Marxovih pojmov* in njihova *rekonstrukcija v višjem teoretskem smislu*, za kar služi repertoar analitične filozofije. Tako se kot sinonima za neomarksizem uporabljata tudi termina »analitični marksizem« in »rational choice marxism«. Po tem ko so se nosilni Marxovi pojmi v cirkulacijski sferi političnega pragmatizma teoretsko obrabili, vsa cena popularizacije teorije pa je bila vse prevečkrat plačana s tem, da je ta, kot se je slikovito izrazil Nikolić, »večkrat stala na dveh tezah in treh protezah«, je seveda sila relevanten poskus rehabilitacije abstraktno analitičnega teoretskega nivoja z vračanjem na klasični repertoar nove teorije. V nasprotju z »zahodnim marksizmom« pripadniki te šole *ne postavljajo v ospredje vprašanja metode*, ki je tam že od Lukacsa, oziroma kot pravi G. Cohen: »Za Marxa ni

odločilna metoda, temveč intuitivno-praktična intenca.« Ob tem, da so analitično dokazali, da Marx uporablja več metod (intencionalno, analitično, dialektično), ki jim je skupen metodološki kolektivizem (J. Elster: Marx & making sense), pa sami poudarjeno vztrajajo pri »metodološkem individualizmu«, ki naj bi z analizo človeških struktur in razmerja individuum: družbeni agregati presegel tako strukturalistične (»strukture brez agensa«) kot »historične« (»agensi brez struktur«) zastavitve. Pri tem pa gre kljub temu metodološkemu prijemu in popolnoma v nasprotju z intenco postmarksizma, ki zavrača razrednost in pojem eksploatacija nadomešča s pojmom dominacija, za reafirmacijo problema razrednosti in eksploatacije. Pojem eksploatacije, ki je skonstruiran s pomočjo logične analize in teorije iger, se razširi s problema kapitalistične eksploatacije na vse oblike eksploatacije, ki jih je mogoče izpeljati neposredno. Kot rojstni datum neomarksizma se ponavadi vzame leto 1981, ko je izšla knjiga Geralda Cohena: Karl Marx theory of history – The fars, ki so ji sledila naslednja pomembnejša dela: Alan Wood: Karl Marx (1982), John Reiner: General theory of exploitation and class (1982), Jan Elster: Making Sens of Marx (1985), Adam Pscheworsky: Capitalism & Socialist Democracy (1985), Eric Colin Wright: Classes (1985), Jan Elster: Analytical Marxism (1987).

Teoretski korelat izkustva propada vseh reformnih programov »od zgoraj« v vhodno-evropskih družbah je spoznanje, da je potrebno Marxovo metodo in sistem kot celoto zavreči in jo bodisi nadomestiti z novo enotno teorijo emancipacije, kot to poizkuša npr. Jean Cohen, ali pa v poststrukturalistični maniri zavreči samo možnost kakršnekoli splošne teorije emancipacije. Bistvene poteze postmarksizma je profesor Nikolić povzel po delu kanadske marksistke Ellen Mikesenwood: »The retreat of class«. Filozofsko se postmarksizem priključiti tistim sodobnim filozofskim tokovom, ki preidejo z vprašanja zavesti na vprašanje jezika, kar so vsak na svoj način storili Wittgenstein, pozni Heidegger in poststrukturalisti v celoti. V ospredju je vprašanje diskurza kot tiste vezi med ljudmi, na kateri lahko potem, ko je zanikana kakršnakoli teoretska korespondenca med politiko in ekonomijo ter se ideologija reši althusserjanskih oko-

vov zgolj »relativne avtonomije«, gradi strategija socialistične hegemonije. Primat ideologije hkrati tudi zanika kakršnokoli povezavo med razredno strukturo in akterji, saj so le-ti »učinek diskurza«, ki naj bi s svojim poudarjanjem univerzalnih načel zagotavljal enotnost polja kljub pluralizmu diskurzov. Politično tako stopi v ospredje vprašanje demokratične revolucije, ki je širša od socialistične in se na Zahodu osredišči ob vprašanju, kako ohraniti svet, življenje (Lebenswelt – termin je seveda Habermasov, katerega Nikolić vse do »Teorije komunikativnega delovanja« uvršča v posebno strujo neomarksizma, z omenjenim delom pa tudi Habermas stopi na določen, sicer zelo samosvoj način na teren postmarksizma), neodvisna od pritiskov ekonomije in države, na Vzhodu pa ob vzpostavitvi razlike med državo in družbo pri teoretičnih civilne družbe, ki morajo kot svoje izhodišče spodbijati tezo o odmiranju države.

Prof. dr. Gajo Petrović je v svojem predavanju postavil v ospredje svoje znano razumevanje Marxa kot misleca revolucije, ki v izvornem smislu mišljenja kot mišljenja biti misli bit svojega časa, tj. revolucijo kot nekakšen nemogoč način bivanja. Svojo skepso do neomarksizma, za katerega je priznal, da ga le bežno pozna, je utemeljeval s spornostjo metodološkega dogmatizma, ki s tem, ko postavlja metodo pred predmet, ni sposoben misliti njenih lastnih izhodišč. Tako se obnavlja Marxovo misel le z analitičnim seciranjem pojmov, kar sicer lahko obogati posamezna spoznanja, ne obnavlja pa te misli v njenem izvornem smislu kot misli revolucije. Postmarksizem pa je odkrito, čeprav brez argumentacijske prepričljivosti, označil za modno prilagajanje duhu časa, ki s svojo koncepcijo bivanja posameznika v določenem pozgodovinskem času onemogoča človeku, da bi si sploh zastavil misel o svojem bivanju v svetu.

Prof. dr. Božidar Debenjak se je kot zadnji v triperesni deteljici predavateljev osredotočil na analizo povojnega političnega ozračja v svetu in njenega vpliva na razvoj marksističnih teorij ter vpliva obojega na teorijo in prakso jugoslovanskega marksizma, opozoril na zgodovinski pomen obračuna s stalinizmom za razvoj marksistične teorije pri nas in v svetu ter na razrednotenje teh dosežkov v obdobju političnega pragmatizma v 70-tih letih. Krivda za to

regresijo v razvoju marksistične misli pa po njegovem ne gre iskati le na strani ujetosti »praktikov« v megleni horizont pragmatizma vsakodnevne politike, ki je obenem vzrok in učinek politične krize, temveč tudi v obremenjenosti »akademskega toka jugoslovanskega marksizma« z aktualnopolitičnimi dvoboji z »uradno linijo«, ki se je večkrat izkazala za neproduktivno. Prof. Debenjak je na koncu še enkrat poudaril zasluge in pomen tako »praktičnega« kot »akademskega« toka jugoslovanske marksistične misli, in menil, da je prišel čas za *samokritično analizo znotraj obeh tokov*, ki morata vsak zase in vsak pred samim seboj položiti račune, medtem ko je izstavljanje računov drugi strani v smislu iskanja »krivca« za spodletela srečanja v preteklosti neproduktivno in nevarno podjetje.

Kljub zanimivosti srečanja pa moram na koncu dodati, da smo v tej olimpijski sezoni pričakovali več tekmovalnega in borbenega duha, vendar pa so predavatelji s tem, ko so

si gentlemensko in akademsko razdelili panoge, prikazali le zanimive vožnje uradnega treninga v slalomu, veleslalomu in smuku. Znano je, da mlade, ki jih je bilo na razpravi kar nekaj, šele borbeni duh pritegne v stvar samo. Zato organizatorjem podobnih srečanj predlagam, naj rajši pripravijo večje tekmovanje v eni sami panogi, npr. v zvezi z vprašanjem razrednosti in eksploatacije, ter nanj povabijo različne postmarksistične in marksistične reprezentante iz domovine, pa še kakšnega neomarksista iz tujine, ker takih, ki bi sodili v prvo jakostno skupino, verjetno pri nas še ni. Marksisti pač ne bi smeli pozabiti prvega dialektika Heraklita, ki je vedel, da je spor oče vsega. V nasprotnem primeru bodo ostali brez potomstva.

Na srečanje lahko seveda gledamo tudi s stališča preteklih obračunov med partijskimi teoretiki in »praksisovci«. V tem smislu ga lahko označimo tudi kot zametek »detanta« med obema stranema.

ZVONIMIR TANKO

Delitev

(diagnoza jugoslovanskega samoupravnega odnosa proizvodnje)

Knjiga Zvonimirja Tanko je tako s teoretičnega kot s praktičnega vidika zelo pomembna.¹ Odkrito, analitično govori o problemih delitve, o neustreznem obravnavanju nekaterih ekonomskih dejavnikov in kategorij in opozarja na nekatere idejne zablode, ki so takšne narave, da ni mogoče opustiti napačne prakse in se otresti nekaterih dogmatskih obremenitev, če ne bi opravili z njimi. Avtor sodi med redke pisce, ki kritično analizirajo obstoječe ne le zaradi kritične osvetlitve prakse, marveč tudi zato, da bi ponudili rešitev za združitev teorije s prakso.

V vsej praksi samoupravljanja pri nas je šlo za idealistično reševanje protislovij družbene lastnine, zlasti ko jo obravnavamo kot lastnino vsakogar in nikogar (kot nelastninsko kategorijo), nadalje protislovij v samem dohodku, ustvarjenem z delom delavcev s sredstvi v družbeni lasti, in blagovni proizvodnji, v kateri se kot v objektivno veljavnem ekonomskem ambientu razvija celoten reprodukcijski proces. Idealistični tretma se kaže v zmotni domnevi in oceni motivov in interesov delavca, pri čemer se je sklepalo, da bo ta sam oziroma v okviru svojega kolektiva brez slehernih družbenih norm oziroma meril našel pravo rešitev za ta sicer hamletovski problem – kaj porabiti danes in kaj pustiti za jutri, za razvoj. Če zanemarimo dejstvo, da se idealizira delavec sam kot človeško bitje in da od njega ni mogoče pričakovati, da bi reševal to dilemo nepristransko, je na moč pomembno dognati, ali je to sploh mogoče spoznati iz okvirov kakšne temeljne in

delovne organizacije – če upoštevamo kompleksnost in vsestransko povezanost gospodarstva, njegove in celotne družbene reprodukcije. V zavračanju slehernega drugega mnenja smo šli tako daleč, da smo vsako takšno mnenje razglasili za nezaupanje v delavski razred in samoupravljanje, kot obtožbo, da bodo »delavci pojedli akumulacijo«. V kontekstu takšne idealizacije gre pravzaprav za nepoznavanje dejanskih družbenoekonomskih razmer, v katerih se razvijata samoupravljanje in samoupravno gospodarstvo. Če je mogoče, da delavci sami delijo dohodek, potem se moramo zares vprašati, ali ne gre za povsem nove zakonitosti razvoja, zunaj blagovne proizvodnje in neizbežnega ekonomskega prisiljevanja itd. Ob tem vprašanju se torej krešje ne le problemi delitve, marveč samo poimenovanje socializma in socialističnega gospodarstva sploh.

Kot pri kateremkoli subjektivističnem in voluntarističnem pristopu se v praksi, ko pride do razlik v osebnih dohodkih med panogami in znotraj gospodarskih grupacij, ki jih ni mogoče pojasniti, ko se začneja akumulacija tajati in podobno, posreduje tudi z najbolj surovimi administrativnimi ukrepi, kar povzroča le še večje motnje in neenakost. Praksa nam razkriva, da sklicevanje na zavest in pravilno ravnanje ne rodi nobenih pravih sadov.

Iz tega avtor povzema, da je nujno sprejeti družbena merila, objektivno zasnovana (po avtorjevem predlogu na zunanji analitični oceni delovnih mest), da bi prišli do dela dohodka, namenjenega za osebne dohodke delavcev. Sama delitev teh sredstev je potem samoupravna pravica delavcev kolektiva. Takšno razmišljanje temelji na argumentih, da trga delovne sile v klasičnem pomenu ni niti v kapitalističnih državah, saj je tudi tam prevladujoče družbeno normiranje cene dela. Za nas je zlasti nujno, da do cene dela pridemo na podlagi objektivne ocene delovnih mest in učinkov, ki jih lahko pričakujemo. Ta postopek ne le da ne omejuje kakršnihkoli pravic samoupravljanja,

¹ Zvonimir Tanko, *Raspodela. Diagnoza jugoslovanskega samoupravnega odnosa proizvodnje*, izd. Delavska enotnost, Ljubljana 1988, zbirka »Utrip«, 236 str.

marveč pomaga, da rešujemo protislovja dohodka ekonomsko upravičeno in družbeno sprejemljivo.

Delavec mora imeti motive tudi za to, da bo kar se da stvarno izkoriščal drugi dejavnik proizvodnje – družbeni kapital. Ta redek vir je pri tem izjemno pomemben za proizvodnost človekovega dela. Moramo ga obnavljati, varovati in povečevati. Kako je to mogoče doseči, če delavci niso za to neposredneje zainteresirani, in to ekonomsko, gmotno? Če ni tega, tudi ni družbenega dejavnika, institucije, države, ki bi skrbel za celovitost družbene lastnine in njeno nenehno večanje. Delavec se mora potemtakem obnašati do družbenega kapitala, »kot da je sam sebi kapitalist«, ki bo upošteval vlogo kapitala in težo, ki jo ima v delitvi dohodka.

Sledeč tej logiki se avtor dokoplje do jasne sklepa, da sestavljata celotno nagrado delavca za delo in sadove poslovanja dva dela: nadomestilo za delo na delovnem mestu, za učinke tega dela, in drugi del, ki je odvisen od uspešnosti gospodarjenja s proizvodnimi sredstvi in od skupnih učinkov poslovanja. Ta dva dela – bruto osebni dohodek in delež v ustvarjeni akumulaciji odsevata kot celota dvojno vlogo delavca v razmerah proizvodne vrednosti, družbene lastnine in samoupravljanja delavcev. Iz številnih nastopov avtorja vem, da je to njegovo dolgoletno prepričanje, da pa je mogoče danes, po sprejetju dolgoročnega programa ekonomske stabilizacije trditi, da je to stališče kot načelo ne pa v nadrobnosti zastopano v dolgoročnem programu pa tudi v pred kratkim sprejetih sklepih CK ZKJ. Ta njegova dolgoletna vztrajnost temelji na raziskavah in lastnih izkušnjah, čeprav so jo dolgo ignorirali in nekateri celo obsojali. Izkazala se je v poznejši družbeni potrditvi in podpori znanosti, ki zvečine izhaja iz prav tega temeljnega spoznanja.

Sledeč logiki in naravi proizvodnje in upravljanja se loteva avtor še nekega tabuja – kako upravljati v organizaciji združenega dela, kakšna delitev dela in upravljanja je nujna in možna in kako nagrajevati različne funkcije v procesu dela in upravljanja in na tej podlagi razlikovati odgovornost posameznikov in kolektivov.

Merjenje rezultatov in metode nagrajevanja poslovnih strokovnih organov morajo biti različne in odvisne predvsem od uspeha v poslovanju, v organizaciji dela, inovacijah,

raziskovalnih in drugih rezultatih. Premije, kot predlaga avtor, naj odsevajo vso težavnost, zapletenost in odgovornost ljudi, od katerih dela in odločanja je odvisno zelo veliko. Zato je potrebno vsako leto preverjati ob poslovnih uspehih in reelekcijah kogarkoli med njimi, da bi tako nenehno bili boj za uspešnejši razvoj. Tako je, denimo, varljivo »socializirati«
odgovornost za nelikvidnost in jo povezati s celotnim kolektivom, ne pa s tistimi, ki morajo vsak dan spričo narave svojega dela paziti na to, ali pa odgovornost za zgrešene ali neustrezne naložbe zvrčati na delavčev hrbet. Kakšno znanje, kakšno predpripravo in kakšne možnosti bi moral imeti delavec, posameznik, da bi pretehtal projekte posamičnih inštitutov, projektantskih ekip ipd. Skratka, premije poslovnih organov in organizatorjev proizvodnje morajo biti odvisne od dosežene ekonomičnosti dela (nižji stroški dela) in od ekonomičnosti družbenega kapitala (smotrnega vlaganja in izkoriščanja) ter doseženega prinosa.

Zvonimir Tanko terja teoretično obdelavo in odpravo nekaterih doslej neprebranih predsodkov. To velja, na primer, za obravnavanje delavčeve delovne sile (sposobnosti) kot zasebne lastnine delavca in v zvezi s tem za nujno priznavanje kategorije »cene delovne sile«. Tudi družbena sredstva niso brez vrednosti in cene, niso »golo orodje za delo«
in potemtakem terja njihovo vrednotenje razvit sistem razširjene reprodukcije, ki se ne bo zadovoljil z uvedbo nekakšne »minimalne stopnje akumulacije«, marveč je nujno, da obstaja v celotnem mehanizmu razširjene reprodukcije trajen interes vseh dejavnikov za to, da se dosežeta kar največja akumulacija in prost pretok sredstev. Proizvodni stroški, lastna cena, priznavanje dobička kot končni učinek poslovanja (ne pa dohodka) in v zvezi s tem kategorije izgube spolnjujejo podobo v gospodarskem sistemu, ki jih Tankovo obravnavanje delitve nujno domneva in zajema.

Knjiga Zvonimirja Tanka je izredno koristna, dejansko in teoretično utemeljena na marksistični podlagi, zaradi česar pomeni tehtno raziskovalno delo. Knjiga ne bo dobila le ozkega kroga bralcev, ki se zanimajo za takšno problematiko, marveč bodo po njej posegali tudi številni gospodarstveniki.

Zelo verjetno bo vzbudila reakcije in polemike, vendar lahko to le pripomore k nadaljnemu pojasnjevanju problemov.

Kiro Gligorov

Konservativna misel v svetu in pri nas

(Gledišta št. 9–10/1987)

Revija Gledišta št. 9–10, letnik 1987 je pretežni del prostora namenila temi »konservativna misel v svetu in pri nas«. V njej so razgrnjeni rezultati znanstvenega posvetovanja v Srbski akademiji znanosti in umetnosti, ki je bilo 18. in 19. junija 1987. Revija priobčuje nekatere referate, pripravljene za posvetovanje: uvodne teze za razpravo o konservativni misli, ki jih je napisal Mihailo Marković, in referat Ljubomirja Tadića pod naslovom »Konservativna misel« (poskus tipologije) kakor tudi izbor iz razprav: Dragoljuba Mićunovića, Svetozarja Stojanovića, Miroslava Prokopijevića, Gaje Petrovića, Gaje Sekulića, Nece Jovanova, Nebojše Popova, Koste Mihailovića, Nikole Čobeljića, Dragoja Žarkovića, Ivana Maksimovića, Miloša Macure, Vesne Pešič in Sime Elakovića.

Motivov za razpravo in objavo prispevkov je precej in vsi so skoraj očitni. Najprej, konservativizem je kot splošno duhovno zrelišče kot tudi politična ideologija in družbena praksa v vzponu. Drugič, sam pojem »konservativizem« je neopredeljen in zato protislovno tolmačen, niso pa razjasnjeni niti pomeni, ki jih vsebuje, niti pojmi, ki so mu blizu in z njim komplementarni. Tretjič, konservativizmu nasprotni pojem radikalizem in na njem zasnovane družbene prakse so domala nujno prehajale v faze sistema ali v konservative stadije. Četrtrič, naraščanje konservativizma v našem času se pojasnjuje pogosto tudi z neuspehom socialističnih revolucij, njihovimi zastoji, usihanjem vloge in privlačnosti socialističnih projektov – tudi tistega, ki je bil v svetu priznan in upoštevan kot »jugoslovanski eksperiment«. In končno, marsikaj tega, kar je zagata za svet in za teorijo, je zagata tudi za nas, za naše razmišljanje in za naše človeško razmerje do nas samih, naše zgodovine, naroda, tradicije, revolucije, sedanjosti in zlasti naše prihodnosti.

Razprava vsebuje nekaj temeljnih plasti, ki jih ni mogoče najti v naslovu teme. Njeno težišče ali njena prva plast je pojmovno raz-

čiščevanje kontroverz okoli pojmov, odnosa med konservativizmom kot ideologijo in konservativnimi nazori, tradicionalizmom, liberalizmom, radikalizmom, nadalje zgodovina konservativnih ideologij, njihova tipologija in drugo. Druga plast ni, kot bi pričakovali po naslovu, prikaz konservativne misli pri nas, marveč analiza geneze konserviranja in pojavov pojemanja revolucionarnega naboja jugoslovanske revolucije. Manifestacije konservativne misli so označene le površno, in to predvsem na področju ekonomske znanosti.

V tej razpravi kot sicer tudi v literaturi o konservativizmu se kontroverze v zvezi s konservativizmom povezujejo z reakcijami na veliko francosko revolucijo iz leta 1789 oziroma z delom Edmunda Burkeja »Razmišljanja o revoluciji v Franciji« in z odgovorom, nanje Thomasa Paineja v delu »Človekove pravice«. V takšnem zgodovinskem kontekstu je Mihailo Marković ponudil splošne definicije konservativizma, liberalizma in radikalizma kot temeljnih in opredeljujočih ideologij in politik v modernih časih. Jasno je, da definiranje in razlikovanje teh ideologij ni lahko zlasti takrat, ko gre za njihove zmernejše variante (na primer umirjeni konservativizem in umirjeni liberalizem).

Da bi opredelil konservativizem kot ideologijo in politiko, ga Marković najprej označi razločujoče od konservativne miselnosti v najširšem pomenu, kamor vključuje tudi odnos do umetnosti, mode, življenjskega stila ipd. Za konservativni ideološki in politični nazor je značilna težnja, da brani in ohrani enkrat za vselej določeni red stvari, da se preprečijo bistvene spremembe, ohranijo stare ustanove, običaji in pravila. Natančneje povedano, sestavine konservativnega nazora so načela: *kontinuiteta, tradicija, avtoriteta, dolžnost, disciplina in neenakost*. Tako se pokaže, da je temeljni motiv konservativizma strah pred spremembami in izgubo pridobljenih pozicij (bogastvo, oblast, privilegiji), da pa so njegovi temeljni nosilci dominantni razredi in elite. Do neke mere tudi srednji sloji. Konservativizem je po definiciji elitističen in »aristokratski«.

Kot za vsako politično stališče je tudi za konservativizem bistveno, kako sam sebe prikazuje in pojasnjuje. Najpogosteje se sklicuje na človeško naravo, večplastnost in zapletenost zgodovine, na modrost, previd-

nost glede sprememb, na naravne razlike med elito in množicami.

Marković označi tudi bistvene razlike med konservativizmom, liberalizmom in radikalizmom. Liberalizem prisega na vrednote posameznika, na svoboščine in pravice, na demokracijo (čeprav umirjeno in omejeno). Radikalizem je po svojih temeljnih lastnostih antipod konservativizma – teži h korenitim spremembam, se ne boji diskontinuitete, kot bistveno sprejema idejo enakosti. Res pa je tudi, da so tako radikalne misli kot tudi radikalne prakse podvržene konserviranju, to pa neizogibno takrat, ko se istovetijo z oblastjo in sistemov.

Tako konservativna misel kot tudi na njej zasnovana praksa sta prešli v zgodovinskem razvoju nekaj etap. V prvi etapi sta zoprvali meščanskim revolucijam, težili k restavraciji fevdalne aristokracije in dušenju demokratičnih revolucij. V drugi etapi sta nasprotovali idejam socializma in komunizma pa tudi liberalnim idejam v razvitih kapitalističnih državah. V sedanji, tretji etapi se vzpostavljajo konservativni sistemi (tatcherizem, reaganizem) ali pa se intenzivno konservirajo socialistični sistemi (na primer obdobje Brežnjeva v ZSSR). To pomeni, da ima ta etapa konservativizma svojo buržoazno in svojo socialistično varianto. Po mnenju Markovića povzroča danes konservativizem globoke krize in nastopa kot protiutež liberalnim silam.

Ljubomir Tadić je v svojem referatu skiciral splošna obeležja in zgodovino konservativne misli ter pri tem ponudil model za analizo ali tipologijo konservativne misli in konservativnih političnih praks. Navaja pet oblik konservativizma: *klasični konservativizem, konservativni nacionalizem, konservativni liberalizem, konservativni tehnokratizem in konservativni socializem*. Te oblike konservativizma podaja pregledno in jasno in je v tem oziru dokaj poučen. Ta analiza razkriva, razprava pa je to v dobršni meri potrdila, da so za nas posebej aktualni konservativni nacionalizem in konservativni socializem kot močni težnji, konservativni tehnokratizem kot zametek, tradicionalni ali klasični konservativizem v reliktih oziroma nekaterih manifestacijah tradicionalistične in romantične zavesti in kot sporadični anti-komunizem.

Iz razprave in te tipologije, ki uvršča med oblike konservativizma tudi konservativni

socializem, je povsem jasno, da sleherni stanje prinaša nevarnost konserviranja. Svetozar Stojanović je proces konserviranja socializma (po izkušnjah Sovjetske zveze in delno naših izkušnjah) razdelil na dve etapi. Prva etapa je *socialistični realizem*. Izraz je izposojen iz književne teorije ali estetike. V prvi etapi se socializem utemeljuje ali brani z zgodovinskimi težnjami (ideja o prihodnosti ali ideja komunizma). V drugi etapi, ki jo avtor imenuje tako, kot sama sebe označuje, namreč kot *realni socializem*, se absolutizira obstoječe kot edino in možno, vse drugo pa diskvalificira kot revizionizem. Sedanje etape avtor ne opredeljuje pobbliže, temveč skeptično ugotavlja, da se z Gorbačovom napoveduje vrsta sprememb z možnimi različnimi posledicami.

Kot mora mišljenje na koncu koncev izhajati iz sebe in v njej najti sebe, se je morala ta razprava nujno soočiti z vprašanjem: *v kolikšnem obsegu se lahko splošne lastnosti in težnje konservativizma razpoznavajo tudi v naši stvarnosti?* Odgovori na to vprašanje so različni in se gibljejo od realističnih ocen in kritičnih nabojev do radikalno-radikalističnih oznak. Bistveno je dejstvo, da nihče ne oporeka temu, da gre za svojsko usihanje revolucionarnih potencialov iz narodno-osvobodilnega boja in iz petdesetih let (spopad z Informbirojem in uvedba samoupravljanja).

Možnosti za konserviranje revolucionarnega potenciala se nahajajo že tam, kar bi lahko imenovali »sam začetek«. Tako npr. Mihailo Marković ugotavlja, da je v Jugoslaviji pomenila zmaga »revolucionarnih partijskih sil« hkrati zlom konservativizma, pa tudi liberalnih teženj meščanskih političnih organizacij, intelektualcev in tovarnarjev. Prezemanje sovjetskih izkušenj je hkrati pomenilo pristajanje na nekatere oblike konservativizma, ki so nastale pod Stalinom v prvi deželi socializma. Prelom z Informbirojem je sprostil nekatere radikalne potenciale, o čemer priča impresiven družbenospodarski razvoj od leta 1953 do leta 1965. To težnjo je zaustavila vzpostavitev absolutne moči birokracije, poklicnih politikov in monopola partije.

Demokratični procesi, ki so potekali po letu 1950, so bili pomembni. Toda tudi ta demokratizacija je bila po mnenju Gaja Petrovića konservativna, dirigirana od zunaj, torej iz politične sfere in zamišljena

kot postopna ali dozirana. Gajo Petrović meni, da je bil tu vzrok spopada med našo politiko in filozofijo.

Konservativni socializem je pomenil, da postaja birokracija absolutna stran družbe. V začetku je nastopala v imenu razreda, pozneje pa v imenu razreda-nacije. Zdaj nastopa po mnenju nekaterih v svojem lastnem imenu in odkrito varuje svoje interese. Svoj položaj gradi še naprej pod zastavo antitradicionalizma. Toda ta antitradicionalizem je pravzaprav samo navidezen. Neki avtor je odločno zagotavljal mnenje, da je legitimacija birokracije v bistvu globoko tradicionalistična. Nastopa v imenu svoje kratkotrajne tradicije vladajoče pozicije.

Birokratska konservacija družbe se izkazuje s pomanjkanjem globlje vizije prihodnosti, s pomanjkanjem utemeljenega programa za izhod iz krize, s podrejanjem občečloveškega in razrednega interesa nacionalnemu, z obrambo vseh obstoječih institucij, z močno poudarjenim iskanjem »sovražnikov«, s kršitvijo človekovih pravic, z zvrčanjem bremen krize na delavski razred.

Poleg birokratskega sindroma kot oblike konserviranja socializma odločno opozarjajo tudi na konservativni nacionalizem, ki ni meščanske, marveč socialistične barve. Zato Gajo Sekulić zatrjuje, kako nujno potrebno je preseči *razredno-nacionalno* paradigmo vladajoče politične filozofije socializma pri nas. Misli celo, da so s to ideologijo zavrti temeljni emancipatorski potenciali revolucije.

Konservativni duh in ideologija pri nas naraščata in se vpletata s tem, da stopa na prizorišče tudi tradicionalni meščanski konservativizem (evforično zagovarjanje vračanja k zasebni lastnini, neomejenemu trgu in konkurenci, večstrankarskemu sistemu, boju zoper komunizem).

Tehnološki konservativizem pri nas ni dobil priljubljenosti. Vendar to lahko pomeni, da je pri nas suspendirana tudi tehnološka racionalnost, in to v imenu birokratsko-nacionalno-regionalnih delitev. Vladajoča birokratsko-nacionalistična zavest se namreč utemeljuje na teritorialni, nacionalni, plemenski, religiozni homogenizaciji, na patriarhalni miselnosti in na dogmatizmu razparcelirane partije na oblasti. Vse to po mnenju Sime Elakovića konstituira pri nas konservativne, točneje neokonservativne težnje.

Med bistvene elemente konservativne

ideologije pri nas sodi tudi geslo o stabilizaciji, pa tudi stališče, da »naš sistem nima alternative«. To stališče je naravnost v nasprotju z radikalizmom programa ZKJ.

Ivan Maksimović, ki poskuša predstaviti genezo našega ekonomskega sistema, razkriva, da je ta sistem navzlic revolucionarnosti svojih temeljnih tez pravzaprav »globoko konservativen«. Kot elemente konservativnosti ekonomskega sistema navaja: pomanjkanje avtonomnosti, pomanjkanje samogibnosti, samoiniciativnosti, samoreprodukcije, nujna podrejenost političnemu varuštvo. Zato si pri nas mnogi delajo utvare in pričakujejo veliko od drobnega gospodarstva, zasebne lastnine, trga ipd.

Ekonomisti, ki so sodelovali v razpravi, še bijejo boj okoli motiva, smisla in dosega gospodarske reforme iz leta 1965. Mnenja o tem so deljena. Nekateri menijo, da je bila ta reforma zamišljena brez opore na nekatere racionalne ekonomske motive.

* * *

Ne glede na razlike v presojah in ocenah prevladuje med udeleženci te razprave prepričanje, da je boj zoper birokratski, nacionalistični in tradicionalni konservativizem bistvena naloga naših razmišljanj.

Toda pravo vprašanje se glasi: ali se znanost lahko spušča v ta boj. Dragoljub Mićunović misli, opirajoč se na pogled v zgodovino politične in socialne misli v Srbiji, da se je zdaj pri nas izoblikovala močna konservativna naplavina, ki zaustavlja resno preizkušanje naše stvarnosti. Simo Elaković dokazuje, da je neokonservativizem birokratsko-nacionalne baže proizvedel nekritičnega birokratskega intelektualca, ki promovira in zagovarja zaprtost, partikularizem, egoizem, vse to pa ga objektivno sprevrča v antiintelektualca. V nasprotju s tem pa Mihailo Marković z veliko več optimizma ugotavlja, da v naši stvarnosti le obstaja tisto možno ali boljše, oziroma tisto, kar bi srednjeveški misleci poimenovali *extractus de bonitatus*, torej presežek dobrote, ali tisto, kar vliva zaupanje. To so najprej tiste ideje o drugačnem, tisti ljudje, ki se še niso privatizirali in potegnili vase, to je kritični duh in duh odpora, to pa je tudi hotenje človeka, da se dokoplje do resnice.

Ratko Nešković

Socijalizam (Beograd) št. 12/1987

Redakcijski uvod: Oktobrska revolucija in perspektive socializma; STIPE ŠUVAR: Epohalna pobudniška vloga Oktobrske revolucije; ERVIN PERATONER: Oktober po 70-tih letih in pogled naprej; PUTNIK DAJČ: Lenin in leninizem danes; BORISLAV ĐUROVIČ: Kmetstvo – kolektivizacija – socializem; ZLATKO ČEPO: Partija in razred; FAUD MUHIĆ: Inicijative, procesi in dometi destalinizacije; BRANKO CARATAN: Perestrojka v ZSSR in možnosti obnove socializma; RISTO BAJALSKI: Perestrojka in »glasnost« – k čemu se teži in kaj je že uresničeno; MILIJA KOMATINA: Revolucija in demokracija; Iz naše teoretske dediščine; *Prikazi novih knjig.*

Gledišta (Beograd) št. 9–10/1987

JOVAN BABIĆ: O temi številke: Konservativna misel v svetu in pri nas (znanstveno srečanje v SANU, 18. in 19. junija 1987); MIHAILO MARKOVIĆ: Konservativna misel v svetu in pri nas (uvodne teze); LJUBOMIR TADIĆ: Konservativna misel (poskus tipologizacije); Razprava; *Dogajanja:* MIJAT ŠUKOVIĆ: Ustavne funkcije Predsedstva SFRJ opredeljujejo, da njegove člane voli skupščina SFRJ; *Eseji:* TATJANA GLINTIĆ: Temeljne značilnosti politokratskega utilitarizma; *Prevodi:* LEWIS WHITE BECK: Kantova strategija; *Pogledi, prikazi.*

Politička misao (Zagreb) št. 1/1987

Družbenost informacij: TENA MARTINIĆ: Tvorba novinarskih informacij; NENAD TRINAJSTIĆ: Informacija in vrednost informacije; DAVOR RODIN:

Hermenevtični pristop k informaciji; HANNO HARDT: »Informacija« in teorija komunikacije; JÖRG BECKER: Informacijski koncerni in družbene spremembe v Zahodni Evropi; MIROSLAV TUDMAN: Popperjeva epistemologija in informacijska znanost; MILORAD PUPOVAC: O pojmu komunikacijske skupnosti; ZORAN ŽUGIĆ: Informacija in »informacijska družba« kot (meta)socialna poema; *Aspekti:* VLADIMIR VUJČIĆ: Demokracija in vzgoja (zgodovinsko-problemski pristop); VLATKO MILETA: Delitev ekonomskih funkcij v jugoslovanskem ustavnem sistemu; *Pogledi, prikazi, recenzije.*

Politička misao (Zagreb) št. 2/1987

Tema številke: Jugoslovanska komunikacija danes; PAVAO NOVOSEL: Problem odpiranja komunikacije v enopartijskem sistemu; NENAD PRELOG: O informacijski družbi, proizvodnji in delu; STEVO RELJIĆ: Informacijski sistem in demokratizacija kadrovske politike; FRANJO ŠULAK: Odpori informatizaciji jugoslovanske družbe; FIRDUS DŽINIĆ: Politična emancipacija novinarstva v pogojih samoupravljanja; DANKO PLEVNIK: Antropokratizem pisnega poliloga; FRANCE VREG: Politično komuniciranje v pluralistični družbi; MARIO PLENKOVIĆ: Bit komunikacijskega praksisa v samoupravni družbi; DADI MRAS: Komunikacijski monopoli v samoupravnem socializmu; MLADEN STANKOVIĆ: Receptcija učinkovanja množičnih medijev; MARKO GOLUŽA: Novinarstvo »za jutri« po recepturah od včeraj; FRANJO LETIĆ: Obveščanje jugoslovanskih državljanov na delu v tujini; *Iz filozofije politike:* ANTE PAŽANIN: Humanistične znanosti in praktična filozofija v delih Joachima Ritterja; *Mednarodni ekonomski odnosi:* LUKA BRKIĆ:

Neposredne investicije zahodnonemškega gospodarstva v deželah v razvoju; *Pogledi, prikazi, recenzije.*

Vojno delo (Beograd) št. 6/1987

STIPE ŠUVAR: Oktobrska revolucija – inspiracija za nove preudarke in prizadevanja za uresničevanje temeljnih socialističnih idealov; *Pogledi:* MILUN NIKOLIĆ: Vpliv vojnih doktrin velikih sil in vojaških blokov na doktrino razvoja in uporabe oboroženih sil drugih držav; PREDRAG SIMIĆ: Narodna obramba in politika »socialistične modernizacije« v Ljudski republiki Kitajski; MOMIR MADŽIĆ: Uporaba novih tehnologij v doktrini »zračno-kopenskih bitk«; MILENKO TEŠIĆ: Geostrateški položaj in pomen Balkana v Mediteranu; RADOVAN M. VLAJKOVIĆ: Začasno zasedeno ozemlje v konceptiji vsenarodne obrambe; BOŠKO TODOROVIĆ: Vodenje oboroženega boja in splošnega ljudskega odpora na začasno zasedenem ozemlju na strateški in operativni ravni; ŽIVORAD VUJIĆIĆ: Vloga analize uresničevanja plana nalog in financiranja v vodenju in poveljevanju; *Iz tujih armad; Nove knjige.*

Pogledi (Split) št. 1/1987

Aktualnosti: MARIN BUBLE: Poslovanje in poslovodna funkcija; *Jugoslovanska mladina med apatijo in politično subjektiviteto:* JORDAN ALEKSIĆ: Jugoslovanska mladina v osemdesetih letih: med politično apatijo in avtonomno politično subjektiviteto; MIRJANA ULE: Vsakodnevna političnost mladih – političnost vsakdanjega življenja; MANOJLO BROČIĆ: Problemi politične socializacije in subjektiviteta mladih; BORIS VUŠKOVIĆ: Nekatere značilnosti sodobne idejne in politične senzibilnosti mladih; STIPE OREŠKOVIĆ: Težave v opredeljevanju politične apatije in avtonomne politične subjektivitete mladih; LEV KREFT: Nova družbena gibanja in socialistična zveza; VUKAŠIN PAVLOVIĆ: Alternativna gibanja mladih ali novo iskanje utopije; DRAGO ROKSANDIĆ: Beležka o jugoslovanski mladini v osemdesetih letih;

ZORAN MALENICA: Diagnoze in prognoze; SLOBODAN STEFANOVIĆ: Strategija družbenega razvoja in potencial mladih; VESNA DANILOVIĆ: Družbena identiteta in potrebe mladih; MILIVOJE TOMAŠEVIĆ: Mlada generacija in Zveza komunistov; *Raziskave:* VLADIMIR GOATI: Politično predstavništvo in volitve pri nas; ARSEN BAČIĆ: Prispevki za Alpe-Adria dossier; SERGIO BARTOLE: Ustavna ureditev in pristojnosti regij Alpe-Adria: konfrontacije in perspektive; *Eseji:* IVAN ROGIĆ-NEHAJEV: Paleoindustrijska paradigma in rušenje mesta; *Prispevki k raziskovanju zgodovine delavskega gibanja:* KOSTA MILUTINOVIĆ: Svetozar Marković in hrvaški politiki; *Pogledi in prikazi.*

Marksizam u svetu (Beograd) št. 7–8/1987

Politično izobraževanje delavcev: OSKAR NEGHT: Sociološka fantazija in eksemplarično učenje; ADOLF BROCK: Delavsko izobraževanje – učenje delavcev za sebe in zaradi lastne emancipacije; ADOLF BROCK: Sociološka fantazija in eksemplarično učenje v sindikalnem prosvetnem delu; OSKAR NEGHT: Marksizem in delavsko izobraževanje – kritičen pogled na tekste mojih kritikov; HANSGEORG CONERT: Problemi in dometi uresničevanja Negtove koncepcije delavskega izobraževanja na področju sindikatov; HELGA KRÜGER, WILFRIED MÜLLER: Tako se uči v sindikatu? NARCISS GÖBBEL: Družbena kritika v delavskem izobraževanju kot samokritika; KARL LAUSCHKE: Kaj vé delavsko izobraževanje o delavcih? WILHELM BAUCH, UWE SCHMIDT, HERBERT STEINKE: Emancipatorsko delavsko izobraževanje; *Aktualna tema:* A. P. BUTENKO: Teoretski problemi izpopolnjevanja nove ureditve: o socialno-ekonomski naravi socializma.

Sociološki pregled (Beograd) št. 3/1987

Kaj hočejo delavci v stavki? LIDIJA MOHAR: Štrajk in nemoč delavcev; MAGDALENA NAUMOVSKA, ILIJA

TODOROVSKI, PANDE LAZAREVSKI: Ustavitev dela v DO »Idrina« – Kratovo; ZVONKO SIMIĆ: Skica za monografijo o štrajku rudarjev v Labinu; TONČI KUZMANOVIĆ: Prvi dan labinskega štrajka – 8. 4. 1987; *Bibliografija*: VALENTINA KRINIĆ: Bibliografija o ustavitvah dela (štrajkih) v Jugoslaviji; *Pogledi in prikazi*.

Kulturni radnik (Zagreb) št. 4/1987

Razgovor ob izidu knjige: Tena Martinić, Kultura kot samoopredelitev; *Sistem in religija*: SERGEJ FLERE: Ameriška družba in protestantizem; DRAGOLJUB B. ĐORĐEVIĆ: Aleistična vzgoja v Sovjetski zvezi; *Dialog*: Pogovor Petra Glotza in Tilmana Fichterja z André Gorzom: Največja mogoča svoboda; *Esej*: KRUNO LEKO: Pojmi kulture in kulturne politike; *Ideje, pogledi, mnenja*.

Pregled (Sarajevo) št. 10/1987

Članki: MUHSIN RIZVIĆ: Vukov interes za politična dogajanja in družbene razmere v BiH; EMIL HORAK: Vuk Karadžić in Ljudovit Štur; ABDULAH ŠARČEVIĆ: Filozofija narave in zgodovine; NIKOLA POPLAŠEN: Socialna segmentacija in politična integracija družbe; SLOBODAN CVETANOVIĆ: Industrijska robotika kot tehnološka alternativa; SEMIR M. OSMANAGIĆ: Vplivi novih tehnologij na zaposlenost; *Iz zgodovine BiH*: BORIS NILEVIĆ: Iz zgodovine srbske pravoslavne cerkve v Bosni v srednjem veku; *Prispevki in pogledi*: ESAD ZGODIĆ: Refleksije o naciji in o subjektivnem doživljanju nacionalne eksistence; *Prikazi*.

Pogledi (Split) Štev. 2/1987

Aktualnosti: SLOBODAN KOMAZEC: Inflacija in antikrizna politika stabili-

zacije; *Socialna diferenciacija v jugoslovanski družbi*: VLADIMIR GOATI: Politične neenakosti pri nas in ekonomski razvoj; EVA BERKOVIĆ: Osebni dohodki in socialna diferenciacija; JELICA PETROVIĆ: Neenakosti in gospodarski napredek; ATILA SAM, ZLATKO ŠRAM: Socialna diferenciacija in socialno-politične funkcije združenega dela; TIHOMIR RALIĆ: Tržna naravnost proizvodnje in premagovanje socialnih razlik; *Sodobni svet*: DONKO MIRKOVIĆ: Pomen sistema trgovinskih preferencialov za razvoj najbolj siromašnih dežel sveta; *Raziskave*: ANDRIJA RAKO: O jugoslovanskih učencih v Avstriji; ŽELIMIR PAŠALIĆ: Ekonomski sistem, ekonomska politika in razvoj prometne infrastrukture; *Eseji*: MLADEN VUKČEVIĆ: O ekologiji s sociološkega vidika; MLADEN RAKELIĆ: Štednja prebivalstva v financiranju družbene reprodukcije; NIKOLA VUKMIROVIĆ: Sistemske zavore in perspektive razvoja malega gospodarstva; *Prikazi*.

Argumenti (Rijeka) št. 1–2/1985

Razgovor o knjigi Adolfa Dragičevića, Kritika politične ekonomije; VJEKO SANTRIĆ: K novi znanstveni civilizaciji (razgovor z A. Dragičevićem); VERA PILIĆ-RAKIĆ: Stara in nova protislovja družbeno-ekonomskih odnosov kot predmet politične ekonomije socializma; NIKOLA VISKOVIĆ: Kritika politične ekonomije socializma; DRAGOJE ŽARKOVIĆ: O vzrokih krize in odporih spremembam; Študije in članki: ALEKSA MILOJEVIĆ: Mesto – sistem brez rente; SLOBODAN CVETANOVIĆ, SLAVOLJUB UROŠEVIĆ: Umetna inteligenca kot eden od izzivov visokih tehnologij; VIDOJE STEFANOVIĆ: Investicije in zaposlenost – meje in možnosti; ZVONKO POSAVEC: Svoboda in politični sistem; MARKO LEGOVIĆ: Inflacija in boj za delitev in prerazdelitev; *Kritična kartoteka*.

bibliografija knjig in člankov

Iz dokumentacije Osrednje družboslovne knjižnice Jožeta Goričarja

I. SOCIOLOGIJA

- ADAM Frane: Fenomenologija (vsakdanjega) življenjskega sveta kot izhod iz krize (pozitivističnega) družboslovja. Predgovor k prevodom A. Schuetza. Nova revija, 6(1987)65-66
- ARATO Andrew: The Budapest School and actually existing socialism. *Theory and Society*, 16(1987)4
- BENNINGHAUS Jans: Substantielle komplexität der Arbeit als zentrale Dimension der Jobstruktur. *Zeitschrift fuer Soziologie*, 16(1987)5
- BOURDIEU Pierre: What Makes a Social Class? On The Theoretical and Practical Existence Of Groups. *Berkeley Journal of Sociology*, 32(1987)32
- CHANDLER Charles, Sigelman Lee, Tsai Yung-Mei: The Division of Labor and Social Disorder: A Cross-National Test of Durkheimian Interpretation. *International Journal of Comparative Sociology*, 27(1987)3-4
- GARAUDY Roger: Das schwache Geschlecht ist unsere Staerke: Fuer die Feminisierung der Gesellschaft. Muenchen: Deutscher Taschenbuch Verlag; 1985
- KUVAČIĆ Ivan: Sociologija. Maribor: Obzorja; 1987
- LEVY Frank: The Vanishing Middle Class and Related Issues: A Review of Living Standards in the 1970s and 1980s. *PS-Political Science*, 20(1987)3
- MADŽARI in Slovenci. Ljubljana: Komunist, Institut za narodnostna vprašanja; 1987
- MOEN Phyllis, Dempster-McClain Donna I.: Employed Parents: Role Strain, Work-Time, and Preferences for Working Less. *Journal of Marriage and the Family*, 49 (1987) 3
- MUENCH Richard: Die Struktur der Moderne: Grundmuster und differentielle Gestaltung des institutionellen Aufbaus der modernen Gesellschaften. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag; 1984
- NELSON Benjamin: Die Ursprung der Moderne: vergleichende Studien zum Zivilisationsprozess. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag; 1986
- PETROVIĆ Ruža: Migracije u Jugoslaviji i etnički aspekt. Beograd: Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije; 1987
- POZDRAVI iz Babilona: ameriška subkulturna teoretska scena. Ljubljana: UK ZSMS, KRT; 1987
- SHLAPENTOKH Vladimir: Evolution in the Soviet Sociology of Work: From Ideology to Pragmatism. *Work and Occupations*, 14(1987)3
- SLOMCZYNSKI Kazimierz M., Krauze Tadeusz K.: Cross-National Similarity in Social Mobility Patterns: A Direct Test of the Featherman-Jones-Hauser Hypothesis. *American Sociological Review*, 52(1987)5
- SZELENYI Ivan: The Prospects and Limits of the East European New Class Project: An Auto-Critical Reflection on The Intellectuals on the Road to Class Power. *Politics and Society*, 15(1987)2

- VOLMERG Birgit: Betriebliche Lebenswelt: Eine Sozialpsychologie industrieller Arbeitsverhaeltnisse. Opladen: Westdeutscher Verlag; 1986
- WILKERSON Martha, Dodder Richard A.: Collective Conscience and Sport in Modern Society: An Empirical Test of a Model. *Journal of Leisure Research*, 19 (1987)1

II. POLITIČNE VEDE

- ANGELL Harold M.: Duverger, Epstein and the Problem of the Mass Party: The Case of the Party Quebecois. *Canadian Journal of Political Science*, 20(1987)2
- BEALEY Frank: Stability and crisis: fears about threats to democracy. *European Journal of Political Research*, 15(1987)6
- BEECHAM David, Eidenham Ann: Beyond the mass strike: Class, party and trade union struggle in Brazil. *International Socialism*, (1987)36
- CARENS Joseph H.: Aliens and Citizens: The Case for Open Borders. *Review of Politics*, 49(1987)2
- DRZYEK John S.: Discursive Designs: Critical Theory and Political Institutions. *American Journal of Political Science*, 31(1987)3
- GUZZI Vincenzo: Italy's Elections and Crisis: 14-15 June. *Government and Opposition*, 22(1987)4
- HOOD Christopher C.: The Tools of Government. Chatham, New Jersey: Chatham House Publishers; 1986
- MACHIAVELLI Niccolo: Politička i skaradna pisma. Zagreb: Globus; 1987
- MACLEAN Iain: Public Choice: An Introduction. Oxford: Basil Blackwell; 1987
- NEAL Patrick: In the Shadow of the General Will: Rawls, Kant and Rousseau on the Problem of Political Right. *Review of Politics*, 49(1987)3
- NOVAK Zrnka: Poljski dijalozi: Razgovori s generalom Wojciechom Jaruzelskim. Zagreb: Globus; 1987
- PONTUSSON Jonas: Radicalization and Retreat in Swedish Social Democracy. *New Left Review*, (1987)165
- RAU Zbigniew: Some Thoughts on Civil Society in Eastern Europe and the Lockean Contractarian Approach. *Political Studies*, 35(1987)4
- RUPNIK Anton: Švicarska čarobna formula CH. Ljubljana: Borec; 1987
- STERN Fritz: Kulturpessimismus als politische Gefahr: Eine Analyse nationaler Ideologie in Deutschland. Muenchen: Deutscher Taschenbuch Verlag; 1986

III. POLITIČNI SISTEM SFRJ

- BAVČAR Igor: Intervju s Stanetom Kavčičem. Praksa kot opozicija. *Časopis za kritiko znanosti*, (1987)99-100

- BOLČIĆ Silvano: Interesna dimenzija razvoja: Ogledi iz »angažovane sociologije razvoja« jugoslovenskog društva. Zagreb: Cekade; 1987
- FEDERACIJA i federalizem. Niš: Gradina; 1987
- GOATI Vladimir: Političko predstavništvo i izbori u nas. Pogledi-Split, 17(1987)1
- KIPERAŠ Milan: Komuna kao samoupravna i prostorna zajednica: ostvarivanje koncepta komune – put prevladavanja razlika selo-grad. Zagreb: Porodica i domaćinstvo; 1987
- PETRANOVIĆ Branko: Iz istorije jugoslovenske ustavnosti. Treći program, (1987)72
- RIBIČIĆ Ciril: Ustavne spremembe: korak naprej ali dva nazaj? Ljubljana: Cankarjeva založba; 1987
- STAMBENA politika i stambene potrebe. Zagreb: Radničke novine; 1987

IV. MEDNARODNA POLITIKA, MEDNARODNI ODNOSI

- AUFBRUCH nach Mitteleuropa: Rekonstruktion eines versunkenen Kontinents. Himgberg: Wiener Journal, Herold Verlag; 1986
- AVRAMOV Smilja: Kontrola spoljne politike. Beograd: Naučna knjiga; 1987
- BAČIĆ Arsen: Prilozi za Alpe-Adria Dossier. Pogledi-Split, 17(1987)1
- JAMES Patrick: Externalization of Conflict: Testing a Crisis-Based Model. Canadian Journal of Political Science, 20(1987)3
- RIVKIN David B. Jr.: The Soviet approach to nuclear arms control: Continuity and change. Survival, 29(1987)6
- WIARDA Howard J.: Ethnocentrism and Third World Development. Society 24(1987)6

V. KOMUNIKOLOGIJA, NOVINARSTVO, MNOŽIČNI MEDIJI

- ANG Ien: Popular Fiction and Feminist Cultural Politics. Theory Culture and Society, 4(1987)4
- KRONE Ruediger, Roehr Karl-Heinz: Redaktionelle Variation – staendige Aufgabe und hoher Anspruch an journalistisches Schoepfertum. Theorie und Praxis der Sozialistischen Journalismus, 15(1987)4
- NOELLE/NEUMANN Elisabeth, Mathes Rainer: The »Event as Event« and the »Event as News«: The Significance of »Consonance« for Media Effects Research. European Journal of Communication, 2(1982)4
- RADOKOVIĆ Miroslav: Međunarodno komuniciranje. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva; 1987
- ROEHR Karl-Heinz: Wesen und Bedeutung der Prinzipien des sozialistischen Journalismus. Theorie und Praxis der Sozialistischen Journalismus, 15(1987)3
- SMITH Kim A.: Effects of Newspaper Coverage on Community Issue Concern and Local Government Evaluations. Communications Research, 14(1987)4
- VOLKOVA I. I.: Uskorenje social'no-ekonomičeskogo razvitiya strany i televizionie. (Nekotorye tendencii razvitiya televizionoj naučnoj žurnalistiki). Vestnik moskovskogo univerzitetu. Ser. 10. Žurnalistika, (1987)5

- WHITE Stephen: Our Public Television Experiment. Public Interest, (1987)88

VI. METODOLOGIJA

- ČUPIĆ Milutin: Uvod u teoriju odlučivanja. Beograd: Naučna knjiga; 1987
- GREMY Jean-Paul: Les experiences francaises sur la formulation des questions d'enquete. Resultats d'un premier inventaire. Revue francaise de sociologie, 28(1987)4
- SALONEN Hannu, Wrieg Matti: Reputation Pays: Game Theory as a Tool for Analyzing Political Profit from Credibility. Scandinavian Political Studies, 10(1987)2

VII. FILOZOFIJA

- BADALONI Nicola: Baruch de Spinoza: sul crepuscolo della servitu e sulla filosofia dell'intuzione. Critica marxista, 25(1987)5
- BLUMENBERG Hans: Die Lesbarkeit der Welt. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag; 1986
- DAVIDSON Donald: Wahrheit und Interpretation. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag; 1986
- DJURIĆ Mihailo: Izazov nihilizma: Tumačenja i polemike. Beograd: Samozaložba; 1986
- FEDOSEEV Petr Nikolaevič: Filosofija, nauka, čelovek. Voprosy filosofii, (1987)11
- FOUCAULT Michel: Seksualitaet und Wahrheit, dritter Band: Die Sorge um sich. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag; 1986
- JERMAN Frane: Slovenska modroslovná pamet. Ljubljana: Prešernova družba; 1987
- MARX Werner: Gibt es auf Erden einen Mass? Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag; 1986
- OJZERMAN Teodor Il'ič: K voprosu o praktike kak kriterii istiny. Voprosy filosofii, (1987)10
- SEUBOLD Guenter: Heideggers Analyse der neuzeitlichen Technik. Freiburg; Muenchen: Karl Alber; 1986
- VATTIMO Gianni: Jenseits vom Subjekt: Nietzsche, Heidegger und die Hermeneutik. Graz; Wien: Boehlau; 1986

IX. PSIHOLOGIJA

- FREUD Sigmund: Metapsihološki spisi. Ljubljana: ŠKUC, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete; 1987
- FROMM Erich: Človekovo srce: njegov demon dobrega in zla. Ljubljana: Državna založba Slovenije; 1987
- HANNY Alastair: The Claims of Consciousness: A Critical Survey. Inquiry, 30(1987)4
- WEININGER Otto: Pol i karakter: načelno istraživanje. Beograd: Književne novine; 1986

X. PRAVO

- ALEXY Robert: Theorie der Grundrechte. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag; 1986
- GOLDSTEIN Leslie F.: Judicial Review and Democratic Theory: Guardian Democracy vs. Representative Democracy. Western Political Quarterly, 40(1987)3

- LEDER Karl Bruno: Die Todesstrafe: Ursprung, Geschichte, Opfer. Muenchen: Deutscher Taschenbusch Verlag; 1987
- SILVERSTEIN Mark, Ginsberg Benjamin: The Supreme Court and the New Politics of Judicial Power. Political Science Quarterly, 102(1987)3
- ŠEKS Vladimir: Intimni dnevniki in razmišljanja: načrt premisleka za jetniške spomine. Ljubljana: UK ZSMS, Krt; 1987
- XI. EKONOMIJA, EKONOMSKI ODNOSI, MEDNARODNO GOSPODARSTVO
- BOZEMAN Barry, Loveless Steve: Sector Context and Performance. A Comparison of Industrial and Government Research Units. Administration and Society, 19(1987)2
- LINN Pam: Socially Usefull Production. Science as Culture, (1987)1
- MARSENIC Dragutin V.: Dugoročni trendovi u razvoju najvažnijih oblasti jugoslovenske privrede. Socijalizam, 30(1987)9
- MENCINGER Jože: Gospodarski sistem in politika: zbirka člankov. Ljubljana: Uradni list SR Slovenije; 1987
- MORGAN Glenn, Hooper David: Corporate Strategy, Ownership and Control. Sociology, 21(1987)4
- MRAK Mojmir: Svetovni jug v pasti dolgov: Medsebojno finančno sodelovanje dežel v razvoju v osemdesetih letih. Ljubljana: Delavska enotnost; 1987
- SEKULIĆ Duško: Tržište, planiranje i samoupravljanje: proturječnosti, sukob i razvoj. Zagreb: Globus; 1987
- VRHUNEC Marko: Medsebojno ekonomsko sodelovanje dežel v razvoju. Ljubljana: Center za proučevanje sodelovanja z deželami v razvoju; 1987
- WAGNER Helmut: Kurz- und laengerfristige Wirkungen einer Disinflationpolitik: Keynesianische Aengste und Neoklassischer Optimismus. Jahrbuch fuer Sozialwissenschaften, 38(1987)2
- XIII. ZNANOST, TEHNOLOGIJA, EKOLOGIJA
- KOŽELJ Bogomir: Splošna ekologija z varstvom okolja. Maribor: Obzorja; 1987
- LASZLO Ervin: Evolution: Die Neue Synthese: Wege in die Zukunft. Wien; Zuerich: Europaverlag; 1987
- SCHELL Jonathan: Sudbina zemlje. Beograd: Vuk Karadžić; 1987
- XIV. UMETNOST, KULTURA, JEZIK
- BUGARSKI Ranko: Jezik u društvu. Beograd: Prosveta; 1986
- DERRIDA Jacques: Schibboleth: Fuer Paul Celan. Graz; Wien: Boehlau; 1986
- POEGGELER Otto: Spur des Worts: Zur Lyrik Paul Celans. Freiburg; Muenchen: Karl Alber; 1986
- TRIVIJALNA književnost. Beograd: Studentsko izdavački centar UK SSO, Institut za književnost i umetnost; 1987
- XV. IZOBRAŽEVANJE, ŠOLSTVO
- PROJEKT dolgoročnega razvoja: prvo poročilo. Ljubljana: Center za razvoj univerze; 1987
- XVI. MEDICINA, ZDRAVSTVO, SOCIALNA POLITIKA
- CANGUILHEM Georges: Normalno in patološko. Ljubljana: ŠKUC, Znanstveni inštitut FF; 1987
- IKENBERRY John G., Skocpol Theda: Explanding Social Benefits: The Role of Social Security. Political Science Quarterly, 102(1987)3
- MURRAY Charles: In search of the working poor. Public Interest, (1987)89
- XVII. RELIGIJA
- BOFF Leonardo: Wie treibt man Theologie der Befreiung? Duesseldorf: Patmos Verlag; 1986
- DODDS Eric Robertson: Heiden und Christen in einem Zeitalter der Angst: Aspekte religioeser Erfahrung von Mark Aurel bis Konstantin. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag; 1985
- JULES-ROSETTE Benna: New Religious Consciousness and the State in Africa: Selected Case Studies. Archives de sciences sociales des religions, 32(1987) 64.1
- KATOLISCHE Kirche – wohin? Wider den Verrat am Konzil. Muenchen; Zuerich: Piper; 1986
- KUŠAR Stjepan: Dem goettlichen Gott entgegen denken: Der Weg von der metaphysischen zu einer nachmetaphysischen Sicht Gottes in der Religionsphilosophie Bernhard Weltes. Freiburg; Basel; Wien: Herder Verlag; 1986
- SPIEGELBERG Frederic: Die lebenden Weltreligionen. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag; 1986
- XVIII. ANTROPOLOGIJA
- GOODY Jack: The Logic of Writing and the Organisation of Society. Cambridge: Cambridge University Press; 1986
- XIX. ZGODOVINA
- KLOTZ Johannes: Neuere Literatur zur Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung (II). Neue Politische Literatur, 32(1987)2
- KOCBEK Edvard: Dnevnik 1951–1952. Zagreb: Globus; 1986
- MEDVEDEV Roj A.: Oktobar 1917. godine u Rusiji: problemi, karakteristike, ocene. Beograd: Rad; 1986
- PEŠIĆ Savo: Internacionalizam i KPJ: Analiza internacionalizma u teoriji i praksi KPJ između dva rata. Zagreb: August Cesarec; 1986
- PIRJEVEC Jože: Tito, Stalin in Zahod. Ljubljana: Delavska enotnost; 1987
- PREPELUH Albin: Pripombe k naši prevratni dobi. Trst: Založništvo tržaškega tiska; 1987

MAJER, dr. Boris: Razmišljanja o drugačnem socializmu
Teorija in praksa, Ljubljana 1988, let. XXV, št. 3-4, str. 291-306

Avtor ugotavlja, da bo socializem 21. stoletja univerzum svobode, ali pa ga ne bo. Analizira zgodovinske značilnosti zgodnjih socializmov, njihov »fundamentalizem« in zgodovinske posledice, marksizem v političnih sistemih zgodnjega socializma, problem enotnega svetovnega nazora, ateizem kot obvezujočo svetovnonazorsko opredelitev, problem transcendence, s tem v zvezi antropološko razsežnost religije in naloge marksistične teoretične filozofske misli na tem področju. Predvsem razmišlja o nazorih mladih generacij in intelektualni svobodi. Pri tem poudarja, da je članstvo v ZK nezdružljivo s kakršnikoli vsiljevanjem tako religioznosti kot nereligioznosti (ateizma) posamezniku kot obvezujoč svetovni nazor, kot obvezujočo filozofsko svetovnonazorsko opredelitev. V nadaljevanju analizira razmerje med planom in trgom ter problem lastnine v pogojih socialističnega samoupravljanja. To so nekateri najtežji problemi, s katerimi so se soočili vsi zgodnji socializmi. Trg predpostavlja obstoj samostojnih, od države neodvisnih gospodarskih subjektov. V praksi so pokazali prvi socializmi veliko neodpornost do pojavov birokratizacije družbe. Ponovno odkrivamo epohalni pomen civilnih svoboščin. Tretja tehnološka revolucija odpira tudi razvoju socializma povsem nove možnosti in razsežnosti, zaključuje avtor.

UDK 65.011.1 (497.1)

KAVČIČ, dr. Bogdan: Organiziranje združenega dela v ustavnih spremembah
Teorija in praksa, Ljubljana 1988, let. XXV, št. 3-4, str. 307-312

Avtor razčlenjuje (na podlagi opravljenih raziskav doma in v tujini) pomanjkljivosti v dosedANJI organiziranosti jugoslovanškega združenega dela ter nakaže nekatere nujne spremembe v zakonski ureditvi (ustava, ZZD itn.) Predlagana »organizacijska filozofija« temelji na naslednjih izhodiščih: a) nujna je mnogo večja gospodarska in organizacijska samostojnost posamezne organizacije; b) opuščanje enotnega (obveznega) modela temeljne in delovne organizacije (pluralnost oblik); c) oblikovanje demokratične notranje strukture, ki naj zagotovi optimalno povezovanje dela in upravljanja; d) racionalna samouprava (v odločanju na relaciji: kolektiv – delavski svet – poslovodni organ – posameznik); e) jasno opredeljeno razmerje med družbo (državo) in delovno organizacijo v pogledu nedvoumnih meril za ugotavljanje uspešnosti; f) prožno prilagajanje organizacijske strukture spremembam v tehnologiji in na trgu vseh produkcijskih tvorcev.

MAJER, dr. Boris: Contemplations on a Different Socialism
Teorija in praksa, Ljubljana 1988, Vol. XXV, No 3-4, p. 291-306

The 21st century socialism will be either a universum of freedom or it will not exist at all, is the conclusion made by the author. Analyzed on the following items the historical features of early socialisms and their »fundamentalisms« and cosequences; Marxism in political systems of early socialism; the problem of a uniform outlook-weltanschauung and ateism as its indispensable determination; further the problem of transcendence and connected with in the antropological dimension of religion and the tasks of the marxism theoretical thought. Particular attention is paid to the attitude and outlooks of young generation and to intellectual freedom. Within this context it is stressed that party membership is inconsistent with the imposing either religion or atheism as an obliging philosophical outlook. The author proceeds with the analysis of the relation between planned and market economy and the problem of social property in conditions of socialist selfmanagement-problems with which all early socialisms were faced. The requires free and from state independent economic entities. All early socialisms have proved to be quite irrisistant to phenomenon of bureaucracy. We are rediscovering the historical importance of civil liberties. The Third Technological revolution opens up new possibilities and dimensions for all societies, socialist included.

UDC 65.001.1(497.1)

KAVČIČ, dr. Bogdan: Organization of Associated Labour and Constitutional Changes
Teorija in praksa, Ljubljana 1988, Vol. XXV, No 3-4, p. 307-312

An analysis (based on research in home and other countries) of the insufficiencies in the present organization of the Yugoslav labour presented as well as some indications for necessary changes of the legal system (constitution, Law on associated Labour etc.), are suggested by the author. The suggested »organization philosophy« is based on the following starting points: a) a much greater economic and organizational independence of individual working organization; b) the abolition of the uniform (obligatory) model of the basic and working organization (plurality of forms); c) formation of democratic internal structure enabling an optimal integration of labour and management; d) rational self-management (in decision-making on the relation: collective-working council-management-individual); e) clearly defined relation between society (state) and working organization in regard to criteria of efficiency; f) flexibility in the adoption of organizational structure to technological changes and changes on the market.

PEČAR, dr. Janez, Religija kot neformalni nadzorstveni mehanizem odklonskosti
Teorija in praksa, Ljubljana 1988, lt. XXV, št. 3-4, str. 322-335

Zgodovina dokazuje, da so imele religije nemajhno vlogo pri oblikovanju morale, norm in sploh prava, tudi kaznovalnega. Njihov vpliv se pogosto povezuje z marsikaterimi kriminalnopolitičnimi in preventivnimi vprašanji, še posebno, ker jim nareddo pripisujejo tudi integrativni pomen za razvoj posameznika, njegovo delovanje, življenjski stil in še posebej za spoštovanje norm. Kajti religije delujejo na vedenje ljudi, sicer z drugačnimi sredstvi kot država in pravo, toda manj sformalizirano. Zato so religije sredstvo določene moči in religiozno verovanje je orodje neformalnega (družbenega) vplivanja ter nadzorovanja in v nekem smislu tudi kaznovanja. To se kaže tudi v tem, da se religije po eni plati ukvarjajo s socializacijskimi in resocializacijskimi, rehabilitacijskimi in korekcijskimi dejavnostmi, po drugi pa jim to ponekod tudi omogočajo s kriminalnopreventivnimi in penitenciarimi programi. S tem v zvezi se religije pojavljajo kot možnost za nevtralizacijo odklonskih teženj ali za popljševanje deviantov, če so to že postali. Kolikor odmislimo možnost, da so religije razlog za versko diskriminacijo in fanatizem, ki rojevata odklonskost, so lahko določen kriminalnopolitični dejavnik v družbah, ki jim to omogočajo in priznavajo, ter kolikor se klienti s tem strinjajo. Religije so vedno lahko nadzorni mehanizmi, kar izhaja že iz njihovih teženj po spreminjanju, vzgajanju, popljševanju ljudi in vzbujanju krivde in odgovornosti ali celo zavračanju (ekskomunikacije). Glede na to je mogoče religije z vedenjskega izhodišča šteti kot enega izmed dejavnikov človeške kontrolizacije, ki imajo tako kot vsi drugi svoje pozitivne in negativne strani.

UDK 001.1

KIRN, dr. Andrej: Meje znanosti kot mnogodimenzionalni, teoretični in praktični problem
Teorija in praksa, Ljubljana 1988, let. XXV, št. 3-4, str. 400-404

Tradicionalno so se meje znanosti poskušale začrtati predvsem v odnosu do teologije, filozofije in umetnosti. V novejšem času pa se je problem meja znanosti premaknil s spoznavne in ontološke ravni na sociološko (kadrovsko) ekonomsko in psihološko-motivacijsko raven. Absurdnost in nemožnost trajne eksponencialne ravni znanosti je po drugi svetovni vojni argumentiral predvsem Derec de Solla Price. V novejšem času pa kompleksno filozofsko obravnavo te problematike predstavlja delo N. Reshera. Znanost je postala tehnološko intenzivna dejavnost. Zahteva vse dražjo tehnološko opremo, s tem pa postaja vse bolj kapitalno intenzivna dejavnost. Poceni znanost ni več mogoča. Takšen razvoj pa zapleta znanost v vse kompleksnejše ekonomske paradokse in omejitve. Eden od znanilcev tega procesa je tudi uveljavljanje zakona padajočega donosa v produkciji znanja.

PEČAR, dr. Janez: Religion as an Informal Control Mechanism of Deviation

Teorija in praksa, Ljubljana 1988, Vol. XXV, No. 3–4, p. 322–335

It has been proved by history that religions played an rather important role in the shapening of ethics, norms and laws (including the penal laws). Their influence is often closely related with several problems within the field of criminology, politics and prevention, since they are quite often assigned an integrative role in the development of the individual, his actions, style of life and in particular abiding the norms. Religions affect the behaviour of people in a different way and with *different means that the state does, they are less formal. Therefore religions are a means of a certain power and religious belief is a tool of informal (social) influence and control and in a certain sense also of punishment.* This can be seen in the fact that religions are on the one hand engaged in socialization, resocializational, rehabilitational and reformatory activities while on the other, they are given the possibility to participate in crime prevention and penitential programs. In this way religions can appear as a possibility for the neutralization of deviative tendencies or reformatory of deviationists. In as far we neglect the possibility of religions to be a cause for religious discrimination and fanaticism bearing deviation, religions can appear as a certain criminological and political factor in societies. Religions can always be control mechanisms according to their nature and trends to change, educate, improve the behaviour of people, evoke guilt etc. Therefore religions can be considered – from the behaviouristic point of view – as a factor of human control, with its positive and negative side.

UDC 001.1

KIRN, dr. Andrej: Limits of Science as a Multidimensional, Theoretical and Practical Problem

Teorija in praksa, Ljubljana 1988, Vol. XXV, No 3–4, p. 400–404

Traditionally the limits of science were outlined mainly in relation to theology, philosophy and arts. Recently the problem of the limits of science have been shifted from the cognitive and ontologic levels towards sociological, economic, psychological and motivational ones. The absurdity and inability of a continuous exponential growth of science were after the second World War best argued by Derc de Solla Price. Lately these problems were given a complex philosophical treatment by N. Reshera. Science has become a technologically intensive activity. It requires extremely expensive equipment and hereby becomes an increasingly intensive activity. Low cost science is no longer possible. Such trends of development involve science into increasingly complex economic paradoxes and limitations. One of the signs of this process is the assertion of the law of the falling productivity in the production of science.

SODELAVCEM TEORIJE IN PRAKSE

V želji po grafični enotnosti oblike prispevkov in njeni skladnosti z mednarodnimi revialnimi standardi prosi uredniški odbor Teorije in prakse sodelavce, da upoštevajo naslednja navodila pri strokovnih in znanstvenih prispevkih:

1) Prispevke v dveh izvodih pošiljajte na naslov: Uredništvo Teorije in prakse, Kardeljeva ploščad 5, 61000 Ljubljana.

2) Znanstveni in tehtni strokovni prispevki naj ne presegajo 15–20 strani (s 30 vrsticami na stran z dvojnimi razmikom med vrsticami); pogledi, glose, komentarji in publicistični zapisi naj obsegajo do 10 strani; recenzije do 5 strani.

3) Vsak prispevek naj ima na posebnem listu naslovno stran, ki vsebuje ime in priimek avtorja, naslov prispevka, akademski in strokovni naziv ter točen naslov ustanove, kjer avtor dela.

4) Znanstveni in strokovni prispevki morajo imeti še angleški naslov; opremljeni naj bodo s povzetkom do 150 besed v slovenščini in po možnosti tudi v angleščini.

5) Vrstni red znanstvenih in strokovnih prispevkov naj bo naslednji: naslovna stran (ločeno), tekst, opombe, seznam literature v predpisani obliki.

6) Tabele naj bodo natipkane v besedilu prispevka, kamor sodijo. Sheme, diagrami, grafikoni morajo biti izdelani ločeno od besedila in vsak na posebni strani ter oštevilčeni po vrstnem redu pojavljanja v besedilu z označenimi mesti v besedilu, kamor sodijo.

7) Seznam literature uredite po abecednem redu priimkov avtorjev (pri anonimnih delih pa velja abecedni red naslova dela). Predvidena oblika seznama:

a) Knjiga: priimek in ime avtorja, leto izdaje, naslov, kraj, založba. Primer: Smolnikar Tone (1983): *Migracije*. Ljubljana, Delavska enotnost.

b) Članki v revijah: priimek in ime avtorja, leto, naslov članka, revija, letnik (zvezek), številka, strani v reviji. Primer: Zaletel Franc, (1984): *Nova sociološka paradigma*. Teorija in praksa, 23(8), str. 70–86.

c) Prispevki v zbornikih: Podkrajšek Stane (1988): *Neformalne dejavnosti in prostorski razvoj*. V: Kregar Peter et. al., *Neformalno delo*. Ljubljana, Delavska enotnost. Str. 33–82.

8) Vključevanje referenc v tekst: če gre za točno navedbo, ki vključuje tudi stran, uporabite (Torkar, 1981:63), če pa gre za splošno opozorilo na avtorja in delo (Premrl, 1985).

9) Uredništvo uporablja za prispevke anonimni recenzentski postopek (brez navajanja avtorja in institucije). Avtor prispevka lahko zahteva od uredništva, da ga seznanijo z vsebino splošnih in konkretnih pripomb recenzenta.

10) Zaradi tehničnih razlogov prosimo avtorja, da se izogibajo zapletenim matematičnim izrazom ali uporabi simbola v drugih črkopisih (npr. grške črke).

11) Prispevkov ne vračamo.

TEORIJA IN PRAKSA

IZ VSEBINE NASLEDNJIH ŠTEVILK

Okrogla miza: Ustavne spremembe 1988 – razprave sociologov in politologov

Zdravko Mlinar: Profesionalna kultura, družboslovno raziskovanje in družbena praksa

Etika javne besede: Prispevki s posveta o novinarski etiki v Cankarjevem domu

Mirjana Ule: Mladi v Sloveniji na prelomu »modernizacije« slovenske družbe

Marijan Britovšek: Buharin in njegov čas (študija o Buharinu in prevodi njegovih pomembnejših člankov)

Jelka Gerbec: Enakopravnost žensk med normo in stvarnostjo (aktualni intervju)